

Kolaboracja z wrogiem
w warunkach wojennych.
Doświadczenia polsko-ukraińskie

Колабораційна діяльність.
Польсько-український
досвід боротьби

REDAKCJA NAUKOWA:
BEATA MARIA NOWAK, PAVLO FRIS

НАУКОВІ РЕДАКТОРИ:
БЕАТА МАРІЯ НОВАК, ПАВЛО ФРІС

INSTITUT
SPOŁECZNYCH PODSTAW PENITENCIARYSTYKI

2 0 2 3

**Kolaboracja z wrogiem
w warunkach wojennych.
Doświadczenia polsko-ukraińskie**

Колабораційна діяльність.
Польсько-український досвід боротьби

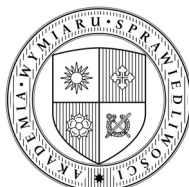

**Kolaboracja z wrogiem
w warunkach wojennych.
Doświadczenia polsko-ukraińskie**

Колабораційна діяльність.
Польсько-український досвід боротьби

Redakcja naukowa:
Beata Maria Nowak, Pavlo Fris

Наукові редактори:
Беата Марія Новак, Павло Фріс

Warszawa 2023

Recenzenci:

gen. SW w st. spocz. Jacek Pomiankiewicz

dr hab. prof. KUL Iwona Niewiadomska

Na okładce: fot. Kevin Malik (pexels.com)

Opracowanie wydawnicze na zlecenie AWS Wydawnictwo DiG

© Copyright by Akademia Wymiaru Sprawiedliwości, 2023

ISBN: 978-83-67811-17-0

Druk cyfrowy

Spis treści

WPROWADZENIE	7
ВСТУП	12

KOLABORACJA Z WROGIEM W WARUNKACH WOJENNYCH. DOŚWIADCZENIA POLSKO-UKRAIŃSKIE

KOLABORACYJNA DZIAŁALNOŚĆ: KONCEPCJE, FORMY I NORMATYWNE WSPARCIE PRAWNE W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE HUMANITARNYM <i>/ Ihor Kozych</i>	21
---	----

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA ZA KOLABORACJĘ Z WROGIEM W WARUNKACH WOJENNYCH W POLSKIM PRAWIE KARNYM, W PERSPEKTYWIE PORÓWNAWCZEJ Z ROZWIĄZANIAM PRZYJĘTYMI W UKRAINIE <i>/ Grzegorz Krysztofiuk</i>	47
--	----

DZIAŁALNOŚĆ KOLABORACYJNA W UKRAINIE. ANALIZA: ZAKAZU PRAWNOKARNEGO, WSPÓŁCZESNEGO EGZEKOWANIA PRAWA, KRYMINOLOGICZNEGO PORTRETU OSOBOWOŚCI KOLABORANTA <i>/ Ihor Medytskyi</i>	67
--	----

PRZECIWDZIAŁANIE KOLABORACJI Z WROGIEM W WARUNKACH WOJENNYCH. POLSKIE DOŚWIADCZENIA HISTORYCZNO-PRAWNE <i>/ Paweł Szablowski</i>	113
--	-----

KOLABORACJONIZM UKRAIŃCÓW Z PUNKTU WIDZENIA OKUPACYJNYCH REŻIMÓW ROSYJSKICH W WIEKACH XX I POCZĄTKU XXI <i>/ Serhij Adamowycz</i>	127
---	-----

PSYCHOLOGICZNE I IDEOLOGICZNE SKŁADNIKI ŚWIADOMOŚCI PRAWNOKARNEJ OSÓB DOPUSZCZAJĄCYCH SIĘ ZBRODNI KOLABORACJI W WARUNKACH AGRESJI ROSYJSKIEJ NA UKRAINĘ (podstawy kształtowania i charakterystyki) <i>/ Pavlo Fris</i>	143
---	-----

PSYCHOPEDAGOGICZNE ASPEKTY KOLABORACJI Z WROGIEM W KONTEKŚCIE WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ. MOTYWACJE OBYWATELI UKRAINY DO KOLABORACJI	
--	--

Z ROSYJSKIM OKUPANTEM – KOMUNIKAT Z BADAŃ / <i>Beata Maria Nowak, Agnieszka Nowogrodzka</i>	173
ANEKS	195

**КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ.
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ.**

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ / <i>Igor Kozich</i>	201
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА СПІВПРАЦЮ З ВОРОГОМ У ВОЄННИЙ ЧАС В ПОЛЬСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ В ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ З РІШЕННЯМИ, ПРИЙНЯТИМИ В УКРАЇНІ / <i>Гжегож Криштофюк</i>	229
КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ, СУЧАСНОГО ПРАВОНАСТУСУВАННЯ, КРИМІНОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОСОБИСТОСТІ КОЛАБОРАНТА / <i>Igor Медицький</i>	251
ПРОТИДІЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ (СПІВПРАЦІ З ВОРОГОМ) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ – ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД / <i>Павел Шабловський</i>	297
КОЛАБОРАЦІОНІЗМ УКРАЇНЦІВ З ПОЗИЦІЇ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ В ХХ І НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. / <i>Сергій Адамович</i>	311
ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРАВΟΣВІДОМОСТІ ОСІБ ЩО ВЧИНИЛИ КОЛАБОРАЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (основи формування та характеристика) / <i>Павло Фріс</i>	327
ПСИХОПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ З ВОРОГОМ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. МОТИВИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО СПІВПРАЦІ З РОСІЙСЬКИМ ОКУПАНТОМ – ВИСНОВОК З ДОСЛІДЖЕНЬ / <i>Беата Марія Новак, Агнешка Новогродзька</i>	359
ДОДАТОК	381
ВІБЛІОГРАФІА / БІБЛІОГРАФІЯ	384

WPROWADZENIE

Zadania prawa karnego, które polegają na: ochronie najważniejszych stosunków społecznych, korzyści i interesów człowieka przed nielegalnymi ingerencjami wyrządzającymi znaczną szkodę społeczeństwu i osobie, a także w regulacji stosunków prawnokarnych, powstałych w przypadku popełnienia przestępstwa pomiędzy uprawnionymi organami państwa a osobą, która dopuściła się tego czynu, nabierają szczególnego znaczenia w sytuacjach takich jak stan wojny. Zdradziecka agresja Rosji na Ukrainę wywołała szereg problemów, które wymagały natychmiastowej reakcji ustawodawcy, w tym – w zakresie ochrony prawnokarnej.

Mówiąc o agresji Rosji, nie należy jej wiązać wyłącznie z wydarzeniami, które rozpoczęły się 24 lutego 2022 r. Był to w istocie początek drugiego etapu – „gorącego etapu agresji”. Sama agresja rozpoczęła się znacznie wcześniej, bo już w 2014 roku, wraz z aneksją przez Rosję ukraińskiego Krymu i części Donbasu. Jednakże w ciągu ośmiu lat faktycznego stanu wojny w kraju, pomimo istnienia obiektywnych przesłanek, które przesądzały o konieczności dostosowania obowiązującego ukraińskiego ustawodawstwa karnego, przy uwzględnieniu odpowiednich czynów społecznie szkodliwych, których nie przewidział kodeks karny z 2001 roku (dalej – kk), ustawodawca nie dokonał odpowiednich zmian i uzupełnień w kk. Powodem tego było niezrozumienie przez ustawodawcę obecności istotnych cech społeczno-psychologicznych ludności regionu Donbasu i Krymu w porównaniu z innymi regionami Ukrainy. W rezultacie, po rozpoczęciu agresji okazało się, że znaczna część ludności tych regionów związała swoje przyszłe życie z Rosją.

Część ludności tych regionów, po ich aneksji w 2014 roku, bezpośrednio lub w ukryciu przeszła na stronę agresora. Przejawiało się to w różnorodnych działaniach – od czysto zewnętrznych, związanych z głoszeniem haseł typu „Putin przyjdź!”, paleniem ukraińskich paszportów i przyjmowaniem obywatelstwa rosyjskiego, realnym przejściem na stronę wroga – przyłączaniem się do utworzonych przez wroga formacji zbrojnych, przejściem do pracy w organach władz okupacyjnych, jawnej współpracy z organami wywiadu i kontrwywiadu Rosji lub współpracy przy „cichym” i ukrytym wsparciu agresora.

Po rozpoczęciu aktywnej fazy agresji w 2022 roku i zajęciu przez wroga dużej części terytorium suwerennej Ukrainy, różne formy współpracy z agresorem nie

uległy zmianie, natomiast ich liczba wzrosła, co miało dość obiektywne przyczyny związane ze wzrostem liczby ludności na terytoriach okupowanych. Sytuacja ta spowodowała natychmiastową konieczność dostosowania ustawodawstwa karnego Ukrainy, co przeprowadzono w dość krótkim czasie. Już dziesięć dni później wprowadzono szereg zmian w kk – ustalono odpowiedzialność za wspólne działanie (art. 111-1 kk Ukrainy), znowelizowano szereg norm prawa karnego w zakresie zwiększenia odpowiedzialności za popełnienie przestępstwa w czasie stanu wojny lub stanu wyjątkowego itp. Należy zauważyć, że pomimo pośpiechu, z jakim te normy zostały przyjęte, generalnie odegrały one pozytywną rolę we wzmocnieniu walki z szeregiem szczególnie szkodliwych czynów i dały funkcjonariuszom organów ścigania odpowiednie narzędzie do walki z tymi, którzy je popełnili.

Z biegiem czasu okazało się jednak, że brzmienie art. 111-1 kk¹ nie obejmuje całej gamy aktów współpracy z agresorem, które stanowią współpracę przestępczą. W celu usunięcia luk w prawie, Komisja ds. egzekwowania prawa Rady Najwyższej Ukrainy powołała podkomisję opracowującą szereg propozycji, które wkrótce zostaną rozpatrzone przez ukraińskich ustawodawców. Do chwili obecnej ustawodawstwo karne Ukrainy stworzyło zbiór artykułów, które łącznie umożliwiają pociągnięcie do odpowiedzialności karnej za różnego rodzaju działania związane ze współpracą z agresorem. W rezultacie, w czasie wojny (od 2014 r.) z różnych artykułów ustalających odpowiedzialność za współpracę z wrogiem skazano ponad 1 tys. osób, z czego 817 stanowili mężczyźni, a 210 kobiety. Spośród nich 683 osoby (544 mężczyzn i 139 kobiet) skazano na karę pozbawienia wolności, a 344 osoby (273 mężczyzn i 71 kobiet) na kary alternatywne (niezwiązane z pozbawieniem wolności).

Agresja Rosji na Ukrainę stała się odpowiednim „detonatorem uwagi” dla ustawodawców i społeczności naukowej wielu krajów z różnych regionów świata, a przede wszystkim Europy, których rządy i społeczeństwa nie mogły sobie wyobrazić, że ponad 75 lat po zakończeniu wojny światowej, która pochłonęła miliony istnień ludzkich, w środkowej Europie wybuchnie nowa wojna na wielką skalę, którą rozpęta kraj uzbrojony w broń jądrową, którego ideologią będzie współczesna ksenofobiczna ideologia rasizmu – najnowsza forma ideologii faszyzmu kultuwanego w Rosji. Dlatego ustawodawstwo wielu krajów europejskich nie przewidywało odpowiedzialności za współpracę z wrogiem (wspólne działanie).

Powyższy stan rzeczy wzbudził zainteresowanie naukowców z Akademii Sprawiedliwości w Warszawie oraz z Oświatowo-Naukowego Instytutu

¹ Jednostka strukturalna Rady Najwyższej Ukrainy, która jest odpowiedzialna między innymi za doskonalenie obowiązującego ustawodawstwa karnego Ukrainy.

Prawnego Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stefanyka problematyką kolaboracji z wrogiem w warunkach wojennych. W skład zespołu autorskiego weszli eksperci z zakresu prawa karnego, kryminologii, polityki prawa karnego, historycy, politolodzy, psychologdy i pedagogdy, co pozwoliło spojrzeć na problem z różnych perspektyw – przeanalizować go zarówno w ujęciu historycznym, jak i w kontekście dzisiejszych realiów – w warunkach agresji Rosji na Ukrainę.

Książka składa się z siedmiu rozdziałów spiętych wspólną osią tematyczną – kolaboracją z wrogiem w warunkach wojennych. Jest to opracowanie spójne, rozpatrujące przedmiotową problematykę w trzech aspektach: historycznym, prawnym i psychologicznym (w tym psychopedagogicznym).

Monografię otwiera opracowanie Ihora Kozycha, który analizuje zjawisko kolaboracjonizmu i dokonuje przeglądu definicji pojęcia *kolaboracja* oraz przybliża wybrane koncepcje i typologie. Interesującym wątkiem jest analiza międzynarodowego prawa humanitarnego, regulującego postępowanie w czasie wojny. Autor ukazuje bowiem genezę zasad i procedur odnoszących się do działań kolaboracyjnych oraz poszukuje śladów ich utrwalenia w źródłach międzynarodowego prawa humanitarnego.

W kolejnych dwu rozdziałach ich Autorzy rozpatrują zagadnienie kolaboracji z wrogiem w perspektywie prawnej. Tekst autorstwa Grzegorza Krysztofiuka odnosi się do współczesności. W ujęciu porównawczym, w świetle prawa karnego polskiego i ukraińskiego, Autor tego opracowania przedstawia współcześnie ustanowioną odpowiedzialność karną za przestępstwo kolaboracji z agresorem/okupantem. W tekście została poruszona także kwestia regulacji tego zjawiska w prawie międzynarodowym dotyczącym prowadzenia wojny. W części poświęconej prawu ukraińskiemu zostały omówione istotne zmiany wprowadzone do kodeksu karnego Ukrainy w zakresie kolaboracji po agresji Rosji na ten kraj oraz praktyczne aspekty stosowania nowych przepisów. W części poświęconej prawu polskiemu Autor rozdziału odniósł się do narzędzi, które mogłyby służyć ściganiu kolaborantów, pomimo braku w tym prawie oddzielnego przestępstwa kolaboracji. Wskazał także na potrzebę skorzystania z doświadczeń ukraińskich w celu podjęcia studiów nad potrzebą zmiany prawa polskiego w zakresie penalizacji wszystkich form kolaboracji.

Do współczesnego egzekwowania prawa nawiązuje także wnikliwie opracowany przez Igora Medyckiego rozdział, w którym analizowany jest zakaz prawny (art. 111-1 kodeksu karnego Ukrainy) *działalność kolaboracyjna*, wraz z odniesieniami do współczesnego egzekwowania prawa, w tym do aktualnej praktyki stosowania przepisów dotyczących kolaboracji przez ukraińskie organy wymiaru

sprawiedliwości. Tekst wzbogacony jest prezentacją kryminologicznego portretu osobowości kolaboranta.

Nieco inny charakter mają natomiast kolejne rozdziały odnoszące się do działalności kolaboracyjnej w perspektywie prawnohistorycznej. Paweł Szabłowski omawia przeciwdziałanie kolaboracji z wrogiem w warunkach wojennych, odnosząc się do polskich doświadczeń w tym zakresie. Autor analizuje działania podejmowane przez polskie władze w trakcie II wojny światowej, których celem było minimalizowanie zjawiska kolaboracji z okupantem. W tekście zostały opisane najważniejsze zagadnienia związane z konspiracyjnie funkcjonującym wymiarem sprawiedliwości.

Z kolei rozdział opracowany przez Serhija Adamowycza ukazuje kolaboracjonizm Ukraińców z perspektywy rosyjskich reżimów okupacyjnych w XX i na początku XXI wieku. Autor tekstu odwołuje się do faktów historycznych, mających miejsce w Galicji Wschodniej, w czasie I wojny światowej i po II wojnie światowej oraz w latach 2022–2023 na wschodzie i południu Ukrainy, związanych z rosyjskimi represjami (o charakterze narodowym) wobec Ukraińców. W tym czasie reżimy okupacyjne zarzucały zdradę stanu Ukraińcom nieutożsamiającym się z narodem rosyjskim, oskarżając ich na przemian o lojalność wobec Austrii, współpracę z nazistowskimi Niemcami lub zależność od państw-członków NATO. Autor podkreśla, że kryło się za tym głębokie pragnienie Rosjan zniszczenia narodu ukraińskiego wszelkimi możliwymi metodami i środkami.

Kolaborację z agresorem/okupantem w perspektywie psychologicznej przedstawia natomiast Autor kolejnego rozdziału. Pavlo Fris odnosi się w nim do psychologicznych i ideologicznych składników świadomości prawnokarnej osób dopuszczających się zbrodni kolaboracji w warunkach agresji rosyjskiej na Ukrainę. Autor opracowania, powołując się na dane z ostatnich dziewięciu lat dotyczące dywersyjnej działalności FSB przeciwko Ukrainie, postawił tezę, że psychologia prawnokarna i ukształtowana na jej podstawie ideologia prawnokarna jako składowe prawnokarnej świadomości osób, które dopuściły się działań kolaboracyjnych, są efektem celowych i długofalowych działań ukierunkowanych na aneksję Ukrainy przez Rosję. Jednym z elementów tej działalności było kształtowanie świadomości prawnokarnej niektórych warstw społeczeństwa ukraińskiego, w celu intensyfikacji ich współpracy z agresorem.

Monografię zamyka komunikat z badań nad zjawiskiem kooperacji obywateli Ukrainy z rosyjskim okupantem, przeprowadzonych w ukraińskich zakładach karnych. Odnosi się on w szczególności do wpływu warunków zewnętrznych na ludzkie zachowanie i relacje społeczne. Autorki rozdziału, Beata Maria Nowak i Agnieszka Nowogrodzka, prezentują w nim wyniki badania nad jednym

z istotnych aspektów – motywacjami osób skazanych za zbrodnię kolaboracji. Ten aspekt jest elementem szerszego badania nad psychopedagogicznymi aspektami kolaboracji z wrogiem w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej. Należy podkreślić, że wyniki odnoszące się do emocji kolaborantów, zwłaszcza związanych wybuchem wojny, jej przebiegiem i dokonaniem wyborem, zostaną wkrótce przedstawione w odrębnej publikacji naukowej.

Oddajemy do rąk Czytelnika pozycję nader ważną, będącą opracowaniem interdyscyplinarnym, w którym odnaleźć można odwołania do dorobku wielu dyscyplin naukowych korespondujących z jej problematyką i powiązanych z ideą holistycznego ujmowania zjawisk patologicznych, w tym przestępczości².

Monograficzne ujęcie zjawiska kolaboracji w warunkach wojennych z agresorem/okupantem pozwala na jego ukazanie w różnorodnych perspektywach: począwszy od historycznej, przez prawną do psychologicznej i psychopedagogicznej, a przez to na podkreślenie jego złożoności i wieloaspektowości. Prezentowana monografia nie ma jednak charakteru porządkującego wiedzę i systematyzującego dorobek naukowy – jest przede wszystkim zaproszeniem do refleksji nad złożonymi problemami związanymi z postawami i zachowaniami ludzi w sytuacjach opresyjnych, niebezpiecznych, często ekstremalnych.

Mamy nadzieję, że prezentowane w książce treści zainspirują badaczy różnych dyscyplin naukowych i skłonią ich do podjęcia pogłębionych analiz w zakresie różnorodnych aspektów i kontekstów omawianego zjawiska. Książkę tę adresujemy zatem do naukowców, doktorantów oraz studentów różnych kierunków studiów z nadzieją, że wzbudzi w nich potrzebę pogłębionego namysłu nad kondycją współczesnego człowieka, któremu przyszło żyć w czasach trudnych, naznaczonych piętnem konfliktów zbrojnych i zawirowań wojennych. Ufamy także, że spostrzeżenia Autorów zagadnień prezentowanych w monografii staną się asumptem do poszukiwania nowych, optymalnych rozwiązań prawnych i administracyjnych w zakresie przeciwdziałania groźnemu zjawisku, jakim jest przestępczość kolaboracyjna, pojawiająca się w szczególnych sytuacjach – agresji i okupacji anektowanych terenów.

Redaktorzy naukowci:

Beata Maria Nowak

Pavlo Fris

² Monografia jest efektem projektu naukowego pt.: *Kolaboracja z wrogiem (zdrada) – aspekty prawne, psychopedagogiczne i historyczne*. Kierownikiem projektu był dr Bartosz Kułań (Akademia Wymiaru Sprawiedliwości), a koordynatorem Iwona Jasińska (Akademia Wymiaru Sprawiedliwości).

ВСТУП

Завдання кримінального права як і, як відомо, полягають у охороні найбільш важливих суспільних відносин, благ та інтересів особи від протиправних посягань, що спричиняють значну шкоду суспільству та особі, а також у регулюванні кримінально-правових відносин, що виникають у випадку вчинення кримінального правопорушення між уповноваженими органами держави і особою, яка це діяння вчинила, набувають особливої актуальності в часи особливих ситуацій до яких належить і воєнний стан. Віроломна агресія росії проти України порушила ряд проблем які стали потребувати негайної реакції законодавця у т. ч. в сфері кримінально-правової охорони.

Говорячи про агресію росії не слід пов'язувати її виключно з подіями, які почались 24 лютого 2022 року. Це, фактично, був початок другого етапу, так би мовити «гарячої стадії агресії». Сама ж агресія почалась набагато раніше, ще у 2014 році з анексії росією українського Криму і частини донбаського регіону. Однак за 8 років фактичного воєнного стану країни, незважаючи на наявні об'єктивні передумови що визначали необхідність корегування чинного українського кримінального законодавства з урахуванням вчинення відповідних суспільно шкідливих діянь, які не були передбачені Кримінальним кодексом 2001 р. (далі – КК), законодавець не спромігся внести в КК відповідні зміни і доповнення.

Причинами цього стало нерозуміння законодавцем наявності суттєвих особливостей у соціально-психологічних характеристиках населення регіону Донбасу і Криму у порівнянні з іншими регіонами України. Як наслідок після початку агресії виявилось, що відповідна частина населення цих регіонів не була патріотами України, а своє подальше життя пов'язувала з росією.

Одразу після анексії 2014 року частина населення цих регіонів прямо, або скритно перейшла на бік агресора. Це проявлялось у різноманітних діях – від чисто зовнішніх, пов'язаних із проголошенням гасел на кшталт «Путін прийди!», спалювання українських паспортів і переходу в громадянство росії, реального переходу на бік ворога – вступу у збройні

формування створених ворогом, переходу на роботу в органи окупаційної влади, співпрацю з органами розвідки і контррозвідки росії та т. ін. або у «тихій» скритій підтримки агресора.

Після початку активної фази агресії у 2022 році, захоплення ворогом значної частини території суверенної України різноманітні форми співпраці з агресором не змінились, але їх кількість збільшилась, що мало під собою достатньо об'єктивні підстави пов'язані із збільшенням населення на окупованих територіях.

Це становище викликало негайну потребу у корегування кримінального законодавства України, яке було здійснено в достатньо стислі строки. Вже через 10 днів до Кримінального кодексу було внесено ряд змін – встановлено відповідальність за колабораційну діяльність (стаття 111¹ КК України), а в ряд кримінально-правових норм було внесено зміни в частині посилення відповідальності за вчинення злочинів в умовах воєнного або надзвичайного стану та т. ін. Слід зазначити, що не дивлячись на поспіх з прийняттям цих норм вони, у цілому, відіграли позитивну роль у посиленні боротьби з рядом особливо шкідливих діянь, дали в руки правоохоронцям відповідний інструмент для боротьби з особами, які їх вчиняють.

Однак з часом стало зрозуміло, що формулювання статті 111¹ КК не охоплює усієї різноманітності діянь по співпраці з агресором, які утворюють злочинну колаборацію. З метою усунення прогалин в законі Комітетом з правоохоронної діяльності Верховної Ради України¹ була створена комісія яка розробила ряд пропозицій, які в найближчий час стануть предметом розгляду українських законодавців.

На сьогодні у кримінальному законодавстві України створений блок статей, які в комплексі дають можливість притягати до кримінальної відповідальності за різноманітні види діянь, які пов'язані із співпрацею з агресором. Як наслідок за час війни (з 2014 р.) до кримінальної відповідальності за різними статтями, що встановлюють відповідальність за співпрацю з ворогом засуджено більше 1000 осіб з яких 817 – особи чоловічої і 210 осіб жіночої статі. З них до покарання пов'язаного із позбавленням волі засуджено 683 особи (544 чоловіків і 139 жінок), а до інших видів покарання не пов'язаних із позбавленням волі 344 особи (273 чоловіків і 71 жінка)

Агресія росії проти України стала відповідним «детонатором уваги» для законодавців і наукової спільноти багатьох країн Світу і у першу чергу

---

¹ Структурний підрозділ Верховної ради України до відання якого належать у тому числі питання вдосконалення чинного кримінального законодавства України.

Європи, уряди і населення яких не могли собі уявити, що через більше ніж 75 років після закінчення війни, яка забрала мільйони життів, в центрі Європи, вибухне нова масштабна війна яку розв'яже країна, що озброєна термоядерною зброєю, ідеологією якої стане сучасна людоненависницька ідеологія расизму – новітньої форми ідеології фашизму який культивується в росії. Тому, законодавство багатьох країн Європи не передбачало у своїх нормах відповідальності за співпрацю з ворогом – колабораційну діяльність. Війна розставила нові наголоси.

Це обумовило інтерес науковців Академії правосуддя у Варшаві та Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника до аналізу проблеми колаборації. До складу авторського колективу увійшли фахівці в сфері кримінального права, кримінології, кримінально-правової політики, історики, політологи та психологи, що дозволило поглянути на проблему під різними кутами зору, проаналізувати її як в історичній ретроспективі так і в контексті реалій сьогодення – в умовах агресії росії проти України.

Монографія складається із семи розділів, об'єднаних спільною тематичною віссю – співпраці з ворогом в умовах війни. Це цілісне дослідження, яке розглядає предмет з трьох аспектів: історичному, правовому та психологічному (включаючи психолого-педагогічний).

Монографія відкривається дослідженням Ігоря Козича, який аналізує феномен колабораціонізму з позицій кримінального права, оглядає визначення поняття колабораціонізму та представляє окремі концепції та типології. Цікавою темою є аналіз міжнародного гуманітарного права, що регулює поведінку під час війни. Автор показує походження принципів і процедур колабораційної діяльності та шукає сліди їх закріплення в джерелах міжнародного гуманітарного права.

У наступних двох розділах їхні автори розглядають питання співпраці з ворогом з правової точки зору. Текст Гжегожа Криштофюка стосується сьогодення. У порівняльній перспективі, у світлі польського та українського кримінального законодавства, автор цього дослідження представляє встановлену на сьогодні в законодавстві кримінальну відповідальність за злочини колаборації з агресором/окупантом. У тексті також порушується питання регулювання цього явища в міжнародному праві щодо ведення війни. У розділі, присвяченому українському законодавству, розглядаються суттєві зміни, внесені до Кримінального кодексу України у сфері колабораціонізму після агресії Росії проти цієї країни, а також практичні аспекти застосування нових норм. У частині, присвяченій польському праву, автор

посилається на інструменти, за допомогою яких можна переслідувати колабораціоністів, незважаючи на відсутність у цьому законі окремого злочину колабораціонізму. Він також вказав на необхідність використання українського досвіду для проведення досліджень щодо необхідності зміни польського законодавства щодо покарання за всі форми колабораціонізму.

Про сучасну правоохоронну діяльність в сфері боротьби з колабораціонізмом йдеться також у ретельно підготовленому Ігорем Медичьким главі, в якій аналізується правова заборона (ст. 111-1 Кримінального кодексу України) та колабораційна діяльність із посиланнями на сучасну правоохоронну практику застосування положень про відповідальність за колаборацію органами юстиції України. Текст збагачено поданням кримінологічного портрета особистості колабораціоніста.

Наступні розділи, що стосуються колабораційної діяльності з правової та історичної точки зору, мають дещо інший характер. Протидію колабораціонізму з ворогом в умовах війни аналізує Павел Шабловський, посиляючись на польський досвід у цій сфері. Автор досліджує дії польської влади під час Другої світової війни, метою яких було мінімізувати явище колабораціонізму з окупантом. У тексті описано найважливіші питання, пов'язані з таємним функціонуванням системи правосуддя.

У розділі, підготовленому Сергієм Адамовичем, проаналізований колабораціонізм українців з точки зору російських окупаційних режимів у 20-му та на початку 21-го століть. Автор тексту посиляється на історичні факти, що відбувалися у Східній Галичині під час Першої та після Другої світової війни, а також у 2022–2023 роках на сході та півдні України, пов'язані з російськими репресіями (національного характеру) проти українців. Тоді окупаційні режими звинувачували українців, які не ототожнювали себе з російським народом, у державній зраді, звинувачуючи їх по черзі у лояльності до Австрії, співпраці з нацистською Німеччиною чи залежності від держав-членів НАТО. Автор підкреслює, що за цим стояло глибоке бажання росіян знищити українську націю всіма можливими методами і засобами.

Колабораціонізм з агресором/окупантом автор наступного розділу є досліджує з психолого-ідеологічної точки зору. Павло Фріс звертається до психологічної та світоглядної складових кримінально-політичної правосвідомості осіб, які вчиняють злочини колабораціонізму в умовах російської агресії проти України. Автор дослідження, посиляючись на дані за останні 9 років щодо диверсійної діяльності ФСБ проти України, висуває тезу про те, що кримінально-політична психологія та сформована

на її основі кримінально-політична ідеологія, як складові кримінально-політична правосвідомості людей які вчиняли колабораціоністську діяльність, є результатом цілеспрямованої та тривалої діяльності, спрямованої на анексію України Росією. Одним із елементів цієї діяльності було формування кримінально-політичної правосвідомості окремих верств українського суспільства з метою активізації їх співпраці з агресором.

Завершується монографія звітом про дослідження феномену співпраці громадян України з російським окупантом, проведені в українських тюрмах. Це стосується, зокрема, впливу зовнішніх умов на людську поведінку та соціальні відносини. Автори розділу Беата Марія Новак та Агнешка Новгородська представляють результати дослідження одного з важливих аспектів – мотивації людей, засуджених за злочин колабораціонізму. Цей аспект є елементом ширшого дослідження психолого-педагогічних аспектів співпраці з ворогом в умовах російсько-української війни. Слід підкреслити, що незабаром результати щодо емоцій колаборантів, особливо пов'язаних із початком війни, її перебігом і зробленим вибором, будуть представлені в окремій науковій публікації.

Представляємо читачеві дуже важливу книгу, яка є міждисциплінарним дослідженням, в якому можна знайти посилання на досягнення багатьох наукових дисциплін, що відповідають її проблематиці та пов'язані з ідеєю цілісного підходу до патологічних явищ, у тому числі злочинності².

Монографічний підхід до феномену колабораціонізму в умовах війни з агресором/окупантом дозволяє представити його в різних ракурсах – від історичного, через юридичний, до психолого-психопедагогічного – і таким чином висвітлити його складність та багатоаспектність. Проте представлена монографія не має на меті систематизувати знання чи систематизувати наукові досягнення – це передусім запрошення до роздумів над складними проблемами, пов'язаними зі ставленням і поведінкою людей у гнітливих, небезпечних і часто екстремальних ситуаціях.

Сподіваємося, що зміст, викладений у книзі, надихне дослідників із різних наукових дисциплін і спонукатиме їх до глибокого аналізу різних аспектів і контекстів обговорюваного явища. Тому ми адресуємо цю книгу науковцям, аспірантам і студентам різних напрямків спеціалізації, сподіваючись, що вона викличе в них потребу поглиблених роздумів над

---

² Монографія є результатом наукового проекту «Співпраця з ворогом (зрада) – правовий, психолого-педагогічний та історичний аспекти». Керівником проекту був д-р Бартош Кулан (Академія юстиції), а координатором – Івона Ясінська (Академія юстиції).

станом сучасної людини, якій доводиться жити у важкі часи, позначені збройними силами, конфліктами і військовими потрясіннями. Сподіваємося також, що авторські спостереження над викладеними у монографії питаннями стануть стимулом до пошуку нових, оптимальних правових та адміністративних рішень у сфері протидії небезпечному явищі – злочинності, яка виникає в особливих ситуаціях – агресії та окупації приєднаних територій.

Наукові редактори:

Беата Марія Новак

Павло Фріс

Kolaboracja z wrogiem
w warunkach wojennych.
Doświadczenia polsko-ukraińskie

IHOR KOZYCH¹

KOLABORACYJNA DZIAŁALNOŚĆ: KONCEPCJE, FORMY I NORMATYWNE WSPARCIE PRAWNE W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE HUMANITARNYM

Dla każdego świadomego człowieka jest dziś oczywiste, że przez pryzmat tysiącletniej historii wojen próżną jest nadzieja, że obecność międzynarodowych regulacji prawnych doprowadzi do utopijnej sytuacji braku współpracy z wrogiem. Kolaboracja jest zjawiskiem typowym dla wszystkich czasów i okresów historii, charakterystycznym dla każdej wojny. Współpraca z ludnością okupowanego terytorium w skrajnym stopniu ratuje siły własne państwa -agresora, ułatwia wykorzystanie zasobów, maskuje prowadzenie wielu rodzajów działalności okupanta itp.

Termin *kolaboracjonizm*² jest używany we współczesnej nauce na określenie zjawiska kooperacji pomiędzy ludnością okupowaną a władzą okupacyjną. Termin ten pochodzi od angielskiego słowa *collaboration* i dosłownie oznacza współpracę.

Po I wojnie światowej we Francji i Belgii termin „kolaboracja” był używany w odniesieniu do współpracy miejscowej ludności z niemieckimi władzami okupacyjnymi, szczególnie w czasie I wojny światowej. Nie miał on jednak znaczenia pejoratywnego i nie był synonimem zdrady³. Na przykład osoby,

---

¹ **Ihor Kozych**, doktor nauk prawnych, kierownik katedry polityki w zakresie zwalczania przestępczości i prawa karnego edukacyjno-naukowego Instytutu Prawnego Przykarpacciego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka. W swoich badaniach zajmuje się zagadnieniami związanymi z funkcjonowaniem polityki prawa karnego. Autor czterech monografii i ponad 70 artykułów naukowych. ORCID: 0000-0002-8746-1154.

² Analizując apolityczną, obojętną współpracę ze strukturami okupacyjnymi, nie można w pełni słusznie używać terminu „kolaboracja”. Dlatego autorzy Europy Zachodniej i USA posługują się pojęciami „współpraca”, „kooperacja”, „uczestnictwo lokalnej ludności”.

³ J.E. Connolly, *Collaboration (Belgium and France)*, [in:] 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 201410-08. DOI: 10.15463/ie1418.10808.

które po I wojnie światowej współpracowały z niemieckimi władzami okupacyjnymi w Belgii, nazywano aktywistami⁴. Podczas I wojny światowej we francuskojęzycznej Francji i Belgii rzadko używano terminu kolaboracja. Według francuskiego kodeksu karnego współpraca z wrogiem obejmowała przestępstwa przekazywania informacji wywiadowczych/handlu z wrogiem. Według belgijskiego kodeksu karnego jest to działalność godząca w bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa⁵.

Po I wojnie światowej setki Belgów uznano za winnych współpracy z Niemcami, zwłaszcza w sferze politycznej i gospodarczej, i skazano na karę więzienia, a niektórych na śmierć – karę śmierci zamieniano jednak na lżejsze wyroki. We Francji liczba postępowań karnych za współpracę z Niemcami była znacznie niższa – skazano jedynie kilkadziesiąt osób. W większości były to wyroki za donosy, szpiegostwo i dobrowolną pracę na rzecz Niemiec, a kara miała głównie charakter symboliczny – w szczególności karę śmierci zastąpiono łagodniejszymi karami⁶.

Współczesne rozumienie pojęcia kolaboracjonizmu jako dobrowolnej współpracy miejscowej ludności z okupantem pochodzi z czasów II wojny światowej. Kolaboracja stała się oficjalną nazwą współpracy Niemiec z rządem marszałka Pétaina (Vichy France). Termin ten, mający wyraźnie negatywne konotacje, został szybko przyswojony przez inne języki. Był aktywnie używany przez sowiecką propagandę na określenie współpracy narodów ZSRR lub poszczególnych jego części z hitlerowskimi Niemcami⁷. Terminem tym zaczęto także określać współpracę obywateli i rządów w czasie okupacji przez państwa Osi (koalicja Hitlera), na skutek czego słowo to nabrało znaczenia w odniesieniu do wsparcia dla nazizmu i faszyzmu⁸, a także zdrady państwa lub narodu⁹. Synonimem słowa kolaborant jest także określenie *quisling*, które rozpowszechniło się w Europie od nazwiska Vidkuna Quislinga, szefa rządu Norwegii, który współpracował

⁴ D. Luyten, *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism*, [in:] L. Israel, G. Mouralis (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2014, 59–76, p. 65.

⁵ J.E. Connolly, *Collaboration (Belgium and France)*..., op. cit.

⁶ J.E. Connolly, *Collaboration (Belgium and France)*..., op. cit.

⁷ Т. Іванова, *Явище білоруської колаборації з Німеччиною в роки Другої світової війни: історіографія проблеми*, Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 24, том 1, 2019. С. 14–20.

⁸ S.N. Kalyvas. *Collaboration in comparative perspective*, „European Review of History: Revue europeenne d’histoire” 2008, 15:2, pp. 109–111.

⁹ І. Дерейко, *Колабораціонізм, поняття [Електронний ресурс]* // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007.

z nazistowskim rządem Niemiec w okresie II wojny światowej¹⁰. W Belgii osoby współpracujące z reżimem nazistowskim były oskarżone o niepatriotyczne zachowanie (*incivisme*)¹¹.

Metody prowadzenia wojny zmieniły się znacząco podczas II wojny światowej. Na znacznie szerszą skalę zaczęto stosować propagandę i tzw. piątą kolumnę, przez co przedwojenne ustawodawstwo nie było w stanie zaspokoić powojennego zapotrzebowania krajów na karanie tych, którzy kolaborowali z wrogiem państwem¹². W związku z tym podczas wojny państwa przyjęły ustawy dotyczące kolaboracji i nadały im skutek wsteczny, co odbiło się dużym echem wśród ówczesnej społeczności prawniczej, ale było motywowane polityczną koniecznością wymierzenia sprawiedliwości za popełnione podczas wojny kolosalne zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości. Tym samym dobrze znane przestępstwo hańby narodowej (*indignite nationale*), za które we Francji skazano tysiące osób za udział w kolaboracyjnym rządzie Vichy, zostało dodane do francuskiego kodeksu karnego dopiero w grudniu 1944 roku¹³.

Generalnie ściganie za współpracę z wrogiem po II wojnie światowej opierało się na stosowaniu sformułowań już istniejących w prawie (zdrada stanu) oraz nowych (np. hańba narodowa we Francji). Ustawodawcy stanęli przed trudnym zadaniem – rozróżnieniem działań, które należy określić jako przestępcze, aktywne wsparcie wroga, a interakcjami z okupantem, które jedynie pomagały w utrzymaniu życia codziennego.

We współczesnej literaturze naukowej kolaboracjonizm odnosi się do współdziałania ludności terytoriów okupowanych z władzą okupacyjną w sposób godzący w interesy takiej ludności lub państwa, do którego ona należy¹⁴. Ważną cechą takiej współpracy jest dobrowolność i ideologiczne wsparcie reżimu okupacyjnego, co odróżnia ją od współpracy pod przymusem władz okupacyjnych¹⁵.

¹⁰ S. Darcy, *History and Practice of Collaboration in Armed Conflict*, [in:] S. Darcy, *To Serve the Enemy: Informers, Collaborators, and the Laws of Armed Conflict*, (2019), pp. 16–51.

¹¹ D. Luyten, *Dealing with Collaboration...*, op. cit.

¹² *Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France*, „The Yale Law Journal”, vol. 56, No. 7 (August, 1947), pp. 1210–1233.

¹³ V. Galimi, *Circulation of Models of epuration After the Second World War: From France to Italy* [in:] L. Israel, G. Mouralis (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2014.

¹⁴ J. Bohler, J.A. Mlynarczyk, *Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies*, „Journal of Modern European History” 2018, 16(2), 225–246.

¹⁵ F. Lemmes, *Collaboration in wartime France, 1940–1944*, „European Review of History – Revue europeenne d’histoire” 2008, 15:2, 157–177.

Według J. Pysmeńskiego, we współczesnym ustawodawstwie karnym krajów europejskich nie ma przestępstwa kolaboracjonizmu. Wyjątkiem jest kodeks karny Republiki Litewskiej, który za przestępstwo uznaje „pomoc nielegalnemu rządowi w ustaleniu okupacji lub aneksji Republiki Litewskiej, w szczególności tłumienie oporu mieszkańców Litwy lub pomoc strukturom nielegalnego rządu w realizacji okupacji lub aneksji”¹⁶. Zatem najbardziej uogólnionym rozumieniem *kolaboracji* wydaje się działanie lub współudział w działaniu, które polega na dobrowolnej lub wymuszonej współpracy z agresorem ludności państwa, które doznało agresji.

Kolaboracjonizm jako zjawisko kooperacji z okupantem obejmuje szeroki wachlarz działań, które często przeplatają się ze sobą, lecz trudno je od siebie oddzielić. Jak zauważają O. Gołowkin i I. Skazko, znacząca kategoria obywateli, którzy z obiektywnych powodów zmuszeni są przebywać na terytoriach zaanektowanych i okupowanych, uznaje rząd ukraiński za jedyny prawowity na tych ziemiach, a część z nich nie współpracuje w ogóle z władzami okupacyjnymi – emeryci, pracujący na własny rachunek mieszkańcy wsi, bezrobotni itp.; druga część współpracuje w ograniczony sposób, tj. nie uczestniczy w pracach organów zastępujących władzę publiczną (na przykład prywatni przedsiębiorcy, pracownicy sklepów, targowisk, transportu publicznego, mieszkalnictwa i usług komunalnych, medycyny itp.), inna, nieistotna grupa obywateli przebywa na służbie w nielegalnych formacjach paramilitarnych lub pracuje w sektorze publicznym w organach władzy nieuznawanych przez Ukrainę, pełniąc funkcje związane z realizacją działalności organizacyjno-kierowniczej lub administracyjno-gospodarczej, czyli w taki czy inny sposób reprezentuje władzę okupacyjną¹⁷.

W literaturze naukowej współpracę z wrogiem klasyfikuje się najczęściej ze względu na sfery jej realizacji: polityczną, militarną, gospodarczą¹⁸, również ze względu na rodzaj motywacji uczestników takiej współpracy: dobrowolna, wymuszona, wybrana ze względu na motywy przetrwania¹⁹. Ze względu na rodzaje działalności dzieli się ją na dostarczanie wrogiemu państwu informacji wywiadowczych w celu uzyskania przewagi militarnej (informator), udział we wrogich formacjach zbrojnych, propagandę w interesie wroga, współpracę administracyjną (współpraca władz państwowych lub lokalnych z władzą okupacyjną),

¹⁶ Є. Письменський, *Колораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема*, „Право України” 2020, 12.

¹⁷ О.В. Головкін, І.Р. Сказко, *Колораціонізм в Україні: дискусійні аспекти*, „Держава і право. Серія: Юридичні науки” 2017, Вип. 78. С. 235–247.

¹⁸ S.N. Kalyvas, *Collaboration in comparative perspective...*, op. cit.

¹⁹ Ibidem.

a także współpracę gospodarczą, obejmującą handel z wrogiem, pracę na rzecz wroga, świadczenie usług tłumaczeniowych itp.²⁰

Jak zauważają W. Semenenko i W. Petrowski, już w 1968 roku S. Hoffman wyróżnił dwie zasadniczo różne formy współpracy: państwową (dobrowolną lub przymusową) w celu utrzymania porządku i życia społecznego oraz indywidualną, która może mieć charakter ideologiczny lub powody finansowe. Autorzy podkreślają stanowisko polskiego historyka C. Madajczyka, który dzielił współpracę na pożyteczną i szkodliwą, a także stanowisko Niemców: Berlin miał grupę ekspertów od problemów kolaboracji (O. Abetz, R. Rahna, M. von Killinger, E. Vessenmayer, R. Neubacher), która najmniej uwagi poświęcała jej aspektowi ideologicznemu. Dla nich na pierwszy plan wysunęły się problemy zaopatrzenia Rzeszy w zasoby materialne i ludzkie. Wiadomo, jak Niemcy oceniali kolaborację: „Daj mi swój zegarek, a będę ci mówił, która godzina”²¹.

Zasadnicze prace nad typologią kolaboracji przeprowadził W. Rings²². Autor proponuje typologię kolaboracji opartą na motywacji współpracy:

- 1) *Neutralna współpraca lub akceptacja*
Neutralni kolaboranci mówią: Akceptuję, bo życie musi toczyć się dalej. Świadomie i we własnym interesie działam bezpośrednio lub pośrednio na rzecz władzy okupacyjnej, nie wyznając politycznych i ideologicznych zasad narodowego socjalizmu. Moja postawa jest podyktowana okolicznościami, na które nie mam wpływu. Jedyłą alternatywą wydaje się bankructwo, bezrobocie, głód, chaos i zniszczenie. Jestem zdeterminowany przetrwać wojnę i porażkę mojego kraju najlepiej jak potrafię.
- 2) *Bezwarunkowa współpraca lub nasz wróg jest moim przyjacielem*
Bezwarunkowy kolaborant mówi: Łączę siły z okupantem, bo popieram jego zasady i ideały. Moja postawa nie jest podyktowana okolicznościami, ale lojalnością wobec narodowego socjalizmu. Jestem gotowy na wszystko i wszelkie poświęcenia dla dobra okupanta, o ile będę mógł służyć naszej wspólnej sprawie.
- 3) *Warunkowa kolaboracja lub współpracuję w pewnym zakresie (do pewnego momentu)*
Kolaborant warunkowy mówi: Współpracuję z władzami okupacyjnymi, choć popieram tylko niektóre, a nie wszystkie doktryny narodowosocjalistyczne. Pod warunkiem spełnienia tego warunku jestem gotowy i chętny do współpracy w dobrej wierze, ponieważ chcę zmienić okoliczności, które dyktują moją postawę.

²⁰ S. Darcy, *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, „Brooklyn Journal of International Law” 2019, 45, no 1, 75–137.

²¹ В.І. Семененко, В.В. Петровський, *Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія)*, Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки, 2019, Вип. 28. С. 41–53.

²² Typologia nawiązuje do okresu II wojny światowej, czasów Hitlera.

4) *Współpraca taktyczna lub robię, ale nie robię*

Kolaborant taktyczny mówi: Zgadzam się współpracować pomimo mojej wrogości wobec narodowego socjalizmu i Trzeciej Rzeszy. Mogę to zrobić z różnych powodów: aby zrzucić cudze jarzmo i odzyskać wolność; w miarę możliwości zapobiegać masowym zabójstwom niewinnych ludzi; lub wdrożyć ideę polityczną, której realizację uniemożliwia narodowy socjalizm. W każdym przypadku współpraca kryje w sobie opór i jest częścią walki²³.

Należy osobno wspomnieć o badaniach radzieckich i współczesnych rosyjskich naukowców, nie zapominając o specyfice zideologizowanych i cenzurowanych badań we wszystkich bez wyjątku dziedzinach. I. Suhowerska²⁴ szczegółowo przeanalizowała problematykę pojęcia i typologii kolaboracji w ich rozprawach. Studiując podejścia do typologii kolaboracji wskazuje, że większość badaczy proponowała rozróżnienie form kolaboracji w zależności od sfery, w której prowadzona była współpraca z wrogiem. Według S. Kudriaszowa jest to natomiast współpraca wojskowa, polityczna i gospodarcza. Ponadto wierząc, że „istnieje duża różnica między pracą w jednostkach wojskowych a udziałem w działaniach wojennych z bronią w ręku”, badacz zasugerował rozróżnienie między bierną i aktywną kolaboracją wojskową w zależności od udziału w działaniach wojennych. O. Makarow zwrócił uwagę na klasyfikację kolaboracji dokonanej przez N. Romaniczowa, który wyróżnił cztery główne formy współpracy z okupantem: 1) *współpraca polityczna* – działalność komitetów narodowych (rosyjskiego, ukraińskiego, białoruskiego itp.), które pretendowały do roli rządów; 2) *administracyjna* – udział w pracach lokalnych organów administracyjnych utworzonych przez władze okupacyjne; 3) *ekonomiczna* – praca w przemyśle i rolnictwie; 4) *wojskowa* – służba z bronią w ręku po stronie Niemiec. M. Semiriaga zwrócił uwagę, że wachlarz form przejawów kolaboracji jest dość duży, podkreślając formy wewnętrzne, administracyjne, gospodarcze i wojskowo-polityczne. Jednocześnie zauważył, że nie wszystkie te działania „można zakwalifikować jako zdradę stanu, z wyjątkiem ostatniego typu, czyli kolaboracji wojskowo-politycznej”. W. Malinowski zaproponował z kolei klasyfikację kolaboracji według kryterium motywu interakcji z nazistami. Zastosowanie tej techniki pozwoliło na odróżnienie kolaboracji „świadomej”, która wiąże się z odrzuceniem państwa sowieckiego z jakiegokolwiek powodu i świadomą chęcią pomocy okupantom, od kolaboracji „przymusowej”, która przejawia się przez współpracę i jest

²³ W. Rings, *Life With the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler's Europe, 1939–1945*, J. Maxwell Brownjohn (Translator), Doubleday & Co. Hardcover – January 1, 1982.

²⁴ I. Суховерська, Проблеми трактування колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії, „Східноєвропейський історичний вісник”, Вип. 6, 2018, С. 147–155.

spowodowana okolicznościami zewnętrznymi w stosunku do podmiotu. Od tych dwóch typów należy rozróżnić *pseudokolaboracjonizm* – pełnienie określonych funkcji w administracji okupacyjnej czy policji przez członków ludowego ruchu oporu. Niektórzy historycy wykorzystali metody identyfikacji nowych stref zdrady-współpracy w celu sklasyfikowania kolaboracji. B. Kowalow zaproponował kolaborację wojskową, gospodarczą, administracyjną, ideologiczną, intelektualną, duchową, narodową, dziecięcą i seksualną²⁵.

Do powyżej wskazanych stanowisk należy jednak podchodzić z ostrożnością. Po pierwsze, absolutna kontrola państwa przez rządzącą elitę rosyjską nie prowadzi do obiektywnych badań naukowych, zwłaszcza w kwestiach związanych z wszelkimi przejawami wojny. Z drugiej strony nie można zapominać o powszechnym wprowadzeniu „rosyjskiego świata” i innych narracji ideologicznych, co nie mogło nie znaleźć odzwierciedlenia w tych badaniach. Ponadto, rosyjscy naukowcy doszli do tego, że stworzyli wrażenie, że masowi kolaboranci byli wyłącznie „przestępcami” innych narodowości i jedynie przedstawiciele narodu rosyjskiego, z nielicznymi wyjątkami, nigdy nie współpracowali z wrogiem²⁶. Zatem typologii kolaboracji należy dokonać według kilku kryteriów, z których najczęstsze to:

1. *Według sfery współpracy*: wojskowa (wstąpienie do wojska lub udział w operacjach wojskowych), politycznoadministracyjna (praca w organach władzy okupacyjnej lub pod kontrolą władzy okupacyjnej), gospodarczopowszednia (działalność gospodarcza, praca w branży usług prywatnych, zapewnienie sobie środków do życia), informacyjnoideologiczna (dostarczanie informacji okupantowi, a także szerzenie narracji ideologicznych okupanta). Każdy z wymienionych typów może być uszczegółowiony, na przykład informacyjnoideologiczny, w zależności od metod (kanałów) realizacji, obejmuje kolaborację kulturalno-oświatową, medialną, religijną i oficjalną; wojsko może w rzeczywistości obejmować służbę wojskową w armiach wroga, a także bycie informatorem lub pomaganie w charakterze przewodnika itp.;
2. *Według cech obiektywnych*: czynna (współpraca dobrowolna), wymuszona (współpraca pod przymusem), adaptacyjna (współpraca bez szczególnej krytycznej analizy faktu współpracy, zwykle w celu przetrwania);
3. *Według motywacji*: neutralna, bezwarunkowa, warunkowa, taktyczna;
4. *Według skutków prawnych*: karalna, bezkarna.

²⁵ I. Суховерська, *Проблеми трактування колабораціонізму...* op. cit., s. 152.

²⁶ Ibidem, s. 150.

Międzynarodowe prawo humanitarne o kolaboracji

Wstępna, pobieżna analiza głównych aktów międzynarodowych regulujących postępowanie w czasie wojny (Konwencje i Deklaracje haskie wraz z załącznikami, Konwencje genewskie z 1949 r. i Protokoły dodatkowe z 1977 r. itp.) pokazuje, że nie zawierają one bezpośredniego odniesienia do procedur wykorzystywania kolaborantów w międzypaństwowych atakach zbrojnych, mimo że jest mało prawdopodobne, aby przynajmniej jedna wojna w historii ludzkości odbyła się bez nich. Taka luka oczywiście nie może wynikać z faktu, że autorzy odpowiednich dokumentów prawdopodobnie nie zwrócili uwagi na rolę kolaborantów w konfliktach zbrojnych lub być może „nie wiedzieli” o praktyce współpracy z wrogiem podczas wojny. Na przykład, jak wskazuje S. Darcy, podczas opracowywania Konwencji genewskich z 1949 r. delegat radziecki na Konferencji Dyplomatycznej w Genewie odnotował obecność zdrajców swojego kraju na terytoriach okupowanych w czasie II wojny światowej i skomentował, że władze okupacyjne korzystały z ich usług²⁷.

Ze względu na brak jasnych zasad dotyczących wykorzystania kolaborantów podczas konfliktu zbrojnego, najbardziej akceptowalnym powodem, dla którego kolaboranci nie są uznawani za grupę osób zasługującą na przykład na szczególną ochronę, lub których działalność wymaga jasnych regulacji, jest to, że taka współpraca jest dobrowolna i dozwolona na mocy obowiązującego prawa międzynarodowego dotyczącego praw i zwyczajów wojennych²⁸.

Jednocześnie należy zauważyć, że międzynarodowe prawo humanitarne, choć nie zabrania pozyskiwania kolaborantów i agitowania na rzecz współpracy, wyznacza pewne ramy co do sposobów realizacji tego rodzaju działań. Punktem wyjścia jest tutaj *zakaz stosowania przymusu*. Oto kilka zapisów z ww. ustaw: „(...) ani jeńcy wojenni, ani inne osoby podlegające ochronie nie mogą być zmuszane do służby w siłach wroga ani do udziału w działaniach wojennych (...) do osób objętych ochroną, nie można stosować przymusu fizycznego lub moralnego, w szczególności w celu uzyskania informacji od nich lub od osób trzecich (...) nie można stosować tortur ani fizycznych, ani psychicznych, ani żadnej innej formy przymusu w celu (...) uzyskania od nich jakichkolwiek informacji” itp.²⁹

²⁷ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators, and the Laws of Armed Conflict*, Oxford 2019, c. 51.

²⁸ Oczywiście mówimy o prowadzeniu takich działań z pozycji państwa okupującego (agresora).

²⁹ Normy te zostaną omówione bardziej szczegółowo w toku dalszych badań.

Międzynarodowe prawo humanitarne nie zaprzecza zatem dobrowolnej współpracy z państwem-agresorem, pozostawiając w swoich kompetencjach kwestię odpowiedzialności za wymuszone zaangażowanie kolaborantów przez państwo-agresora; podczas gdy kwestia odpowiedzialności samych kolaborantów jest w rzeczywistości pozostawiona uznaniu ustawodawstwa krajowego.

Aby uzyskać jasny obraz tego, co dokładnie jest dozwolone (zakazane) i w jakich ramach, właściwe wydaje się prześledzenie genezy określonych zasad i procedur związanych z kolaboracyjnymi działaniami oraz ich utrwalenia w odpowiednich źródłach międzynarodowego prawa humanitarne, które dotyczą zasad (praw, zwyczajów) prowadzenia wojny (agresji, konfliktów zbrojnych).

Zwykle naukowcy, którzy badali lub badają te przepisy, zakładają, że zaczęły one nabierać kształtu w połowie XIX wieku. W szczególności B. Carnahan zwrócił uwagę, że „(...) korzenie współczesnego prawa wojskowego sięgają lat sześćdziesiątych XIX wieku”³⁰; D. Cumin zgadzając się, że prawo konfliktów zbrojnych ma bardzo starożytną i wielocywilizacyjną historię, jednocześnie własną chronologię rozpoczyna od powstania Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (1863), wskazując dalej na Pierwszą konwencję genewską z 1864 r., Deklarację petersburską z 1868 r., Konferencję brukselską z 1874 r., Oksfordzki podręcznik z 1880 r. i „pierwszą kodyfikację” w wyniku Konferencji haskich z 1899 r. i 1907 r.³¹; E. David zauważył, że: „(...) jeśli zbrodnie wojenne uznać za poważne naruszenie zasad obowiązujących w międzynarodowych konfliktach zbrojnych, to źródeł tej regulacji w międzynarodowym prawie karnym należy szukać w Kodeksie Francisa Liebera, ogłoszonym przez amerykański rząd w czasie wojny domowej w latach 1861–1865”³². Interesujące jest także stanowisko M. Bettatiego, który mówiąc o jakichkolwiek tekstach sprzed XIX wieku dotyczących kwestii wojennych uważał, że nie dotyczą one „(...) kształtowania norm, które mają bezpośrednie zastosowanie do działań wojennych. Stanowią jedynie podstawę etyczną (...)”³³.

Rzeczywiście, do połowy XIX wieku nie istniały powszechnie akceptowane (w dzisiejszym znaczeniu – akceptowane przez uprawniony podmiot, podpisane i ratyfikowane w danym państwie) umowy wielostronne, które regulowałyby

³⁰ B.M. Carnahan, *Lincoln, Lieber and the Laws of War: The Origins and Limits of the Principle of Military Necessity*, „American Journal of International Law” 1998, 92(2), 213–231, p. 213.

³¹ D. Cumin, *Le Droit de la Guerre [The Law of War]*, vol. II, Paris 2015.

³² E. David, *Principes de Droit des Conflits Armés [Principles of the Law of Armed Conflict]*, 5th edn. Bruylant, Bruxelles 2012.

³³ M. Bettati, *Le Droit des Conflits Armés [The Law of Conflicts of Armies]*, Odile Jacob, Paris 2016.

zasady prowadzenia konfliktów zbrojnych. Jednakże, jak słusznie zauważa B. Heuser, istnieją inne kryteria pozwalające stwierdzić, że normy i tradycje funkcjonują i regulują odpowiednie relacje³⁴. Jak stwierdzono w części 1 art. 38 Karty Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości Narodów Zjednoczonych „(...) sąd, którego zadaniem jest rozstrzygnięcie sporów przedłożonych mu do rozpoznania, zgodnie z prawem międzynarodowym, stosuje:

- a) konwencje międzynarodowe, zarówno ogólne, jak i częściowe, ustanawiające zasady wyraźnie uznane przez państwa uczestniczące;
- b) zwyczaje międzynarodowe, jako dowód ogólnej praktyki przyjętej jako prawo;
- c) ogólne zasady prawa uznane przez narody cywilizowane;
- d) zgodnie z przepisami art. 59, orzeczenia sądowe i studia najwybitniejszych publicystów różnych narodów, jako środki pomocnicze do ustalania norm prawnych”³⁵.

Zatem B. Heuser podsumowuje, że „(...) prawa wojenne sięgają tysięcy lat przed pojawieniem się Kodeksu Liebera, który jest tylko jednym z przykładów (i nawet nie ostatnim) jednostronnie przyjętych i ogłoszonych zasad. Co więcej, format takich rozporządzeń i zawarte w nich przepisy wojskowe są wzorowane na modelu ustalonym w IX wieku i od tego czasu w dużej mierze pozostały niezmiennione; sam Kodeks Liebera po prostu jest zgodny z tym formatem (...)”³⁶. Warto złożyć hołd B. Heuser, gdyż prowadziła ona fundamentalne badania nad genezą praw i zwyczajów wojennych ze świata starożytnego.

Podobne stanowisko zajmuje A. Roberts, który nie zaprzecza, że „(...) najbardziej znanym wczesnym przykładem narodowego podręcznika ustalającego prawa wojenne na użytek sił zbrojnych i jedną z pierwszych prób skodyfikowania praw wojny lądowej były *Instrukcje dla Rządu Armii Stanów Zjednoczonych w terenie*, przygotowane w 1863 roku przez dr Francisca Liebera z Uniwersytetu Columbia. Ten Kodeks Liebera stał się wzorem dla wielu innych podręczników narodowych (...)”³⁷, a jednocześnie „(...) żaden poważny uczony nigdy nie twierdził, że prawa wojenne rozpoczęły się w roku 1863 lub 1864. Ten zbiór przepisów

³⁴ B. Heuser, *Ordinances and Articles of War before the Lieber Code, 866–1863: the long pre-history of international humanitarian law*, [in:] Gill, T.D., Geiß, R., Krieger, H. and Paulussen, C. (eds.), *Yearbook of International Humanitarian Law*, Volume 21, T.M.C Asser Press, 2019. pp. 139–164. <https://eprints.gla.ac.uk/185448/1/185448.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

³⁵ Statute of the International Court of Justice. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf. [dostęp: 15.08.2023].

³⁶ B. Heuser, *Ordinances and Articles of War...*, op. cit.

³⁷ A. Roberts, *Documents on the Laws of War*, 3rd ed., Oxford 2000, p. 12.

miał długą historię. Stosowanie prawa do regulowania konfliktów zbrojnych od tysięcy lat zajmuje uwagę pisarzy, uczonych, mężów stanu i żołnierzy (...)³⁸.

Jak widać, A. Roberts, podobnie jak B. Heuser, również zwraca uwagę na długą historię i różnorodność formalnego utrwalenia praw i zwyczajów wojennych. Badacz podkreśla także pewne przejawy normotwórcze w kontekście ustanawiania odpowiednich norm. W szczególności w pracach A. Roberta zwraca się uwagę na kodeksy narodowe, które pisane były zwykle na potrzeby konkretnych kampanii wojskowych. I tak „(...) jednym ze słynnych europejskich przykładów kodeksu narodowego, który zawiera pewne zasady postępowania sił zbrojnych, jest 150 Artykułów wojennych, podpisanych przez króla szwedzkiego Gustawa II Adolfa 15 lipca 1621 r., w przeddzień wyjazdu pułków armii szwedzkiej przeciwko wojskom rosyjskim w prowincjach bałtyckich. Tylko sześć ‘Artykułów wojennych’ (art. 88, 90, 91, 95, 99 i 100) zawiera postanowienia dotyczące klasycznego prawa wojny: ataki na kobiety, bezprawne ataki na miasta lub wsie, kradzieże, rabunki lub palenie kościołów i szpitali (...)³⁹.

Jako pozytywne skutki stosowania kodeksów w ramach regulacji krajowych A. Roberts wskazuje wydarzenia z 1847 r., na początku wojny domowej w Szwajcarii pomiędzy rządem federalnym a Sonderbundem (separatystyczną grupą siedmiu kantonów z przewagą katolickich, które sprzeciwiały się planom nowej szwajcarskiej konstytucji). Generał Guillaume-Henri Dufour, który w tej wojnie został mianowany dowódcą Armii Federalnej, wydał dobrze uargumentowany i jasny zestaw zaleceń dla dowódców swoich dywizji w sprawie prowadzenia operacji wojskowych, traktowania jeńców wojennych i szacunku dla społeczeństwa wroga i jego instytucji itp.⁴⁰ Taki przejaw człowieczeństwa i hojności doprowadził do zupełnie nieoczekiwanych minimalnych strat po obu stronach. Jak już wspomniano, w tamtym okresie historycznym nie istniały wielostronne porozumienia dotyczące prowadzenia konfliktów zbrojnych. Można jednak zauważyć próby rozstrzygnięcia pewnych kwestii na poziomie umów dwustronnych. Na przykład Traktat o przyjaźni i handlu między Stanami Zjednoczonymi a Prusami z 1785 r.⁴¹ zawierał szereg jasnych i szczegółowych postanowień dotyczących przestrzegania pewnych podstawowych zasad w przypadku wybuchu wojny między obiema stronami. I właśnie w tej umowie zostaje poruszona

³⁸ A. Roberts, *Foundational myths in the laws of war: the 1863 Lieber Code, and the 1864 Geneva Convention*, „Melbourne Journal of International Law” 2019, 20(1).

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ A. Roberts, *Foundational myths in the laws...*, op. cit.

⁴¹ *Treaty of Amity and Commerce Between His Majesty the King of Prussia, and the United States of America*; September 10, 1785. https://avalon.law.yale.edu/18th_century/prus1785.asp [dostęp: 15.08.2023].

kwestia zakazu działań, które można ocenić jako kolaborację. Tak, w art. 20 stwierdzono, że „Żaden obywatel ani poddany którejkolwiek z układających się stron nie otrzyma od jakiegokolwiek mocarstwa, z którym druga strona jest w stanie wojny, żadnego pisemnego pozwolenia lub pisemnego upoważnienia do uzbrojenia jakiegokolwiek statku w celu występowania jako kaper przeciwko innej stronie, pod rygorem kary za piractwo”⁴². Jest rzeczą oczywistą, że mówimy o zakazie angażowania obywateli we współpracę dla jasno określonego celu – piractwa przeciwko własnemu państwu.

Ponadto traktat ten zawierał wyraźne wskazanie potrzeby stworzenia normalnych warunków dla ludności cywilnej: „(...) I wszystkim kobietom i dzieciom, naukowcom wszystkich wydziałów, rolnikom, rzemieślnikom, wytwórcom i rybakom, nieuzbrojonym mieszkańcom nieufortyfikowanych miast lub wiosek i w ogóle wszystkim innym, których zawód ma na celu wspólną egzystencję i wspólne korzyści, należy pozwolić na kontynuowanie swojej pracy (...)”⁴³. Jest rzeczą oczywistą, że prowadzenia takiej działalności – dla wspólnego bytu i wspólnego dobra – nie można uważać za potencjalnie karalną kolaborację (nie ma bowiem przejawów dobrowolnej współpracy z wrogiem).

W pełni zgadzając się z wnioskami A. Robertsa i B. Heusser dotyczącymi starożytnej historii istnienia praw i zwyczajów wojennych, warto podkreślić, że dla celów niniejszego opracowania punktem odniesienia jest Kodeks Liebera z 1863 r.⁴⁴, bo to w nim po raz pierwszy spotykamy zapisy bezpośrednio odnoszące się do kolaboracji, zarówno wymuszonej, jak i dobrowolnej. Obejmują one:

1. art. 25 „Najwyżsi dowódcy mogą sprawić, że sędziowie i urzędnicy nieprzyjacielskiego kraju złożą przysięgę czasowego posłuszeństwa lub przysięgę wierności zwyciężskiemu rządowi lub władcom (...)”;
2. art. 33 „Nie jest już uważane za zgodne z prawem – wręcz przeciwnie, jest uważane za poważne naruszenie prawa wojny – zmuszanie poddanych nieprzyjaciela do służby zwyciężskiemu rządowi, chyba że na podstawie właściwego ogłoszenia przez rząd zwycięski, po sprawiedliwym i zakończonym podboju wrogiego kraju lub prowincji, postanowienia o utrzymaniu kraju, okręgu lub miejscowości na stałe jako własnego i uczynieniu z niego części własnego kraju (...)”;

⁴² Ibidem, art. 20.

⁴³ *Treaty of Amity and Commerce...*, op. cit, art. 23.

⁴⁴ *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code)*, 24 April 1863. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/110-IHL-L-Code-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

3. art. 39 „Wynagrodzenia urzędników nieprzyjaznego rządu, którzy pozostają na okupowanym terytorium i kontynuują pracę na swoim stanowisku, i mogą kontynuować ją w istniejących okolicznościach wynikających z wojny – takich jak sędziowie, funkcjonariusze administracyjni lub policjanci, urzędnicy władz miejskich lub gminnych – są wypłacane z dochodów publicznych z terytorium okupowanego, dopóki władze wojskowe nie mają powodu, aby całkowicie lub częściowo ich wypłacania zaprzestać”;
4. art. 80 „(...) współczesne prawo wojny nie zezwala już na żadną przemoc wobec jeńców w celu wymuszenia pożądaných informacji lub ukaranie ich za podanie im nieprawdziwej informacji”;
5. art. 89 „(...) Jeśli obywatel Stanów Zjednoczonych uzyska informację w sposób zgodny z prawem i zdradzi ją wrogowi, niezależnie od tego, czy jest on oficerem wojskowym, urzędnikiem cywilnym czy szeregowym obywatelem, podlega on karze śmierci”; art. 90 „Zdrajca w rozumieniu prawa wojennego lub wiarołomca wojenny, to osoba w miejscowości lub okręgu stanu wojennego, która nieupoważniona przez dowódcę wojskowego udziela jakiegokolwiek informacji wrogowi lub pozostaje z nim w kontakcie”; art. 91 „Wiarołomca wojenny jest zawsze surowo karany. Jeśli jego przestępstwo polega na zdradzeniu nieprzyjacielowi wszystkiego, co dotyczy stanu, bezpieczeństwa, operacji lub planów wojsk posiadających lub okupujących tę miejscowość lub okręg, podlega on karze śmierci”;
6. art. 93 „Wszystkie armie w polu potrzebują przewodników, których pozyskują siłą, jeśli nie mogą ich pozyskać w inny sposób”; art. 94 „Żadna osoba, która została zmuszona przez wroga do działania w roli przewodnika, nie podlega karze za to”; art. 95 „Jeżeli obywatel wrogiego i zaatakowanego okręgu dobrowolnie służy jako przewodnik na rzecz nieprzyjaciela lub proponuje to zrobić, zostaje uznany za wiarołomcę wojennego i podlega karze śmierci.”; art. 96 „Obywatel służący dobrowolnie jako przewodnik przeciwko swojemu krajowi dopuszcza się zdrady i będzie traktowany zgodnie z prawem swojego kraju”;
7. art. 155 „(...) Dowódca wojskowy legalnego rządu, w wojnie buntowniczej, rozróżnia lojalnego obywatela w zbuntowanej części kraju i nielojalnego obywatela. Nielojalni obywatele mogą być dalej klasyfikowani jako ci obywatele, którzy sympatyzują z buntem, nie wspierając go, a także ci, którzy, bez użycia broni, wspierają buntowniczego wroga, nie będąc do tego zmuszonymi fizycznie”; art. 156 „Wspólna sprawiedliwość i zwykła celowość wymagają, aby dowódca wojskowy chronił lojalnych obywateli, na zbuntowanych terytoriach, przed trudami wojennymi w takim stopniu, w jakim dotyka ich powszechne nieszczęście wspólne dla wszelkich wojen. Dowódca przerzuci

ciężar wojny, na tyle, na ile leży to w jego mocy, na nielojalnych obywateli ze zbuntowanej części kraju lub prowincji, poddając ich ściślejszej kontroli, niż ta, którą objęci są wrogowie niebędący kombatantami w czasie regularnej wojny; a jeśli uzna to za stosowne, lub jeśli jego rząd zażąda od niego, aby każdy obywatel, składając przysięgę wierności, lub jakiś inny rodzaj oświadczenia, ogłosił swoją wierność prawowitemu rządowi, może wydać, przekazać, uwięzić lub ukarać zbuntowanych obywateli, którzy odmawiają złożenia przysięgi jako obywatele posłuszni prawu i lojalni wobec rządu. Niezależnie od tego, czy jest to celowe i czy można polegać na takich przysięgach, dowódca lub jego rząd mają prawo decydować w tym zakresie”.

Znaczenia Kodeksu Liebera trudno jest przecenić. Tak, to nie jest źródło międzynarodowego prawa humanitarnego. Tak, to nie jest traktat międzypaństwowy, jak na przykład wspomniana wyżej umowa między Stanami Zjednoczonymi a Prusami. Ale to właśnie w tym akcie odnajdujemy początkowe źródła normatywnej oceny działalności kolaboracyjnej.

Jak słusznie zauważa S. Darcy, pierwszymi traktatami, które w pewnym stopniu kompleksowo skodyfikowały prawa i zwyczaje związane z „wojną na lądzie” (w kontekście kolaboracji) stały się konwencje i deklaracje haskie z 1899 i 1907 r. oraz ich załączniki (*regulations*)⁴⁵. Zanim jednak przystąpimy do krótkiego przeglądu tych dokumentów, warto przyjrzeć się Deklaracji brukselskiej z 1874 r., gdyż na niej w dużej mierze opierała się treść dokumentów haskich⁴⁶. Deklaracja brukselska zrodziła się z inicjatywy „ustanowienia za obopólną zgodą, na zasadzie pełnej wzajemności, zasad, które mogą być wiążące dla wszystkich rządów i ich armii”⁴⁷. Ponownie widzimy tu brak zakazów angażowania urzędników (pracowników) okupowanego terytorium w kontynuację ich dotychczasowej

⁴⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, p. 58.

⁴⁶ Z inicjatywy cara Rosji Aleksandra II delegaci 15 państw europejskich zbrali się w Brukseli 27 lipca 1874 r., aby rozpatrzyć przedstawiony przez rząd rosyjski projekt międzynarodowego Traktatu o prawach i zwyczajach wojennych. Konferencja przyjęła projekt z niewielkimi poprawkami. Ponieważ jednak nie wszystkie rządy były gotowe zaakceptować ją jako wiążącą konwencję, nie została ona ratyfikowana. Jednak projekt stał się ważnym krokiem w ruchu na rzecz kodyfikacji praw wojennych. W roku jej przyjęcia Instytut Prawa Międzynarodowego na swoim posiedzeniu w Genewie powołał komisję, która miała zbadać Deklarację brukselską i przedstawić Instytutowi jej wnioski oraz dodatkowe propozycje w tej sprawie. Wysiłki Instytutu doprowadziły do przyjęcia w 1880 r. Oksfordzkiego podręcznika praw i zwyczajów wojennych. Zarówno Deklaracja brukselska, jak i Oksfordzki podręcznik stały się podstawą dwóch Konwencji haskich o działaniach wojennych na lądzie i towarzyszących im instrukcji przyjętych w latach 1899 i 1907. Początków wielu postanowień obu Konwencji haskich można się łatwo doszukać w Deklaracji brukselskiej i Oksfordzkim podręczniku. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874>.

⁴⁷ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers...*, op. cit.

działalności, za ich dobrowolną zgodą. Zgodnie z art. 4: „Urzednicy i pracownicy każdej klasy, którzy przyjmują zaproszenie władzy okupacyjnej do dalszego pełnienia swoich funkcji, korzystają z jej ochrony. Nie można ich zwolnić ani pociągnąć do odpowiedzialności dyscyplinarnej, jeśli nie dopełniają przyjętych obowiązków, a także nie można ich ścigać, jeśli uzasadniają zaufanie”⁴⁸.

Interesujące są zapisy art. 14 Deklaracji, świadczące o zrozumieniu i utrwaleniu tzw. kolaboracji informacyjnej. Rzeczywiście, co do zasady, sztuczki wojskowe i stosowanie środków niezbędnych do uzyskania informacji o wrogu i kraju uznawano za dopuszczalne. Wyjątek był tylko jeden: wynikał on z przepisów art. 36, zgodnie z którym „Ludność terytorium okupowanego nie może być zmuszana do udziału w działaniach zbrojnych przeciwko własnemu krajowi”. Jak więc widzimy, już wówczas cechą wyróżniającą dozwolone zaangażowanie mieszkańców okupowanego terytorium, w szczególności jako informatorów, był brak przymusu. Potwierdzają to przepisy art. 37, zgodnie z którym ludność okupowanego terytorium nie może być zmuszana do składania przysięgi wierności wrogiemu państwu⁴⁹.

Znacząca rola Deklaracji brukselskiej z 1874 r. nie polega jednak na ostatecznym tekście, lecz na genezie brzmienia art. 36, dotyczącego zakazu przymusowego angażowania ludności cywilnej. Według badań S. Darcy’ego pierwotny projekt miał umożliwić wykorzystanie wszelkich dostępnych środków w celu uzyskania informacji o wrogu i kraju, z wyjątkiem zapisu: „Dopóki okupowana przez wroga prowincja nie zostanie mu przekazana na podstawie traktatu pokojowego, jej mieszkańcy nie mogą być zmuszani do udziału w działaniach wojennych lub podobnych działaniach na szkodę własnego kraju”⁵⁰.

Już podczas konferencji w Brukseli delegat rosyjski i przewodniczący konferencji baron Jomini zaproponował nową wersję normy dotyczącej przymusu wobec mieszkańców okupowanego terytorium: „Ludność okupowanej prowincji nie może być zmuszana do udziału w działaniach zbrojnych przeciwko swojemu prawowitemu rządowi lub w działaniach, które przyczyniają się do rozwoju wojny ze szkodą dla własnego kraju”. Delegat niemiecki, generał von Voigts-Rhetz, zaproponował zastąpienie słów „brać udział” słowami „brać czynny udział”, aby ograniczyć tę zasadę wyłącznie do udziału w operacjach wojskowych. Pułkownik hrabia Lanza z Włoch zgodził się na inną niemiecką propozycję usunięcia

⁴⁸ *Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War*, Brussels, 27 August 1874, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/135-IHL-7-EN.pdf> . [dostęp: 15.08.2023].

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers...*, op. cit., pp. 58–59.

dalszego tekstu, w którym rząd zobowiązuje się nie zmuszać przewodników do pełnienia służby, nie zatrudniać pracowników na liniach komunikacyjnych, nie zmuszać przewoźników do transportu środków utrzymania i świadczyć inne usługi⁵¹. Trzeba przyznać, że sprzeciwiający się temu stanowisku był baron Lambermont z Belgii, który wyraził obawę, że ograniczenie zakazu jedynie do aktywnej pozycji podczas operacji wojskowych „może być źródłem niebezpieczeństwa”, ponieważ strony wojujące mogą to wykorzystać „w celu usprawiedliwienia wszelkich działań, które nie są objęte proponowaną kwalifikacją”⁵². Komisja powołana przez konferencję do rozpatrzenia tych propozycji częściowo się zgodziła, odrzucając propozycję ograniczenia zasady do aktywnego udziału w operacjach wojskowych, zgadzając się jednak na pominięcie ostatniej części artykułu. Komisja poparła także propozycję dodania słów „przeciwko własnemu krajowi”⁵³. Jest to niejednoznaczna decyzja, gdyż zakazując przymusowego udziału w operacjach wojskowych, komisja pozostawiła bez rozpatrzenia przymusowe zaangażowanie ludności cywilnej w inną działalność.

Zdaniem T.L. Dowdeswella konferencja w Brukseli formalnie zakończyła się całkowitą porażką⁵⁴. Rzeczywiście nie tylko nie ratyfikowano Deklaracji brukselskiej, ale podano w wątpliwość samą ideę kodyfikacji międzynarodowego prawa wojennego za wzajemną zgodą państw. Częściowo wynika to nie z charakteru kodyfikacji czy treści samych proponowanych ustaw, ale z nieporozumień dyplomatycznych i ogólnego braku woli politycznej ze strony głównych mocarstw, aby wiązać swoje zachowanie z przesłaniem nowych trendów w regulacjach międzynarodowych. Niemniej Konferencja brukselska wywarła ogromny wpływ na ideę prawa na arenie międzynarodowej, zwłaszcza prawa najściślej związanego z suwerennością i władzą państwa. Debata w Brukseli doprowadziła wielkie mocarstwa do progu nowego rozumienia natury prawa i jego roli w stosunkach międzynarodowych. Dzięki temu idee zaprezentowane po raz pierwszy w Brukseli zwyciężyły 25 lat później, kiedy Deklaracja brukselska stała się podstawą

⁵¹ Delegaci ci wierzyli, że ludność cywilna może być zmuszana do udzielania informacji, może być zaangażowana w pracę przymusową lub świadczyć różne inne usługi na rzecz władzy okupacyjnej (oprócz aktywnego udziału w operacjach wojskowych).

⁵² Swoją drogą ten dyplomata przynajmniej po raz kolejny pokazał swoją „jasną głowę”, komentując ww. artykuł 14, dotyczący zezwolenia na angażowanie informatorów. Zapewnił, że pomimo pozornej pobłażliwości, norma ta niewątpliwie nie ma na celu dopuszczania do zachowań niemoralnych czy przestępczych.

⁵³ Szerzej: *Correspondence Respecting the Proposed Conference at Brussels on the Rules of Military Warfare*, United Kingdom Parliamentary Papers, Miscellaneous No. I (1874) [c.-1010].

⁵⁴ T.L. Dowdeswell, *The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification*, „Osgoode Hall Law Journal” 2017, 54.3, 805–850, p. 841.

Konwencji haskich z lat 1899 i 1907. Do podobnego wniosku doszedł S. Darcy, który podsumował swoje badania na temat konferencji w 1874 r. stwierdzeniem, że debaty toczące się na Konferencji Dyplomatycznej w Brukseli w 1874 r. ujawniają odmienne poglądy na temat wykorzystania ludności cywilnej i odzwierciedlają szerokie napięcie między względami wojskowymi i humanitarnymi, które było wówczas oczywiste⁵⁵.

Po przyjęciu Deklaracji brukselskiej Instytut Prawa Międzynarodowego powołał grupę ekspercką, która miała szczegółowo zbadać jej treść⁵⁶. Oczywiście, oprócz przestudiowania tekstu dokumentu, grupa powinna była przeanalizować przyczyny braku jego ratyfikacji przez rządy państw i na tej podstawie zaproponować sposoby dalszych rozwiązań. Na podstawie wyników prac grupy ekspertów powstał zbiór „Prawa wojny na lądzie”, znany szerzej jako Oksfordzki podręcznik *The Laws of War on Land* (1880)⁵⁷. Zbiór nie został uznany za traktat międzynarodowy, ale grono ekspertów „satysfakcjonowało to, że on jasno sformułował i skodyfikował powszechnie przyjęte idee naszej epoki, na tyle, na ile wydawało się to dopuszczalne i możliwe”⁵⁸.

W odróżnieniu od Deklaracji brukselskiej Podręcznik zawierał część wprowadzającą (*Preface*), w której autorzy faktycznie przedstawili swoją wizję dalszego rozwoju międzynarodowego prawa humanitarnego w odniesieniu do praw i zwyczajów wojennych. Ustalono, że ludzkość, pomimo wszystkich swoich pragnień, nie będzie w stanie porzucić wojny jako środka rozwiązywania konfliktów międzypaństwowych, pomimo wszystkich możliwych protestów i horroru, jaki ona budzi. Pomimo trudności w osiągnięciu porozumienia w sprawie zasad prowadzenia wojny eksperci zauważyli, że projekt Deklaracji brukselskiej stanowi uroczystą deklarację dobrych intencji rządów w tym zakresie. Grupa delikatnie podkreśliła, że społeczność międzynarodowa ma już pewne zasady, zwyczaje i reguły dotyczące prowadzenia operacji wojskowych, które dobrze byłoby skonsolidować i wprowadzić w życie⁵⁹. Podręcznik zawierał także szereg zapisów, które w ten czy inny sposób nawiązywały do wspólnych działań.

⁵⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 60.

⁵⁶ К.І. Бусол, *Розвиток положень про недоторканність і захист історико-культурних пам'яток у період із середини XIX ст. по Гаазькі мирні конференції 1899 і 1907*, „Митна справа” 2013, №5(89), частина 2, книга 1. С. 52–57; http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_5%282.1%29__11.pdf. [dostęp: 15.08.2023].

⁵⁷ *The Laws of War on Land*, Manual published by the Institute of International Law (Oxford Manual), Adopted by the Institute of International Law at Oxford, September 9, 1880, <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/1880a.htm>. [dostęp: 15.08.2023].

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ *The Laws of War on Land...*, op. cit.

W szczególności, zgodnie z art. 45, „Urzędnicy cywilni i pracownicy każdej klasy, którzy zgadzają się kontynuować wykonywanie swoich obowiązków, znajdują się pod ochroną władzy okupacyjnej. Zawsze można ich zwolnić i zawsze mają prawo opuścić swoje miejsca pracy. Nie powinni być karani, jeśli nie dopełnią swoich obowiązków, a powinni być pociągnięci do odpowiedzialności tylko wtedy, gdy naruszają te obowiązki”.

Zgodnie z art. 46, władza okupacyjna może w pilnych przypadkach żądać współdziałania mieszkańców w celu zaspokojenia potrzeb administracji terytorialnej.

Niezwykle istotne są przepisy art. 47: „Nie można zmuszać ludności okupowanego terytorium do przysięgi wierności wrogiemu państwu”⁶⁰; ale mieszkańcy, którzy dopuszczają się wrogich działań wobec okupanta, są karani⁶¹. Jednocześnie mieszkańcy okupowanego terytorium, którzy nie wykonują poleceń okupanta, mogą zostać do tego zmuszeni (art. 48)⁶². Okupant nie może jednak zmuszać mieszkańców do pomocy w atakach lub obronie ani do wzięcia udziału w działaniach wojennych przeciwko własnemu krajowi⁶³. Podobny wymóg zawarty jest w art. 70 dotyczącym jeńców wojennych: „Jeńców nie można w żaden sposób zmuszać do brania udziału w działaniach wojennych ani zmuszać do udzielania informacji o swoim kraju lub armii”.

Pierwsza Konferencja Pokojowa w Hadze w 1899 r. miała początkowo na celu rozwiązanie ogólnych problemów utrzymania pokoju międzynarodowego i ograniczenia nadmiernych zbrojeń. Jednak w trakcie polemik rozpoczęły się ożywione dyskusje na temat ogólnych praw i zwyczajów wojny na lądzie⁶⁴ (podobna sytuacja miała miejsce również w Brukseli).

⁶⁰ Ponieważ okupacja nie wiąże się ze zmianą obywatelstwa dla mieszkańców.

⁶¹ W tym miejscu następuje odniesienie do art. 1, zgodnie z którym stan wojenny nie dopuszcza aktów przemocy. Eksperti najprawdopodobniej mieli na myśli, że kary takie nie powinny być kojarzone z nadmierną lub nieuzasadnioną przemocą wobec osób, które dopuściły się wrogich czynów.

⁶² *The Laws of War on Land...*, op. cit.

⁶³ Biorąc pod uwagę art. 4, zgodnie z którym prawa wojenne nie uznają nieograniczonej wolności stron wojujących w zakresie sposobów wyrządzania szkody wrogowi. Strony będą w szczególności powstrzymywać się od wszelkiej niepotrzebnej surowości i wszelkich czynów zdradzieckich, niesprawiedliwych lub tyrańskich. Całkiem akceptowalne ograniczenie dla kolaboracji wojskowej.

⁶⁴ Na konferencji w 1899 r. udało się przyjąć Konwencję o wojnach lądowych, do której dodano Regulamin. Konwencja i Regulaminy zostały zrewidowane podczas Drugiej Międzynarodowej Konferencji Pokojowej w 1907 roku. Obie wersje Konwencji i Regulaminu (1899 i 1907) niewiele się różnią. I co najważniejsze, zmiany te m.in. odnoszą się do działań kolaboracyjnych.

Postanowienia Deklaracji brukselskiej w sprawie dopuszczalnych sposobów gromadzenia informacji i zakazu zmuszania ludności cywilnej do udziału w działaniach wojennych zostały powtórzone w Regulaminie z 1899 r., z niewielkimi zmianami. I tak, art. 24 Regulaminu haskiego z 1899 r. stanowił, że „uważa się za dopuszczalne sztuczki wojskowe i stosowanie metod niezbędnych do uzyskania informacji o wrogu i kraju”⁶⁵.

Podobnie jak w Brukseli część delegatów zwróciła uwagę na zbyt szerokie sformułowanie tej normy, gdyż za niezbędne metody w zasadzie można uznać wszystko⁶⁶. Oczywiście normę tę należy rozpatrywać w połączeniu z art. 44, zgodnie z którym: „Zabronione jest jakiegokolwiek zmuszanie ludności terytorium okupowanego do udziału w działaniach zbrojnych przeciwko własnemu państwu”, gdyż przepis ten w pewien sposób zawęża „szerokość” interpretacji art. 24. Ale i w tej kwestii delegaci mieli pewne uwagi. Według S. Darcy’ego, po krótkiej, powtórnej debacie na temat zakresu zakazu, pułkownik Gross von Schwarzhoff z Niemiec powtórzył, że „przepis ten nie pozbawia stron wojujących prawa do zmuszania osoby do wykonania określonej usługi, np. pokazania drogi”⁶⁷.

Efektom długich dyskusji na II Konferencji Haskiej (1907) na temat tych wzajemnie powiązanych norm było wprowadzenie (po raz pierwszy) do prawa międzynarodowego przepisu zabraniającego władzy okupacyjnej zmuszania ludności cywilnej do pełnienia funkcji informatorów. W Regulaminie haskim z 1907 r. zachowano art. 24, dotyczący dopuszczalności metod niezbędnych do uzyskania informacji z Regulaminu z 1899 r., ale dodano wyraźną zasadę zabraniającą władzom okupacyjnym zmuszania ludności cywilnej do ujawniania takich informacji. Odrębny przepis zabraniający przymusowego udziału w działaniach wojennych, zawarty w art. 44 Regulaminu haskiego z 1899 r., został zastąpiony art. 44 Regulaminu haskiego z 1907 r., który stanowi, że mocarstwo okupacyjne nie może „zmuszać mieszkańców terytorium okupowanego do przekazania informacji o armii drugiej strony wojującej lub o jej środkach obrony”⁶⁸.

Warto podkreślić jeszcze jedną tezę, wspomnianą również przez S. Darcy’ego. Kiedy przedstawiciel Turcji Rechid Bey zwrócił uwagę, że omawiane przepisy dotyczą wyłącznie „przymusu do usług” i że „zakaz nie może mieć zastosowania

⁶⁵ *Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 29 July 1899, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

⁶⁶ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 61.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 62.

⁶⁸ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

do usług świadczonych dobrowolnie i bez przymusu”, przewodniczący zgodził się, że „nie może być wątpliwości” w tym punkcie. Przyjęcie przysługi i przymus do jej świadczenia to dwie zupełnie różne rzeczy. Taka była i w dużej mierze pozostaje istota tego, jak międzynarodowe prawo humanitarne rozumie kolaboracyjne działania podczas konfliktów zbrojnych⁶⁹.

Nie należy zapominać także o kolejnej innowacji z 1907 roku. W art. 23, który przewidywał dodatkowe zakazy w porównaniu z przepisami z 1899 r., pojawił się ust. „h”, zgodnie z którym „Strona wojująca nie może zmuszać obywateli strony nieprzyjacielskiej do udziału w działaniach wojennych skierowanych przeciwko własnemu krajowi, nawet jeśli przed wybuchem wojny służyli na stronie wojującej”⁷⁰.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden pozytywny aspekt Regulaminu haskiego, który ma szczególne znaczenie dla bazy źródłowej międzynarodowego prawa humanitarnego w zakresie prawa i zwyczajów wojennych. Jak zeznaje O. Kyjiwec, państwa uczestniczące w konferencji haskiej generalnie nie były przekonane co do możliwości kodyfikacji prawa wojennego⁷¹. Dlatego jednym z najważniejszych osiągnięć konferencji haskich na przełomie XIX i XX wieku była tzw. klauzula Martensa⁷², której istota sprowadzała się do tego, że „w przypadkach nieuregulowanych tą umową ludność i walczące strony pozostają pod ochroną zasad prawa międzynarodowego, gdyż wynikają one z ustalonych zwyczajów między narodami cywilizowanymi, praw człowieczeństwa i wymogów świadomości społecznej”⁷³. W tej formie została ona zawarta w Preambule konwencji haskich z 1899 i 1907 r.

W przepisie tym wyraźnie prześledzono hierarchię norm regulujących prowadzenie działań wojennych na lądzie. Na pierwszym miejscu są normy. W razie niewystarczalności norm tych konwencji należy zastosować zasady prawa narodów, wynikające ze zwyczajów ustalonych między narodami cywilizowanymi. W tym przypadku nie mówimy o ogólnych zasadach prawa, ale raczej o ogólnym

⁶⁹ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 67.

⁷⁰ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf>.

⁷¹ О.В. Київець, *Закріплення загальних принципів права в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років*, Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2011, № 2, С. 121–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2011_2_26. [dostęp: 15.08.2023].

⁷² Ponadto klauzula Martensa jest zawarta w szeregu konwencji międzynarodowych, na przykład w Konwencji o zakazie niektórych rodzajów broni konwencjonalnej z 1980 r. (do której Rada Bezpieczeństwa ONZ odwoływała się, wydając swoją Opinię doradczą z 1996 r. w sprawie legalności zagrożenia broni nuklearnej lub jej użycia).

⁷³ <https://cyclop.com.ua/content/view/1030/58/1/18/#48517>. [dostęp: 15.08.2023].

międzynarodowym prawie zwyczajowym. A jeśli takich norm nie ma, wówczas stosuje się zasady prawa narodów, które wywodzą się z praw człowieka i wymogów moralności społecznej. Oczwistym celem takiego sformułowania było uniknięcie pozytywistycznego podejścia do międzynarodowego prawa humanitarnego, zgodnie z którym to, co nie jest wyraźnie zabronione, jest dozwolone⁷⁴. Jest rzeczą oczywistą, że zapis taki jest niezwykle istotny w kontekście działań kolaboracyjnych, gdyż zakazy i zasady angażowania ludności na okupowanym terytorium często są w ogóle nieobecne lub przedstawiane dość niejasno.

Po II wojnie światowej rozpoczął się szybki rozwój międzynarodowego prawa humanitarnego. W 1949 roku przyjęto cztery Konwencje genewskie. Nie zaszły jednak istotne zmiany dotyczące np. wykorzystania i werbowania ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych. Strony konfliktu zbrojnego mogły nadal wykorzystywać osoby cywilne lub osoby zatrzymane jako źródła informacji lub informatorów do celów gromadzenia danych wywiadowczych. Podstawowe postanowienia Konwencji haskich, dotyczące tego, co jest dopuszczalne i konieczne do takiego zaangażowania ludności cywilnej, nie uległy zmianie.

S. Darcy słusznie zauważa, że Konwencje genewskie precyzowały jednak, że środki gromadzenia informacji wywiadowczych w kontekście środków prowadzenia wojny nie są nieograniczone. Oprócz opracowania szczegółowych zakazów mających na celu zapewnienie humanitarnego traktowania, Konwencje genewskie z 1949 r. potwierdzają, że cywile i jeńcy wojenni w kontekście międzynarodowych konfliktów zbrojnych nie mogą być zmuszani do udzielania informacji⁷⁵.

Nawiasem mówiąc, również jeńcy wojenni mogą angażować się we współpracę na różne sposoby. W Oksfordzkim podręczniku z 1880 r. sugerowano, że jeńcy wojenni nie powinni być zmuszani do „podawania informacji o swoim kraju lub armii”⁷⁶. Choć Konwencje haskie z 1899 i 1907 r. zawierały kilka zasad dotyczących jeńców wojennych i ich ochrony, żadna z nich nie zawierała wyraźnego zakazu wymuszania informacji od więźniów, tak jak miało to miejsce w przypadku ludności cywilnej na terytoriach okupowanych. Konwencja w sprawie traktowania jeńców wojennych z 1929 r.⁷⁷ stanowiła, że jeniec wojenny

⁷⁴ O.B. Київець, *Закріплення загальних принципів...*, op. cit.

⁷⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 71.

⁷⁶ *The Laws of War on Land...*, op. cit.

⁷⁷ Postanowienia dotyczące traktowania jeńców wojennych zawarte były także w Konwencjach haskich z lat 1899 i 1907. Jednak podczas I wojny światowej ujawniły szereg niedociągnięć, a także niewystarczającą dokładność. Niedociągnięcia te zostały częściowo przewyżczone dzięki specjalnym porozumieniom zawartym między stronami wojującymi w Bernie w latach 1917–1918. W 1921 roku Międzynarodowa Konferencja Czerwonego

powinien podczas przesłuchania podawać jedynie swoje prawdziwe nazwisko i stopień lub numer pułkowy. Stwierdzono również, że „więźniowie nie powinni znajdować się pod jakąkolwiek presją, aby uzyskać informacje o sytuacji w ich siłach zbrojnych lub w ich kraju. Więźniom, którzy odmawiają odpowiedzi, nie należy grozić, obrażać ani narażać na jakąkolwiek nieprzyjemną lub niekorzystną sytuację”⁷⁸. Zasada ta nie zabraniała dobrowolnego ujawniania informacji przez więźniów, jak również nie zapobiegła praktyce wywierania nacisku na więźniów w celu uzyskania informacji wywiadowczych⁷⁹.

Konwencja ta zawiera także postanowienia dotyczące kolaboracji wojskowej. Zgodnie z art. 31, praca jeńców wojennych nie może mieć bezpośredniego związku z działalnością wojskową, w szczególności zabrania się wykorzystywania jeńców do wytwarzania lub transportu jakiejkolwiek broni lub amunicji, a także do transportu materiałów przeznaczonych dla jednostek bojowych⁸⁰.

Czwarta konwencja genewska⁸¹ zawierała szerszy zakaz niż postanowienia Konwencji haskich z 1899 r. i 1907 r. Zgodnie z art. 31 „wobec osób podlegających ochronie nie można stosować przymusu fizycznego lub moralnego, w szczególności w celu uzyskania informacji od nich lub od osób trzecich”⁸². Analizując tę normę, S. Darcy słusznie zauważa, że zawarty w art. 31 Czwartej konwencji genewskiej zakaz stosowania przymusu fizycznego lub moralnego wobec osób objętych ochroną, w szczególności w celu gromadzenia informacji, jest istotny zarówno ze względu na użyte sformułowanie, jak i dlatego, że artykuł ten ma szerszy zakres niż artykuł 44 Regulaminu haskiego z 1907 r. i dlatego stanowi „ogromny krok naprzód w ochronie ludności cywilnej”⁸³.

Krzyża, która odbyła się w Genewie, wyraziła chęć przyjęcia specjalnej konwencji w sprawie traktowania jeńców wojennych. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża opracował projekt konwencji, który został przedłożony Konferencji Dyplomatycznej, zwołanej w Genewie w 1929 r. Konwencja nie zastąpiła, a jedynie uzupełniła postanowienia Konwencji haskich. Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych z 1929 r. została zastąpiona Trzecią konwencją genewską z dnia 12 sierpnia 1949 r.

⁷⁸ *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War*, Geneva, 27 July 1929 <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/305-IHL-GC-1929-2-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

⁷⁹ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 71.

⁸⁰ *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War...*, op. cit.

⁸¹ Konwencja przyjęta w 1949 r. uwzględniła doświadczenia II wojny światowej. Dużą część Konwencji (Część III – art. 27–141) zawiera zasady regulujące status osób podlegających ochronie i ich traktowania; regulacje te rozróżniają pozycję cudzoziemców na terytorium jednej ze stron konfliktu oraz pozycję ludności cywilnej na terytorium okupowanym.

⁸² *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*, Geneva, 12 August 1949, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/380-GC-IV-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

⁸³ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 73.

Konwencje genewskie z 1949 r. wyraźnie kryminalizowały także kolaborację wojskową w kontekście zmuszania osób znajdujących się pod ich ochroną do służby w siłach zbrojnych lub udziału w operacjach wojskowych podczas międzynarodowego konfliktu zbrojnego. Należy zaznaczyć, że nie było zabronione przymusowe angażowanie ludności cywilnej lub jeńców wojennych do prac niezwiązanych ze służbą wojskową lub niezwiązanych z osiągnięciem celów wojskowych. Na przykład Trzecia konwencja genewska zezwala na pracę przymusową jeńców wojennych w następujących branżach przemysłu: a) rolnictwo; b) rodzaje przemysłu związane z produkcją lub wydobywaniem surowców oraz przemysł przetwórczy, z wyjątkiem przemysłu metalurgicznego, maszynowego i chemicznego; roboty publiczne i prace budowlane, które nie mają charakteru ani celu wojskowego; c) transport i przeładunek zapasów, które nie mają charakteru ani przeznaczenia wojskowego; d) przedsiębiorczość handlowa, sztuka dekoracyjna i użytkowa; e) usługi domowe; f) usługi komunalne, które nie mają charakteru ani celu wojskowego⁸⁴. Jednocześnie zmuszanie jeńca wojennego (Trzecia konwencja genewska, art. 130) lub zmuszanie osoby podlegającej ochronie (Czwarta konwencja genewska, art. 147) do służby w siłach zbrojnych wrogiego państwa było wyraźnie zakazane, a nawet klasyfikowane jako poważne naruszenie (*grave breaches*). Ponadto Czwarta konwencja genewska (artykuł 51) stanowi, że mocarstwo okupacyjne nie może siłą werbować osób podlegających ochronie do swoich sił zbrojnych lub pomocniczych i nie może zmuszać takich osób „do wykonywania jakiegokolwiek pracy, która wiązałaby się z obowiązkiem brania udziału w operacjach wojskowych”⁸⁵.

Jak widać, konwencje genewskie w żaden sposób nie wykluczają służby ochotniczej w armii wrogiego państwa. Choć Czwarta konwencja genewska zabrania „nacisku lub propagandy mającej na celu przystąpienia do ochotniczej służby wojskowej” (art. 51), nie zabrania jednocześnie poboru do ochotniczej służby wojskowej. Jak zauważa S. Darcy, „ponieważ ci, którzy służą wrogowi, walcząc za niego, nieuchronnie ponoszą krzywdę, zarówno z powodu udziału w działaniach wojennych, jak i z powodu surowych konsekwencji dla nich samych jako kolaborantów, międzynarodowe prawo humanitarne stara się wykluczyć przymusową współpracę tego typu, przynajmniej w kontekście międzynarodowych konfliktów zbrojnych”⁸⁶.

Czwarta konwencja genewska uznaje, że okupacja może mieć wpływ na zarządzanie terytorium, przewidując możliwe zmiany w instytucjach lub rządzie tego

⁸⁴ *Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War...*, op. cit.

⁸⁵ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op. cit.

⁸⁶ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 80.

terytorium, w wyniku okupacji (art. 47). Uznaje także, że administracja krajowa i lokalna może w dalszym ciągu funkcjonować pod zwierzchnictwem władzy okupacyjnej. Na przykład konwencja wyraźnie stwierdza, że okupant „musi, we współpracy z władzami krajowymi i lokalnymi, wspierać prawidłowe funkcjonowanie wszystkich instytucji mających na celu opiekę i edukację dzieci” (art. 50). Jednocześnie urzędnicy służby cywilnej pozostawali objęci ochroną w przypadku odmowy podjęcia pracy pod władzą okupacyjną: „Artykuł 54. Władza okupacyjna nie może zmieniać statusu urzędników służby cywilnej lub sędziów na terytoriach okupowanych ani w żaden inny sposób stosować sankcji ani podejmować żadnych wobec nich środków przymusu lub dyskryminacji, jeżeli powstrzymują się od wykonywania swoich funkcji ze względu na sumienie”⁸⁷.

Jeśli chodzi o kolaborację gospodarczą, konwencje genewskie podtrzymały stanowisko ustalone w międzynarodowym prawie humanitarnym, że celem międzynarodowych konwencji dotyczących praw i zwyczajów wojennych nie jest regulowanie handlu lub działalności gospodarczej pomiędzy siłami zbrojnymi a osobami lub przedsiębiorstwami, pozostawiając tę kwestię w gestii krajowego prawa. Interesujące są wówczas pewne ogólne zasady dotyczące pracy poszczególnych osób cywilnych, na przykład tłumaczy. Zgodnie z art. 105 Trzeciej konwencji genewskiej i art. 72 Czwartej konwencji genewskiej, oskarżony, jeżeli dobrowolnie nie odmówi takiej pomocy, powinien skorzystać z pomocy tłumacza zarówno w trakcie dochodzenia przygotowawczego, jak i na rozprawie⁸⁸. Pracy tłumacza w takich przypadkach, biorąc pod uwagę jego skupienie na ochronie praw człowieka, raczej nie należy oceniać w ustawodawstwie krajowym jako przestępstwa o charakterze kolaboracyjnym. Jednak zgodnie ze słuszną opinią M. Baker tłumacze towarzyszący siłom zbrojnym podczas działań wojennych lub uczestniczący w przesłuchaniach osób zatrzymanych, najprawdopodobniej będą uważani za podlegających karze kolaborantów⁸⁹.

Kolejnym krokiem międzynarodowego prawa humanitarnego, dotyczącego praw i zwyczajów wojennych, było przyjęcie Protokołów dodatkowych do Konwencji genewskich⁹⁰. Żaden z dwóch Protokołów dodatkowych z 1977 r. nie

⁸⁷ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op. cit.

⁸⁸ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op. cit.

⁸⁹ M. Baker, *Interpreters and translators in the war zone: Narrated and narrators*, „The Translator” 2010, 16(2):197–222, 16(2), p. 207.

⁹⁰ Rzeczywiście Konwencje genewskie z 1949 r. znacząco poprawiły ochronę prawną ofiar konfliktów. Dotyczyły one jednak głównie konfliktów międzynarodowych – wojen między państwami. W rzeczywistości jedynie art. 3, wspólny dla wszystkich czterech konwencji, dotyczył konfliktów wewnętrznych; jego przyjęcie samo w sobie było dużym krokiem naprzód, jednak normy zawarte w tym artykule mają w większości charakter ogólny.

zawiera artykułów zakazujących stosowania przymusu wobec jeńców wojennych lub ludności cywilnej w celu gromadzenia informacji, jak ma to miejsce na przykład w Konwencji genewskiej, na tej podstawie, że żaden z nich w ogóle nie zawiera zakazu wykorzystywania takich osób jako źródła pozyskiwania informacji w czasie konfliktu zbrojnego. Nie należy w tym miejscu zapominać, że oba protokoły były tworzone w celu stosowania podczas wojen narodowo-wyzwoleńczych, a nie w odniesieniu do wszystkich konfliktów mających miejsce na terytorium państwa. Nie można jednak twierdzić, że teksty protokołów absolutnie nie mają związku z regulacją działań kolaboracyjnych. Taka regulacja pośrednia istnieje i ponownie dotyczy zakazu stosowania środków przymusu. Art. 75 I Protokołu stanowi, że „następujące działania są i pozostaną zakazane w każdym czasie i miejscu, niezależnie od tego, czy są popełniane przez ludność cywilną czy wojskową: a) przemoc wobec życia, zdrowia lub dobrostanu fizycznego lub psychicznego osób, w szczególności: morderstwa; wszelkiego rodzaju tortury, zarówno fizyczne, jak i psychiczne; kary cielesne; okaleczenie; b) naruszenie godności osobistej, w szczególności poniżające traktowanie, przymusowa prostytucja oraz wszelkie formy agresji na tle obyczajowym; c) branie zakładników; d) kary zbiorowe; e) groźby popełnienia któregośkolwiek z powyższych działań”⁹¹. Podobna norma zawarta jest w artykule 4 II Protokołu⁹².

Jeśli chodzi o kolaborację wojskową, art. 77 ust. 2 I Protokołu i art. 77 ust. 2 II Protokołu stanowi jedynie, że dzieci nie mogą być werbowane do sił lub

---

Przyjęte 8 czerwca 1977 r. Protokoły I i II są traktatami międzynarodowymi, uzupełniającymi Konwencje genewskie z 1949 r. Znacząco poprawiają one ochronę prawną ludności cywilnej i rannych oraz po raz pierwszy ustanawiają szczegółowe zasady humanitarne obowiązujące podczas wojen domowych. Zostały one przyjęte przez państwa, aby uczynić międzynarodowe prawo humanitarne bardziej kompleksowym i uniwersalnym oraz lepiej dostosować je do współczesnych konfliktów. Ponadto większość krajów, które uzyskały niepodległość po 1945 r., „odziedziczyła” Konwencje genewskie od byłych państw kolonialnych – przyjęcie protokołów stało się więc dla nich także okazją do przyczynienia się do rozwoju prawa. W 2005 roku przyjęto III Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich, który ustanawia nowy emblemat – czerwony kryształ, mający status równy czerwonemu krzyżowi i czerwonemu półksiężycowi. Jednakże niniejszy protokół ze względu na swoją treść nie wpływa na działania kolaboracyjne. Więcej szczegółów: https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/additional-protocols-1977.htm?gclid=CjwKCAjwloynBhBbEiwAGY25dJ-6larlj-CI_aT1-TcH9TdtO-Wgn0o0wj-b_8NW39jk6hfa5X50fKR0CNTcQAvD_BwE [dostęp: 15.08.2023].

⁹¹ *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts* (Protocol I), 8 June 1977, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/470-AP-I-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

⁹² *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts* (Protocol II), 8 June 1977, <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/475-AP-II-EN.pdf>. [dostęp: 15.08.2023].

grup zbrojnych ani dopuszczane do udziału w działaniach wojennych. Jak słusznie podsumowuje S. Darcy, brak takich przepisów odzwierciedla odmowę państw transpozycji prawa międzynarodowych konfliktów zbrojnych, w tym koncepcji jeńców wojennych, do niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych, a także potwierdzenie ich stałego prawa do werbowania obywateli do swoich sił zbrojnych⁹³.

Jak więc widzimy, międzynarodowe prawo humanitarne dotyczące praw i zwyczajów wojennych ma długą historię, m.in. odnośnie do problemów kolaboracji. Na taką działalność, z oczywistych względów, patrzy się z dwóch perspektyw: tych, którzy współpracują (właściwie kolaborantów), i tych, którzy ich angażują (władza okupacyjna). Jeśli chodzi o działalność państwa-agresora, zgodnie z obowiązującymi postanowieniami Konwencji genewskich i ich protokołów dodatkowych, administracja okupacyjna nie może angażować ludności cywilnej według własnego uznania. Przeszkodą w tym jest duża liczba określonych przepisów, które przede wszystkim mają na celu zakazanie przymusowego udziału w operacjach wojskowych lub innym określonym rodzaju działalności.

Jednocześnie naruszenie tych samych praw przez okupanta poprzez przymus wobec mieszkańców okupowanego terytorium stwarza dla tych osób ryzyko prześladowań ze strony ich własnych władz krajowych, z którymi ich wiąże prawo krajowe. Nie trzeba nawet być prawnikiem, żeby zrozumieć oczywisty fakt, że obowiązki ludności okupowanego terytorium wywodzą się z ustawodawstwa wewnętrznego danego państwa, które wymaga lojalności wobec własnego rządu i zwykle przewiduje karę za dobrowolną współpracę z wrogiem. A międzynarodowe prawo humanitarne całkowicie dopuszcza takie regulacje krajowe, ponadto pozostawia większość kwestii odpowiedzialności kolaborantów uznaniu ustawodawstwa krajowego.

---

⁹³ S. Darcy. *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 80.

GRZEGORZ KRYSZTOFIUK¹

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA ZA KOLABORACJĘ Z WROGIEM W WARUNKACH WOJENNYCH W POLSKIM PRAWIE KARNYM, W PERSPEKTYWIE PORÓWNAWCZEJ Z ROZWIĄZANAMI PRZYJĘTYMI W UKRAINIE

Atak Rosji na Ukrainę w dniu 24 lutego 2022 r. stał się powodem wielu zmian w tym kraju, w tym także w zakresie prawodawstwa. Jedną z nich było przyjęcie prawa dotyczącego odpowiedzialności karnej za kolaborację z wrogiem w różnych aspektach życia, takich jak polityka, informacja, ekonomia, edukacja czy wojsko². Podkreślenia wymaga, że nowe rodzaje przestępstw dotyczących kolaboracji zostały ustanowione dopiero po pełnoskalowej agresji na Ukrainę, pomimo że sam atak Rosji na ten kraj rozpoczął się już w 2014 roku. Przez wiele lat próbowano przyjąć nowe przepisy, ale bezskutecznie. Dopiero agresja w pełnym wymiarze spowodowała przełamanie impasu w tym zakresie. W mojej ocenie, przyjęcie prawa oraz praktyka jego stosowania w Ukrainie powinny stać się przyczyną refleksji nad zagadnieniem kolaboracji z wrogiem w czasie wojny także w innych krajach, a w szczególności takim państwie jak Polska – w kraju graniczącym zarówno z Ukrainą, jak i z Rosją. Doświadczenia ukraińskie mogą stanowić inspirację do ustalenia, czy również polski ustawodawca powinien dokonać zmian prawa karnego w zakresie dotyczącym odpowiedzialności za współpracę z wrogiem. Praktyczne doświadczenia Ukrainy mogą nadto pozwolić na lepsze

---

¹ **Grzegorz Krysztofiuk**, doktor nauk prawnych, sędzia, adiunkt w Akademii Wymiaru Sprawiedliwości w Warszawie, autor publikacji naukowych z zakresu prawa karnego i prawa europejskiego, w tym współautor komentarza do kodeksu postępowania karnego, komentarza do ustawy O wychowaniu i resocjalizacji nieletnich oraz komentarza do ustawy O zdrowiu psychicznym, wykładowca Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury oraz Okręgowej Izby Radców Prawnych w Warszawie. Numer ORCID: 0000-0001-6184-5048.

² Jako pierwszy termin „kolaboracja” w znaczeniu współpracy z wrogiem miał użyć francuski marszałek Philippe Pétain, zob.: I. Deák, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*, Westview Press 2015, s. 55.

przygotowanie naszego kraju do funkcjonowania i działania wymiaru sprawiedliwości w warunkach stanów wyjątkowych, w tym zwłaszcza stanu wojennego. W niniejszym rozdziale podjęto próbę omówienia zasad odpowiedzialności karnej za kolaborację, obowiązujących obecnie w Ukrainie oraz w Polsce, a także sformułowano wnioski wynikające z porównania stanów prawnych obowiązujących w obu tych krajach. Analiza dokumentów została poprzedzona rozważaniami dotyczącymi definicji kolaboracji z wrogiem oraz regulacji prawa międzynarodowego w tym zakresie. Ostatnie polskie doświadczenia są bowiem bardzo odległe w czasie i dotyczą II wojny światowej. W związku z tym od wielu lat zagadnienie kolaboracji nie jest przedmiotem zainteresowania krajowych przedstawicieli praktyki i teorii prawa karnego.

W prawie międzynarodowym regulującym prowadzenie konfliktów zbrojnych brak jest definicji pojęcia „kolaboracja z wrogiem”. Zagadnienie to jedynie w znikomym zakresie jest zresztą przedmiotem tego prawa. Z pewnością brak jest przepisów, które zabraniałyby współpracy żołnierzy lub cywilów z agresorem/okupantem. Brak jest też zakazu dla państwa prowadzącego wojnę pozyskiwania współpracowników wśród obywateli państwa, z którym prowadzi ono konflikt zbrojny. W prawie międzynarodowym dotyczącym konfliktów zbrojnych nie wyróżnia się takiej kategorii podmiotów jak „kolaboranci”³. Regulacja prawa międzynarodowego w omawianym zakresie jest szczątkowa i ograniczona do zakazu stosowania pewnych metod przez państwo będące stroną konfliktu zbrojnego lub prowadzące jakąkolwiek okupację.

W art. 31 Konwencji genewskiej z 12 sierpnia 1949 r. o ochronie osób cywilnych podczas wojny⁴ przewidziano zakaz używania przymusu. Zgodnie z tym przepisem, żaden przymus fizyczny lub moralny nie może być stosowany wobec osób podlegających ochronie, w szczególności w celu uzyskania informacji od nich lub od osób trzecich. Szczególnej uwagi wymaga końcowy fragment tego przepisu. Uzyskanie od osób podlegających ochronie lub od osób trzecich informacji może stanowić formę pozyskiwania współpracowników przez państwo prowadzące wojnę. Współpraca ta może być jedną z form kolaboracji z wrogiem państwem. Konwencja nie zabrania przy tym pozyskiwania informacji, a jedynie stosowania określonej metody przy ich pozyskiwaniu, mianowicie przymusu, niezależnie od jego charakteru, w tym także przymusu moralnego (przymusu

---

³ S. Darcy, *To Serve the Enemy: Informers, Collaborations, and the Laws of Armed Conflict*, Oxford, 2019, s. 1 i 6.

⁴ Dz.U. z 1956 r. nr 38, poz. 171.

psychicznego)⁵. Warto zaznaczyć, iż zakaz wyrażony w art. 31 stanowi jedynie element szerokiego pakietu ochronnego przyznanego cywilom na mocy postanowień konwencji⁶. Dodatkowo podkreślenia wymaga, że w myśl art. 27 konwencji, strony będące w konflikcie mogą w stosunku do osób podlegających ochronie zastosować takie środki kontroli lub bezpieczeństwa, jakie okażą się konieczne z powodu wojny. Z przepisu tego wynika, że państwa mogą żądać od osób podlegających ochronie podporządkowania się narzuconym regulacjom, o ile służą one zapewnieniu bezpieczeństwa na kontrolowanym obszarze. W tym zakresie mogą też żądać od tych osób współdziałania, o ile służy ono zapewnieniu bezpieczeństwa. Wskazana konwencja w art. 51 zabrania ponadto zmuszania cywilów do służby w siłach zbrojnych państwa-okupanta. Raz jeszcze podkreślenia wymaga, iż przytoczony przepis konwencji nie zabrania kolaboracji polegającej na służbie w wojsku wrogiego państwa, a jedynie stosowania konkretnego środka przy pozyskiwaniu żołnierzy do tej służby⁷.

Podobny do przedstawionego zakaz został wyrażony w art. 17 Konwencji genewskiej z 12 sierpnia 1949 r. o traktowaniu jeńców wojennych⁸, zgodnie z którym nie wolno stosować żadnych tortur fizycznych lub moralnych ani wywierać żadnego przymusu na jeńcach wojennych w celu uzyskania od nich jakichkolwiek informacji. Nie wolno grozić jeńcom, którzy odmówią odpowiedzi ani ich obrażać, ani narażać na nieprzyjemności lub szkody jakiejkolwiek natury⁹. Należy przy tym zaznaczyć, że zgodnie z powołanym artykułem, każdy jeńiec wojenny obowiązany jest podać przy przesłuchaniu swoje nazwisko, imiona, stopień wojskowy, datę urodzenia i numer książeczki wojskowej lub przy ich braku dane równorzędne. Ponownie podkreślenia wymaga, że zakazane na mocy wskazanej konwencji jest wyłącznie stosowanie konkretnej metody pozyskiwania informacji od jeńców wojennych. Konwencja milczy zaś na temat uzyskiwania informacji w sposób dobrowolny, niezwiązany ze stosowaniem środków przymusu wobec jeńców wojennych.

⁵ Pod ochroną konwencji pozostają przede wszystkim osoby, które kiedykolwiek i w jakikolwiek sposób znalazły się w razie konfliktu lub okupacji we władzy jednej ze stron w konflikcie lub mocarstwa okupacyjnego, których nie są obywatelami (art. 4).

⁶ G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law in War. A Concise Overview*, Londyn–Nowy Jork, 2023, wyd. drugie, s. 159.

⁷ G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law in War...*, op. cit., s. 161.

⁸ Dz.U. z 1956 r. nr 38, poz. 171.

⁹ Konwencja ma zastosowanie do jeńców wojennych, a więc osób, które znalazły się we władzy nieprzyjaciela, a są członkami m.in. sił zbrojnych strony w konflikcie, jak również członkami milicji i oddziałów ochotniczych, stanowiących część tych sił zbrojnych (art. 4). Szerzej G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law...*, op. cit., s. 187–200.

Przytoczone wyżej przykłady regulacji prawa międzynarodowego nie dotyczą zjawiska kolaboracji *per se*. Dotyczą one głównie konkretnego zachowania, które może, ale nie musi być przejawem kolaboracji, a mianowicie przekazywania informacji przeciwnikowi przez jeńców wojennych lub osoby cywilne. Zakaz używania przemocy stanowi przy tym podstawową zasadę obowiązującą przy pozyskiwaniu informatorów¹⁰. Ujawnienie informacji nie wyczerpuje oczywiście możliwych form współpracy z wrogiem, do których zalicza się m.in. walkę w siłach zbrojnych wroga, zaangażowanie w propagandę strony przeciwnej, współpracę ekonomiczną (np. handel z wrogiem), dostarczanie usług tłumacza oraz udzielenie mu pomocy o charakterze administracyjnym¹¹. W tę ostatnią formę zaangażowani są zwłaszcza przedstawiciele rządu lub administracji lokalnej, a także sądownictwa, stąd określa się ją też mianem kolaboracji biurokratycznej¹². Oczywiście różne formy kolaboracji nie są łatwe do oddzielenia, mogą zresztą współwystępować ze sobą.

Pojęcie „kolaboracja z wrogiem” wydaje się wyjątkowo trudne do precyzyjnego zdefiniowania właśnie z uwagi na mnogość możliwych form współdziałania ze stroną przeciwną. Określając te formy, należy mieć na uwadze konieczność odgraniczenia świadomego i dobrowolnego współdziałania z przeciwnikiem od postaci kooperacji z nim, wynikających z realizacji uprawnień i obowiązków wrogięgo państwa w zakresie zapewnienia porządku i bezpieczeństwa na kontrolowanym terytorium oraz innych form współdziałania, wynikających z przebywania, wykonywania zawodu, prowadzenia działalności gospodarczej przez osoby podlegające władzy tego państwa. Nie jest przecież w praktyce możliwa obecność danej osoby na obszarze zarządzanym przez przeciwnika, która nie byłaby powiązana z jakąś formą współdziałania z wrogiem państwem i z jego przedstawicielami. Definiując omawiane pojęcie, należy nadto pamiętać o tendencji do nadawania mu zbyt szerokiego znaczenia dla celów politycznych, nadużywania tego pojęcia do zwalczania przeciwników zarówno w trakcie działań wojennych, jak i po ich zakończeniu, w okresie dokonywania powojennych rozliczeń¹³. Dobitnie świadczą o tym doświadczenia europejskie po II wojnie światowej, zwłaszcza w państwach, które po jej zakończeniu znalazły się w tzw. obozie komunistycznym. Wspomniany szczytkowy charakter regulacji omawianego zagadnienia w prawie międzynarodowym nie jest oczywiście

¹⁰ S. Darcy, *To Serve...*, op. cit., s. 53.

¹¹ S. Darcy, *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post – Conflict Processes & Legal Challenges*, „Brooklyn Journal of International Law” 2019, nr 45, s. 76.

¹² S. Darcy, *To Serve...*, op. cit., s. 39.

¹³ *Ibidem...*, s. 16–17.

efektem zaniedbania. To skutek świadomej decyzji państw-stron przywołanych konwencji, aby zostawić im prawo do uregulowania kolaboracji w prawie krajowym. O ile bowiem prawo międzynarodowe dotyczące konfliktów zbrojnych nie ma wiele do powiedzenia na ten temat, o tyle systemy prawne poszczególnych państw zawierają z reguły regulacje dotyczące karalności za kolaborację. Owa niechęć państw do regulacji zagadnienia kolaboracji na poziomie międzynarodowym wynika z zainteresowania państw-stron konfliktów zbrojnych w pozyskiwaniu współpracowników wśród obywateli przeciwnika, której towarzyszy stanowczość w karaniu własnych obywateli kolaborujących z wrogiem¹⁴. Państwa nie zgodziły się na ograniczenie własnego prawa do regulacji tego zagadnienia. Nie oznacza to oczywiście pełnej swobody państw w pozyskiwaniu i karaniu kolaborantów. Oprócz wskazanych już wyżej ograniczeń, o wybitnie szczątkowym charakterze, zastosowanie mają przeciw regulacje prawa międzynarodowego dotyczące podstawowych praw człowieka i obywatela¹⁵. Na gruncie europejskim to przede wszystkim postanowienia Konwencji z 4 listopada 1950 r. o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹⁶, określające zakres swobody państw w korzystaniu z pomocy kolaborantów albo w ich karaniu. Postanowienia tej umowy wykluczają stosowanie przez państwa przemocy, ale nakazują nadto zapewnić każdemu, a więc także kolaborantowi, rzetelny i uczciwy proces karny. Mając na uwadze powyższe ogólne uwagi, można kolaborację z wrogiem zdefiniować jako każde, świadome i dobrowolne współdziałanie ze stroną przeciwną, niezależnie od powodów podjęcia tego współdziałania, naruszające obowiązek wierności ojczyźnie, a przez to działające na jej szkodę, a w interesie i na korzyść państwa-agresora. Istotne jest podkreślenie dobrowolnego charakteru współpracy, a tym samym wyłączenie z zakresu zastosowania analizowanego terminu przypadków współdziałania pod przymusem lub pod groźbą jego użycia. Doświadczenia historyczne pokazały przy tym, że nie w każdym przypadku użycie tych środków wyłącza dobrowolny charakter współpracy¹⁷.

Kończąc ten fragment rozważań, należy wskazać, że prawo międzynarodowe pozostawia ustawodawcom krajowym szeroki zakres swobody w regulowaniu kwestii odpowiedzialności karnej za kolaborację. Nie jest to oczywiście swoboda pełna. Ograniczenia w tym zakresie wynikają nie tylko z międzynarodowego

¹⁴ S. Darcy, *To Serve...*, op. cit., s. 3.

¹⁵ Szerzej na temat relacji prawa humanitarnego oraz prawa dotyczącego praw człowieka w trakcie wojny zob. G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law...*, op. cit., s. 62–109.

¹⁶ Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284.

¹⁷ Szerzej: S. Darcy, *Coming to Terms...*, op. cit., s. 99–106.

prawa humanitarne, ale przede wszystkim z międzynarodowego prawa dotyczącego praw człowieka¹⁸.

Na wstępie kolejnego fragmentu opracowania dotyczącego kolaboracji z wrogiem w prawie Ukrainy należy podkreślić, iż jego przedmiotem nie jest dokonanie szczegółowej analizy prawa ukraińskiego regulującego współpracę z wrogiem. Celem jest nakreślenie ogólnego stanu w tym zakresie, zarówno na gruncie prawa, jak i praktyki jego stosowania w Ukrainie, tak aby możliwe było dokonanie porównania tego stanu z sytuacją prawną w Polsce. Jak zostało to już wspomniane, stan prawny w Ukrainie uległ radykalnej zmianie dopiero w 2022 roku¹⁹. Stało się to już 3 marca 2022 r., a więc w zaledwie kilka dni po rozpoczęciu pełnowymiarowego ataku Rosji na ten kraj i ogłoszeniu przez prezydenta Ukrainy stanu wojennego²⁰.

Powyższe świadczy o znaczeniu, jakie w warunkach konfliktu zbrojnego władze Ukrainy nadały kwestii regulacji prawnokarnej dotyczącej kolaboracji. Świadczy nadto o tym, iż wcześniej obowiązujące regulacje w zakresie przestępstw przeciwko bezpieczeństwu narodowemu zostały przez Ukrainę uznane za niewystarczające. Nie obejmowały bowiem wszystkich rodzajów zachowań, które powinny być penalizowane. Chodziło także o pilne określenie zachowań (zarówno dozwolonych, jak i zabronionych) obywateli Ukrainy przebywających na tymczasowo okupowanych terytoriach tego kraju. Ukraiński parlament przyjął ustawę numer 2108-IX o zmianie pewnych aktów prawnych Ukrainy dotyczących ustanowienia odpowiedzialności karnej za działalność kolaboracyjną²¹. Ustawa ta weszła w życie 15 marca 2022 r. Na jej mocy zmianie uległ kodeks karny

¹⁸ Szerzej M. Martínéz, *Betrayal in War: Rules and Trends on Seeking Collaboration under IHL*, „Journal of Conflict and Security Law” 2020, nr 1, s. 81–99.

¹⁹ Na temat zmian prawa karnego Ukrainy po agresji Rosji w 2022 r. zob.: E. Kuzmin, *The General Part of The Criminal Code Of Ukraine: A Brief Overview Of The New Wartime Amendments*: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19752/Kuzmin%20E.%20The%20general%20part%20of%20the%20Criminal%20Code%20of%20Ukraine....pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [dostęp: 37.07.2023], s. 310–312.

²⁰ W latach 2017, 2019 i 2021 zostały zgłoszone projekty zmian prawa w tym zakresie, ale nie zostały uchwalone, zob.: M. Petrovets, *Ukraine’s Plan to Prosecute Collaborators. New legislation remains open to interpretation by law enforcement agencies and judges* – wywiad przeprowadziła Svitlana Morenets: <https://iwpr.net/global-voices/ukraines-plan-prosecute-collaborators>. [dostęp: 26.07.2023]. Na temat dyskusji akademickiej w Ukrainie dotyczącej potrzeby uzupełnienia kodeksu o oddzielny przepis dotyczący kolaboracji, zob.: N. Antonyuk, *A Criminal and Legal Assessment of Collaborationism: A Change of Views in Connection with Russia’s Military Aggression against Ukraine*, *Access to Justice in Eastern Europe* 2022, nr 3 (15), s. 140 i przywołaną tam literaturę: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660481464.pdf. [dostęp: 27.07.2023].

²¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20?lang=en#Text>. [dostęp: 26.07.2023].

Ukrainy (dalej kk)²², do którego dodano art. 111-1 (do rozdziału zawierającego przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu wewnętrznemu). W artykule tym, zatytułowanym „Działalność kolaboracyjna”, opisano różnorodne formy owej działalności w zakresie m.in. edukacji, administracji, wojska, propagandy i wymiaru sprawiedliwości. Jest to bardzo obszerna regulacja, składająca się z ośmiu części. Zgodnie z art. 111-1 kk, karze pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat podlega publiczne zaprzeczanie przez obywatela Ukrainy przeprowadzenia napaści zbrojnej na Ukrainę, ustanowienia i utrzymania czasowej okupacji części terytorium Ukrainy, publiczne apele obywatela Ukrainy o poparcie decyzji i/lub działań państwa-agresora, formacji zbrojnych i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora, o współpracę z państwem-agresorem, formacjami zbrojnymi i/lub administracją okupacyjną państwa-agresora oraz o nieuznawanie rozszerzenia suwerenności państwowej Ukrainy na czasowo okupowane terytoria Ukrainy. Przez „publiczne” zaprzeczanie lub apele rozumie się przy tym działania skierowane do nieokreślonej liczby osób, w szczególności w Internecie lub środkach masowego przekazu. Z kolei dobrowolne zajęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska niezwiązanego z wykonywaniem czynności organizacyjno-administracyjnych lub administracyjno-gospodarczych w nielegalnych władzach tworzonych na terytorium czasowo okupowanym, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, podlega karze pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub angażowania się w określone działania przez 10 do 15 lat – z lub bez konfiskaty mienia. Znacznie surowiej karane jest dobrowolne zajęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska związanego z pełnieniem funkcji organizacyjno-administracyjnych lub administracyjno-gospodarczych w nielegalnych organach utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, lub dobrowolne wybieranie do takich organów władz, a także udział w organizowaniu i przeprowadzaniu nielegalnych wyborów i/lub referendum na terytorium czasowo okupowanym lub nawoływanie publiczne do przeprowadzenia takich nielegalnych wyborów i/lub referendum na terytorium czasowo okupowanym. Takie zachowanie podlega karze pozbawienia wolności od lat 5 do lat 10 z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności na okres od 10 do 15 lat z konfiskatą mienia lub bez. Surowo karana jest też działalność związana z udziałem w propagandzie wroga. Karę prac poprawczych do lat 2 albo aresztu do 6 miesięcy albo pozbawienia wolności do lat 3, z pozbawieniem prawa

---

²² Kodeks wszedł w życie 01.09.2001 r.

zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności na okres od 10 do 15 lat przewidziano za propagandę obywatela Ukrainy w placówkach oświatowych, mającą na celu ułatwienie przeprowadzenia napaści zbrojnej na Ukrainę, ustanowienie i potwierdzenie czasowej okupacji części terytorium Ukrainy, unikanie odpowiedzialności za przeprowadzenie zbrojnej agresji na Ukrainę przez państwo-agresora, a także działania obywateli Ukrainy mające na celu wdrożenie standardów nauczania państwa-agresora w placówkach oświatowych. Przekazywanie zasobów materialnych nielegalnym formacjom zbrojnym lub paramilitarnym tworzonym na terytorium czasowo okupowanym i/lub formacjom zbrojnym lub paramilitarnym państwa-agresora i/lub prowadzenie działalności gospodarczej we współpracy z państwem-agresorem, nielegalnymi władzami utworzonymi na terytorium okupowanym czasowo, podlega karze grzywny do 10 tysięcy nieopodatkowanych minimalnych dochodów obywateli albo pozbawienia wolności od lat 3 do 5, z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat i konfiskatą mienia. Organizacja i prowadzenie imprez politycznych, działalność informacyjna we współpracy z państwem-agresorem i/lub jego administracją okupacyjną, mające na celu wspieranie państwa-agresora, jego administracji okupacyjnej lub formacji zbrojnych i/lub w uchylaniu się od ich odpowiedzialności za zbrojną agresję przeciwko Ukrainie, podlega z kolei karze od 10 do 12 lat więzienia z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub angażowania się w określone działania od 10 do 15 lat z konfiskatą mienia lub bez. Bardzo surowe kary zostały przewidziane za dobrowolne zajęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnym sądownictwie lub organach ścigania, utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, a także dobrowolny udział obywatela Ukrainy w nielegalnych działaniach zbrojnych lub formacjach paramilitarnych utworzonych na czasowo okupowanym terytorium i/lub w formacjach zbrojnych państwa-agresora lub udzielenie pomocy tym formacjom w prowadzeniu działań wojennych przeciwko Siłom Zbrojnym Ukrainy i innym formacjom wojskowym utworzonym w zgodzie z prawem Ukrainy. Powyższe zachowania podlegają karze pozbawienia wolności od 12 do 15 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub angażowania się w określoną działalność od 10 do 15 lat, z konfiskatą mienia lub bez. Najsurowiej, bo karą 15 lat więzienia albo dożywotniego pozbawienia wolności (z pozbawieniem prawa do zajmowania stanowisk od 10 do 15 lat, z konfiskatą mienia lub bez) zagrożona jest działalność związana z zajmowaniem stanowisk, udziałem w wiecach politycznych, zajmowaniem stanowisk w nielegalnym sądownictwie lub organach ścigania, a także dobrowolny udział obywatela

Ukrainy w nielegalnych działaniach zbrojnych lub formacjach paramilitarnych, jeśli doprowadziły one do śmierci ludzi lub innych poważnych konsekwencji.

Analizując artykuł 111-1 kk Ukrainy należy podkreślić dwa elementy. Pierwszym z nich jest zakres podmiotowy zastosowania przepisu. Podmiotem większości przestępstw w nim przewidzianych mogą być wyłącznie obywatele Ukrainy. Drugim elementem jest dobrowolność podejmowania części działalności opisanych w artykule. Zwrócenia uwagi wymaga także bardzo kazuistyczny sposób opisanego znamiona przestępstwa kolaboracji z wrogiem. Ukraiński ustawodawca dążył w ten sposób do objęcia zakresem zastosowania artykułu wszystkich możliwych form współpracy, starając się jednocześnie użyć na tyle ogólnych terminów, aby zakresem zastosowania nie pominąć żadnej z istotnych postaci kolaboracji. Rodzi to jednak poważne wątpliwości co do spełnienia wymogu określoności norm prawa karnego, wskazujących na znamiona przestępstw. Trudno bowiem o jednoznaczne definicje takich pojęć jak *stanowisko niezwiązane z wykonywaniem czynności organizacyjno-administracyjnych lub administracyjno-gospodarczych* (jak i stanowiska związanego z wykonywaniem tych czynności), *propaganda obywatela Ukrainy w placówkach oświatowych, imprezy polityczne, działalność informacyjna*. Mieszkańcom terenów Ukrainy okupowanych przez Rosję nie jest więc łatwo ustalić, czy, na przykład, wiejskie zebranie stanowi imprezę polityczną, czy też nie, a tym samym ocenić, czy udział w konkretnym wydarzeniu lub inna forma aktywności wyczerpuje znamiona przestępstwa kolaboracji. Co prawda, w ustawie wskazano, że przez *imprezę polityczną* należy rozumieć kongresy, spotkania, wiece, marsze, demonstracje, konferencje, obrady okrągłych stołów, ale w samym tym wyjaśnieniu posłużono się bardzo ogólnymi terminami. Ponadto analizowane pojęcie zostało zdefiniowane w tak szeroki sposób, że trudno wskazać kategorie spotkań, które nie wchodziłyby w zakres terminu *impreza polityczna*. Tożsame uwagi można odnieść do sposobu określenia w ustawie, co należy rozumieć przez *działalność informacyjną*. Ukraiński ustawodawca wskazał, że obejmuje ona tworzenie, zbieranie, otrzymywanie, przechowywanie, używanie i przekazywanie istotnych informacji. Z definicji tej wynika, iż objęty nią jest każdy rodzaj aktywności dotyczącej informacji, w tym nawet jej przechowywanie, a ponadto posłużono się w niej kolejnym, wieloznacznym terminem (*istotne informacje*). Już więc sam prawodawca ukraiński dostrzegł w części problem wieloznaczności i ogólności wyrażen użytych do określenia znamiona kolaboracji, ale podjęte działania w celu ograniczenia tej wady przyjętych rozwiązań należy ocenić jako daleko niewystarczające. Nie trudno też zauważyć, że posłużenie się tak ogólnymi terminami prowadzi do

objęcia zakresem zastosowania art. 111-1 kodeksu bardzo szerokiego zakresu aktywności, w tym tej, którą można uznać za wręcz niezbędną do normalnego funkcjonowania na terenach okupowanych, wykonywania tam zawodu czy prowadzenia jakiejkolwiek działalności gospodarczej. Takie uzasadnione wątpliwości może wzbudzić na przykład prowadzenie sklepu, w którym zakupów dokonują żołnierze strony przeciwnej, czy zakładu fryzjerskiego, z którego usług korzystają ci żołnierze. Taka działalność może zostać potraktowana jako przekazywanie środków materialnych formacjom zbrojnym przeciwnika na terenach tymczasowo okupowanych lub jako działalność ekonomiczna we współpracy z drugą stroną.

Jak wskazuje się w piśmiennictwie, brak przejrzystości i zwięzłości regulacji jest następstwem praktyki postępowania dotyczących zdrady stanu po ataku Rosji na Ukrainę w 2014 roku. W procesach tych obrońcy oskarżonych starali się zawęzić pojęcie zdrady. Dlatego ustawodawca zdecydował się na jak najszersze wyszczególnienie zachowań objętych terminem *kolaboracja*²³.

Uzasadnione wątpliwości budzi także wymóg dobrowolności zachowań. Dotyczy on tylko niektórych zachowań. W przypadku zaś pozostałych brak jest tego wymogu. Wątpliwości budzi pominięcie tego wymogu i skutki tego pominięcia. Nie powinno to przecież oznaczać, że zmuszenie sprawcy do podjęcia działania o charakterze kolaboracji w każdym przypadku stanowi przestępstwo. Wyjątek od odpowiedzialności karnej, w przypadku zastosowania siły fizycznej lub przymusu psychicznego, jest przy tym uregulowany w art. 40 kk. Rodzi to jednak pytanie o powód zamieszczenia przez ustawodawcę, w odniesieniu do niektórych zachowań, wymogu dobrowolności.

W piśmiennictwie wskazuje się także, że przyjęty sposób opisu znamion kolaboracji rodzi trudności z rozróżnieniem tego przestępstwa od innych przestępstw przeciwko bezpieczeństwu narodowemu, zwłaszcza zdrady stanu²⁴. W praktyce powoduje to, że bardzo zbliżone zachowania są różnie oceniane

²³ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 141.

²⁴ Zgodnie z art. 111 kk, zdrada państwa, czyli czyn umyślnie popełniony przez obywatela Ukrainy ze szkodą dla suwerenności, integralności terytorialnej i nienaruszalności, zdolności obronnych, bezpieczeństwa państwowego, gospodarczego lub informacyjnego Ukrainy: dezercja do wroga podczas konfliktu zbrojnego, szpiegostwo, pomoc obcemu państwu, organizacji zagranicznej lub ich przedstawicielom w prowadzeniu działalności wywrotowej przeciwko Ukrainie podlega karze pozbawienia wolności od dwunastu do piętnastu lat, z konfiskatą mienia lub bez. W przypadku popełnienia czynu zabronionego w stanie wojennym karze pozbawienia wolności do lat piętnastu lub karze dożywotniego pozbawienia wolności z konfiskatą mienia.

prawnie, w zależności od decyzji podjętych przez organy ścigania i sądy²⁵. Już na początku kwietnia, ledwie kilka tygodni po wejściu w życie omawianego artykułu kodeksu karnego, ukraińska prokuratura podała, że wszczęto ponad 150 śledztw dotyczących kolaboracji z Rosją²⁶. Z kolei z informacji przekazanej przez Biuro Prokuratora Generalnego Ukrainy wynika, że od wejścia w życie ustawy nr numer 2108-IX do 12 listopada 2022 r. rozpoczęto 3361 postępowań karnych dotyczących przestępstwa kolaboracji z art. 111-1 kk. Większość rozpoczętych śledztw dotyczyła zajmowania stanowisk w organach władzy utworzonych na terenach tymczasowo okupowanych, udziału w wyborach do tych organów, organizacji wyborów i referendum na tych terytoriach, zajmowania stanowisk w nielegalnym sądownictwie lub organach ścigania utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, a także dobrowolnego udziału obywatela Ukrainy w nielegalnych działaniach zbrojnych lub formacjach paramilitarnych utworzonych na czasowo okupowanym terytorium²⁷. Prowadzone postępowania karne dotyczyły na przykład zachowań polegających na poparciu decyzji prezydenta Federacji Rosyjskiej o rozpoczęciu „operacji specjalnej” przeciwko Ukrainie w obecności innych osób, publicznym wezwaniu do poparcia państwa-agresora zamieszczonym na koncie w mediach społecznościowych zabronionych w Ukrainie, wejściu w kryminalną współpracę z władzami okupacyjnymi przez menagera państwowego przedsiębiorstwa i dobrowolnym przekazywaniu środków materialnych przedstawicielom sił zbrojnych państwa-agresora, udziale studentki medycyny w projektach propagandowych w rosyjskich *mass mediach*, wyrażeniu zgody na współpracę z przedstawicielami rosyjskich sił zbrojnych i pełnieniu funkcji szefa miejskiego departamentu służb ratunkowych²⁸.

Tego samego dnia, co wskazana wyżej ustawa, została przyjęta także ustawa nr 2107-IX w sprawie zmiany niektórych aktów ustawodawczych w sprawie zapewnienia odpowiedzialności osób prowadzących działalność w zakresie kolaboracji²⁹. Na mocy tego aktu wprowadzono podstawy prawne do ograniczenia praw osób skazanych za kolaborację, w tym praw do kandydowania na

²⁵ *Criminal Liability For Collaborationism: analysis of current legislation, practice of its application, and, proposals for amendments. Analytical Note*: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/12/zvit_zmina_eng-1.pdf. [dostęp: 26.07.2023], s. 6, 8, 12.

²⁶ *Ukraine: New Laws Criminalize Collaboration with an Aggressor State*: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2022-04-04/ukraine-new-laws-criminalize-collaboration-with-an-aggressor-state/>. [dostęp: 27.07.2023].

²⁷ *Criminal Liability...*, op. cit., s. 6, 9.

²⁸ *Ibidem*, s. 8–11.

²⁹ Ustawa została uchwalona 03.03.2022 r., weszła w życie 15.03.2022 r.: <https://perma.cc/Z3FX-VHKL>. [dostęp: 26.07.2023].

urzędy w wyborach wszystkich szczebli, służby wojskowej, dostępu do tajemnic państwowych oraz bycia formalnymi przedstawicielami kandydatów na prezydenta i kandydatów w wyborach samorządowych. W ustawie określono także procedurę sądową likwidacji osób prawnych, których przedstawiciele zostali uznani za winnych kolaboracji z państwem-agresorem. W uzupełnieniu tego fragmentu rozważań należy dodać, że przepisy kodeksu karnego Ukrainy dotyczące zdrady stanu (art. 111) i sabotażu (art. 113) zostały uzupełnione o okoliczność zaostrażającą wysokość kar w postaci popełnienia przestępstwa w czasie stanu wojennego³⁰. Kodeks karny Ukrainy został uzupełniony o kolejny artykuł dotyczący kolaboracji w dniu 23 kwietnia 2022 r. W tym dniu weszła w życie ustawa numer 2198-IX, w sprawie zmian w kodeksie postępowania karnego i kodeksie karnym Ukrainy w sprawie zwiększenia odpowiedzialności za działania kolaboracyjne i specyfiki stosowania środków zapobiegawczych w celu popełnienia przestępstw przeciwko podstawom bezpieczeństwa narodowego i publicznego, na mocy której dodano artykuł 111-2³¹. Przepis ten dotyczy pomocy dla państwa-agresora. Ma on na celu kryminalizację wspierania Rosji w przeprowadzaniu agresji i konfliktu zbrojnego przeciwko Ukrainie oraz „zapewnienie sprawiedliwej kary za przynależność do państwa-agresora i pozbawienie prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności”³². Nowy przepis także dotyczy współpracy z państwem-agresorem, ale nie posłużono się w nim terminem *kolaboracja*. Na mocy nowego przepisu, karze podlegają umyślne działania mające na celu pomoc państwu-agresorowi, formacjom zbrojnym i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora, popełnione przez obywatela Ukrainy, cudzoziemca lub bezpaństwowca, z wyjątkiem obywateli państwa-agresora, w celu wyrządzenia szkody Ukrainie poprzez: wdrażanie lub wspieranie decyzji i/lub działań państwa-agresora, formacji zbrojnych i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora; dobrowolne gromadzenie, przygotowanie i/lub przekazywanie zasobów materialnych lub innych aktywów przedstawicielom państwa-agresora, jego formacjom zbrojnym i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora. Zachowania te podlegają karze pozbawienia wolności na okres od 10 do 12 lat, pozbawienia prawa zajmowania niektórych stanowisk

³⁰ Ustawa z 03.03.2022 r. o zmianach do kodeksu karnego Ukrainy dla wzmocnienia odpowiedzialności za zbrodnie przeciwko fundamentom bezpieczeństwa narodowego Ukrainy w stanie wojennym: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20?lang=en#Text>. [dostęp: 27.07.2023]; N. Antonyuk, *A Criminal...* op. cit., op. cit., s. 140.

³¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20?lang=en#Text>. [dostęp: 27.07.2023].

³² M. Petrovets, *Ukraine's Plan...* op. cit.

lub podejmowania pewnych czynności przez okres od 10 do 15 lat oraz konfiskacie mienia lub bez jego konfiskaty. Szczególnego podkreślenia wymaga, że podmiotem tego przestępstwa może być każda osoba zdolna do ponoszenia odpowiedzialności karnej, a więc nie tylko obywatel Ukrainy. W kodeksie karnym Ukrainy (w rozdziale dotyczącym przestępstw przeciwko pokojowi, bezpieczeństwu ludzkości i międzynarodowemu porządkowi prawnemu) znajduje się ponadto art. 436-2 dotyczący usprawiedliwiania, uznawania za legalną oraz zaprzeczania zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie oraz gloryfikowania jej uczestników. Karze pracy poprawczej do 2 lat lub aresztu do 6 miesięcy albo pozbawienia wolności do lat 3 podlega usprawiedliwienie, uznanie za zgodne z prawem, zaprzeczenia zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, rozpoczętej w 2014 roku, m.in. przez: przedstawienie zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę jako wewnętrznego konfliktu cywilnego, uzasadnienie, uznanie za zgodne z prawem, zaprzeczanie czasowej okupacji części terytorium Ukrainy; gloryfikowanie: osób, które przeprowadziły zbrojną agresję Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, która rozpoczęła się w 2014 roku, przedstawicieli sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej, nieregularnych nielegalnych grup zbrojnych, band zbrojnych i grup najemników tworzonych, podporządkowanych, kierowanych i finansowanych przez Federację Rosyjską, przedstawicieli administracji okupacyjnej Federacji Rosyjskiej, na którą składają się jej organy państwowe i struktury odpowiedzialne za zarządzanie czasowo okupowanymi terytoriami Ukrainy, przedstawiciele samozwańczych organów kontrolowanych przez Federację Rosyjską, które uzurpowały sobie sprawowanie władzy na czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy. Za wytwarzanie i rozpowszechnianie materiałów zawierających takie informacje przewidziana jest odpowiedzialność w postaci ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 5, z konfiskatą mienia lub bez³³.

Zestawienie przedstawionych powyżej przepisów ukraińskiego kodeksu karnego pozwala na sformułowanie następujących wniosków. Po pierwsze, ustawodawca ukraiński uznał, iż zakres zastosowania tradycyjnych przestępstw przeciwko bezpieczeństwu państwa, takich jak zdrada stanu, sabotaż, szpiegostwo, obecnych w kodeksie karnym Ukrainy, nie obejmuje wszystkich, niebezpiecznych dla tego kraju w okresie stanu wojennego, zachowań w odniesieniu do współpracy z państwem-agresorem. Konieczne było uzupełnienie prawa karnego o kolejne typy przestępstw, dotyczące wprost kolaboracji. Po drugie,

---

³³ *The Key Legislative Changes: What has changed in criminal law and procedure in 2022?*: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=83d10eb2-cede-4417-9a3f-9a535949585f>. [dostęp: 27.07.2023].

podmiotami niektórych z tych przestępstw, zgodnie z decyzją ukraińskiego ustawodawcy, mogą być nie tylko obywatele Ukrainy, ale także obywatele innych państw (z wyjątkiem obywateli państwa-agresora) oraz bezpaństwowcy. Nie jest więc tak, że państwo ukraińskie zwalcza kolaborację wyłącznie własnych obywateli. Po trzecie, zachowania kolaboracyjne mogą mieć miejsce nie tylko na terenach tymczasowo okupowanych przez Rosję. Takie ograniczenie dotyczy na przykład zajmowania stanowisk administracyjnych lub udziału we władzach sądowniczych utworzonych na tych terenach. Inne zachowania, jak na przykład popieranie agresji, zaprzeczanie jej lub usprawiedliwianie, przekazywanie środków materialnych lub działania gospodarcze we współpracy z wrogiem, nie muszą mieć miejsca na terytoriach okupowanych. Sprawcy mogą działać w tej części Ukrainy, która nie jest przedmiotem okupacji, lub na terytorium innych państw. Po czwarte, zakresy zastosowania nowych typów przestępstw krzyżują się ze sobą oraz z zakresem zastosowania tradycyjnych przestępstw przeciwko bezpieczeństwu. Trudno o wyznaczenie jednoznacznej granicy pomiędzy, na przykład, zakresem zastosowania art. 111-1, dotyczącym publicznego zaprzeczenia agresji, a zakresem zastosowania art. 436-2 kodeksu w części dotyczącej zaprzeczania zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie. Przekazywanie środków materialnych agresorowi jest karalne na mocy zarówno art. 111-1, jak i art. 111-2 kk. Po piąte, kary przewidziane za różne formy kolaboracji są bardzo zróżnicowane – od bardzo łagodnych, wręcz pobłażliwych, do bardzo surowych. Najłagodniej ukraiński ustawodawca potraktował kolaborację „krajową” (m.in. zaprzeczanie agresji, popieranie jej)³⁴. Przestępstwa te są zagrożone wyłącznie karą pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat. Jak trafnie się wskazuje, taka kara nie ma żadnego znaczenia dla sprawców, którzy nigdy nie pełnili ani nie zamierzają pełnić jakichkolwiek funkcji publicznych³⁵. W żadnym razie dla tych osób kara pozbawienia prawa nie stanowi dolegliwości ani nie może wyrzucić na te osoby skutku prewencyjnego. Wydaje się ponadto, że przewidując w art. 111-1 kodeksu karę pozbawienia prawa, ukraiński ustawodawca nie uwzględnił dostatecznie skutków rozwoju technik komunikacyjnych, zwłaszcza mediów społecznościowych, ich upowszechnienia i skali dla zasięgu oddziaływania oraz skuteczności działań propagandowych i wojny psychologicznej prowadzonej przez agresora. Określona w kodeksie kara jawi się jako zbyt łagodna. Z kolei znacznie surowiej zagrożona karą jest kolaboracja polityczna,

³⁴ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 143.

³⁵ *Criminal Liability...*, op. cit., s. 13.

administracyjna czy wojskowa³⁶. Zajmowanie stanowiska w organach władzy sądowniczej lub udział w nielegalnej armii na terenach okupowanych zagrożone są karą pozbawienia wolności nie niższą niż 12 lat (do 15 lat). Dolny próg ustawowego zagrożenia karą został ustanowiony na bardzo wysokim poziomie, a zakres wymiaru kary pozostawiony sądowi jest z kolei bardzo wąski (raptem od 12 do 15 lat). Rodzi to wątpliwości co do zbyt daleko posuniętego ograniczenia sądowego wymiaru kary za wskazane przejawy kolaboracji. Pomiedzy tymi, niejako skrajnymi, zagrożeniami karą znajduje się kolaboracja ekonomiczna lub kulturalna, zagrożona karami grzywny lub pozbawienia wolności w wymiarze kilku lat. Jak podały przy tym środki masowego przekazu, „Do momentu rosyjskiego najazdu przeważały zresztą wyroki w zawieszeniu, jedynie od 6 do 20 proc. obejmowało kary bezwzględne więzienia. Gwałtownie zmieniło się to po 24 lutego, teraz ponad 64 proc. wyroków to więzienie bez ‘zawiasów’, a średnio miesięcznie zapada 70 wyroków za kolaborację”³⁷. Kończąc, warto jedynie wspomnieć o utworzeniu przez władze Ukrainy specjalnego czatu służącego m.in. do elektronicznego zgłaszania przypadków kolaboracji o nazwie EWoroh (e-wróg).

Z kolei odnosząc się do kolaboracji z wrogiem w polskim prawie, należy podkreślić, iż zgodnie z art. 82 Konstytucji RP *obowiązkiem obywatela polskiego jest wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne*. Obowiązek wierności obejmuje państwo polskie, którego zasady ustroju i podstawowe zadania określa Konstytucja. Podejmowanie działań przeciwko tym zasadom jest aktem zdrady³⁸. Najważniejsze znaczenie w zakresie zwalczania i karania kolaboracji ze stroną przeciwną w polskim prawie mają postanowienia rozdziału XVII kodeksu karnego, zatytułowanego „Przestępstwa przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej”. W rozdziale tym przewidziano m.in. przestępstwa: zdrady głównej (art. 127 kk), zamachu na konstytucyjny organ (art. 128 kk), zdrady dyplomatycznej (art. 129 kk) i szpiegostwa (art. 130 kk). W kodeksie nie ma żadnego oddzielnego przepisu dotyczącego kolaboracji. Stan prawny przypomina więc sytuację Ukrainy przed zmianami dokonanymi w tym kraju w marcu 2022 roku. Kodeks zawiera klasyczne typy przestępstw skierowanych przeciwko bezpieczeństwu państwa, nie odnosząc się wprost do problemu współpracy z wrogiem. Zachowania o kolaboracyjnym charakterze musiałyby tym samym zostać umieszczone w znamionach wymienionych typów przestępstw. Z pewnością największe znaczenie ma

³⁶ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 143–144.

³⁷ A. Łomanowski, *Ukraina: polowanie na kolaborantów*, „Rzeczpospolita”, e-wydanie 25.01.2023 r.

³⁸ K. Działocha, A. Łukaszczuk [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja*, tom 2, Warszawa 2016, wydanie elektroniczne, kom. do art. 82, teza nr 2.

w tym zakresie przestępstwo zdrady głównej. Zgodnie z art. 127 § 1 kk, polega ono na podjęciu w porozumieniu z innymi osobami działalności zmierzającej bezpośrednio do urzeczywistnienia celu w postaci pozbawienia niepodległości, oderwania części obszaru lub zmiany przemocą konstytucyjnego ustroju Rzeczypospolitej Polskiej. Kluczowe znamię stanowi podjęcie działania w porozumieniu z innymi osobami. W zakresie tego wymogu mieści się porozumienie z dowolnymi osobami, w tym z przedstawicielami państwa-agresora, jego siłami zbrojnymi, organizacjami paramilitarnymi, administracją okupacyjną. Podjęta z tymi osobami działalność może mieć dowolny charakter. W tym zakresie ustawodawca nie wskazał żadnego konkretnego zachowania, kluczowe znaczenie nadając celowi, do którego urzeczywistnienia bezpośrednio zmierza sprawca. Pozwala to na objęcie zakresem zastosowania przepisu różnorodnych form aktywności o charakterze kolaboracji. Analiza przepisu art. 127 § 1 kk prowadzi jednak do dalszych wniosków, które istotnie ograniczają możliwość zastosowania tego artykułu do ścigania osób kolaborujących z wrogiem w czasie wojny. Należy bowiem zwrócić uwagę na to, że wymóg podjęcia działalności w porozumieniu z innymi osobami wyłącza zastosowanie przepisu do przypadków kolaboracji, która nie jest związana z wejściem w porozumienie z konkretnymi osobami. Takie zachowania, jak publiczne pochwalanie agresji czy okupacji, usprawiedliwianie jej, przekazywanie informacji stronie przeciwnej nie muszą być podejmowane w porozumieniu ze stroną przeciwną. Mogą one przecież stanowić samodzielną inicjatywę sprawcy, który na przykład sam postanawia przekazać stronie przeciwnej informacje o ruchach wojsk lub przekazuje jej środki materialne. Dodatkowo wymóg wejścia w porozumienie z innymi osobami oznacza, że sprawca musi współdziałać z co najmniej trzema osobami³⁹. Nie jest zatem możliwe popełnienie tego czynu w konfiguracji jednoosobowej⁴⁰. Zachowania kolaboracyjne, nawet jeśli z reguły opierają się na porozumieniu, nie w każdym przypadku muszą obejmować współdziałanie z co najmniej trzema osobami. W ramach porozumienia z innymi osobami sprawca podejmuje *działalność*. Ten wymóg oznacza z kolei złożoną aktywność, zespół działań, a nie pojedyncze zachowanie⁴¹. Ponownie, kolaboracja z reguły ma charakter złożonej aktywności, stanowi działalność, ale nie w każdym przypadku tak musi być.

³⁹ S. Hoc [w:] R.A. Stefański (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 6, Warszawa 2023, wyd. elektroniczne, komentarz do art. 127, teza nr 13.

⁴⁰ J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny*, tom 1, „Część szczególna”, komentarz do artykułów 117–221, wyd. 5, Warszawa 2023, wyd. elektroniczne, kom. do art. 127, teza nr V C 1.

⁴¹ S. Hoc [w:] R.A. Stefański (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., teza nr 17.

Jednorazowe przekazanie informacji czy środków materialnych nie będzie więc mogło zostać uznane za działalność. Zwrócenia uwagi wymaga także wymóg bezpośredniego zmierzania do urzeczywistnienia celu. Wymóg ten, już tradycyjnie, jest trudny do wykazania w praktyce, a samo pojęcie ma charakter sporny. Niewątpliwie jednak ma on na celu ograniczenie zakresu odpowiedzialności sprawcy. Jak trafnie przy tym wskazał J. Kulesza, chodzi o taką działalność, która wprost, bez włączania dodatkowych elementów związku przyczynowo-skutkowego, nieuchronnie, w najbliższym czasie doprowadziłaby do utraty niepodległości, oderwania części obszaru lub zmiany przemocą ustroju⁴². W końcu cel działalności sprawcy znacząco ogranicza zastosowanie art. 127 § 1 kk do karania zachowań kolaboracyjnych. Przykład Ukrainy wskazuje, że kolaboranci różnie tłumaczą powody swojego zachowania, nie w każdym przypadku uznają atak Rosji za wrogą agresję, a tym samym własne zachowania za działalność, która ma na celu pozbawienie ich kraju niepodległości lub oderwanie części terytorium od Ukrainy. Niewątpliwie ukraińskie doświadczenia nie byłyby proste do przeniesienia do realiów polskich, to jednak można na ich podstawie przyjąć, iż nie w każdym przypadku zachowania kolaboracyjne nacechowane są takim celem działania, jaki jest wymagany dla przyjęcia kwalifikacji prawnej z art. 127 § 1 kk. Jest to największa słabość analizowanego przepisu w kontekście możliwości jego zastosowania do karania kolaborantów.

Konkludując ten fragment rozważań, należy stwierdzić, iż przestępstwo zdrady głównej jedynie w ograniczonym zakresie obejmuje zachowania, które uznaje się za kolaborację z wrogiem. Pomimo ogólności określenia części znamion tego przestępstwa nie znajdzie ono zastosowania do wielu, zwłaszcza współcześnie istotnych, form kolaboracji. Jeszcze w mniejszym stopniu zastosowanie znajdują inne typy przestępstw, umieszczone w rozdziale XVII kodeksu. Zbrodnia zamachu na konstytucyjny organ RP wymaga podjęcia działalności bezpośrednio zmierzającej do urzeczywistnienia celu w postaci usunięcia tego organu (art. 128 § 1 kk). Odnosząc się do tego typu czynu zabronionego, można jedynie powtórzyć zastrzeżenia związane z określeniem celu działalności, koniecznością podjęcia szeregu aktywności („działalność”) oraz przyjęcia wymogu bezpośredniości. Podmiotowo ograniczony zakres zastosowania ma z kolei występki zdrady dyplomatycznej, który polega na działaniu na szkodę Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawcą tego przestępstwa może być jednak wyłącznie osoba upoważniona do występowania w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej w stosunkach z rządem obcego państwa lub zagraniczną organizacją (art. 129 kk). Z kolei w przypadku

⁴² J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., teza nr V A 3.

przestępstwa szpiegostwa strona przedmiotowa została określona bardzo szeroko. Polega ono na braniu udziału w działalności obcego wywiadu na szkodę Rzeczypospolitej Polskiej (art. 130 § 1 kk). Typ kwalifikowany tego przestępstwa polega zaś na udzieleniu wywiadowi informacji, których przekazanie może wyrządzić szkodę Rzeczypospolitej Polskiej (art. 130 § 2 kk). Niewątpliwie udział w działalności obcego wywiadu, w tym przekazywanie mu informacji na szkodę kraju, stanowi formę kolaboracji w przypadku podjęcia takiej działalności przez polskiego obywatela (samo przestępstwo ma przy tym, podobnie jak przestępstwa zdrady głównej i zamachu na konstytucyjny organ, charakter powszechny). Niemniej, wskazany przepis ma zastosowanie wyłącznie do bardzo wąskiego wycinka działalności kolaboracyjnej, przy czym specyficznej, jakim jest udział w działalności obcego wywiadu. Samo „Branie udziału w działalności obcego wywiadu jest równoznaczne z uczestniczeniem w działalności obcego wywiadu. Sprawca staje się zatem jego częścią jako element jego struktury, posiadając przydzielone zadania i będąc rozliczany z ich realizacji. Zadania te będą polegały na uzyskiwaniu, analizowaniu, przetwarzaniu i przekazywaniu informacji, dokumentów, materiałów multimedialnych, zdjęć czy przedmiotów (np. prototypów, próbek), jak również realizacji innych zadań, niezbędnych do funkcjonowania wywiadu (np. dostarczaniu elementów infrastruktury wywiadowczej czy zapewnianiu lokalu do prowadzenia działalności wywiadowczej, wywieraniu wpływu na podejmowanie decyzji zgodnych z interesem państwa wywiadu)⁴³. Doświadczenia strony ukraińskiej nie wskazują, aby ta postać kolaboracji była szczególnie powszechna, aczkolwiek niewątpliwie jest ona niezwykle niebezpieczna. Katalog typów przestępstw, które mogłyby znaleźć zastosowanie do karania kolaborantów, należy uzupełnić o inne typy przestępstw, spoza rozdziału XVII kodeksu. W szczególności kolaboracja o charakterze wojskowym może podlegać karze na podstawie art. 141 § 1 kk. Zgodnie z tym przepisem karze podlega przyjmowanie przez obywatela polskiego, bez zgody właściwego organu, obowiązków wojskowych w obcym wojsku lub obcej organizacji wojskowej. Trafnie przy tym wskazuje się, że jako przyjmowanie obowiązków wojskowych traktuje się również spełnianie obowiązków w formacjach uzbrojonych, niewchodzących formalnie w skład sił zbrojnych, lecz traktowanych przez ustawodawstwo danego państwa jako równoważne służbie wojskowej⁴⁴. Wskazany przepis mógłby tym samym znaleźć zastosowanie do podejmowania służby w organizacjach militarnych

⁴³ J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., kom. do art. 130, teza nr V A 3.

⁴⁴ S. Hoc [w:] L. Gardocki (red.), *Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, tom 8, wyd. 2, Warszawa 2018, s. 144.

tworzonych na terenach tymczasowo okupowanych przez państwo-agresora lub innych tego typu organizacjach o charakterze militarnym, które samorzutnie byłyby tworzone na tych terenach. Różne inne formy kolaboracji mogłyby zostać zakwalifikowane, w konkretnych przypadkach, jako wyczerpujące znamiona innych typów przestępstw, w tym przestępstw przeciwko porządkowi publicznemu (np. publicznego nawoływania do popełnienia zbrodni albo publicznego pochwalania popełnienia przestępstwa, art. 255 § 1 i 2 kk – w zakresie kolaboracji informacyjnej), przeciwko ochronie informacji (np. ujawnienia tajemnicy państwowej, art. 265 § 1 kk, sabotażu komputerowego, art. 269 kk – w zakresie kolaboracji administracyjnej lub ekonomicznej), a nawet przeciwko mieniu (np. oszustwa komputerowego, art. 287 § 1 kk – w zakresie kolaboracji ekonomicznej). Jak więc widać, wiele postaci kolaboracji podjętej w czasie wojny mogłoby zostać uznane za wyczerpujące znamiona różnych typów przestępstw. Należy jednak podkreślić dwie okoliczności. Po pierwsze, pomimo różnorodności typów czynów zabronionych, nie wszystkie zachowania kolaboracyjne mogłyby zostać uznane za czyny zabronione na podstawie kodeksu karnego. Dotyczy to w szczególności kolaboracji o charakterze informacyjnym, w zakresie działalności propagandowej oraz o charakterze administracyjnym, zwłaszcza w zakresie przyjmowania i piastowania urzędów w okupacyjnej administracji. Po drugie, kary przewidziane za wiele typów czynów zabronionych nie są adekwatne do szkód wyrządzanych przez działalność kolaboracyjną w warunkach wojny. Ta okoliczność nie stanowi przy tym ustawowo określonego powodu do zaostreżenia wymiaru kary. W związku z tym uznać należy, iż biorąc pod uwagę daleko posunięte zróżnicowanie form współdziałania ze stroną przeciwną oraz różnorodność motywacji sprawców, polskie prawo karne w obecnym brzmieniu nie jest wystarczająco przygotowane do zwalczania kolaboracji z wrogiem w trakcie wojny. Wymienione powyżej typy czynów zabronionych pozwolą na pociągnięcie do odpowiedzialności sprawców wyłącznie najpoważniejszych postaci kolaboracji, zwłaszcza tej o charakterze politycznym i wojskowym.

Podsumowując, doświadczenia Ukrainy w zakresie zapobiegania i zwalczania kolaboracji z wrogiem są warte analizy w każdym kraju, ale szczególnie dotyczy to Polski, kraju sąsiadującego z zaatakowanym państwem. Nasze doświadczenia w tym zakresie są bardzo odległe w czasie, dotyczą bowiem II wojny światowej⁴⁵. Nie odzwierciedlają one obecnych zasad i praktyk prowadzenia

---

⁴⁵ R. Kaczmarek, *Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 174–179; J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 103–132.

wojny, w tym w szczególności wynikających z rozwoju technik komunikacyjnych i związanej z tym skuteczności działań wroga o charakterze propagandowym i informacyjnym. Brak jest w nich wiedzy uwzględniającej nowe pola prowadzenia działań wojennych, jak na przykład wojna informatyczna. Doświadczenia i wiedza pozyskane ponad 80 lat temu nie są już wystarczające, co dobitnie pokazuje przykład Ukrainy. To przede wszystkim radykalne zmiany o charakterze technologicznym nie pozwalają na uznanie za wystarczające tradycyjnych rozwiązań umieszczonych w kodeksie karnym w zakresie przestępstw przeciwko bezpieczeństwu państwa⁴⁶. Czas pokoju powinien zostać zatem wykorzystany do przeprowadzenia analiz i studiów nad potrzebą przyjęcia zmian w krajowym prawodawstwie w zakresie pełnej penalizacji kolaboracji z wrogiem w trakcie wojny. Przedmiotem tych prac powinno być przede wszystkim zidentyfikowanie tych rodzajów aktywności w zakresie współdziałania z wrogiem, które wykraczają poza zakres zastosowania przestępstw z kodeksu karnego, zwłaszcza z rozdziału XVII. Dotyczy to przede wszystkim kolaboracji informacyjnej, ekonomicznej oraz administracyjnej. Takie zachowania jak współpraca ekonomiczna z wrogiem lub działalność w jego propagandzie powinny również podlegać karze. W związku z tym rozważenia wymaga wprowadzenie do kodeksu karnego nowego przestępstwa dotyczącego kolaboracji. Inspirację do prowadzenia prac we wskazanym kierunku może stanowić prawodawstwo Litwy. Kodeks karny tego państwa przewiduje odpowiedzialność karną za kolaborację w artykule 120 poświęconym wyłącznie temu zagadnieniu. Zgodnie z tym przepisem, obywatel Republiki Litewskiej, który w warunkach okupacji lub zaboru udziela pomocy organom nielegalnego rządu w celu utrwalenia okupacji lub zaboru, stłumienia oporu ludności litewskiej lub w inny sposób pomaga nielegalnemu rządowi w prowadzeniu działań przeciwko Republice Litewskiej, podlega karze pozbawienia wolności do lat 5⁴⁷. Ponadto, powinno się rozważyć konieczność wprowadzenia nowej, ustawowej okoliczności obostrzającej odpowiedzialność karną w postaci popełnienia przestępstw przeciwko państwu w okresie obowiązywania stanu wojennego. Aktualność bowiem zachowało stanowisko Francisca Liebera, twórcy słynnego Kodeksu Liebera z 1863 r. – instrukcji dla armii amerykańskiej, że wojenna zdrada jest zawsze surowo karana⁴⁸.

⁴⁶ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 139.

⁴⁷ Kodeks karny Litwy z 2000 r.: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD>. [dostęp: 27.07.2023].

⁴⁸ *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field, Prepared by Francis Lieber*, cyt. za: S. Darcy, *To Serve...*, op. cit., s. 2–3.

IHOR MEDYTSKYI¹

DZIAŁALNOŚĆ KOLABORACYJNA W UKRAINIE. ANALIZA: ZAKAZU PRAWNOKARNEGO, WSPÓŁCZESNEGO EGZEKWOWANIA PRAWA, KRYMINOLOGICZNEGO PORTRETU OSOBOWOŚCI KOLABORANTA

Ostatni raz poważnie dyskutowano i rozwiązywano problem kolaboracji na terytorium Ukrainy w literaturze fachowej w kontekście wydarzeń II wojny światowej. Dziś, rysując oczywiste paralele, ukraińska społeczność naukowa stopniowo powraca do badania istotnych zagadnień, których znaczenie wzrasta z każdym rokiem i wpływa na wektor współczesnych badań naukowych w dziedzinie prawa. Ich przedmiotem jest przede wszystkim okupacja części terytorium Ukrainy przez Federację Rosyjską oraz skutki czasowej alienacji tego terytorium. Jednym z tych skutków jest pojawienie się kolaboracji i pokrewnych lub podobnych zjawisk, których przyczyna jest jedna – agresja Federacji Rosyjskiej z wykorzystaniem szerokiego wachlarza metod wojny hybrydowej, w wyniku której od 2014 roku Ukraina czasowo utraciła swoją integralność terytorialną, a część jej terytorium (Autonomiczna Republika Krymu, niektóre obszary

---

¹ **Ihor Medytskyi**, doktor nauk prawnych, profesor Katedry Polityki w Zakresie Zwalczania Przeszłości i Prawa Karnego Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka (Iwano-Frankiwnsk, Ukraina). Absolwent Wydziału Prawa Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka. Zakres zainteresowań naukowych obejmuje aktualne problemy rozwoju nauk kryminologicznych i prawa karnego – koncepcyjne podstawy kształtowania się kryminologicznej teorii skutków przestępstwa; efektywność i koszty ustawodawstwa karnego, działalności organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, systemu penitencjarnego; kwestie kwalifikacji przestępstw. Autor ponad 180 prac naukowych, w tym 5 monografii (3 zbiorowe); 3 artykułów naukowych w periodykach naukowych baz danych Scopus i Web of Science; ponad 30 artykułów naukowych w publikacjach fachowych i ponad 100 tez doniesień na konferencjach ukraińskich i międzynarodowych. Numer ORCID: 0000-0002-6720-6658.

obwodów donieckiego i ługańskiego) nadal znajduje się pod okupacją. Jednocześnie J. Pysmeński jako główne przesłanki tymczasowego powodzenia kampanii wojskowej i relatywnego rozpowszechnienia zachowań kolaboracyjnych na tym terenie wyróżnia: 1) długotrwałe i planowe przygotowanie do okupacji (czynniki zewnętrzne); 2) specyfikę rozwoju społecznego i politycznego przedwojennej Ukrainy (czynniki wewnętrzne); 3) dziedzictwo poradzieckie i przywiązanie do ideologii „rosyjskiego świata” (czynniki historyczne i ideologiczne)².

Reakcją legislacyjną na agresję zbrojną rozpętaną w Ukrainie były istotne zmiany w ustawie o odpowiedzialności karnej, których część szczególna została rozszerzona w związku z pojawieniem się nowych oraz zmianami w obowiązujących normach prawa karnego. Duże zainteresowanie badaczy wywołało pojawienie się art. 111-1 kodeksu karnego Ukrainy (zwanego dalej kk), którego uchwalenie zapoczątkowało regulację przeciwdziałania częstym przypadkom kolaboracji. Praktyczne stosowanie wspomnianej normy postępuje, biorąc pod uwagę wyzwolenie przez Siły Zbrojne Ukrainy terytorium czasowo niekontrolowanego przez Ukrainę oraz wystarczająco intensywną działalność organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Jak wynika z materiałów Biura Prokuratora Generalnego, w 2022 r. zarejestrowano 3851 przestępstw z art. 111-1 kk, z czego w 1090 przypadkach doręczono zawiadomienie o podejrzeniu, do sądu skierowano 620 postępowań z aktem oskarżenia³. Na początek kwietnia 2023 r. zarejestrowano już 4887 przypadków udowodnionej kolaboracji⁴. Sądy I instancji (2022 rok) rozpatrzyły 308 postępowań z art. 111-1 kk, z czego 268 zakończyło się wyrokiem. 140 osób zostało skazanych prawomocnymi wyrokami – na podstawie części 1 art. 111-1 kk; 14 osób – na podstawie części 2 art. 111-1 kk; 17 osób – na podstawie części 4 art. 111-1 kk; 1 osoba – zgodnie z częścią 5 art. 111-1 kk; 4 osoby – zgodnie z częścią 7 art. 111-1 kk⁵.

Kwestii merytorycznego spełnienia normy art. 111-1 kk w literaturze specjalistycznej poświęcono już wiele opracowań, w szczególności A. Benickiego,

² Є. Письменський, *Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема*, „Право України” 2020, №12, С. 116.

³ Офіс Генерального прокурора. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі (січень-грудень 2022): <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoroporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [dostęp: 07.07.2023].

⁴ Офіс Генерального прокурора. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ (2023, 4 квітня): <https://www.gp.gov.ua/>. [dostęp: 07.07.2023].

⁵ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2022). Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (2022). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022. [dostęp: 07.07.2023].

M. Bondarenki, O. Dudorova, Z.A. Zaginej-Zabolotunki, O. Krawczuka, V. Kuzniecowa, O. Marina, R. Mowczana, A. Muzyki, J. Pysmeńskiego, M. Sijploki, M. Rubaszczunki, M. Hawroniuka, W. Szablistego i innych naukowców. Mimo takiej palety wywiadu naukowego wiele kwestii prawnokarnej kwalifikacji działalności kolaboracyjnej nadal jest dyskusyjnych, wywołując zainteresowanie badawcze.

Uzasadniając potrzebę przyjęcia projektu ustawy o odpowiedzialności karnej za kolaborację, jej autorzy wskazali na fakty wsparcia Rosji w prowadzeniu działań agresywnych, rozpętaniu konfliktu zbrojnego przeciwko Ukrainie, w tym wspieraniu formacji zbrojnych i administracji okupacyjnych państwa-agresora. Osoby zaangażowane w realizację kolaboracji nadal zajmują wysokie stanowiska w państwie, wpływają na kształtowanie polityki państwa czy przestrzeni informacyjnej Ukrainy, co jest niedopuszczalne w warunkach ciągłej agresji zbrojnej i działań wojennych. Kolaboracjonizm jako zjawisko podważa bezpieczeństwo narodowe Ukrainy i stwarza bezpośrednie zagrożenie dla suwerenności państwowej, integralności terytorialnej, porządku konstytucyjnego i innych interesów narodowych Ukrainy, dlatego kolaborant musi ponosić odpowiedzialność określoną ustawą. Ponadto regulacja pokonfliktowa jest niemożliwa bez przywrócenia sprawiedliwości i ograniczenia szeregu praw osób zaangażowanych w kolaborację, co może być rozwiązane jedynie ustawowo⁶.

Jak słusznie zauważa N. Antoniuk, artykuł dotyczący kolaboracji jest opisany przez ustawodawcę w sposób skomplikowany. Przede wszystkim ma aż osiem części i tylko część ósma opisuje skład kwalifikacji. Wszystkie pozostałe części (od 1 do 7) są samodzielnymi składnikami czynów przestępczych. Jednocześnie nawet w każdej z tych części ustawodawca formułuje kilka form popełnienia odpowiedniego przestępstwa. Warto również zauważyć, że w pierwszych dwóch częściach art. 111-1 kk odnosi się do popełniania wykroczeń karnych, a od 3 do 8 art. 111-1 kk obejmuje przestępstwa drobne, ciężkie i szczególnie ciężkie. Oznacza to, że tylko jeden artykuł kodeksu karnego wskazuje na wzrost społecznego niebezpieczeństwa kolaboracji, który obejmuje całą paletę czynów karalnych – od wykroczeń po szczególnie ciężkie przestępstwa⁷.

⁶ Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/559222>. [dostęp: 07.07.2023].

⁷ Н. Антонюк, *Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації*, „Слово Національної школи суддів України” 2021, №4(37), С. 57.

Pojęcie *działalności kolaboracyjnej*, a także pokrewne mu, takie jak *kolaboracjonizm*, *kolaborant* i inne, wywodzące się od łacińskiego *colaborare* (współpracować), mogą nabierać zarówno pozytywnych, jak i negatywnych znaczeń. W konotacji pozytywnej kolaboracja oznacza wspólne działanie lub kooperację, w konotacji negatywnej zdradziecką współpracę z wrogiem. Sytuacja II wojny światowej dokonała istotnej korekty negatywnego znaczenia tego terminu, które otrzymało obraźliwy ton. Zaczęto go definiować jako: *pomoc wrogowi, wspieranie sił okupacyjnych, pracę przeciwko fundamentalnym interesom narodowym, zdradę, zdradę stanu* itp.

We współczesnym prawie karnym pojęcie *kolaboracji* należy wiązać z takim zachowaniem, które polega na współdziałaniu lub interakcji z wrogiem (państwem-agresorem), które popełniane jest na szkodę interesów państwa (odrębny rodzaj zdrady stanu). Interpretacja takiego działania jako świadomej, dobrowolnej i celowej współpracy z wrogiem w jego interesie i przeciwko interesom swojego państwa jest ogólnie akceptowana z punktu widzenia prawa międzynarodowego⁸.

Ogólnym przedmiotem przestępstwa, o którym mowa w art. 111-1 kk, są relacje społeczne w dziedzinie bezpieczeństwa narodowego, a więc bezpieczeństwa państwowego, informacyjnego i militarnego, jako jego składowych. *Bezpośrednim przedmiotem* przestępstwa, którym jest działalność kolaboracyjna, jest porządek państwowy, suwerenność, zdolność obronna i inne prawnie chronione interesy, które są chronione środkami wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Biorąc pod uwagę dość szeroką i zróżnicowaną gamę form działania kolaboracyjnego, bezpośredni przedmiot w każdym konkretnym przypadku jest określany w zależności od konkretnej formy. *Dodatkowy przedmiot* przestępstwa określa się także w zależności od sposobu jego popełnienia. I tak np. dodatkowym przedmiotem działań kolaboracyjnych w postaci działań mających na celu wdrażanie standardów edukacji państwa-agresora w placówkach oświatowych jest system oświaty odpowiedniego terytorium okupowanego jako składnik systemu oświaty Ukrainy⁹.

Publiczne zaprzeczenie przez obywatela Ukrainy przeprowadzenia napaści zbrojnej na Ukrainę, ustanowienia i utwierdzenia czasowej okupacji części

⁸ *Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану*: наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ: Норма права, 2022, С. 82.

⁹ *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії*: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування/за заг. ред. В.В. Малюка, Київ: Алерта, 2023, С. 105–106.

terytorium Ukrainy lub publiczne apele obywatela Ukrainy o poparcie decyzji i/lub działań państwa-agresora, formacji zbrojnych i/lub administracji okupacyjnych państwa-agresora, o współpracę z państwem-agresorem, formacjami zbrojnymi i/lub administracjami okupacyjnymi państwa-agresora, o nieuznanie rozszerzenia suwerenności państwowej Ukrainy na czasowo okupowane terytoria Ukrainy – podlega karze pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności na okres od dziesięciu do piętnastu lat (część 1 art. 111-1 kk).

Termin *agresja zbrojna na Ukrainę* oznacza bezpośrednio i (lub) pośrednio (hybrydowe) użycie siły zbrojnej (Federacji Rosyjskiej) przeciwko suwerenności, integralności terytorialnej i niezależności politycznej Ukrainy. Składnikami współczesnej agresji zbrojnej na Ukrainę są: 1) zajęcie Autonomicznej Republiki Krym (ARK) w lutym–marcu 2014 r. – pierwszy epizod rosyjskiej interwencji w Ukrainie (zgodnie z częścią 2 art. 1 Ustawy Ukrainy „O zapewnieniu praw i wolności obywatelskich oraz systemie prawnym na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy” ARK i miasto Sewastopol są czasowo okupowane przez Federację Rosyjską od 20 lutego 2014 r.); 2) rozpoczęcie konfrontacji zbrojnej w dniu 7 kwietnia 2014 r. i późniejsza okupacja przez Federację Rosyjską części terytorium obwodów donieckiego i ługańskiego wraz z utworzeniem tzw. donieckiej i ługańskiej „republik ludowych”; 3) akt zbrodni agresji, który rozpoczął się 24 lutego 2022 r. i doprowadził do zakrojonej na szeroką skalę inwazji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej przy wsparciu Republiki Białorusi¹⁰ na Ukrainę. Ustawa Ukrainy „O zapewnieniu praw i wolności obywatelskich oraz systemie prawnym na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy” zalicza do formacji zbrojnych Federacji Rosyjskiej: regularne formacje i jednostki podległe ministerstwu obrony Federacji Rosyjskiej, jednostki i formacje specjalne podległe innym organom ścigania Federacji Rosyjskiej, ich doradców, instruktorów oraz nieregularne nielegalne formacje zbrojne, bandy zbrojne i grupy najemników, utworzone, podporządkowane, zarządzane i finansowane przez Federację Rosyjską, a także przy pomocy administracji okupacyjnej Federacji Rosyjskiej, która składa się z jej organów i struktur państwowych, funkcjonalnie odpowiedzialnych za zarządzanie czasowo okupowanymi terytoriami Ukrainy oraz samowolnych organów kontrolowanych przez Federację Rosyjską, które uzurpowały sobie pełnienie funkcji władzy na czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy.

Z kolei pojęcie *administracja okupacyjna* to zespół organów i struktur państwowych Federacji Rosyjskiej, funkcjonalnie odpowiedzialnych za

¹⁰ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 86.

zarządzanie terytoriami czasowo okupowanymi oraz samozwańczymi organami pozostającymi pod kontrolą Federacji Rosyjskiej, które uzurpowały sobie sprawowanie władzy na terytoriach czasowo okupowanych i które pełniły lub pełnią funkcje charakterystyczne dla władz państwowych lub samorządowych na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy, w szczególności są to organy, organizacje, przedsiębiorstwa i instytucje, w tym organy ścigania i sądownictwa, notariusze i podmioty usług administracyjnych¹¹.

Zaprzeczenie publiczne należy natomiast rozumieć jako otwarte odwołanie się do nieokreślonego kręgu osób lub jawne wyrażenie własnych myśli lub przekonań, które polegają na nieuznaniu pewnych faktów lub zdarzeń. Jawnym jest przemówienie, gdy osoba je wypowiadająca jest świadoma możliwości swobodnego i pełnego odbioru wyrażanych informacji przez nieokreślony krąg osób. Zgodnie z p. 1 przypisu w części pierwszej niniejszego rozdziału, za publiczne uważa się rozpowszechnianie apeli lub wyrażań zaprzeczenia do nieokreślonego kręgu osób, w szczególności w Internecie lub za pomocą środków masowego przekazu. Oprócz tego trzeba liczyć się z tym, że zaprzeczenie wypowiedziane np. na wiecu, zgromadzeniu ludzi czy innym wydarzeniu masowym będzie miało również charakter publiczny. W tym przypadku niektóre publiczne zaprzeczenia są czynami przestępczymi, ponieważ celowo i publicznie się zaprzecza (obala lub w jakikolwiek sposób pomniejsza), w pewnym sensie usprawiedliwiając poważne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego, w szczególności międzynarodową zbrodnię agresji zbrojnej dokonanej przez jedno państwo przeciwko innemu suwerennemu państwu, a także inne zbrodnie wojenne. Przedmiotem publicznego zaprzeczania są fakty zbrojnej agresji na Ukrainę, fakty ustanowienia i utwierdzenia czasowej okupacji części terytorium Ukrainy.

Publiczne apele obywateli Ukrainy mogą dotyczyć poniższych działań¹²:

- popieranie decyzji i/lub działań państwa-agresora, formacji zbrojnych i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora – aprobatą określonych inicjatyw lub dobrowolne wykonywanie decyzji państwa-agresora, nielegalnych formacji zbrojnych (w tym formowanych z obywateli Ukrainy) działających po jego stronie lub organach pseudorządowych wprowadzonych przez państwo-agresora pod przykrywką administracji okupacyjnej, w skład których mogą wchodzić obywatele Ukrainy pod warunkiem, że takie decyzje i/lub działania nie mają na celu wykonania przez państwo-agresora swoich obowiązków,

¹¹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.214 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>. [dostęp: 20.07.2023].

¹² *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії...*, op. cit., С. 107–111.

przewidzianych przez międzynarodowe prawo humanitarne. I tak np. zgodnie z art. 56 Konwencji o ochronie ludności cywilnej w czasie wojny, państwo prowadzące okupację jest zobowiązane wszelkimi dostępnymi środkami i we współpracy z władzami państwowymi i lokalnymi zapewnić i wspierać działalność placówek medycznych i szpitalnych, a także do zapewnienia i utrzymania na okupowanym terytorium warunków zadowalających z punktu widzenia ochrony zdrowia i warunków sanitarnych, w szczególności stosowania i wdrażania środków profilaktycznych i zapobiegawczych niezbędnych do prewencji rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych i epidemii. Personel medyczny wszystkich kategorii będzie mógł wykonywać swoje obowiązki. Jednocześnie inne decyzje państwa-agresora mogą dotyczyć zarówno kwestii ogólnych (agresja militarna pod pozorem specjalnej operacji wojskowej, tworzenie na terenach okupowanych podmiotów pseudopaństwowych, aneksja Autonomicznej Republiki Krym), jak i lokalnych (udział w powoływaniu określonych członków administracji okupacyjnej, udział w czynnościach normatywnych, co jest sprzeczne z obowiązującym ustawodawstwem). Popieranie decyzji może odbywać się zarówno w formie konkretnych działań, jak i bezczynności (powstrzymanie się od pomocy Siłom Zbrojnym Ukrainy, uznanie prawomocności władz tworzonych przez państwo-agresora, uznanie wyższości pseudonormatywnych aktów tymczasowej administracji okupacyjnej nad decyzjami prawnymi władz lokalnych Ukrainy i ich urzędników). Czynności dokonane pod przymusem lub motywowane chęcią zachowania życia w okupacji w warunkach skrajnej konieczności nie mogą być uznane za dobrowolne poparcie decyzji w myśl art. 39 kk (np. przestrzeganie godziny policyjnej), jeżeli takie czyny nie stanowią innego przestępstwa przewidzianego w części specjalnej kodeksu karnego Ukrainy;

- współpraca z państwem-agresorem, formacjami zbrojnymi i/lub administracją okupacyjną państwa-agresora jest to uzgodniony zestaw działań dobrowolnie popełnionych przez obywatela Ukrainy w interesie i/lub wspólnie z państwem-agresorem, nielegalnymi formacjami zbrojnymi (w tym utworzonymi z obywateli Ukrainy), działającymi po jego stronie, czy pseudowładzami powołanymi przez państwo-agresora pod auspicjami administracji okupacyjnej, w skład której mogą wchodzić obywatele Ukrainy. Współpraca może przybrać formę działalności organizacyjnej, wolontariackiej lub mieć charakter pomocy intelektualnej (doradzanie w zakresie realizacji indywidualnych potrzeb, działania instruktażowe lub prawne);
- nieuznawanie rozszerzenia suwerenności państwowej Ukrainy na czasowo okupowane terytoria Ukrainy (zwane dalej COT) – wypowiedzi lub działania

mające na celu promowanie potwierdzenia suwerenności kraju-agresora; popełnione w celu utrudnienia realizacji suwerenności Ukrainy na terytoriach okupowanych lub innych terytoriach w interesie państwa-agresora. Przyczynianie się do ustanowienia suwerenności kraju-agresora może polegać na udziale w tworzeniu władz lokalnych na czasowo okupowanych lub innych terytoriach naszego państwa, podporządkowaniu się ustawodawstwu innego państwa-agresora na terytorium Ukrainy. Utrudnieniem realizacji suwerenności Ukrainy na terytoriach okupowanych lub innych w interesie państwa-agresora może być niewykonywanie decyzji prawowitych władz państwowych Ukrainy, przeszkadzanie w wykonywaniu ich zadań.

Terytorium Ukrainy czasowo okupowane przez Federację Rosyjską (COT) ustęp 7 cz. 1 art. 1-1 Ustawy Ukrainy „O zapewnieniu praw i wolności obywatelskich oraz systemie prawnym na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy” określa jako część terytorium Ukrainy, na której formacje zbrojne Federacji Rosyjskiej i administracja okupacyjna Federacji Rosyjskiej ustanowiły i sprawują faktyczną kontrolę, lub w granicach których formacje zbrojne Federacji Rosyjskiej utworzyły i sprawują kontrolę ogólną w celu ustanowienia administracji okupacyjnej Federacji Rosyjskiej¹³.

Obowiązkową cechą strony przedmiotowej dla pierwszego i drugiego rodzaju działań w ramach kolaboracji ideowej i kulturalno-oświatowej jest sytuacja przestępstwa, która przejawia się w ich *publicznym* popełnieniu. Publiczne popełnienie tych działań charakteryzuje je jako zwiększające zagrożenie publiczne. Mówiąc o publicznym popełnieniu czynu, musimy się opierać na zespole okoliczności charakteryzujących czas, miejsce, środowisko dokonywania odpowiednich apeli itp. Liczba (krąg) osób, która może charakteryzować publiczność, choć uważana jest za nieokreśloną, powinna wynosić co najmniej dwie osoby. Nie istnieje górna granica ilościowej definicji publiczności. Publiczne apele skierowane do jednej konkretnej osoby można uznać za nawoływanie do popełnienia przestępstwa¹⁴.

Dobrowolne zajmowanie przez obywatela Ukrainy stanowiska niezwiązanego z wykonywaniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w organach utworzonych niezgodnie z prawem na terytorium czasowo okupowanym, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, podlega karze pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub

¹³ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.214 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>. [dostęp: 07.07.2023].

¹⁴ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 90–91.

prowadzenia określonej działalności przez okres od dziesięciu do piętnastu lat z konfiskatą mienia lub bez (część 2 art. 111-1 kk).

Ustawodawstwo Ukrainy nie zawiera definicji, co dokładnie należy rozumieć przez zajmowanie stanowisk. Jednocześnie, jeśli przeanalizujemy normatywne akty prawne, w szczególności ustawę Ukrainy „O służbie cywilnej”, można zauważyć, że terminologiczny zwrot *zajmowanie stanowiska* jest w niej dość często używany w kontekście działań przygotowawczych w sprawie powołania określonej osoby na stanowisko w służbie cywilnej („konkurs na stanowisko w służbie cywilnej”, „kandydaci na stanowiska w służbie cywilnej”) i faktycznie jest z takim powołaniem związany. W innych normatywnych aktach prawnych wyraz „zajmowanie stanowiska”, „zajmowane stanowisko” jest używane dość często i implikuje wystąpienie takiego faktu prawnego, jak powołanie osoby na określone stanowisko w sposób określony przez ustawodawstwo Ukrainy z oficjalną rejestracją stosunku pracy. Mając na uwadze brzmienie postanowień ust. 2, 5 i 7 art. 111-1 kk, kolaborant musi zajmować stanowisko w organie utworzonym nielegalnie, a nie wykonywać pracę niezwiązaną z jego zawodem. Pojęcie „stanowiska” jest interpretowane w ustawodawstwie Ukrainy. Zgodnie z p. 4 ust. 1 art. 2 Ustawy Ukrainy „O służbie cywilnej” stanowisko w służbie cywilnej jest podstawową jednostką strukturalną organu państwowego z określoną strukturą i wykazem personelu, z obowiązkami służbowymi ustalonymi zgodnie z ustawodawstwem w granicach uprawnień określonych przez tę ustawę¹⁵.

Dobrowolność to pojęcie, z którego wywodzi się scharakteryzowanie pewnych form udziału w działalności nielegalnych organów, oddziałów, formacji tworzonych przez państwo-agresora, jest rozumiane jako takie uczestnictwo, które odbywa się z własnej inicjatywy podmiotu działalności kolaboracyjnej i pod warunkiem jego swobodnego wyrażenia woli¹⁶.

Ta forma obiektywnej strony¹⁷ zachowania kolaboracyjnego zawiera jednocześnie kilka poziomów znamion działalności obywatela Ukrainy, które muszą zostać ustalone w celu pociągnięcia go do odpowiedzialności karnej. Po pierwsze, podmiot zajmuje stanowiska w nielegalnych władzach tworzonych na COT, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora. Po drugie, stanowisko to nie jest związane z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych

¹⁵ З.А. Загине́й-Заболотенко, *Добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, а також в незаконних судових або правоохоронних органах як форми колабораційної діяльності*, „Юридичний науковий електронний журнал” 2022, №6. С. 319.

¹⁶ *Новели кримінального законодавства України...*, op. cit., С. 103.

¹⁷ *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії ...*, op. cit., С. 112–115.

lub administracyjno-gospodarczych. Przykładami takich stanowisk mogą być: pracownik biurowy, radca prawny, księgowy, pracownik obsługi, pracownik działu kadr, inspektor ochrony cywilnej. Osoby wykonujące czynności czysto zawodowe (lekarz, statystyk, pracownik socjalny itp.), przemysłowe (np. kierowca, jubiler lub pracownik sektora mieszkaniowo-gospodarczego, innych podobnych struktur komunalnych), techniczne (drukarnia, sekretarz techniczny, ochroniarz, konduktor itp.), funkcje *de iure* mogą pełnić osoby zajmujące stanowiska niezwiązane z wykonywaniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych (jeżeli stanowiska te są przewidziane w strukturach i jednostkach organizacyjnych nielegalnych władz). Ponieważ jednak realizują one funkcje drugorzędne (pomocnicze), odpowiadające im działania można ocenić jako nieistotne zgodnie z częścią 2 art. 11 kk¹⁸.

Art 43 IV Konwencji o prawach i zwyczajach wojny lądowej wraz z załącznikiem: Postanowienia o prawach i zwyczajach wojny lądowej, sporządzone 18 października 1907 r. (data wejścia w życie dla Ukrainy 24 sierpnia 1991 r.) mówi, że wraz z faktycznym przejściem w ręce okupanta praw władzy prawowitej, używa on wszelkich zależnych od niego środków w celu przywrócenia i zapewnienia w jak największym stopniu porządku publicznego i bezpieczeństwa, przestrzegając obowiązujących w kraju przepisów prawa, chyba że jest to absolutnie niemożliwe. Powyższe postanowienie znajduje potwierdzenie w wymogach art. 9 Ustawy Ukrainy „O zapewnieniu praw i wolności obywatelskich oraz systemie prawnym na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy”, który stanowi, że wszelkie organy, ich funkcjonariusze i urzędnicy na COT i ich działalność są uważane za nielegalne, jeżeli te organy lub osoby są tworzone, wybierane lub mianowane w porządku nieprzewidzianym przez prawo. Każdy akt (decyzja, dokument) wydany przez określone organy i/lub osoby jest nieważny i nie wywołuje skutków prawnych, z wyjątkiem dokumentów potwierdzających fakt urodzenia, zgonu, rejestracji (rozwiązania) małżeństwa osoby na COT, które są dołączone do wniosku o państwową rejestrację odpowiedniego aktu stanu cywilnego¹⁹.

W odniesieniu do wykonywania funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych Plenum Sądu Najwyższego Ukrainy w Uchwale nr 5 z dnia 26.04.2002 r. „O praktyce sądowej w sprawach przekupstwa” ustaliło, że organizacyjno-kierownicze obowiązki to obowiązki związane z kierowaniem

¹⁸ *Новели кримінального законодавства України...*, op. cit., С. 104–105.

¹⁹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>. [dostęp: 07.07.2023].

przemysłem, kolektywem pracy, miejscem pracy, działalnością produkcyjną poszczególnych pracowników w przedsiębiorstwach, instytucjach lub organizacjach niezależnie od formy własności (szefowie ministerstw, innych centralnych organów władzy wykonawczej, przedsiębiorstw państwowych lub prywatnych, instytucji i organizacji, szefowie pododdziałów strukturalnych i inni). Przez obowiązki administracyjno-gospodarcze należy rozumieć obowiązki związane z zarządzaniem lub rozporządzaniem mieniem państwowym lub prywatnym (ustalenie trybu jego przechowywania, przetwarzania, sprzedaży, zapewnienie kontroli nad tymi czynnościami itp.). Takie uprawnienia w takim czy innym zakresie mają kierownicy działów i służb planowania gospodarki, zaopatrzenia, finansów, kierownicy magazynów, sklepów, ich zastępcy, kierownicy działów przedsiębiorstw, audytorzy działów i kontrolerzy.

Dobrowolne zajęcie stanowiska przez obywatela zakłada jego zatrudnienie lub wstąpienie do służby w nielegalnym organie państwowym utworzonym na COT, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, popełnionym bez przymusu i z własnej woli, a także pełnienie takich funkcji w zreorganizowanym organie państwowym, który w wyniku zmian organizacyjnych i personalnych stał się nielegalny.

Propaganda poczyniona przez obywatela Ukrainy w placówkach oświatowych, niezależnie od rodzaju i formy własności, mająca na celu ułatwienie przeprowadzenia napaści zbrojnej na Ukrainę, ustanowienie i utwierdzenie czasowej okupacji części terytorium Ukrainy, uchylenia się od odpowiedzialności za dokonanie przez państwo-agresora zbrojnej agresji na Ukrainę, a także działania obywateli Ukrainy zmierzające do wprowadzenia w placówkach oświatowych standardów oświatowych państwa-agresora, podlega karze prac poprawczych na okres do 2 lat lub aresztu na okres do 6 miesięcy albo pozbawienia wolności na okres do 3 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności na okres od 10 do 15 lat (art. część 3 art. 111-1 kk).

Pojęcie propagandy, którego realizacja w placówkach oświatowych pociąga za sobą odpowiedzialność zgodnie z częścią 3 art. 111-1 kk, należy interpretować w sensie negatywnym (destrukcyjnym). Jest to forma komunikowania się z uczestnikami procesu edukacyjnego, która polega na manipulowaniu ich świadomością w celu ukształtowania w nich takich idei i stanowisk, które uzasadniają wsparcie zbrojnej agresji na Ukrainę, ustanowienie i utwierdzenie tymczasowej okupacji części terytorium Ukrainy, uchylenia się od odpowiedzialności za dokonanie przez państwo-agresora zbrojnej agresji na Ukrainę. Odpowiadające im idee i stanowiska są chwalone, a nie potępiane,

a ich realizacja przedstawiana jako zachowanie, które można naśladować i rozpowszechniać²⁰.

Z kolei termin *realizacja propagandy* oznacza celowe i aktywne rozpowszechnianie specjalnie dobranych argumentów, faktów, opinii, stwierdzeń i innych form informacji w celu ideologicznego oddziaływania na opinię publiczną oraz kształtowanie określonych poglądów i przekonań wśród odpowiednich warstw ludności, społecznych, narodowych lub innych grup osób. Jednocześnie propaganda różni się od np. apeli wcześniej ustaloną i uzgodnioną z przedstawicielami państwa-agresora lub administracji okupacyjnej koncepcją myśli, która musi być propagowana ideologicznie, według określonego programu i ewentualnie z dostępnością odpowiednich materiałów. W kontekście części 3 art. 111-1 kk, celem propagandy jest: 1) ułatwienie zbrojnej agresji na Ukrainę; 2) ustanowienie i utwierdzenie czasowej okupacji części terytorium Ukrainy; 3) unikanie odpowiedzialności za dokonanie przez państwo-agresora zbrojnej agresji na Ukrainę²¹.

Obowiązkową cechą strony obiektywnej składu przestępstwa, przewidzianą w części 3 art. 111-1 kk, jest miejsce popełnienia przestępstwa – placówka oświatowa (niezależnie od rodzajów i form własności). Zgodnie z Ustawą Ukrainy „O edukacji” placówka oświatowa to instytucja prawa publicznego lub prywatnego, której głównym rodzajem działalności jest działalność edukacyjna (p. 6, ust. 1, art. 1)²²:

- uczelnia odpowiedniego typu, która prowadzi działalność edukacyjną, naukową, naukowo-techniczną, innowacyjną i metodyczną, zapewnia organizację procesu kształcenia i zdobywanie wyższego wykształcenia przez osoby, a także instytucje naukowe zapewniające kształcenie studentów studiów wyższych na trzecim (edukacyjno-naukowym) poziomie szkolnictwa wyższego;
- placówka kształcenia zawodowego i technicznego odpowiedniego typu, zapewniająca zaspokojenie potrzeb obywateli w zakresie kształcenia zawodowego i technicznego, nabywania kwalifikacji w odpowiednim zawodzie, specjalności zgodnie z ich zainteresowaniami, zdolnościami i stanem zdrowia;
- ogólnokształcąca placówka oświatowa odpowiedniego typu, bez względu na podporządkowanie i formę własności, należąca do systemu ogólnokształcącego szkolnictwa średniego;

²⁰ *Новели кримінального законодавства України...*, op. cit., C. 97.

²¹ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., C. 116.

²² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [dostęp: 07.07.2023].

- przedszkolna placówka oświatowa odpowiedniego typu, bez względu na podporządkowanie i formę własności, należąca do systemu wychowania przedszkolnego.

Działania mające na celu wdrożenie standardów edukacyjnych państwa-agresora w placówkach oświatowych obejmują natomiast wszelkie działania wchodzące w proces odchodzenia od krajowych standardów edukacyjnych w placówkach oświatowych Ukrainy z równoczesnym lub stopniowym przejściem do standardów edukacyjnych kraju agresora. Analiza problematycznych aspektów stosowania części 3 art. 111-1 kk pokazała, że ta forma kolaboracji, jaką jest „wprowadzanie w placówkach oświatowych standardów edukacyjnych państwa-agresora”, jest różnie interpretowana, co wymaga odrębnych wyjaśnień. W szczególności nie jest tożsama interpretacja zakresu i charakteru działań, których całokształt stanowi „wprowadzanie”, a także określenie kręgu osób będących podmiotami tego przestępstwa.

Obiektywna strona przestępstwa przewidziana w części 3 art. 111-1 kk, polega na podejmowaniu działań zmierzających do realizacji tych standardów edukacyjnych w placówkach oświatowych. A takie są działania pracowników i urzędników nielegalnych władz w dziedzinie oświaty, kierownictwa placówek oświatowych, grup inicjatywnych pracowników pedagogicznych na rzecz zapewnienia edukacji zgodnej ze standardami oświaty państwa-agresora: opracowanie standardów oświaty na czasowo okupowanych terytoriach, opracowywanie typowych programów edukacyjnych, typowych planów edukacyjnych, ich zatwierdzanie, zapewnienie kontroli realizacji tych standardów, planów, programów. Innymi słowy, wdrażanie standardów edukacyjnych należy rozumieć jako działanie zapewniające realizację określonych wymagań dotyczących treści zajęć edukacyjnych. Oznacza to, że chodzi o zapewnienie pewnego poziomu zgodności ze standardami edukacyjnymi państwa-agresora poprzez udział w opracowaniu programu edukacyjnego i/lub planu nauczania (odpowiednich komponentów), ich zatwierdzanie oraz wydawanie instrukcji dot. ich realizacji. W tym względzie należy zwrócić uwagę na fakt, że podmiotami wdrażania standardów oświaty państwa-agresora w określonych placówkach są nie tylko urzędnicy tych placówek, pełniący odpowiednie funkcje organizacyjne i administracyjne (dyrektorzy szkół, rektorzy, prorektorzy i inne upoważnione osoby), ale także ci nauczyciele i inni pracownicy pedagogiczni, którzy mogliby wspomóc okupanta w opracowaniu planu nauczania i/lub programu edukacyjnego państwa-agresora²³.

²³ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 119.

Przekazywanie zasobów materialnych nielegalnym formacjom zbrojnym lub paramilitarnym tworzonym na czasowo okupowanym terytorium i/lub formacjom zbrojnym lub paramilitarnym państwa-agresora i/lub prowadzeniu działalności gospodarczej we współpracy z państwem-agresorem, nielegalnymi władzami utworzonymi na czasowo okupowanym terytorium, w tym przez administrację okupacyjną państwa-agresora – podlega karze grzywny do dziesięciu tysięcy nieopodatkowanych minimalnych dochodów obywateli albo pozbawienia wolności od 3 do 5 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonych działalności przez okres od 10 do 15 lat i konfiskatę mienia (część 4 art. 111-1 kk).

Kategoria *zasoby materialne* nie doczekała się uszczegółowienia w przepisach, co pozwala na przypisanie jej wszelkich możliwych typów zmaterializowanych zasobów/środków czegoś, co można wykorzystać w razie potrzeby: finansowych (gotówka, ruchomość lub nieruchomości, poświadczane odpowiednimi dokumentami prawa majątkowe itp.), naturalne (grunty, podglebie, woda i inne zasoby naturalne, obiekty świata zwierzęcego), energetyczne (obecne przepisy prawne klasyfikują energię wszelkiego rodzaju jako zasoby materialne) i inne zasoby²⁴. W kontekście części 4 art. 111-1 kk zasobami materialnymi są przedmioty świata materialnego, odpowiednie pomieszczenia i budynki, materiały lub inne usługi, zasoby energii, urządzenia, narzędzia, maszyny itp., niezbędne do zaspokojenia potrzeb materialnych nielegalnej zbrojnej lub paramilitarnej formacji, utworzonej na COT i/lub formacji zbrojnej lub paramilitarnej państwa-agresora.

Z kolei *przekazanie* polega na udostępnieniu zasobów materialnych przedstawicielom państwa-agresora, jego siłom zbrojnym i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora. Przekazanie zasobów oznacza nie tylko przekazanie zasobów materialnych do nieodwracalnego (żywność, amunicja) lub stałego (pojazdy, umundurowanie) wykorzystania wraz z przeniesieniem prawa własności na nielegalne formacje zbrojne lub paramilitarne utworzone na COT i/lub formacje zbrojne lub paramilitarne państwa-agresora. Za przekazanie zasobów materialnych można również uznać przyznanie prawa do czasowego korzystania z nich²⁵.

Termin *prowadzenie działalności gospodarczej* w ramach części 4 art. 111-1 kk oznacza dobrowolną działalność obywatela Ukrainy (osobiście lub przez utworzoną przez niego organizację gospodarczą), prowadzoną we współpracy

²⁴ I. Медичкий, *Колaboraційна діяльність і пособництво державі-агресору: «дотичність» та розмежування в ході кримінально-правової кваліфікації*, Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р./редкол: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С. 64.

²⁵ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 121–123.

z państwem agresorem i związaną z produkcją (wytwarzaniem) i/lub sprzedażą towarów, wykonywaniem prac, świadczeniem usług, mającą na celu uzyskanie przychodu. Taka działalność gospodarcza jest uznawana za jeden z rodzajów działalności kolaboracyjnej, ponieważ jest prowadzona we współpracy z państwem-agresorem, tworzonymi na COT nielegalnymi władzami, w tym z administracją okupacyjną państwa-agresora. Interakcja może polegać na tym, że działalność gospodarcza:

- jest prowadzona przez podmiot gospodarczy w interesie jednego z kontrahentów wskazanych powyżej;
- jest prowadzona przez wspólne przedsiębiorstwo Ukrainy i państwa-agresora lub mocarstwa okupacyjnego;
- jest prowadzona pod kierownictwem obywatela Ukrainy w ramach przedsiębiorstwa państwa-agresora lub przedsiębiorstwa utworzonego na okupowanym terytorium²⁶.

Obowiązujące przepisy definiują *działalność gospodarczą* jako „działalność podmiotów gospodarczych w zakresie produkcji publicznej, mającą na celu wytwarzanie i sprzedaż produktów, wykonywanie prac lub świadczenie usług o charakterze wartościowym, które mają określone ceny” (cz. 1 art. 3 kodeksu gospodarczego); „działalność osoby związana z produkcją (wytwarzaniem) i/lub sprzedażą towarów, wykonywaniem prac, świadczeniem usług mającym na celu uzyskanie dochodu i jest wykonywana przez taką osobę samodzielnie i/lub za pośrednictwem jej odrębnych oddziałów, jak również za pośrednictwem każdej innej osoby, która działa na rzecz pierwszej osoby, w szczególności na podstawie umów zlecenia, pełnomocnictw i umów agencyjnych” (p 14.1.36. ust. 14.1 art. 14 Ordynacji podatkowej). Zasadnicza różnica między podanymi wytycznymi normatywnymi polega na celu postępowania – Ordynacja podatkowa bezwzględnie przewiduje uzyskiwanie dochodu, podczas gdy kodeks gospodarczy właśnie w zależności od kategorii „dochodowości” rozróżnia przedsiębiorczość i niekomercyjną działalność gospodarczą (część 2, art. 3 kodeksu gospodarczego)²⁷. Dlatego działalność gospodarczą charakteryzuje cel, specyfika struktury przedmiotowej oraz specyfika warunków realizacji. Ustawa odnosi się do podmiotów gospodarczych: 1) organizacje gospodarcze – osoby prawne utworzone zgodnie z wymogami obowiązujących przepisów prawa, a także inne osoby prawne prowadzące działalność gospodarczą i zarejestrowane w trybie

²⁶ Ibidem, C. 130–131.

²⁷ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>; Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>. [dostęp: 08.07.2023].

określonym przez prawo; 2) obywateli Ukrainy, cudzoziemców i bezpaństwowców, którzy prowadzą działalność gospodarczą i są zarejestrowani zgodnie z prawem jako przedsiębiorcy (część 2 art. 55 kodeksu gospodarczego).

O. Krawczuk i M. Bondarenko zwracają uwagę, że przy ustalaniu faktu prowadzenia określonej działalności gospodarczej konieczne jest ustalenie, kto działał i podejmował decyzje w imieniu podmiotu gospodarczego. Przede wszystkim będzie to kierownik, osoba wykonująca swoje obowiązki lub inna osoba, która występowała w imieniu podmiotu gospodarczego (podczas negocjacji, zawierania i podpisywania umowy, dostawy towarów, robót, usług). Osoby pełniące funkcje techniczne (sprzedawcy, magazynierzy) w zależności od intencji mogą być współsprawcami takiego przestępstwa lub ich działania mogą nie odpowiadać znamionom strony obiektywnej przestępstwa (wykonywanie działalności gospodarczej)²⁸.

Dobrowolne zajęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska związanego z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w nielegalnych władzach utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, lub dobrowolne wybory do tych władz, a także udział w organizowaniu i przeprowadzaniu nielegalnych wyborów i/lub referendów na terytorium czasowo okupowanym lub publiczne nawoływanie do przeprowadzenia takich nielegalnych wyborów i/lub referendów na terytorium czasowo okupowanym – podlega karze pozbawienia wolności od 5 do 10 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat oraz z konfiskatą mienia lub bez (część 5 art. 111-1 kk).

Ten podtyp kolaboracyjnego działania jest podobny do tego, o którym mowa w części 2 art. 111-1 kk, z wyjątkiem charakteru stanowiska zajmowanego przez podmiot. Część 5 kwalifikuje dobrowolne zatrudnienie obywatela Ukrainy na stanowisku w nielegalnych organach państwowych utworzonych na COT, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, jeżeli jest to związane z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych. W związku z tym dla prawidłowej kwalifikacji działań podmiotu do czynu popełnionego w tej formie strony obiektywnej konieczne jest wydobycie (uzyskanie) danych o strukturze organizacyjno-kadrowej jednostki oraz o obowiązkach funkcyjnych podmiotu na stanowisku. Przykładami takich stanowisk mogą być: szef nielegalnej władzy i jego zastępcy, naczelnny lekarz przychodni, dyrektor

---

²⁸ O. Кравчук, М. Бондаренко, *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*, „Юридичний науковий електронний журнал” 2022, № 3, С. 200.

generalny przedsiębiorstwa, którego zarząd należy do sfery działalności nielegalnej władzy, kierownik pionu personalnego, kierownik wydziału finansowego, główny lekarz sanitarny, kierownik laboratorium służby weterynaryjnej, rewident wydziałowy²⁹.

Dobrowolne wybranie do nielegalnych władz utworzonych na COT, w tym do administracji okupacyjnej państwa-agresora, następuje w przypadku, gdy podmiot nie jest powołany na to stanowisko bezpośrednio, ale bierze udział w wyborach, dobrowolnie zgłaszając swoją kandydaturę, i na podstawie wyników tych wyborów zajmuje stanowiska w nielegalnych władzach utworzonych na COT, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora. Ta forma obiektywnej strony działania kolaboracyjnego będzie uważana za zakończoną od momentu niezwłocznego rozpoczęcia wykonywania obowiązków na stanowisku, do którego podmiot został wybrany. Sam udział w wyborach w charakterze kandydata na stanowiska nielegalnych władz utworzonych na COT, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, w zależności od innych okoliczności sprawy, może być uznany za usiłowanie popełnienia przestępstwa, przewidzianego w części 5 art 111-1 kk³⁰.

Co do zasady, podczas wyborów prezydenta Ukrainy, posłów do parlamentu Ukrainy oraz referendum ogólnoukraińskiego, głosowanie obywateli Ukrainy na COT nie jest organizowane i nie jest przeprowadzane. Obywatelom Ukrainy mieszkającym na terytorium czasowo okupowanym zapewnia się warunki do swobodnego wyrażania swojej woli podczas wyborów prezydenta Ukrainy, posłów do parlamentu Ukrainy oraz referendum ogólnoukraińskiego na innym terytorium Ukrainy. W przypadku wyborów posłów do Rady Najwyższej Autonomicznej Republiki Krym, posłów do rad lokalnych, burmistrzów wsi, gmin, miast, wszelkich innych wyborów i referendum przeprowadzanych na COT, w tym przy pomocy lub z udziałem organów państwowych i organów samorządu terytorialnego, utworzonych zgodnie z Konstytucją i ustawami Ukrainy, należy wziąć pod uwagę, że zgodnie z częścią 5 art. 9 Ustawy Ukrainy „O zapewnieniu praw i wolności obywateli oraz systemie prawnym na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy” są one nieważne i nie wywołują skutków prawnych.

Udział w organizacji i przeprowadzaniu nielegalnych wyborów i/lub referendum polega na aktywnym działaniu zmierzającym do ich zorganizowania lub przeprowadzenia. Udział w organizacji i przeprowadzaniu nielegalnych wyborów i/lub referendum na COT oznacza udział w organach przeprowadzających

²⁹ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 105.

³⁰ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 134–135.

nielegalne wybory, referenda, tj.: komisje wyborcze lub inne podobne organy, inny udział w przeprowadzaniu wyborów, np. jako kandydat, obserwator z ramienia kandydata, uczestnik kampanii przedwyborczej. *Publiczne apele* do przeprowadzenia takich nielegalnych wyborów i/lub referendów na COT polegają na tym, że podmiot publicznie wzywa do przeprowadzenia nielegalnych wyborów lub referendów na COT. Przystępstwo jest zakończone z chwilą wygłoszenia przez przedmiot odpowiednich apeli. Jednocześnie odpowiedzialność powinna powstać niezależnie od tego, czy odbyły się po nich nielegalne wybory lub referendum, czy też nie³¹.

Organizacja i przeprowadzenie wydarzeń o charakterze politycznym, przeprowadzenie działań informacyjnych we współpracy z państwem-agresorem i/lub jego administracją okupacyjną, mających na celu wspieranie państwa-agresora, jego administracji okupacyjnej lub formacji zbrojnych i/lub unikanie odpowiedzialności za napaść zbrojną na Ukrainę, przy braku znamion zdrady, czynny udział w takiej działalności – podlega karze pozbawienia wolności od 10 do 12 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat z konfiskatą mienia lub bez (część 6 art. 111-1 kodeksu karnego).

Zgodnie z ust. 2 przyp. do art. 111-1 kk, do wydarzeń o charakterze politycznym zalicza się kongresy, zgromadzenia, wiece, marsze, demonstracje, konferencje, okrągłe stoły itp. To znaczy, mówimy o swobodnym, publicznym wyrażaniu stanowiska politycznego osób, w trakcie których możliwe jest zgłaszanie żądań, podejmowanie uchwał, innych apeli w różnych kwestiach życia publicznego, na dostępnym dla każdego zebraniu odbywającym się w formie kongresów, zgromadzeń, zebrań, wieców, pochodów, demonstracji, pikiet, konferencji, okrągłych stołów lub przy jakiegokolwiek kombinacji tych form, której porządek dzienny przewiduje organizowanie życia społeczeństwa w sferze polityki, z inicjatywą osób fizycznych lub prawnych.

Organizacja wydarzenia o charakterze politycznym to zbiór aktywnych działań na rzecz jego powstania, założenia, przygotowania, rozwoju, realizacji, wsparcia, realizowanych przy zaangażowaniu innych osób zarówno w określone działania, jak i udział w wydarzeniu. *Przeprowadzenie wydarzenia* to zespół działań, których celem jest zapewnienie skutecznej realizacji programu wydarzenia i osiągnięcie jego celów. Przeprowadzenie wydarzenia w swojej treści jest węższe niż „organizacja wydarzenia” i może być jej składową. W kontekście części 6 art. 111-1 kk przeprowadzenie wydarzenia jest etapem rozpoczynającym

³¹ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 136–137.

się jego otwarciem i kończącym się zamknięciem wydarzenia, obejmującym jego najbardziej merytoryczną, aktywną i publiczną część³².

Zgodnie z częścią 3 przyp. do art. 111-1 kk realizacja czynności informacyjnych oznacza tworzenie, gromadzenie, uzyskiwanie, przechowywanie, wykorzystywanie i rozpowszechnianie istotnych informacji. Działalność informacyjna może być interpretowana jako swoista czujność zawodowa, polityczna lub publiczna odpowiednich podmiotów, która polega na: a) interakcji informacyjnej z władzami, stowarzyszeniami obywatelskimi, osobami prawnymi lub osobami fizycznymi; b) tworzeniu i organizacji dostępu do informacji publicznej; c) uporządkowaniu zasobów informacyjnych; d) kształtowaniu infrastruktury informatycznej i telekomunikacyjnej, środków łączności i bezpieczeństwa informacji.

Aktywny udział w wydarzeniach o charakterze politycznym to rodzaj aktywności, który wskazuje na zaangażowanie podmiotu w procesy zachodzące podczas organizacji i przeprowadzania wydarzeń o charakterze politycznym, jego interakcję z uczestnikami procesu i może wyrażać się w działaniach mających na celu jawne i aktywne wspieranie porządku obrad lub realizację podjętych decyzji, uchwał, konkluzji itp., zajmowanie odpowiednich stanowisk, wykonywanie powierzonych zadań i innego rodzaju udział. Również aktywny udział w wydarzeniach o charakterze politycznym może przejawiać się w wypełnianiu zadań postawionych przez organizatora, prowadzeniu kampanii, zapewnieniu pewnego etapu takiego wydarzenia, zapewnieniu lokalu, prelegentów, widowni na jego przeprowadzenie, wspieraniu przewodniczącego, uczestnictwie w debatach, wysuwaniu inicjatyw, formułowaniu wniosków, rezolucji itp. Sama obecność na wydarzeniu o charakterze politycznym bez podjęcia ww. i innych aktywnych działań nie stanowi przestępstwa z części 6 art. 111-1 kk. Ważne jest, aby zrozumieć, że odpowiedzialność karna na podstawie części 6 art. 111-1 kk następuje przy braku znamion zdrady³³.

Dobrowolne zajmowanie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organach ścigania utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, a także dobrowolny udział obywatela Ukrainy w nielegalnych formacjach zbrojnych lub paramilitarnych utworzonych na terytorium czasowo okupowanym i/lub w formacjach zbrojnych państwa-agresora lub udzielanie takim formacjom pomocy w prowadzeniu działań wojennych przeciwko Siłom Zbrojnym Ukrainy i innym formacjom wojskowym utworzonym zgodnie z prawem Ukrainy, ochotniczym formacjom utworzonym lub samoorganizującym się w celu ochrony niepodległości suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy – podlega karze pozbawienia wolności od 12 do 15 lat z pozbawieniem prawa

³² *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., C. 138.

³³ *Ibidem*, C. 139–140.

do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres od 10 do 15 lat oraz z konfiskatą mienia lub bez (część 7 art. 111-1 kk).

Organy sądowe utworzone niezgodnie z ustawodawstwem Ukrainy są nieważne, podobnie jak wydane przez nie decyzje. Jednocześnie nie ma różnicy poziom i zakres rozstrzygania spraw nielegalnie utworzonego sądu. Organy, które pełnią funkcje podobne do organów uznanych przez Ukrainę za organy ścigania na terytoriach czasowo okupowanych, zostaną uznane za nielegalne organy ścigania.

Dobrowolne zajmowanie przez obywatela stanowiska w nielegalnym organie sądowym lub organie ścigania polega natomiast na jego zatrudnieniu lub wstąpieniu do służby odpowiedniego organu, instytucji, organizacji, dokonany bez przymusu i z własnej woli, a także zajmowaniu takiego stanowiska w zreorganizowanym organie, instytucji, organizacji, która w wyniku zmian organizacyjnych i personalnych przeprowadzonych przez przedstawicieli państwa-agresora lub administracji okupacyjnej stały się nielegalne. I tak np. pozostanie sędziego na stanowisku w organie sądowym, który został zreorganizowany i włączony do ustroju okupanta, będzie karane, gdyż państwo ukraińskie gwarantuje sędziom, którzy pracowali w sądach Ukrainy położonych na COT (i wyrazili chęć przeniesienia się w związku z jego czasową okupacją przez Federację Rosyjską) prawo do przeniesienia na stanowisko sędziego w sądzie na innym terytorium Ukrainy. Jednocześnie sędzia, który nie wykazał chęci przeniesienia się do nieokupowanej części Ukrainy, ma możliwość rezygnacji z pracy w nielegalnym organie sądowym i nieprowadzenia działalności kolaboracyjnej³⁴. Jak zauważa N. Antoniuk, ta część dotyczy nie tylko zajmowania stanowiska sędziego, gdyż w organach sądowych kompetencje są wyraźnie podzielone między tych, którzy bezpośrednio sprawują wymiar sprawiedliwości, czyli sędziów, a aparat sądowy (sekretarzy posiedzenia sądu, asesory sądowi, komornicy itp.), który stanowi element organizacyjny w działalności sądów³⁵.

Według O. Krawczuka i M. Bondarenki, skład przestępstwa dobrowolnego zajmowania stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organach ścigania utworzonych na czasowo okupowanym terytorium wymaga obecności funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych. W przeciwnym razie zatrudnienie na stanowiskach, które nie obejmują takich funkcji, będzie wymagało kwalifikacji zgodnie z częścią 2 art. 111-1 kk³⁶. Podobne rozważania

³⁴ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., C. 142–143.

³⁵ Н. Антонюк, *Державна зрада і колабораційна діяльність...*, op. cit., C. 63.

³⁶ О.О. Кравчук, М.С. Бондаренко, *Колабораційна діяльність...*, op. cit., C. 202.

przedstawia M. Hawroniuk, oceniając takie stanowiska w kontekście czynności sędziego czy funkcjonariusza organów ścigania. Zajmowanie stanowiska asesora sądowego, komornika sądowego lub innego stanowiska w aparacie sądowym, prokuraturze itp. badacz uważa za poprawne zakwalifikować na podstawie części 2 art. 111-1 kk jako zajmowanie stanowiska niezwiązanego z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych³⁷.

Przeciwnie stanowisko mają J. Pysmeński i R. Mowczan, proponując w ramach części 7 art. 111-1 kk oceniać działania osoby zajmującej jakiegokolwiek stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organach ścigania utworzonych na terytorium czasowo okupowanym, włączając również te, które nie są związane z występowaniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych, ale bez których realizacja odpowiednich funkcji nie byłaby możliwa: stanowiska administratora sądu, asystenta sędziego, sekretarza posiedzenia sądu, stanowisk w kancelarii sądu, dziale zarządzania personelem, księgowości itp. Jednocześnie autorzy słusznie zauważają, że w części 7 art. 111 kk brak jest analogicznego do przewidzianego w części 5 przypisu, zgodnie z którym odpowiedzialność powstaje tylko za zajmowanie stanowisk związanych z odpowiednimi funkcjami³⁸. Po drugie, część 7 art. 111-1 kk zawiera specjalną strukturę przestępstwa dotyczącą czynów opisanych w części 2 i części 5 art. 111-1 kk, ponieważ odnosi się do odrębnego typu nielegalnych organów władzy utworzonych na terytorium czasowo okupowanym (cecha dodatkowa)³⁹.

O. Marin podkreśla największą odpowiedzialność za zajmowanie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnych organach sądowych utworzonych na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy oraz utworzonych tam nielegalnych organach ścigania. Badacz stwierdza, że wstąpienie na służbę do „milicji ludowej”, jakiegokolwiek quasi-państwowej służby bezpieczeństwa lub prokuratury, pełnienie funkcji sędziego, asesora sądowego, innych funkcji [bez sprecyzowania – I.M.] w organach quasi-sądowych na czasowo okupowanym terytorium Ukrainy jest szczególnie poważnym przestępstwem i podlega odpowiedzialności na podstawie części 7 art. 111-1 kodeksu karnego Ukrainy⁴⁰.

³⁷ Є.О. Письменський, Р.О. Мовчан, *Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання*, „Юридичний науковий електронний журнал” 2022, №6, С. 358.

³⁸ Ibidem, С. 358, 360.

³⁹ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 108.

⁴⁰ О.К. Марін, *Кримінальна відповідальність за роботу в інтересах держави-агресора, Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції (пам'яті В. П. Колгана)*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27 травня 2022 року).

Z. Zaginei-Zabolotenko uzasadnia, że zajmowanie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnie utworzonym organie na COT i późniejsze wykonywanie przez niego obowiązków przewidzianych na tym stanowisku podlega kwalifikacji według całości: część 2, 5 lub 7 art. 111-1 kk oraz ust. 1 lub 2 art. 111 kk „Zdrada stanu”. Właśnie taka ocena karnoprawna będzie zgodna z zasadą kompletności kwalifikacji i zapewni nieuchronność odpowiedzialności karnej współpracowników. Jednocześnie biorąc pod uwagę istnienie stanu wojennego lub okresu konfliktu zbrojnego, w warunkach którego doszło do zdrady, działania te należy kwalifikować jako udzielanie pomocy obcemu państwu, obcej organizacji lub ich przedstawicielom w przeprowadzaniu dywersyjnych działań przeciwko Ukrainie lub jako przejście na stronę wroga w warunkach stanu wojennego lub konfliktu zbrojnego⁴¹. Podobne stanowisko w zakresie kwalifikacji karnoprawnej prezentuje N. Antoniuk⁴².

Uczestnictwo w nielegalnej formacji paramilitarnej lub zbrojnej to wstąpienie do tego przestępczego stowarzyszenia, przebywanie w nim i dalsze wykonywanie w jego ramach wszelkich działań na rzecz państwa-agresora. Wstąpienie do nielegalnej formacji paramilitarnej lub zbrojnej polega na wyrażeniu przez osobę zgody na udział w niej. Osoba może zostać powołana na określone stanowisko, otrzymać broń, przepustkę, mundur wojskowy, otrzymać znak wywoławczy, złożyć ślubowanie, złożyć podpis, jej zostaną wyjaśnione obowiązki funkcjonalne w ramach formacji itp. Dobrowolny udział oznacza brak przymusu, który wykluczałby swobodne wyrażanie woli (groźby, szantaż itp.) przy podejmowaniu decyzji o takim udziale⁴³.

Należy odróżnić udział obywatela Ukrainy w nielegalnych formacjach zbrojnych lub paramilitarnych tworzonych na terytorium czasowo okupowanym i/lub w formacjach zbrojnych państwa-agresora (część 7 art. 111-1 kk) od udziału w nieprzewidzianej ustawą działalności formacji paramilitarnych lub zbrojnych (art. 260 kk) na podstawie następujących kryteriów: 1) *podmiot* przestępstwa – w przypadku kolaboracji podmiotem takim może być wyłącznie obywatel Ukrainy; 2) *miejsce* powstania odpowiednich formacji lub ich przynależność do państwa-agresora – dla kwalifikacji popełnienia czynu z art. 260 kk nie ma znaczenia, gdzie i w jaki sposób powstały formacje paramilitarne lub zbrojne,

---

Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022, С. 20.

⁴¹ З.А. Загинеі-Заболотенко, *Добровільне зайняття громадянином України...*, op. cit., С. 321.

⁴² Н. Антонюк, *Державна зрада і колабораційна діяльність...*, op. cit., С. 60.

⁴³ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 144.

a także ich przynależność do określonego państwa, tj. art. 260 kk obejmuje udział we wszystkich tego typu formacjach⁴⁴.

W kontekście części 7 art. 111-1 kk *prowadzenie działań wojennych* oznacza prowadzenie działalności formacji paramilitarnych lub zbrojnych, mających na celu zniszczenie ludzi, sprzętu bojowego i obiektów wojskowych Sił Zbrojnych Ukrainy i innych formacji wojskowych utworzonych zgodnie z prawem Ukrainy, również formacji ochotniczych, które zostały utworzone lub samozorganizowane w celu ochrony niepodległości, suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy, zawładnięcie okupowanym przez nich terytorium, odparcie ich ataku, odparcie ich ciosów i utrzymanie terytorium zajętego przez ich wojska. Mogą być defensywne, ofensywne (kontrofensywa) lub agresywne (zajmowanie obcych terytoriów). W przypadku agresywnych działań wojennych może to mieć wpływ na budynki infrastruktury cywilnej, a także ludność cywilną. Pomoc w prowadzeniu działań wojennych polega na działaniach podmiotu w interesie wojskowego przeciwnika Ukrainy, które: 1) ułatwiają lub umożliwiają skuteczne prowadzenie działań wojennych nielegalnym formacjom zbrojnym lub paramilitarnym utworzonym na terytorium czasowo okupowanym lub formacjom zbrojnym państwa-agresora; 2) komplikują, uniemożliwiają lub zmniejszają skuteczność działań bojowych Sił Zbrojnych Ukrainy i innych formacji wojskowych utworzonych zgodnie z prawem Ukrainy, formacji ochotniczych, które zostały utworzone lub samozorganizowane w celu ochrony niepodległości, suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy⁴⁵. Chodzi np. o usuwanie przeszkód w działalności nielegalnych formacji zbrojnych lub paramilitarnych, dostarczanie im niezbędnych informacji, usługi transportowe, prace remontowe, finansowanie itp⁴⁶.

Brak w wykazie części 2 art. 22 kodeksu karnego art. 111-1, łączy odpowiedzialność za działalność kolaboracyjną z osiągnięciem przez *podmiot* wieku 16 lat. Obecny stan rzeczy nie budzi zastrzeżeń i znajduje potwierdzenie w praktyce. Dosłowna wykładnia części 4 i 6 art. 111-1 kodeksu karnego, w przypadku braku wzmianki o popełnieniu przez obywatela Ukrainy czynu niezgodnego z prawem, wskazuje, że każda osoba, niezależnie od posiadania/braku obywatelstwa, która przekazuje środki materialne konkretnym adresatom i/lub prowadzi z nimi działalność gospodarczą, będzie podlegać odpowiedzialności karnej (część 4); lub organizuje i przeprowadza wydarzenia o charakterze politycznym, prowadzi działalność informacyjną w celu wsparcia państwa-agresora, jego administracji okupacyjnej lub formacji zbrojnych i/lub uniknięcia

⁴⁴ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 108.

⁴⁵ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 145–146.

⁴⁶ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 109.

Nadal jednak należy preferować stanowisko badaczy pierwszego podejścia, które odpowiada rzeczywistej woli (duchowi) i celom przyjęcia projektu Ustawy Ukrainy „O wniesienie zmian do niektórych aktów ustawodawczych (o ustaleniu odpowiedzialności karnej za kolaborację)” z dnia 24.02.2021 nr 5144, a także potrzebom praktyki organów ścigania. Podzielając rozumienie kolaboracji (J. Pysmeński i in.) jako współpracy obywatela państwa, którego terytorium jest (całkowicie lub częściowo) okupowane z państwem okupacyjnym lub jego przedstawicielami, uważamy za stosowne przyznać, że podmiotem kolaboracyjnej działalności (części 4 i 6, art. 111-1 kk) może być tylko obywatel Ukrainy, natomiast podobne działania bezpaństwowców lub cudzoziemców, jeżeli istnieją ku temu podstawy, należy kwalifikować zgodnie z innymi artykułami kodeksu, przede wszystkim z Rozdziałem I części specjalnej.

Właściwe będzie również rozważenie oddzielnych cech, ponieważ pełna analiza składu przedmiotowego działań kolaboracyjnych będzie niepełna bez analizy dodatkowych cech: 1) działania obywateli Ukrainy mające na celu wdrożenie standardów edukacji państwa-agresora w instytucjach oświatowych (część 3 artykułu 111-1 kk); 2) prowadzenie działalności gospodarczej we współpracy z państwem-agresorem, nielegalnymi władzami utworzonymi na terytorium czasowo okupowanym, w tym administracją okupacyjną państwa-agresora (art. 111-1 ust. 4 kk); 3) dobrowolne zajęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska związanego z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w organach utworzonych na czasowo okupowanym terytorium, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora (art. 111 ust. 5, art. – 1 kk); 4) dobrowolne zajmowanie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organach ścigania utworzonych na terytorium czasowo okupowanym (część 7 art. 111-1 kk).

W kontekście odpowiedzialności za propagandę (ust. 3 art. 111-1 kk) N. Antoniuk zauważa, że nie chodzi tylko o to, że takie działania będą prowadzone przez nauczycieli lub inne osoby pracujące w tego typu placówkach oświatowych, niezależnie od formy własności, ale także wszelkie osoby, które będą wykorzystywać placówkę oświatową do celów propagandowych. Ponadto artykuł dotyczy nie tylko wpływu na uczniów, studentów czy innych podopiecznych, ale także wpływu na kadrę dydaktyczną danej placówki. Jeśli z treści lekcji nauczyciela matematyki czy chemii nie wynikają pytania dotyczące tego, jak rozróżnić tematykę nauczania od ewentualnych działań propagandowych, to trudniej

taką różnicę stwierdzić np. na lekcji historii. Badaczka słusznie uważa, że jeśli nauczyciel historii przechodzi na nauczanie historii Federacji Rosyjskiej lub mówi o tym, że Ukraińcy jako naród i Ukraina jako państwo nigdy nie istniały, to taka aktywność i działalność informacyjna w stosunku do uczniów lub innych podopiecznych jest społecznie niebezpieczna. Przeciż autorytet nauczyciela, jego poglądy są często decydujące dla kształtowania się świadomości ucznia⁴⁸.

Podmiotem wdrażania standardów oświaty państwa-agresora w placówkach oświatowych jest obywatel Ukrainy, upoważniony przez okupacyjną administrację państwa-agresora do wdrażania standardów oświaty (przede wszystkim kierownik placówek oświatowych, jego zastępcy, kierownicy jednostek strukturalnych, do których kompetencji należy wdrażanie standardów oświaty, członkowie rad metodycznych, pedagogicznych i naukowych)⁴⁹. Można również poprzeć wnioski sformułowane przez naukowców, że: 1) nauczyciele, którzy nie wykonują obowiązków organizacyjno-kierowniczych i nie są zaangażowani we wdrożenie standardów edukacyjnych poprzez swoje obowiązki funkcjonalne, nie mogą być uznani za podmioty wdrożenia standardów edukacji państwa-agresora; 2) bezpośrednio nauczanie przez nauczycieli przedmiotów na podstawie już wdrożonych standardów edukacyjnych państwa-agresora na terytoriach okupowanych nie podlega znamionom przestępstwa przewidzianego w części 3 art. 111-1 kk, w postaci wdrożenia standardów wychowawczych państwa-agresora. Tym samym bezpośrednio nauczanie przedmiotów przez nauczycieli na podstawie standardów kraju-agresora, które już zostały wdrożone przez odpowiednich urzędników na terytoriach okupowanych, nie stanowi obiektywnej części znamion przestępstwa przewidzianego w części 3 art. 111-1 kk, w postaci „działań skierowanych na wdrożenie standardów oświaty państwa-agresora”. Nauczanie nie jest realizacją wymagań dotyczących treści planów edukacyjnych⁵⁰.

Na podstawie podanego powyżej w tekście rozumienia normatywnego, obowiązkową cechą podmiotu specjalnego, zgodnie z ust. 4 art. 111-1 kk, jest państwowa rejestracja działalności gospodarczej, niezależnie od tego, gdzie i na jakich warunkach miała miejsce – zgodnie z wymogami obowiązującego prawa Ukrainy i na kontrolowanym przez nią terytorium lub we współpracy z państwem-agresorem, nielegalnymi organami władzy państwowej utworzonymi na terytorium czasowo okupowanym, w tym administracją okupacyjną państwa-agresora, oraz dla spełnienia wymagań „prawodawstwa okupacyjnego”.

⁴⁸ Н. Антонюк, *Державна зрада і колабораційна діяльність ...*, op. cit., С. 61.

⁴⁹ Є.О. Письменський, *Колабораційна діяльність в сфері освіти...*, op. cit., С. 54–55.

⁵⁰ *Злочинна колаборація в умовах збройної ...*, op. cit., С. 120.

Istotne jest, że badane bezprawne zachowanie może mieć miejsce również na terytorium Federacji Rosyjskiej.

W kontekście dobrowolnego zajmowania stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organów ścigania tworzonych na COT, popieramy stanowisko, że podmiot musi pełnić funkcje organizacyjno-kierownicze lub administracyjno-gospodarcze. Społeczne niebezpieczeństwo tego bezprawnego zachowania (którego formalne ucieleśnienie realizuje się w sankcji normy karnej) jest zdeterminowane poprzez jego charakter (treść) i konsekwencje, które, choć usunięte z zakresu, o którym mówi cz. 7 art. kk, pozostają jednak w bezpośrednim związku z realizacją wymiaru sprawiedliwości lub świadczeniem usług w zakresie ścigania przestępstw. Trudno byłoby logicznie przyjąć, że ustawodawca uważa zachowanie osób, których funkcję determinuje zajmowanie stanowiska w nielegalnych organach sądowych i organów ścigania, które nie wiąże się z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w sferze wymiaru sprawiedliwości lub czynności porządkowych, za na tyle niebezpieczne, że grozi im kara pozbawienia wolności od 12 do 15 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności od 10 do 15 lat z konfiskatą mienia lub bez. W przeciwnym razie działania ustawodawcy byłyby zupełnie niezrozumiałe i nielogiczne, gdyż łagodniejsza kara zostanie faktycznie wybrana dla podmiotów z nielegalnej władzy, których status obejmuje pełnienie wspomnianych funkcji (część 5 art. 111-1 kk), w porównaniu z osobami należącymi do tych samych organów (sądowych i organów ścigania), których zakres i skutki nielegalnej działalności nie są związane z takimi możliwościami (część 7 art. 111-1 kk). Ostatecznie ustawa definiuje nielegalne organy wymiaru sprawiedliwości i organy ścigania jako część zespołu organów i struktur państwowych Federacji Rosyjskiej, funkcjonalnie odpowiedzialnych za zarządzanie czasowo okupowanymi terytoriami, co jest niemożliwe bez odpowiednich uprawnień i funkcji.

Każda z form współdziałania może być popełniona tylko umyślnie, natomiast zamiar jest bezpośrednim tylko wtedy, gdy podmiot jest świadomy społecznie niebezpiecznego charakteru swojego działania (działania lub zaniechania), przewiduje jego społecznie niebezpieczne konsekwencje w postaci wzmocnienia zdolności lub poszerzenia pewnych możliwości państwa-agresora, okupanta lub formacji zbrojnych, które uczestniczą w zbrojnej agresji na Ukrainę i życzą sobie, aby takie konsekwencje nastąpiły.

Cel jest obowiązkową cechą subiektywnej strony takich rodzajów kolaboracyjnych działań, jak:

- prowadzenie w placówkach oświatowych propagandy, której *celem* jest ułatwienie przeprowadzenia napaści zbrojnej na Ukrainę, ustanowienie i utwierdzenie czasowej okupacji części terytorium Ukrainy, uniknięcie odpowiedzialności za dokonanie napaści zbrojnej przeciwko Ukrainie przez państwo-agresora (część 3 art. 111-1 kk);
- wszelkie działania, których *celem* jest realizacja standardów wychowawczych państwa-agresora w placówkach oświatowych (część 3 art. 111-1 kk);
- organizowanie i prowadzenie działalności o charakterze politycznym, której *celem* jest wspieranie państwa-agresora, jego administracji okupacyjnej lub formacji zbrojnych i/lub uniknięcie odpowiedzialności za napaść zbrojną na Ukrainę (część 6 art. 111-1 kk);
- prowadzenie działalności informacyjnej, której *celem* jest wsparcie państwa-agresora, jego administracji okupacyjnej lub formacji zbrojnych i/lub uniknięcie jego odpowiedzialności za napaść zbrojną na Ukrainę (część 6 art. 111-1 kk).

W przypadku innych form kolaboracji ani cel, ani motyw nie są obowiązkowymi znakami, które decydują o występowaniu składu przestępstwa, jednak one zdecydowanie wymagają ustalenia, ponieważ nabierają istotnego znaczenia dla pomyślnego rozwiązania innych kwestii prawno-karnych (głównie związanych z wymierzeniem kary). Badanie i uwzględnienie tych subiektywnych przejawów powinno zapewnić właściwe podejście do niezwykle potrzebnej (przynajmniej z punktu widzenia praktycznej realizacji zasady sprawiedliwości) indywidualizacji odpowiedzialności⁵¹.

Część 8 art. 111-1 kk zawiera dwie cechy kwalifikujące, które odnoszą się do czynności przewidzianych w częściach 5-7 tego artykułu. Takie cechy obejmują: działania jednostek lub podejmowanie decyzji, które doprowadziły do ofiar śmiertelnych; podjęte przez osoby dokonujące czynów lub podejmujące decyzje, które doprowadziły do wystąpienia innych poważnych konsekwencji.

Pojęcie *ofiary śmiertelne* w kontekście art. 111-1 kodeksu karnego Ukrainy należy rozumieć jako spowodowanie śmierci co najmniej jednej osoby (lub kilku) w wyniku popełnienia przez podmiot przestępstw przewidzianych w części 5, części 7 art. 111-1 kk. Niniejsze stwierdzenie opiera się na postanowieniach punktu 21 Uchwały Plenum Sądu Najwyższego Ukrainy z dnia 12.06.2009 nr 7 „O praktyce stosowania ustawodawstwa przez sądy Ukrainy w sprawach o przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu produkcji”, który stanowi, że ofiarami śmiertelnymi są zgony jednej lub więcej osób. Jednocześnie konieczne jest ustalenie

⁵¹ *Новели кримінального законодавства...*, op. cit., С. 117–118.

bezpośredniego związku między decyzjami osoby, która popełnia przestępstwo, o których mowa w częściach 5-7 art. 111-1 kk, oraz ofiarami śmiertelnymi lub innymi poważnymi konsekwencjami.

Zgodnie z częścią 4 przypisu do art. 111-1 kk, w części 8 tego artykułu, za poważne konsekwencje uważa się szkodę przekraczającą kwotowo 1000 nieopodatkowanych (wolnych od podatku dochodowego) dochodów minimalnych obywateli. Wolny od podatku dochód minimalny obywateli, wskazany w rozporządzeniu norm dotyczących powstania odpowiedzialności administracyjnej i karnej, ustala się na poziomie podatkowego świadczenia socjalnego w wysokości 1/2 minimum egzystencji dla osób pełnosprawnych na 1 stycznia bieżącego roku. Wolny od podatku dochód minimalny obywateli w wysokości świadczeń socjalnych od 1 stycznia 2023 r. wynosi 1342 UAH⁵². Biorąc pod uwagę, że przypis ten definiuje konkretne znaczenie terminu „poważne konsekwencje” dla art. 111-1 kk, inne rodzaje szkód (np. powodujące ciężki uszczerbek na zdrowiu itp.) nie dają podstaw do zakwalifikowania jako przestępstwo z art. 111-1 kk. Jednocześnie w przypadku, gdy w trakcie czynności lub podejmowania decyzji, które objęte są znamionami przestępstw przewidzianych w częściach 5–7 kodeksu karnego, są wyrządzone innego rodzaju szkody, konieczne jest rozważyć kwestię istnienia zestawu odpowiednich przestępstw.

Aktualna praktyka stosowania przepisów o działalności kolaboracyjnej przez organy wymiaru sprawiedliwości

Podstawą empiryczną przeprowadzonych przez autora badań było uogólnienie materiałów praktyki sądowej w sprawach kolaboracyjnych, uzyskanych przez autora w drodze swobodnego dostępu do Jednolitego Państwowego Rejestru Orzeczeń Sądowych, który według stanu na dzień 24 stycznia 2023 r. zawierał 150 wyroków z art. 111-1 kk, wydanych przez sądy Ukrainy w okresie od kwietnia 2022 r. do stycznia 2023 r. w stosunku do 152 osób: Część 1 art. 111-1 kk – 99 przestępstw (65,1%); Część 2 art. 111-1 kodeksu karnego – 32 (21%); część 4 art. 111-1 kk – 11 (7,3%); część 5 art. 111-1 kk – 3 (2%); część 6 art. 111-1 kk – 2 (1,3%); Część 7 art. 111-1 kk – 5 (3,3%).

⁵² 149,73 PLN wg kursu na dzień 22.08.2023 r. – przyp. tłumacza.

Część 1 art. 111-1 kk (99 wyroków, czyli 65,1%). Praktyka pokazuje, że w bezwzględnej większości przypadków analizowanego bezprawnego zachowania ma miejsce symbioza – jednoczesne połączenie publicznych zaprzeczeń i apeli [zastąpienie spójnika „lub” spójnikiem „i (lub)” w części 1 art. 111-1 kk wydaje się uzasadnione – I.M.], których treść może być różna i sprowadzać się do: nieuznania rozszerzenia suwerenności państwowej Ukrainy na czasowo okupowane terytoria naszego państwa, poprzez stwierdzenie, że miasta Ukrainy są w rzeczywistości rosyjskie, a także stwierdzenie konieczności przeprowadzenia referendum w celu ustalenia ich przynależności do określonego państwa; dostarczanie materiałów informacyjnych kompromitujących Siły Zbrojne Ukrainy (zwanymi dalej SZU), które oskarżają armię ukraińską o niszczenie infrastruktury cywilnej i zabijanie ludności cywilnej, gloryfikują zwolenników „Ługańskiej Demokratycznej Republiki Ludowej” i „Donieckiej Republiki Ludowej”, a także siły zbrojne Federacji Rosyjskiej w agresji zbrojnej na Ukrainę; kształtują w społeczeństwie opinię o zasadności działań władz i funkcjonariuszy Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej w sprawie inwazji i okupacji terytorium Ukrainy; wyrażają zdanie dot. niedopuszczalności istnienia Ukrainy jako suwerennego państwa i legalności rozszerzenia suwerenności Federacji Rosyjskiej na COT; sprzeciw wobec faktu, że Federacja Rosyjska jest inicjatorem międzynarodowego konfliktu zbrojnego itp.

Jawność kojarzy się z popełnieniem przestępstwa w miejscach publicznych/miejscach skupienia obywateli, zarówno klasycznych (przystanki komunikacji miejskiej, placówki handlowo-gastronomiczne, placówki kultury, przedsiębiorstwa, instytucje i organizacje, itp.), jak i raczej nietypowych (oddział izolacyjny Charkowskiego Śledczego Zakładu Państwowego, wyrok Żovtnewego Sądu Rejonowego w Charkowie z dnia 07.08.2022 r. w sprawie nr 639/1837/22)⁵³. Uwagę zwraca również wysoki (40,4%) odsetek popełniania analizowanych zachowań nielegalnych poprzez dystrybucję materiałów w sieciach społecznościowych do grup korzystających z zasobów internetowych (m.in. zakazanych Vkontakte, Odnoklassniki), kanałów Telegram itp. Pomimo że kategoria wiekowa kolaborantów 40–54 lata (41%) jest najbardziej kryminogenna (według informacji Prokuratury Generalnej), ich umiejętności techniczne i komunikacyjne są na poziomie wystarczającym do osiągnięcia zamierzonego celu. Zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę konieczność pokonania zablokowanych sieci

⁵³ Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 08.07.2022 р. у справі № 639/1837/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105146407>. [dostęp: 08.07.2023].

społecznościowych państwa-agresora za pomocą wirtualnych sieci prywatnych (VPN) lub w inny sposób.

Część 2 art. 111-1 kk (32 wyroki lub 21%). Mowa tu o zajmowaniu stanowisk niezwiązanych z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w okupacyjnej administracji wiejskiej, osiedlowej, miejskiej lub pokrewnych pododdziałach oraz pełnieniu funkcji: przewodniczącego lub sekretarza odpowiedniej rady (tworzenie wykazów osób i zbieranie ich danych paszportowych, dystrybucja pomocy humanitarnej wśród ludności, dystrybucja produktów propagandowych z apelami o poparcie decyzji i działań państwa-agresora oraz obalenie ustroju konstytucyjnego Ukrainy itp.); pracownik wydziału mieszkalnictwa i usług komunalnych (sporządzanie list potrzeb na zakup paliw i smarów, kandydatów do pracy w zespołach środowiskowych itp.); urzędnik (wydawanie zaświadczeń, prowadzenie ewidencji i przechowywania dokumentów, rejestr dokumentów przychodzących i wychodzących, przyjmowanie obywateli itp.); pracownik socjalny (odwiedzanie emerytów i rencistów oraz osób niepełnosprawnych w celu udzielania pomocy domowej, dostarczanie lekarstw w razie potrzeby; przyjmowanie emerytów, sporządzanie wykazów wypłat pomocy pieniężnej dla emerytów i rencistów z Federacji Rosyjskiej, wydawanie zaświadczeń oraz potwierdzeń przedłużenia niepełnosprawności itp.); pracownik służby zdrowia (kontrola działalności instytucji, przedsiębiorstw i zakładów opieki zdrowotnej, zaopatrywanie ludności w leki i wyroby medyczne itp.); pracownik działu edukacji (organizacja wydarzeń kulturalnych i masowych dla uczniów placówek oświatowych, organizacja pracy w grupach, praca z dokumentami itp.).

W niektórych sytuacjach zauważamy niekompletność karnoprawnej kwalifikacji w sytuacji rzeczywistej mnogości przestępstwa. A zatem fakt, że „(...) oskarżona nie tylko pełniła funkcje sekretarza przewodniczącego rady wiejskiej, ale także w trakcie ich pełnienia publicznie zaprzeczała rosyjskiej agresji zbrojnej na Ukrainę i wzywała do poparcia dla decyzji i działań państwa-agresora i jego sił zbrojnych”, został pominięty przez Globynskiy Sąd Rejonowy obwodu połtawskiego” (wyrok z dnia 11 października 2022 r. w sprawie nr 527/2285/22)⁵⁴.

Część 4 art. 111-1 kk (11 wyroków, czyli 7,3%). Jak wskazują dokumenty sądowe, w chwili obecnej dostarczanie środków materialnych państwu-agresorowi nie ma charakteru systemowego, ograniczając się do odosobnionych przykładów dostarczania żywności przedstawicielom formacji wojskowych przeciwnika;

⁵⁴ Wyrok Globynського районного суду Полтавської області від 11.10.2022 р. у справі № 527/2285/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106689367>. [dostęp: 08.07.2023].

napojów alkoholowych; towarów przemysłowych; paliwa; aktualnych informacji o miejscu pobytu żołnierzy Sił Zbrojnych, przedstawicieli obrony terytorialnej, uczestników działań wojennych oraz obywateli o aktywnym nastawieniu proukraińskim; pomocy przy budowie słupków blokowych; ukrywania przedstawicieli formacji zbrojnych i paramilitarnych państwa-agresora na terytorium kontrolowanym przez Ukrainę. Określone bezprawne zachowania wynikają głównie z chęci uzyskania od przedstawicieli władz okupacyjnych preferencji dotyczących dalszego długoterminowego pobytu na okupowanym terytorium, swobodnego poruszania się po nim oraz prowadzenia działalności gospodarczej.

Obowiązkową cechą kwalifikacyjną przestępstwa będzie państwowa rejestracja działalności gospodarczej, niezależnie od tego, gdzie i w jakich warunkach miała miejsce – zgodnie z wymogami obowiązującego prawa Ukrainy i na kontrolowanym przez nią terytorium lub we współpracy z państwem agresorem i zgodnie z wymogami „prawa okupacyjnego”. Istotne jest, że badane bezprawne zachowanie może mieć miejsce również na terytorium Federacji Rosyjskiej, czego przykładem jest kwalifikacja za częścią 2 art. 28, część 4 art. 111-1 kodeksu karnego o działaniach osób, które „(...) świadczyły usługi doradcze w zakresie informatyzacji, a także zapewniały działanie księgowych baz danych przedsiębiorstw za pośrednictwem oprogramowania 1C, w tym firm, które znajdowały się na terytorium Federacji Rosyjskiej i obwodu donieckiego” (wyrok Peczerskiego Sądu Rejonowego w Kijowie z dnia 26.09.2022 r. w sprawie nr 757/15806/22-k)⁵⁵.

Praktyka orzecznicza w tym kontekście jest niejednoznaczna, obiektywnie uwarunkowana szeregiem czynników, w tym „krótkotrwałym” istnieniem samej normy art. 111-1 kk, brakiem stosownych wyjaśnień ze strony wyższych instancji wymiaru sprawiedliwości, sprzecznymi stanowiskami zarówno w doktrynie prawa karnego, jak i w zakresie egzekwowania prawa. Sądy nie zawsze jednoznacznie określają parametry, a w istocie sposób prowadzenia działalności gospodarczej, w niektórych przypadkach potwierdzając właśnie tę postać przedmiotowej strony składu, w innych stosując prostsze sformułowanie „przekazanie zasobów materialnych” lub łącząc oba rodzaje zachowań.

Jako prowadzenie działalności gospodarczej we współpracy z państwem-agresorem, w tym z administracją okupacyjną państwa-agresora, utworzoną na terytorium czasowo okupowanym, zostały zakwalifikowane działania OSOBY_4, która od dnia 26.04.2000 była zaangażowana w działalność przedsiębiorczą, mieszkając we wsi Szewczenkowe powiatu kupiańskiego, obwód charkowski.

⁵⁵ Вирок Печерського районного суду м. Києва від 26.09.2022 р. у справі № 757/15806/22-к.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107694567>. [dostęp: 17.02.2023].

W marcu 2022 roku, w związku z agresją militarną Federacji Rosyjskiej, wspólnota terytorialna powiatu kupiańskiego obwodu charkowskiego, w tym wieś Szewczenkowe, była okupowana przez jednostki państwa-agresora. Od końca lutego do początku maja 2022 roku pozwany kontynuował prowadzenie działalności gospodarczej, w szczególności sprzedaż towarów produkcji ukraińskiej za pośrednictwem sklepu „INFORMACJA_3”. W lipcu 2022 roku podczas pobytu we wsi Szewczenkowe, powiatu kupiańskiego, obwód charkowski, od niezidentyfikowanego przedstawiciela tzw. służby podatkowej, działającej przy administracji okupacyjnej, otrzymał dokumenty potwierdzające jego rejestrację jako podmiotu gospodarczego na terenie wsi Szewczenkowe i udzielenie zezwolenia na prowadzenie działalności gospodarczej na terenie wskazanej miejscowości we współpracy z administracją okupacyjną państwa-agresora oraz zwolnienie z opodatkowania do końca 2022 r. (wyrok Kijowskiego Sądu Rejonowego w Charkowie z dnia 26 grudnia 2022 r. w sprawie nr 953/7065/22)⁵⁶.

W innych przypadkach nie obserwujemy tak szczegółowych kwalifikacji. Jako przekazanie środków materialnych nielegalnym formacjom zbrojnym lub paramilitarnym utworzonym na terytorium czasowo okupowanym oraz formacjom zbrojnym lub paramilitarnym państwa-agresora (część 4 art. 111-1 kk) sąd zakwalifikował delikt w poniższym przykładzie. OSOBA_3 proaktywnie apelowała do przedstawicieli formacji zbrojnych, paramilitarnych państwa-agresora, prowadząc jednoosobową działalność gospodarczą, która od dziesięciu lat jest związana ze sprzedażą artykułów spożywczych i przemysłowych za pośrednictwem sklepu. Zgodził się na przekazanie środków materialnych w postaci artykułów spożywczych, napojów alkoholowych i towarów przemysłowych, w związku z czym posiadał przywileje w pozyskiwaniu oleju napędowego w celu jego dalszej sprzedaży miejscowej ludności (wyrok Buryńskiego Sądu Rejonowego obwodu Sumskiego z dnia 01.12.2022 w sprawie nr 574/368/22)⁵⁷. Wydaje się, że bardziej zasadne byłoby za zachowanie niezgodne z prawem uznać samo prowadzenie działalności gospodarczej. Dodatkowej ocenie karnoprawnej w postaci „wspólnej działalności gospodarczej” poddano współpracę osoby z personelem wojskowym Federacji Rosyjskiej, która w rzeczywistości polegała wyłącznie na sprzedaży materiałów opałowych i smarowych, zbóż oraz produktów żywnościowych w celu otrzymania zysku. Jednocześnie brak jest cech, które charakteryzowałyby działalność gospodarczą pozwanego (ewidencja lub zarejestrowanie,

⁵⁶ Вирок Київського районного суду м. Харкова від 26.12.2022 р. у справі № 953/7065/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108377777>. [dostęp: 17.02.2023].

⁵⁷ Вирок Буринського районного суду Сумської області від 01.12.2022 р. у справі № 574/368/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107641030>. [dostęp: 17.02.2023].

istnienie odrębnego majątku podmiotu gospodarczego itp.) – nie zostały określone przez sąd w wyroku (wyrok Kijowskiego Sądu Rejonowego w Charkowie z dnia 20 grudnia 2022 r. w sprawie nr 953/6434/22)⁵⁸.

Część 5 art. 111-1 kk (3 wyroki lub 2%). Mówimy o przypadkach dobrowolnego zatrudnienia/wyboru na stanowiska, związane z pełnieniem funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych w nielegalnych władzach tworzonych na COT (kierownik przedsiębiorstwa komunalnego, czołowy specjalista w dziale pomocy humanitarnej administracji okupacyjnej).

Część 6 art. 111-1 kk (2 wyroki lub 1,3%). Jako organizowanie wydarzeń o charakterze politycznym i realizację działań informacyjnych we współpracy z państwem-agresorem zakwalifikowano działania osób umieszczających flagę Federacji Rosyjskiej z napisem „Odessa rosyjskie miasto” na budynku bloku mieszkalnego, jak również robienie zdjęć i filmów w celu ich dalszego przekazania przedstawicielom Federacji Rosyjskiej (wyrok Kijowskiego Sądu Rejonowego w Odessie z dnia 25 listopada 2022 r. w sprawie nr 947/26981/22)⁵⁹; jako realizacja działań informacyjnych – produkcja ulotek wspierających „duch żołnierzy rosyjskich”, z ich dalszym kolportażem na terenie obwodu ługańskiego (wyrok Dzierżyńskiego Sądu Rejonowego m. Charkowa z dnia 28.12.2022 r. w sprawie sygn. 638/7303/22)⁶⁰.

Część 7 art. 111-1 kk (5 wyroków lub 3,3%). Tylko jeden wyrok dotyczył osoby dobrowolnie zajmującej stanowisko w nielegalnym organie ścigania – „pełniącego obowiązki zastępcy prokuratora Nowopskowskiego rejonu Prokuratury Generalnej Ługańskiej Republiki Ludowej” (wyrok Sądu Miejskiego w Iwano-Frankowsku Obwodu Iwano-Frankowskiego z dnia 13.12.2022 r. w sprawie nr 344/10333/22)⁶¹. Kwestia obecności/braku pełnienia przez oskarżonego funkcji organizacyjno-kierowniczych lub administracyjno-gospodarczych, z uwagi na zajmowane stanowisko, nie została podniesiona w wyroku. Pozostałe sprawy dotyczą udzielania pomocy formacjom zbrojnym lub paramilitarnym państwa-agresora lub podobnym formacjom utworzonym na COT w prowadzeniu działań wojennych przeciwko Siłom Zbrojnym Ukrainy i innym formacjom

⁵⁸ Вирок Київського районного суду м. Харкова від 20.12.2022 р. у справі № 953/6434/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107960245>. [dostęp: 17.02.2023].

⁵⁹ Вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107502058>. [dostęp: 17.02.2023].

⁶⁰ Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152933>. [dostęp: 17.02.2023].

⁶¹ Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 13.12.2022 р. у справі № 344/10333/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107850847>. [dostęp: 17.02.2023].

wojskowym lub ochotniczym poprzez informowanie o rozmieszczeniu jednostek Sił Zbrojnych Ukrainy, ich liczebności, uzbrojenia i przemieszczania sprzętu wojskowego, miejsca zamieszkania personelu wojskowego.

Kryminologiczny portret osobowości kolaboranta

W strukturze cech kryminologicznych osoby tradycyjnie wyróżnia się cztery elementy (podstruktury)⁶²: 1) *społeczno-demograficzne* (informacje o płci, wieku, wykształceniu, obywatelstwie, pozycji społecznej, pochodzeniu i zawodzie, stanie cywilnym, stałym zatrudnieniu lub jego braku i miejscu zamieszkania /zameldowania/, źródłach utrzymania się /dochody/, przynależności do ludności miejskiej lub wiejskiej itp.); 2) *rola społeczna* – zespół działań osoby w systemie stosunków społecznych (w pracy, w rodzinie, odnośnie do stanu zdrowia i wieku); 3) *moralno-psychologiczny* – charakteryzuje światopogląd człowieka, jego duchowość, poglądy, przekonania, postawy i orientacje wartościowe (poglądy, przekonania, aspiracje i oczekiwania życiowe, cechy intelektualne, wolicjonalne i emocjonalne, obecność zaburzeń psychicznych); 4) *prawnokarne* (motywy popełnienia przestępstwa, kierunek i czas trwania przestępczego zachowania podmiotu, grupowy lub indywidualny charakter czynu niebezpiecznego społecznie, rola pełniona w popełnieniu przestępstwa /sprawca, organizator, podżegacz, współsprawca/, metody wybrane do osiągnięcia celu przestępczego, postawa osoby winnej

⁶² Н.П. Ждиняк, *Особистість злочинця*, Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право /редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019, С. 325; Є. Гладкова, *Особа (особистість) злочинця*, Велика українська кримінологічна енциклопедія, У 2 т. Т. 2: М-Я/рекол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 225; *Кримінологія: підручник*/А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2018, С. 135; *Кримінологія*, Академічний курс/Кол. авторів; за заг. ред. О.М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018, С. 83; І.Г. Богатирьов, *Кримінологія: підручник/заг. ред. І.Г. Богатирьова, В.В. Топчія*. Київ: ВД Дакор, 2018, С. 80; *Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник*/І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право, 2009, С. 37–40.

popelnionego przestępstwa, występowanie powtórzenia /recydywy/, artykuł, do którego zakwalifikowano przestępstwo, rodzaj i wysokość kary itp.).

I. Dańszyn wyróżnia siedem grup znaków i właściwości osobowości przestępcy: społeczno-demograficzne; osobiste; społeczno-psychologiczne; cechy i właściwości świadomości prawnej i moralnej; dziedziczne (genetyczne) i umysłowe dewiacje i anomalie; cechy prawnokarne; ogólne pozytywne cechy człowieka⁶³.

W fundamentalnym „Kursie współczesnej kryminologii ukraińskiej” A. Zakaluk szczegółowo opisuje strukturę osobowości przestępcy, na którą składają się:

- oznaki kształtowania się i socjalizacji osoby (wykształcenie; zawód; informacje o cechach nabytych w rodzinie rodzicielskiej, długość pobytu w rodzinie rodzicielskiej itp.);
- przejawy statusu społecznego i ról społecznych (pozycja społeczna, zawód, charakter produkcji /wykształcenie/; stan cywilny; warunki socjalno-mieszaniowe itp.);
- bezpośrednie oznaki orientacji osobowości (potrzeby, zainteresowania, wartości społeczne, przejawy aktywności w głównych sferach życia);
- cechy demograficzne mające znaczenie społeczne i psychologiczne;
- cechy psychofizjologiczne (reakcje adaptacyjne, motoryczność, rodzaj wyższej aktywności nerwowej itp.);
- wskaźniki zdrowia fizycznego (stan ogólny; niepełnosprawność fizyczna; choroby przewlekłe typu somatycznego);
- wskaźniki zdrowia psychicznego (patologia wykluczająca zdolność do czynności prawnych; anomalie, które je ograniczają);
- indywidualne cechy psychologiczne (cechy charakteru; cechy pozytywne i pożądane społecznie; siła woli);
- znamiona związane z popełnieniem przez osobę przestępstwa⁶⁴.

Poza wspomnianym już zestawieniem materiałów z praktyki orzeczniczej w sprawach o kolaborację, przetwarzaliśmy również dane Prokuratury Generalnej o osobach, które popełniły przestępstwa, zgodnie z którymi 3851 przestępstw na podstawie faktów kolaboracji odnotowano w 2022 r., z nich – 949 wykroczeń

⁶³ И.Н. Даньшин, *Общетеоретические проблемы криминологии*: Монография. Х.: Прапор, 2005, С. 110.

⁶⁴ А.П. Закалюк, *Курс сучасної української криминології: теорія і практика*: У 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. С. 258–262.

(części 1, 2 art. 111-1 kk) oraz 2902 przestępstwa (części 3, 4, 5, 6, 7, 8)⁶⁵; zidentyfikowano 726 osób-kolaborantów⁶⁶. Kompleksowa analiza tych informacji statystycznych zapewni maksymalną możliwą wizję kryminologiczną i ocenę sytuacji w tej chwili.

Blok społeczno-demograficzny. Aktywność przestępcza w zakresie dobrowolnej współpracy z państwem-agresorem jest w większości charakterystyczna dla mężczyzn: 62,5% i 68%. Według Prokuratury Generalnej podział wiekowy 726 współpracowników zidentyfikowanych w 2022 r. rozkłada się następująco: 0 osób poniżej 14. roku życia; 14–15 lat – 0; 16–17 lat – 0; 18–28 lat – 49; 29–39 lat – 177; 40–54 lata – 298; 55–58 lat – 71; 60 lat i więcej – 131. Kategoria wiekowa 40–54 lata (41%) jest najbardziej kryminogenna, a najmniej skłonna do kolaboracji jest młodzież w wieku 18–28 lat (6,7%).

Konstrukcja legislacyjna art. 111-1 kk (z wyjątkiem części 4 i 6) ukierunkowuje funkcjonariusza organów ścigania na to, że podmiotami kolaboracji są obywatele Ukrainy. Poza tym ani materiały wyroku, ani dane Biura Prokuratora Generalnego nie zawierają materiałów dotyczących cudzoziemców lub bezpaństwowców. Wymaga uwagi również ten fakt, że w 13,8% wyroków sprawcą czynu niedozwolonego był obywatel Ukrainy – urodzony na terenie Federacji Rosyjskiej (21 osób), w 5,3% – były to osoby urodzone na terenie Mołdawii, Uzbekistanu, Gruzji, Węgier, Białorusi, Turkmenistanu i Abchazji (8 osób).

Według wyroków sądowych wśród kolaborantów najczęściej występują osoby z wyższym wykształceniem (27%). Biorąc pod uwagę 18 osób (11,8%) z wykształceniem średnim specjalnym, które w tej chwili odpowiada poziomowi edukacyjno-zawodowemu licencjata, oraz 2 osoby z wykształceniem niepełnym wyższym (1,3%), stwierdzamy wysoki poziom wykształcenia przestępców – osoby z wykształceniem wyższym i zawodowym stanowią 40,1% ogółu skazanych. Znaczny jest także udział skazanych z wykształceniem średnim (26,3%) i zawodowym (9,9%). W 23,7% ogółu orzeczeń nie podano informacji o poziomie wykształcenia oskarżonego. Według danych Prokuratury Generalnej w 55,7% przypadków kolaboranci w chwili popełnienia przestępstwa posiadali wykształcenie wyższe i zawodowe, 11,7% osób posiadało wykształcenie zawodowe i techniczne, a 32,5% osób uzyskało wykształcenie średnie zasadnicze i profilowane.

⁶⁵ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [dostęp: 23.02.2023].

⁶⁶ Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchynili-kriminalni-pravoporushennya-2>. [dostęp: 23.02.2023].

Informacje o fakcie zatrudnienia zawodowego osób skazanych za kolaborację przedstawiają się następująco: 46,7% osób nie wykonuje pracy zawodowej, 13,8% – w chwili popełnienia przestępstwa było na emeryturze, 19,1% – miało stałe miejsce pracy, a w 20,4% przetwarzanych wyroków brakowało informacji o zatrudnieniu osób. Według danych Biura Prokuratora Generalnego ds. zatrudnienia osób, wśród współpracowników największą wagę miały osoby pełnosprawne, które nie pracowały i nie uczyły się (349 lub 48,1%) oraz bezrobotni (70 lub 9,6%). Status społeczny osób zatrudnionych w sferze społeczno-politycznej i pracowniczej związany był z wykonywaniem obowiązków i kompetencji posłów do rad obwodowych, powiatowych, miejskich i wiejskich (23/3,2%), urzędników służby cywilnej (6/0,8%), urzędników samorządów terytorialnych (11/1,5%), urzędników powiatowej administracji państwowej (1/0,1%), urzędników wymiaru sprawiedliwości (6/0,8%), pracowników organów ścigania (21/2,9%), urzędników i pracowników innych organów państwowych (2/0,3%), uczniów i studentów placówek oświatowych (3/0,4%).

Charakterystykę społeczno-demograficzną osobowości kolaborantów ujawniają także te znaki, które odnoszą się do sfery stosunków rodzinnych i małżeńskich. W 31% przypadków mówimy o osobach pozostających w zarejestrowanym związku małżeńskim, 25% skazanych było stanu wolnego, w 4% przypadków małżeństwo osób zostało rozwiązane, 1,3% przypadków było wdowcami, w 38,8% wyroków brak danych o małżeństwie. W 13,8% wydanych wyroków skazani mieli na utrzymaniu małoletnie/nieletnie dzieci lub inne osoby (niepełnosprawne).

Moralno-psychologiczne cechy przestępcy kryminolodzy wiązą z kilkoma ważnymi podgrupami: poziomem światopoglądu (poglądy, przekonania, nawyki, postawy, oczekiwania itp.); własności intelektualne (poziom rozwoju umysłowego, zakres wiedzy, doświadczenie życiowe, ograniczoność lub wręcz przeciwnie – rozpiętość poglądów, ich kierunek, różnorodność zainteresowań itp.); orientacje na wartości ludzkie oraz społecznie znaczące cechy i właściwości moralne, które należą do „głębokich” cech osobowości; cechy emocjonalno-wolicjonalne (stan woli, temperament, charakter, inicjatywność, energia lub labilność, uczucia, emocje itp.); właściwości psychofizjologiczne (wrodzone i nabyte właściwości psychiki, organizacja cielesna osoby, w tym anomalie fizyczne)⁶⁷.

Badając główne przesłanki, które zapewniły powodzenie operacji przeprowadzonej przez Federację Rosyjską przeciwko Ukrainie w 2014 roku, z późniejszym względny rozpow szechnieniem zachowań kolaboracyjnych, J. Pysmeński

⁶⁷ *Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)/колектив авторів/ за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Вид-во Кроссроуд, 2008, 364 с.*

wyróżnia między innymi dziedzictwo poradzieckie i przywiązanie do ideologii „rosyjskiego świata” (czynniki historyczne i ideologiczne). Naukowiec stwierdza, że u podstaw praktyk kolaboracyjnych na okupowanych terenach Ukrainy, a także ujawnionej lojalności części miejscowej ludności wobec reżimu okupacyjnego, leżą motywy w postaci skłonności do idei postsowieckich pod rządami hasła „rosyjskiego świata” (podstawa polityczna i ideologiczna) i merkantylnych (egoizm, pożądanie, czasem zwodnicze, do wzbogacenia się) lub niskich (próżność, zemsta)⁶⁸.

Współczesna praktyka organów ścigania jedynie potwierdza i rozwija powyższe rozważania. Będąc obywatelami Ukrainy i mieszkając na jej terytorium, kolaboranci demonstrują antynarodowe preferencje ideowo-polityczne, odrzucając obecny rząd ukraiński i aprobując politykę państwa-agresora, opowiadając się za ideami orientacji prorosyjskiej i wychodząc z interesów geopolitycznych Federacji Rosyjskiej, które przewidują obecność Ukrainy w strefie jej wpływów. Wszystko to dzieje się w warunkach ich oczywistej świadomości odnośnie do faktów dotyczących form ludobójstwa popełnianych w Ukrainie przez Federację Rosyjską, w tym: 1) masowe mordy ludności cywilnej na czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy (w Buczy, Irpieniu, Mariupolu, Borodiance, Gostomelu i wielu innych miejscowościach), uprowadzenia i pozbawianie wolności, tortury, gwałty, kpiny; 2) systematyczne tworzenie warunków życiowych ludności cywilnej w celu jej zniszczenia; 3) przymusowe deportacje ludności cywilnej na terytorium Federacji Rosyjskiej, a także przekazywanie ukraińskich dzieci na wychowanie w obcym środowisku w celu zniszczenia ich tożsamości; 4) przemoc fizyczna i psychiczna wobec ludności cywilnej, przedstawicieli władz państwowych i samorządowych, organizacji społecznych, działaczy lokalnych, dziennikarzy, duchownych i innych osób znanych ze swojej pozycji społecznej i politycznej; 5) osłabienie potencjału gospodarczego i bezpieczeństwa kraju w wyniku zniszczenia infrastruktury gospodarczej (infrastruktury przemysłu energetycznego i gazu, magazynów zboża, utrudniania kampanii siewnej, blokady morskich szlaków handlowych itp.)⁶⁹.

Wyrok Połtawskiego Sądu Rejonowego Obwodu Połtawskiego z dnia 10 listopada 2022 r. w sprawie nr 545/5177/22 ma w tym względzie znaczenie pokazowe. Oskarżona w okresie od 24.02.2022 roku do 11.09.2022 roku, działając umyślnie,

⁶⁸ Є.О. Письменський, *Колораціоналізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти)*: наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020, С. 39–42.

⁶⁹ Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 р. № 2188-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>. [dostęp: 24.02.2023].

osobiście, dobrowolnie i z własnej inicjatywy, wspierając zbrojną agresję Federacji Rosyjskiej na terytorium Ukrainy, zdając sobie sprawę z bezprawności swoich działań, przewidując wystąpienia społecznie niebezpiecznych konsekwencji i pragnąc ich wystąpienia, w sposób demonstracyjny i otwarty dla ludności społeczności wiejskiej miała stały kontakt z wojskiem państwa-agresora – Federacji Rosyjskiej, wielokrotnie, dobrowolnie i nieodpłatnie przekazywała środki materialne do dyspozycji żołnierzy każdej rotacji wojsk okupacyjnych Federacji Rosyjskiej, a mianowicie żywność, napoje alkoholowe, a także przygotowywała dla nich żywność i inne rzeczy. Jednocześnie pozwana w czasie okupacji wskazanej miejscowości nie zapewniała wskazanych środków materialnych mieszkańcom lokalnym, stawiając tym samym interesy i potrzeby okupantów nad współmieszkańcami⁷⁰.

Blok prawnokarny. Osobowość kolaboranta charakteryzuje się przede wszystkim indywidualnym charakterem zachowań bezprawnych, które sięgają niemal poziomu absolutnego, gdyż aż w 96% orzeczonych przez sądy wyroków ustalono, że sprawcy działali jako wykonawcy zarzucanego im czynu zabronionego, bez angażowania innych współników w realizację jej obiektywnej strony. Dla pozostałych 4% przypadków typowa jest partycypacja prosta, bez szczegółowego podziału funkcji pomiędzy współuczestników grupy. Według Biura Prokuratora Generalnego 12 (1,7%) zidentyfikowanych kolaborantów popełniło przestępstwa w ramach grupy, z czego 5 (0,7%) działało w ramach zorganizowanej grupy lub organizacji przestępczej.

Osoby skazane za kolaborację to w większości osoby niekarane wcześniej – w 94% zapadłych wyroków (w tym 6,5% osób uznanych za niekarane na podstawie art. 89 kk). Jeszcze 4,6% kolaborantów było wcześniej pociągniętych do odpowiedzialności karnej i ma niewygasłe/niezdjęte wyroki skazujące, a w kolejnych 1,3% wyroków sąd nie podał informacji na opisywany powyżej temat. Analiza dotychczasowych wyroków dla osób skazanych za działalność kolaboracyjną wskazuje, że popełniali oni w większości przestępstwa interesowne oraz z użyciem przemocy: 54,3% – przestępstw przeciwko mieniu, 13% – przestępstw przeciwko bezpieczeństwu publicznemu, 11% – przestępstw karnych w zakresie obrotu środkami odurzającymi, substancjami psychotropowymi, ich analogami lub prekursorami oraz inne przestępstwa przeciwko zdrowiu publicznemu, 11% – przestępstw przeciwko wymiarowi sprawiedliwości, 8,7% – przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu człowieka oraz 2,8% – przestępstw przeciwko porządkowi

⁷⁰ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107246755>. [dostęp: 24.02.2023].

publicznemu i dobrym obyczajom. Jeśli chodzi o dane Biura Prokuratora Generalnego, na ogólną liczbę kolaborantów zidentyfikowanych przez prokuraturę 25 osób (3,4%) popełniło wcześniej przestępstwa, z czego 12 (1,5%) ma niewygaszone/niezdjęte wyroki skazujące.

Sądy zdecydowały się wymierzyć karę osobom skazanym za kolaborację, głównie w granicach sankcji określonych w art. 111-1 kodeksu karnego Ukrainy:

- a) część 1 art. 111-1 kk, 99 wyroków (100 osób) (kara pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności na okres od 10 do 15 lat): 10 lat – 74 wyroki (74%); 11 lat – 9 wyroków (9%); 12 lat – 9 wyroków (9%); 13 lat – 3 wyroki (3%); 14 lat – 1 wyrok (1%) i 15 lat – 3 wyroki (3%);
- b) część 2 art. 111-1 kk, 32 wyroki (kara pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności na okres od 10 do 15 lat z konfiskatą mienia lub bez): 10 lat bez konfiskaty – 19 wyroków (59,4%); 10 lat z konfiskatą – 3 wyroki (9,4%); 12 lat bez konfiskaty – 2 wyroki (6,3%); 12 lat z konfiskatą – 3 wyroki (9,4%); 13 lat bez konfiskaty – 3 wyroki (9,4%); 15 lat bez konfiskaty – 1 wyrok (3,1%) i 15 lat z konfiskatą – 1 wyrok (3,1%);
- c) część 4 art. 111-1 kk, 11 wyroków (12 osób) (sankcja w postaci grzywny w wysokości do 10 000 nieopodatkowanych minimalnych dochodów obywateli lub pozbawienia wolności od 3 do 5 lat, z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności na okres od 10 do 15 lat oraz z konfiskatą mienia): pozbawienie wolności i praw – 8 wyroków (72,7%); uwięzienie bez konfiskaty – 1 wyrok (9,1%); grzywna i pozbawienie prawa – 2 wyroki (18,1%);
- d) część 5 art. 111-1 kk, 3 wyroki (kara pozbawienia wolności od 5 do 10 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności przez okres 10 do 15 lat i z konfiskatą mienia lub bez: pozbawienia wolności i praw, z konfiskatą mienia – 2 wyroki; pozbawienia wolności i praw, bez konfiskaty mienia (z zastosowaniem art. 69 kk) – 1 wyrok;
- e) ust. 6 art. 111-1 kk, 2 wyroki (kara pozbawienia wolności od 10 do 12 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności od 10 do lat 15 i z konfiskatą mienia lub bez takich jak: pozbawienie wolności i praw);
- f) część 7 art. 111-1 kk, 4 wyroki (5 przestępstw) (pozbawienie wolności od 12 do 15 lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności od 10 do 15 lat i z konfiskatą mienia lub

bez): pozbawienie wolności i praw z konfiskatą – 2 wyroki (50%); uwięzienie bez konfiskaty – 2 wyroki (50%).

Skuteczność karania za kolaborację zależy w dużej mierze zarówno od legislacyjnej konstrukcji normy, jak i od praktyki jej powoływania, na ile jest ona legalna, uzasadniona i sprawiedliwa.

Wady konstrukcji sankcji w art. 111-1 kk

Sankcja ust. 1 i 2 art. 111-1 kk przewiduje karę bezalternatywną w postaci pozbawienia prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonych czynności. Jednocześnie, jak słusznie zauważa R. Mowczan, pomija się fakt, że odpowiadające mu przestępstwo popełnia najczęściej osoba, która nie zajmuje żadnego stanowiska i nie prowadzi żadnej działalności, a więc faktycznie nie jest w stanie ponieść prawdziwej kary⁷¹. Wskazywaliśmy już odsetek osób skazanych z cz. 1 art. 111-1 kk, które nie wykonywały pracy lub były już na emeryturze (łącznie 60,5%). Ponadto pozbawienie prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności przez określony czas jako kara główna lub dodatkowa, jak podkreśla W. Szablisty, powinno być przypisane wyłącznie do szczególnych przedmiotów przestępstwa, a nie jak to jest obecnie, gdy sędziowie w wyrokach są po prostu zmuszani do pozbawienia prawa do zajmowania stanowisk związanych z wykonywaniem funkcji państwowych lub samorządowych osób, które takich uprawnień nie posiadają. Przestępstwa te popełniali i nadal popełniają bez korzystania ze specjalnych uprawnień lub w związku z określoną działalnością (prawie wszyscy skazani prowadzili aspołeczny tryb życia, nigdzie nie studiowali ani nie pracowali)⁷². Inni badacze, tacy jak O. Riabczyńska, Z. Zaginei-Zabolotenko, O. Jewdokimowa dostrzegają kontrowersyjne stanowisko ustawodawcy. Wymierzając karę z części 1 art. 111-1 kk, sędziowie

⁷¹ Р.О. Мовчан, *Кримінальна правотворчість воєнного часу: аналіз концептуальних помилок*, Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022, С. 21.

⁷² В.В. Шаблість, *Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність*, Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022, С. 61.

działają niejako „na przyszłość”. Na przykład w wyroku Korolowskiego Sądu Rejonowego w Żytomierzu z dnia 16 stycznia 2023 r. w sprawie nr 296/298/23 stwierdzono, że „(...) w chwili popełnienia przestępstwa OSOBA_3 nie pracowała. Oznacza to, że kolaboracyjna działalność OSOBY_3 nie była związana z jej stanowiskiem ani zatrudnieniem w określonej działalności. Jednak zdaniem sądu osoby, które publicznie wzywają do poparcia dla decyzji i działań państwa-agresora, powinny być pozbawione możliwości uczestniczenia w jakichkolwiek formach administracji państwowej i samorządu terytorialnego”⁷³. W takich przypadkach główny cel kary nie zostaje osiągnięty, a prewencyjny efekt kary jest zniwelowany. Ponieważ badania R. Babanli nad współczesnymi pracami poświęconymi problematyce orzekania w innych państwach o rozwiniętej teorii penologicznej pozwoliły na uznanie dostatecznie uzasadnionej krytyki traktowania kary jako środka naprawczego i zapobiegawczego nowym przestępstwom, należy więc traktować ten cel jako priorytetowy⁷⁴. O. Riabczyńska rozważa włączenie do sankcji cz. 3 art. 111-1 kk takiego rodzaju kary, jak prace społeczne. Przypisywanie tego rodzaju kary wychowawcom (pedagogom), którzy propagowali agresję zbrojną, uzasadniali ją, propagowali wśród młodego pokolenia ideologię antyukraińską, jest co najmniej niewłaściwe. Tego rodzaju kary nie można również wydać osobom, które są zaangażowane w proces wychowawczy przez okupantów, ale nie mają wykształcenia pedagogicznego ani odpowiedniego doświadczenia⁷⁵.

Praktyka wydawania wyroków. Wymierzając karę za przestępstwo przewidziane w części 2 art. 111-1 kk, sądy w 21,9% przypadków wybrały karę dodatkową w postaci konfiskaty mienia. Ale warto podkreślić, że w świetle przepisów części 2 art. 59 kodeksu karnego⁷⁶ nie ma możliwości orzekania konfiskaty mienia za popełnienie kolaboracji jako wykroczenia (część 2 art. 111-1 kk).

W kontekście odpowiedzialności z części 4 art. 111-1 kk, w 72,7% wyroków sądy uznały możliwość warunkowego zawieszenia wykonania kary na podstawie art. 75 kk, w trzech przypadkach karę łagodniejszą niż przewidziana przez prawo (art. 69 kk). Analizując realizację prawnego mechanizmu warunkowego

⁷³ Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі №296/298/23: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108401700>. [dostęp: 24.02.2023].

⁷⁴ Р.Ш. Бабанли, *Призначення покарання в Україні...*, op. cit., С. 194.

⁷⁵ О.П. Рябчинська, *Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи*, Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022, С. 72.

⁷⁶ О.П. Рябчинська, *Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність...*, op. cit., С. 73.

zawieszenia wykonania kary, R. Babanli formułuje słuszny wniosek, że mechanizm ten nie zawsze jest wykorzystywany zgodnie z jego przeznaczeniem. Biorąc pod uwagę istotny wpływ zastosowania tego mechanizmu na realizację instytucji kary, nieracjonalność jego stosowania stwarza nierównowagę i powoduje nieracjonalność procesu karania⁷⁷. Stoimy na stanowisku, że zastosowanie art. 75 kk do osób przy wymierzaniu kary jest niemożliwe ze względu na charakter ich czynu zabronionego, a mianowicie, jeżeli doszło do niego w warunkach stanu wojennego.

W 84,2% wydanych wyroków (na 130 osób) sądy uznały szczery żal skazanych za okoliczność łagodzącą, co pozwala mówić o sformalizowanym, mechanistycznym podejściu do ich potwierdzania, bez dodatkowej argumentacji i analizy. W momencie popełnienia bezwzględnej większości analizowanych przestępstw trwała już zakrojona na szeroką skalę rosyjska inwazja na Ukrainę, podczas której organy ścigania, organizacje publiczne i międzynarodowe rejestrowały i relacjonowały w środkach masowego przekazu liczne zbrodnie wojenne popełnione przez rosyjskich okupantów, w szczególności mordowanie i torturowanie ludności cywilnej, gwałty, grabieże, niszczenie infrastruktury mieszkaniowej i socjalnej itp. W takich okolicznościach, kierując się zasadą sprawiedliwości, sądy są zobowiązane do bardziej wybiórczego podejścia do kwestii kary, w razie potrzeby wybierając ją w wysokości zbliżonej do maksymalnego limitu.

Powstaje pytanie, czy sądy prezentują takie „liberalne” podejście wyłącznie w stosunku do kolaborantów, czy też jest to element bardziej powszechnej i niebezpiecznej tendencji do karania całego szeregu przestępstw przeciwko podstawom bezpieczeństwa narodowego Ukrainy? Podobną paralelę wykazują dostarczone przez W. Batyrgariejewą dane kryminologicznej analizy faktu uzasadnienia, uznania za zasadne lub zaprzeczenia agresji zbrojnej Federacji Rosyjskiej i gloryfikacji jej uczestników jako nowego wyzwania dla bezpieczeństwa przestrzeni informacyjnej Ukrainy. Prawie dziewięć na dziesięć osób (87,5%) jest zwolnionych z odbywania kary w zawieszeniu. Łagodność wobec winnych tłumaczy się z reguły szczerym wyrzutem sumienia za to, co zrobiły i pomocą organom ścigania w trakcie dochodzenia w sprawie przestępstwa. Badaczka zasadnie przyjmuje, że takie pokryminalne zachowanie jest jedynie zewnętrznym wyrazem akceptacji reguł gry, przystosowaniem się do niesprzyjających warunków, w jakich znalazła się osoba w związku z prowadzeniem śledztwa i procesu. W końcu ideologia człowieka, jego poglądy, nastroje nie tak łatwo i szybko podlegają zmianom. Dlatego taka linia zachowań jest niczym innym

⁷⁷ Р.Ш. Бабанли. *Призначення покарання в Україні...*, op. cit., С. 425.

jak chęcią zmniejszenia rozmiarów konsekwencji kryminalnych wobec siebie⁷⁸. Odpowiedź na postawione przez nas pytanie dopiero w przyszłości da kompleksowy karnoprawny i kryminologiczny opis przestępstwa przeciwko państwu.

Informacje kryminologiczne dot. osobowości kolaboranta, jego cechach społeczno-demograficznych, moralno-psychologicznych i karnoprawnych będą miały bezpośrednie skutki zarówno w toku dalszego doskonalenia legislacyjnego normy art. 111-1 kodeksu karnego, jak i opracowania skutecznych środków prewencji ogólnej i szczególnej tego rodzaju przestępstw. Uogólnienie danych statystycznych organów wymiaru sprawiedliwości pozwoliło na przedstawienie następującego kryminologicznego portretu osobowości kolaboranta: w przeważającej części jest to osoba płci męskiej w wieku od 29 do 54 lat, o odpowiednio wysokim stopniu wykształcenia – z wykształceniem wyższym i zawodowym; zdolna do pracy, ale nie pracująca lub przebywająca na emeryturze; podziela antynarodowe poglądy ideowo-polityczne, odrzuca legalną władzę na Ukrainie i próbuje politykę kraju agresora; niekarana wcześniej i wykazuje indywidualny charakter niezgodnego z prawem zachowania.

---

⁷⁸ В.С. Батиргареева, *До кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії РФ та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України*. „Інформація і право” 2022, №4(43), С. 43.

PAWEŁ SZABŁOWSKI¹

PRZECIWDZIAŁANIE KOLABORACJI Z WROGIEM W WARUNKACH WOJENNYCH. POLSKIE DOŚWIADCZENIA HISTORYCZNO-PRAWNE

Konwencjonalny atak zbrojny Federacji Rosyjskiej na Republikę Ukrainy jest pierwszym pełnoskalowym konfliktem zbrojnym w Europie od czasów II wojny światowej. Wraz z tragedią wojny w Ukrainie powróciły problemy związane z kwestią kolaboracji obywateli państwa atakowanego z przedstawicielami państwa napastniczego, które to w ostatnich dekadach były wyłącznie zagadnieniami natury teoretycznej. Dlatego też w poniższym tekście w sposób syntetyczny przedstawiono kwestię przeciwdziałania kolaboracji z przedstawicielami państwa okupacyjnego na podstawie doświadczeń polskich z lat 1939–1945 na obszarze okupowanym przez Rzeszę Niemiecką.

Rzeczpospolita Polska w 1939 r. była rozległym terytorialnie państwem, zajmującym niespełna 390 tys. km² z blisko 35 mln obywateli. RP była państwem wielonarodowym, gdzie Polacy stanowili blisko 70% całej populacji. Zwłaszcza na obszarach wschodnich i południowo-wschodnich dominowała ludność pochodzenia ukraińskiego oraz ruskiego, natomiast w ośrodkach miejskich występowały duże skupiska ludności żydowskiej².

---

¹ **Paweł Szabłowski** – asystent w Instytucie Nauk Prawnych Akademii Wymiaru Sprawiedliwości – Instytut Nauk Prawnych. Ukończył studia historyczne i prawnicze. W swoich badaniach podejmuje zagadnienia z zakresu historii prawa oraz historii wymiaru sprawiedliwości. ORCID: 0000-0002-2206-6815.

² Rzeczpospolita Polska w okresie dwudziestolecia międzywojennego borykała się z olbrzymimi problemami wewnętrznymi związanymi z próbą polonizacji ziem wschodnich. Z perspektywy czasu wiemy, że używane środki represyjne nie przyniosły zakładanych rezultatów związanych z polonizacją mieszkańców wschodnich województw RP, a można nawet zaryzykować stwierdzenie, że przyniosły odwrotny skutek. W kontekście kolaboracji ma to o tyle znaczenie, że funkcjonowała w RP duża grupa obywateli, którzy nie uznawali tego państwa za własne, a tym samym nie widzieli potrzeby, by w sytuacji wojennej wspierać to państwo. Co więcej, znane są z literatury wspomnieniowej przypadki z kampanii wrześniowej, opisujące wystąpienia przeciwko żołnierzom Wojska Polskiego

Kilkutygodniowa wojna obronna z 1939 r. zakończyła się klęską Wojska Polskiego. W efekcie ataku III Rzeszy Niemieckiej i następczego uderzenia wojsk ZSRR polskie państwo zostało rozbite. Prezydent wraz z rządem i naczelnym dowództwem wojskowym wyjechali do Rumunii. Dzięki stosownym zapisom obowiązującej wówczas konstytucji udało się podtrzymać ciągłość najważniejszych urzędów publicznych³ oraz zorganizować we Francji Rząd Polski na Uchodźstwie. Rząd ten pozostawał do końca wojny reprezentacją polityczną państwa polskiego, posiadającą uznanie międzynarodowe najważniejszych państw koalicji antyhitlerowskiej⁴.

Po zakończeniu działań wojennych w 1939 r., terytorium polskiego państwa zostało rozdzielone pomiędzy Rzeszę Niemiecką oraz ZSRR⁵. Polskie państwo zostało podzielone na dwie części wzdłuż linii rzek Pisy, Narwi, Bugu i Sanu. Obszar wschodni, liczący 202 tys. km² z 13 mln 400 tys. mieszkańców, został włączony bezpośrednio do ZSRR i rozczłonkowany na poszczególne republiki sowieckie, za wyjątkiem części województwa wileńskiego z samym Wilnem, które to władze ZSRR przekazały Litwie. Natomiast obszar okupowany przez Niemców, liczący 186 tys. km² z 21 mln 800 tys. mieszkańców, został podzielony na dwie części⁶. Obszar około 90 tys. km² na mocy dekretu kanclerza Rzeszy

---

mieszkańców ziem wschodnich RP. Nie podlega również dyskusji fakt, że część obywateli RP po 17 września 1939 r. witała żołnierzy ZSRR jak wyzwolicieli, budując na ich cześć specjalne bramy powitalne.

³ Zgodnie z art. 24 ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. z 1935 r., nr 30, poz. 227) w razie wojny okres urzędowania Prezydenta Rzeczypospolitej przedłuża się do upływu trzech miesięcy od zawarcia pokoju; Prezydent Rzeczypospolitej osobnym aktem, ogłoszonym w gazecie rządowej, wyznaczy wówczas swego następcę na wypadek opróżnienia się urzędu przed zawarciem pokoju. Z tej ścieżki skorzystał prezydent Ignacy Mościcki i zrzekł się urzędu prezydenta na Władysława Raczkiewicza. Raczkiewicz, korzystając z przyśługującego mu prawa do powoływania i odwoływania Prezesa Rady Ministrów, powołał 30 września 1939 r. na urząd Prezesa Rady Ministrów gen. Władysława Sikorskiego, który przebywał już na terenie Francji.

⁴ Po ataku III Rzeszy Niemieckiej na ZSRR w 1941 r. doszło do normalizacji stosunków dyplomatycznych na linii Rząd Polski – ZSRR. Jednak już w 1943 r. doszło do zerwania stosunków dyplomatycznych, po ujawnieniu przez władze niemieckie informacji o odnalezieniu w Katyniu masowych grobów polskich oficerów. Do końca wojny ZSRR nie uznawał na arenie międzynarodowej Rządu Polskiego na Uchodźstwie.

⁵ 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie został zawarty układ o nieagresji pomiędzy III Rzeszą Niemiecką a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, zwany w literaturze układem Ribbentrop–Mołotow. Podpisany w Moskwie dokument zawierał również tajny protokół dotyczący podziału ziem polskich w przypadku wybuchu wojny. Ostatecznego podziału ziem dokonano jednak na podstawie traktatu o granicach i przyjaźni III Rzesza–ZSRR z 28 września 1939 r.

⁶ B. Szyprowski, *Sąd kapturowy przy komendzie głównej ZWZ w Warszawie (sierpień 1940–listopad 1941)*, Warszawa 2016, s. 22.

Niemieckiej został włączony bezpośrednio do Rzeszy⁷. Na pozostałym obszarze, który pozostał pod kontrolą niemiecką (było to około 96 tys. km²), powołano Generalne Gubernatorstwo⁸. Stan ten uległ zmianie w drugiej połowie 1941 r., kiedy to Rzesza Niemiecka zaatakowała ZSRR⁹.

Jeszcze we wrześniu 1939 r. w kręgach wysokich rangą oficerów Wojska Polskiego podjęto decyzje o konieczności kontynuowania oporu przeciwko okupacji niemieckiej i sowieckiej. 27 września 1939 r. została powołana organizacja Służba Zwycięstwu Polski, która później została przekształcona w Związek Walki Zbrojnej. ZWZ był organizacją, która powstała bezpośrednio na mocy rozkazu Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego¹⁰. Powstanie tych organizacji było początkiem tworzenia się tzw. Polskiego Państwa Podziemnego, czyli konspiracyjnych struktur wojskowych oraz administracyjnych, które to w łączności z Rządem Polskim na Uchodźstwie miały prowadzić różnorakie zadania publiczne nakierowane na walkę z okupantem, w tym również związane z przeciwdziałaniem kolaboracji.

Po zakończeniu działań wojennych w 1939 r. Niemcy rozpoczęli tworzenie własnej administracji na okupowanych terenach. Już 1 września 1939 r. Naczelny Dowódca Lądowych Wojsk Niemieckich gen. Walther von Baruchitsch wydał odezwę do ludności polskiej, w której napisano: „Na obszarach okupowanych przez wojska niemieckie naczelnicy dowódcy poszczególnych armii objęli władzę wykonawczą. Należy się bezwzględnie stosować do ich rozkazów oraz do zarządzeń wszystkich niemieckich władz wojskowych. Siły zbrojne nie widzą w ludności

⁷ Włączono wówczas do Rzeszy Pomorze, Wielkopolskę, Śląsk, zachodnią część województwa łódzkiego, północną część województwa mazowieckiego oraz Suwalszczyznę. Szacuje się, że na włączonym do Rzeszy Niemieckiej obszarze mieszkało ok. 10 mln osób, z tego 600 tys. stanowiły osoby deklarujące narodowość niemiecką.

⁸ Generalne Gubernatorstwo – niem. *Generalgouvernement* (GG), twór administracyjny, ustanowiony 26 X 1939 r., na mocy dekretu Kanclerza Rzeszy Niemieckiej z dnia 12 X 1939 r., z okupowanych ziem polskich, które nie zostały włączone do Rzeszy Niemieckiej. Obejmowało obszar ok. 96 tys. km² zamieszkały przez ok. 11 mln 200 tys. mieszkańców. GG kierował Gubernator Generalny, którym został mianowany Hans Frank, rezydencja Gubernatora została ustanowiona w zamku na Wawelu. GG pierwotnie zostało podzielone na 5 tzw. dystryktów: krakowski, radomski, lubelski oraz warszawski. W sierpniu 1941 r. został dołączony dystrykt galicyjski.

⁹ Po zajęciu przez Niemców całości ziem polskiego państwa sprzed 31 sierpnia 1939 r., Generalne Gubernatorstwo rozszerzono o obszar dawnych województw lwowskiego, tarnopolskiego oraz stanisławowskiego. Tzw. Okręg Białostocki został włączony w obszar Prus Wschodnich, a na terenach północno-wschodnich oraz wschodnich utworzono odpowiednio Komisariat Rzeszy Wschód i Komisariat Rzeszy Ukraina.

¹⁰ *Instrukcja gen. K. Sosnkowskiego dla płk. S. Roweckiego z dnia 4 grudnia 1939 r.*, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939–czerwiec 1941”, red. pod przew. T. Pełczyński, Wrocław i in. 1990, s. 10.

cywilnej swego wroga, wszystkie postanowienia prawa międzynarodowego będą szanowane. Życie gospodarcze kraju oraz administracja są nadal czynne lub będą zorganizowane na nowo. Złożenie pracy jest wzbronione, bierny opór oraz sabotaż wszelkiego rodzaju będą uważane za czynność wrogą, skierowaną przeciw niemieckim siłom zbrojnym, i zwalczać się je będzie wszelkimi środkami. Każdy powinien się stosować do rozkazów wydanych w interesie każdego z osobna, jak i ogółu”¹¹. Niemcy oczekiwali, że obywatele polscy będą stosować się do wykonywania poleceń niemieckich władz wojskowych. Odmowa współpracy miała być zwalczana wszelkimi środkami, przez co należy rozumieć, że Niemcy deklarowali, że będą używać siły, w tym również zabijać osoby, które nie będą podporządkowywać się ich rozkazom i wydawanym zarządzeniom. Kiedy w październiku 1939 r. powołano Generalne Gubernatorstwo, Hans Frank, który stanął na czele tego podmiotu, wydając akt proklamacyjny deklarował, że życie codzienne będzie odbywało się według dotychczasowych zasad społecznych. Zastrzegł jednak, że obywatele polscy mają spełniać powszechny obowiązek pracy na rzecz Rzeszy Niemieckiej¹².

Mimo tych deklaracji Niemcy od pierwszych dni wojny prowadzili bezwzględna politykę terroru. Jeszcze w trakcie działań wojennych lotnictwo niemieckie masowo ostrzeliwało cywilne kolumny uchodźców. Dochodziło również do innych zbrodni wojennych. Na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy Niemieckiej do końca 1939 r. zamordowano około 40 tys. przedstawicieli elity polskiej¹³, a blisko milion osób zostało przymusowo przesiedlonych do Generalnego Gubernatorstwa. Polityka terroru była powszechna i organizowano ją w taki sposób, by mogła dotyczyć nie tylko osób zaangażowanych w prace konspiracyjne, ale również całkowicie przypadkowych jednostek. Takie działanie miało na celu zastraszenie polskiego społeczeństwa oraz zmuszenie go do uległości wobec władzy niemieckiej.

Każda sytuacja wojenna powoduje zmiany w ludzkiej mentalności. Człowiek przyzwyczaja się do tragicznych wydarzeń i oswaja się ze śmiercią. Ujawniają się również skrywane w ludziach negatywne cechy. Po klęsce Wojska Polskiego jesienią 1939 r. nie było inaczej. Społeczeństwo było zdruzgotane porażką w wojnie obronnej. Sytuacja gospodarcza w Generalnym Gubernatorstwie była bardzo trudna. Brakowało żywności, ceny w sklepach były niewspółmierne do zarobków i pojawiał się głód. Powszechne stały się napady rabunkowe i wzrosła

¹¹ Z. Polubiec (red.), *Okupacja i Ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, tom I, „1939–1942”, Warszawa 1972, s. 99.

¹² *Proklamacja Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 26 października 1939 r.*, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 282, z dn. 26 października 1939 r.

¹³ Największe masowe egzekucje Niemcy przeprowadzili na Pomorzu w lasach piasnickich. Masowe morderstwa rozpoczęły się już w październiku 1939 r. i trwały do wiosny 1940 r. Wedle różnych szacunków zostało tam zamordowanych od 12 tys. do nawet 60 tys. osób.

przestępczość. Wszystko to sprzyjało i pozwalało rozwijać się działalności kolaboracyjnej w polskim społeczeństwie. Nie doszło do zorganizowanej współpracy Polaków z niemieckim okupantem, tak jak było to w Norwegii czy Francji. Nie można jednak zaprzeczyć, że pojedyncze jednostki, z różnych względów i pobudek, decydowały się na współpracę z okupantem w formie niejawnej, stając się agentami Gestapo lub jawnie wspierając władze okupacyjne.

Zwalczanie przejawów kolaboracji było jednym z ważnych zadań konspiracyjnego wymiaru sprawiedliwości, którego organizację rozpoczęto już późną jesienią 1939 roku. W warunkach konspiracyjnych zbudowanie systemu podziemnego wymiaru sprawiedliwości było bardzo trudnym zadaniem. Należało zapewnić kadrę posiadającą odpowiednie wykształcenie prawnicze oraz doświadczenie praktyczne, która to jednocześnie dawałaby rękojmię bezstronności oraz pewność zachowania tajności całego przedsięwzięcia. Konieczne było również zapewnienie w choć minimalnym zakresie procesowych gwarancji dla osoby oskarżonej w ten sposób, żeby sąd podziemny nie stał się wyłącznie maszyną do skazywania. Niezbędne również było zapewnienie właściwych warunków lokalowych do organizacji tajnych rozpraw.

W pierwszej kolejności należało jednak stworzyć formalne ramy działalności podziemnego sądownictwa. Wymogi stanu prawnego przed 1 września 1939 r., dotyczące organizacji i ustroju sądownictwa oraz kwestii procesowych, były w warunkach trwającej okupacji niemożliwe do realizacji. Dlatego też należało ustanowić nowe formy działania dla podziemnego wymiaru sprawiedliwości.

Już w styczniu 1940 r. z kierownictwa ZWZ do Rządu na Uchodźstwie wysłała inicjatywa powołania sądów kapturowych na terenach okupowanych¹⁴. W kwietniu 1940 r. Komitet Ministrów dla spraw Kraju przyjął uchwałę¹⁵ dotyczącą powołania tego rodzaju sądów¹⁶ w kraju. Zgodnie z założeniami uchwały, sądy kapturowe były uprawnione do wydawania wyroków śmierci na osobach prześladowanych polskich obywateli, zdrajcach oraz prowokatorach¹⁷. Założenie

¹⁴ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej: wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II Wojny Światowej*, Warszawa 2011, s. 42.

¹⁵ *Uchwała Komitetu dla spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r. w sprawie sądów kapturowych w Kraju*, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 220.

¹⁶ Nazwa Sąd Kapturowy nawiązuje do występujących od XIV w. sądów szlacheckich, zwoływanych w czasie bezkrólestwa. Sędziowie mieli nosić czarne kaptury na znak żałoby po śmierci monarchy. Sądy te występowały do połowy XVIII wieku. Patrz. B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 45.

¹⁷ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 44; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit. s. 200.

było takie, żeby powołać dwa sądy kapturowe, jeden wojskowy podległy ZWZ, a drugi podległy Delegaturze Rządu na Kraj¹⁸ dla osób, które nie były członkami konspiracji. Sądy kapturowe ZWZ rozpoczęły działanie już w 1940 r., natomiast te przy Delegaturze Rządu dopiero pod koniec 1942 r. lub na początku 1943 r.¹⁹, ale już jako Cywilny Sąd Specjalny.

W maju 1940 r. został opracowany *Kodeks sądów kapturowych ZWZ*²⁰, który to określał zasady proceduralne funkcjonowania tych sądów. Zgodnie z założeniami kodeksu, sąd kapturowy powinien składać się z prokuratora, sędziego śledczego oraz Sądu Wyrokującego. Sąd Wyrokujący miał trzyosobowy skład. Przewodził mu właściwy komendant ZWZ²¹, a skład uzupełniało dwóch stałych członków, z których jeden musiał być zawodowym sędzią, a w przypadku szczególnym – adwokat lub inna osoba z wykształceniem prawniczym. Zakładano, że funkcję prokuratora mógł pełnić prokurator lub sędzia wojskowy, natomiast rolę sędziego śledczego oraz obrońcy mogły pełnić osoby, które posiadały prawnicze wykształcenie. Dodatkowo każda z osób będących w składzie sądu kapturowego musiała być członkiem ZWZ²².

Postępowanie wyglądało w ten sposób, że na polecenie właściwego komendanta ZWZ sędzia śledczy wszczynał dochodzenie w określonej sprawie. Dochodzenie miało być szybkie i tajne. Zebrany materiał był przedstawiany do prokuratora, który zwracał go do uzupełnienia lub decydował się na sporządzenie aktu oskarżenia i przekazania sprawy do przewodniczącego sądu kapturowego. Przewodniczący niezwłocznie zwoływał rozprawę. Na rozprawę mogli zostać wezwani

¹⁸ Delegatura Rządu na Kraj – utworzony w 1940 r. konspiracyjny organ Rządu Polskiego na Uchodźstwie, którego zadaniem była organizacja administracji cywilnej i przygotowanie warunków do ponownego objęcia władzy przez rząd po zakończeniu działań wojennych. Na jej czele stał Delegat Rządu na Kraj.

¹⁹ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” R. 119, nr 4, 2012, s. 714–715.

²⁰ *Kodeks sądów kapturowych Z.W.Z.*, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 229–233.

²¹ Związek Walki Zbrojnej miał rozbudowaną strukturę terenową, która podlegała również modyfikacjom na przestrzeni czasu. Początkowo istniała Komenda Główna na Obczyźnie, ponieważ pierwszym Komendantem ZWZ był gen. Kazimierz Sosnowski, który pełnił tę funkcję, przebywając we Francji. Komendzie Głównej podlegały Komendy Okupacji (niemieckiej i sowieckiej). Każda z tych komend dzieliła się na poszczególne Obszary, a ten na Okręgi. Z końcem czerwca 1940 r. została powołana Komenda Główna ZWZ w Kraju, a Komendantem Głównym ZWZ został gen. Stefan Rowecki, dotychczasowy komendant Okupacji niemieckiej. Wówczas podział strukturalny na Komendy okupacji przestał mieć znaczenie strukturalne, patrz: B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 39.

²² *Kodeks sądów kapturowych Z.W.Z.*, pkt. 4–6, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 229–233.

świadkowie, a w wyjątkowych okolicznościach również oskarżony. Na rozprawie sędzie sprawozdawca przedstawiał zebranych akta sprawy. Po przesłuchaniu świadków i przedstawieniu materiału dowodowego głos miał prokurator oraz obrońca lub oskarżony. Po zamknięciu rozprawy skład sędziowski zbierał się na naradę, w trakcie której omawiano sprawę. Na naradzie odbywało się głosowanie, ale jedynie co do winy oskarżonego. Oskarżony mógł zostać uznany za winnego i wówczas skazywano go na śmierć lub mógł zostać uniewinniony. Sąd nie mógł wydać innego rozstrzygnięcia. Dlatego też w kodeksie sądów kapturowych zastrzegano, że „wyrok skazujący winien być wydany z wielką ostrożnością i tylko na podstawie niewątpliwych faktów i dowodów”. Od wyroku skazującego nie przysługiwał żaden środek odwoławczy. Podlegał on jedynie zatwierdzeniu przez właściwego Delegata Rządu. Dopiero po zatwierdzeniu przewodniczący sądu nakazywał wykonanie wyroku. Wykonawcami wyroków byli specjalnie do tego wybrani członkowie ZWZ²³.

Co interesujące, razem z kodeksem sądów kapturowych ZWZ został wydany dokument nazwany „Przepisy materialne”²⁴. W dokumencie tym znalazły się definicje przestępstwa *zdrady*²⁵, *szpiegostwa*²⁶, *provokacji*²⁷, *denuncjacji*²⁸, *nieludzkiego prześladowania* i *krzywdzenia ludności polskiej*²⁹. Za wszystkie te przestępstwa przewidywano karę śmierci.

²³ *Kodeks Sądów Kapturowych Z.W.Z.*, pkt. 7–13, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 230–232.

²⁴ *Przepisy materialne*, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 233–234.

²⁵ Zbrodni zdrady dopuszcza się obywatel Państwa Polskiego, który ujawnia innej osobie tajemnicę organizacji ZWZ lub tajemnicę Państwa Polskiego, dotyczącą obrony państwa lub jego Sił Zbrojnych, patrz: *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 233.

²⁶ Zbrodni szpiegostwa dopuszcza się ten, kto udziela rządowi obcego państwa informacji, wiadomości, dokumentów lub innych przedmiotów dotyczących istnienia lub działalności organizacji ZWZ, Polskich Sił Zbrojnych, organizacji i spraw polskich stowarzyszeń, zrzeszeń, instytucji i władz – które mogą być użyteczne obcemu państwu przeciwko ZWZ, państwu lub narodowi polskiemu, patrz: *Przepisy materialne...*, s. 233.

²⁷ Zbrodni provokacji dopuszcza się ten, kto w porozumieniu z władzą obcego państwa lub z własnej inicjatywy, bez rozkazu organizacji polskiej namawia, nakłania lub podżega do czynów lub działalności przeciwko obcemu państwu, celem ich ujawnienia, patrz: *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

²⁸ Zbrodni denuncjacji dopuszcza się obywatel polski, który przed rządem obcego państwa oskarża lub skierowuje ściganie o czyn przeciwko obcemu państwu, patrz: *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

²⁹ Kto w sposób nieludzki, sprzeczny z naturalnym poczuciem sprawiedliwości prześladowuje lub krzywdzi ludność polską czynem lub zarządzeniem, dopuszcza się zbrodni nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej, patrz: *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

Wyroki skazujące sądu kapturowego podlegały zatwierdzeniu przez właściwego Delegata Rządu. Zatwierdzony wyrok stawał się ostateczny i prawomocny, wówczas przewodniczący składu sądzącego ustnie nakazywał wykonanie wyroku. Kodeks sądów kapturowych nie określał w szczególności sposobu wykonywania wyroku, zostawiając w tym względzie swobodę grupie egzekucyjnej³⁰.

Wyroku skazującego ani jego uzasadnienia nie przytaczano oskarżonemu, jeżeli nie brał on udziału w rozprawie. Najczęściej sam wyrok również nie był publikowany, zdarzały się natomiast przypadki, w których publikowano w prasie konspiracyjnej informacje o samym wykonaniu kary śmierci na konkretnej osobie. Wyrok był zazwyczaj wykonywany przez zastrzelenie, znane są jednak pojedyncze przypadki wykonania egzekucji poprzez powieszenie lub zasztyletowanie. W obiegowej opinii funkcjonuje pogląd, że przed wykonaniem wyroku egzekutor wypowiadał słowa: „W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej (...)”. Ale w relacjach osób z oddziałów egzekucyjnych pojawiają się również informacje o tym, że wyrok był wykonywany z zaskoczenia, bez zwracania się do osoby skazanej. Do wykonywania wyroków były oddelegowane specjalne oddziały³¹.

Znane są również przypadki likwidacji obywateli polskich przez oddziały podziemia, które nie były poprzedzone postępowaniem w sądzie podziemnym³². Zgodnie z wytycznymi Komendanta Głównego ZWZ można było dokonać likwidacji osoby, która stanowiła bezpośrednie zagrożenie dla organizacji i zwłoka w jej likwidacji mogła przynieść negatywne konsekwencje. Właśnie w takim specjalnym trybie został prawdopodobnie zastrzelony 7 marca 1941 r. Igo Sym. Sym był aktorem, który po zwycięskiej dla Rzeszy Niemieckiej kampanii z 1939 r. rozpoczął na szeroką skalę kolaborację z okupantem. Został dyrektorem Theater der Stadt Warschau i zarządzał kinem „Helgoland”. Werbował polskich aktorów do udziału w niemieckich propagandowych filmach, doradzał również władzom okupacyjnym w zakresie działalności kulturalnej. Sym był podejrzewany o współpracę z niemieckim wywiadem jeszcze przed 1939 r., a w lutym 1941 r. ustalono, że jest agentem Gestapo. Planowany wyjazd Syma do Berlina przyspieszył konieczność jego likwidacji. Został zabity w swoim mieszkaniu przy

³⁰ *Kodeks Sądów Kapturowych Z.W.Z.*, pkt 13, patrz: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 232.

³¹ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 84–85.

³² Gen. Rowecki w meldunku do gen. Sosnkowskiego w marcu 1940 r., odnosząc się do propozycji utworzenia sądów kapturowych, zgłosił swoje uwagi dotyczące zbyt centralistycznej struktury. Jednocześnie poinformował swojego zwierzchnika, że SZP/ZWZ od grudnia prowadzi działania likwidacyjne w stosunku do osób podejrzanych o szpiegostwo, patrz: *Meldunek gen. Roweckiego do gen. Sosnkowskiego z dnia 7 marca 1940 r.*, *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 152–153.

ul. Mazowieckiej w Warszawie. Śmierć Igo Szyma wywołała ostre represje ze strony władz okupacyjnych. W ciągu następných dni aresztowano kilkunastu aktorów, których podejrzewano o udział w spisku, a w odwecie rozstrzelano 21 osób³³. Na całą sytuację zareagowało kierownictwo wojskowe w Londynie. Gen. Sosnkowski w depeszy do gen. Roweckiego pisał: „a) organizacja wojskowa prowadzi akcję terrorystyczną z własnej inicjatywy tylko w ramach obrony własnej, b) wyr. i śmierci wydane przez sądy kapturowe Związku podlegają zatwierdzeniu przez Delegata Rządu, d) ogólna akcja terrorystyczna, wykraczająca poza ramy koniecznej ochrony Związku, może być nakazana tylko przez Delegata Rządu i ma być prowadzona ściśle w myśl jego wskazówek, e) Delegat Rządu i Komendant organizacji wojskowej w kraju uzgadniają celowość akcji terrorystycznej, przy czym obowiązani są zawsze rozważyć, czy nie lepiej poniechać tego rodzaju aktów terroru, jak zabójstwo Igo Szyma, ze względu na ofiary, jakie za sobą pociągają. Akcji terrorystycznej ‘dzikiej’ należy przeciwdziałać”³⁴.

W drugiej połowie 1941 r. można było zaobserwować znaczne pogorszenie się poziomu moralnego w polskim społeczeństwie. Miały na to wpływ panujący terror, braki w dostępie do podstawowych dóbr, w tym żywności, oraz sukcesy wojenne Rzeszy Niemieckiej. Jesienią 1941 r. Niemcy stały u szczytu swojej militarnej potęgi, kontrolując większość kontynentalnej Europy i zagrażając ZSRR. W listopadzie 1941 r. Komendant Główny ZWZ gen. Rowecki w meldunku do Naczelnego Wodza wnosił o korektę działalności sądów podziemnych. Rowecki widział potrzebę zmian w sądownictwie jako odpowiedź na zmiany nastrojów społecznych. Pisał: „Do dokonania zmiany statutu [sądów kapturowych] skłoniły mnie zarówno doświadczenia dwuletniej działalności naszej w okupacji, jak i spostrzeżenia poczynione na tle obniżającego się w społeczeństwie poziomu moralnego, spowodowanego eksterminacyjną polityką okupanta, oraz pogłębiającym się niedostatkiem ogółu ludności. (...) Na tym podłożu poczęła szerzyć się przestępczość, zwłaszcza przestępstwa pospolite, rozwinęło się donosicielstwo, zaznaczyły przypadki zbrodniczego współdziałania poszczególnych jednostek z okupantem. (...) Powyższy stan rzeczy nie mógł pozostawać w pewnym stopniu bez wpływu na własne szeregi. (...) Celem zapobieżenia i zwalczania przestępczości wśród osób wojskowych, zapewnienia bezpieczeństwa naszym

³³ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 43.

³⁴ Depesza z 21.03.1941 r. gen. K. Sosnkowskiego, cyt. za B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 43.

poczynaniom oraz dla utrzymania karność na należytych poziomie, zdecydowałem się na niezbędną zmianę statutu Sądów Kapturowych³⁵.

Jedną z podstawowych zmian była kwestia nazwy podziemnego sądu. Kierownictwo ZWZ uważało, że nazwa „sąd kapturowy”, mimo historycznego nawiązania do sądów szlacheckich, niesie ze sobą przede wszystkim negatywne konotacje jako sąd, który służy wyłącznie do wydawania wyroków skazujących. Zmieniono wówczas również zakres kompetencyjny sądów. Sądy kapturowe mogły wyłącznie stwierdzać winę skazując na śmierć lub uniewinniać oskarżonego. Natomiast Wojskowe Sądy Specjalne otrzymały możliwość gromadzenia spraw, w których w ocenie sądu nie należało wydawać kary śmierci, ale społeczna szkodliwość tych zachowań była na tyle doniosła, że po zakończeniu wojny osoby te miały zostać pociągnięte do odpowiedzialności karnej³⁶.

W teorii reorganizacja sądów podziemnych i zatwierdzenie statutu Wojskowych Sądów Specjalnych nastąpiło 14 lutego 1942 roku. W praktyce jednak nowe przepisy stosowano już wcześniej. Z ustaleń B. Szyrowskiego wynika, że sąd kapturowy przy Komendzie Głównej ZWZ już we wrześniu 1941 r. orzekał na podstawie niezatwierdzonego jeszcze wówczas statutu Wojskowych Sądów Specjalnych³⁷.

Konspiracyjne sądownictwo karne powszechne nie powstawało tak sprawnie jak wojskowe. Szacuje się, że dopiero w początku 1943 r. udało się powołać Cywilny Sąd Specjalny. W literaturze przedmiotu pojawia się teza, że wśród przyczyn tego spowolnienia leżał sprzeciw części cywilnych prawników zaangażowanych w działalność Polskiego Państwa Podziemnego, nie zgadzających się z koncepcją funkcjonowania sądu uprawnionego do wydawania wyroków śmierci, który jednocześnie nie jest zobowiązany do dokonania przesłuchania osoby oskarżonego³⁸.

W początkach 1943 r. zaczęto również tworzyć Komisje Sądzące Walki Cywilnej³⁹, które były podległe Kierownictwu Walki Cywilnej. Powołano je, by rozpatrywały wykroczenia i przestępstwa mniejszej wagi, popełnione przez obywateli polskich. Zgodnie z zapisami Regulaminu Komisji Sądzących „Celem działalności Komisji jest usuwanie szkodliwych objawów życia społecznego pod okupacją przez napiętnowanie w sposób legalny czynów jednostek i grup, niezgodnych

³⁵ T. Pełczyński (red.), *Meldunek nr 88 gen. Roweckiego do Naczelnego Wodza gen. Sikorskiego z dnia 20 listopada 1941 r., Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945*, tom 2, „Czerwiec 1941–kwiecień 1943”, Wrocław i in. 1990, s. 149–150.

³⁶ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 46–47.

³⁷ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 55.

³⁸ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s. 714–715.

³⁹ Z czasem organy te zostały przemianowane na Komisje Sądzące Walki Podziemnej.

z racją stanu Państwa i Narodu Polskiego oraz z godnością narodową⁴⁰. Można założyć, że do właściwości Komisji należały wszystkie wykroczenia i przestępstwa, które nie mieściły się w kompetencjach konspiracyjnego sądownictwa. Komisje orzekały w składach co najmniej trzyosobowych, ale w posiedzeniu Komisji brał udział również rzecznik Kierownictwa Walki Cywilnej, który pełnił rolę oskarżyciela. Komisje mogły orzekać kary upomnienia, nagany albo infamii. W 1944 r. do katalogu kar dołączono również chłostę oraz spowodowanie szkody na majątku. Kara fizyczna była stosowana wobec osób, które nie reagowały na inne kary oraz, co istotne, nie mogła powodować trwałego uszczerbku na zdrowiu lub śmierci. Warto przytoczyć fragment tekstu W. Grabowskiego, który określił, jakie dyrektywy stosowano w przypadku poszczególnych rodzajów kar: „Upomnienie stosowano w wypadkach lżejszych wykroczeń, co do których można było sądzić, że zostały popełnione lekkomyślnie. Naganą karano czyny mniejszej wagi, stanowiące jednak świadome i poważne wykroczenie. Infamię orzekano w wypadku poważnych wykroczeń, stojących w sprzeczności z interesami państwowymi i narodowymi Polski⁴¹”.

Podkreśla się, że Komisje miały za cel piętnowanie osób, które swoim zachowaniem uchybiały postawie obywatelskiej i sprzeciwowi wobec okupanta. Działalność Komisji miała w dużej mierze wymiar symboliczny lub ostrzegawczy i nie doprowadzała do wykonania kar realnie dotkliwych. Funkcjonowanie Komisji było jednak niezbędne, by w warunkach przedłużającej się wojny podtrzymać odpowiednie morale społeczeństwa, które od blisko czterech lat zmaga się z trudami okupacji oraz dramatyczną sytuacją gospodarczą⁴².

W końcu 1940 r. w ramach struktur ZWZ powstało Kierownictwo Walki Cywilnej, którego celem było organizowanie i prowadzenie społecznego oporu przeciwko okupantowi. Głównym celem KWC było zachęcanie polskich obywateli do działań sabotażowych bez użycia broni w stosunku do okupanta, biernego oporu wobec zarządzeń niemieckich władz, bojkotu instytucji rozrywkowych czy też niemieckiej pracy polskojęzycznej. Poprzez działanie KWC Rząd Polski na Uchodźstwie chciał skłonić Polaków do aktywnego zaangażowania się w opór przeciwko okupantom oraz podnosić morale społeczeństwa.

⁴⁰ L. Gondek, *Regulamin Komisji Sądzących, W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 206.

⁴¹ W. Grabowski, *Podziemny rząd – Delegatura Rządu RP na Kraj – Walka Cywilna PPP*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2015, nr 22/1 (49), s. 155; W. Grabowski, *Sądy Kapturowe Delegatury Rządu na Kraj. Przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Poznań 2007, t. 59, z. 2, s. 257–267.

⁴² P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s. 715.

W 1941 r. w podziemiu powstał dokument nazywany „Kodeksem Moralności Obywatelskiej”⁴³. Kodeks powstał w Departamencie Sprawiedliwości Delegatury Rządu⁴⁴. Zawierał on opisy 25 czynów, które były piętnowane wśród społeczności polskiej. Jak pisali sami autorzy kodeksu w komentarzu do niego: „Zadaniem Kodeksu jest pohamowanie ujawniającego się w społeczeństwie procesu odstępowania z jednej strony od pewnych norm prawnych, których naruszenie stanowi przestępstwo *sensu stricto*, z drugiej zaś od pewnych norm etycznych, które w dobie toczzonej walki winny obowiązywać każdego Polaka. Chodzi więc o wykreślenie granic prawnych i etycznych, których Polakowi nie wolno przekraczać. Z tych względów kodeks obraca się niejako w dwóch płaszczyznach: prawnej i etycznej. Zaznaczyć należy, że płaszczyzna prawna jest szersza od tej, którą przewidywało dotychczasowe ustawodawstwo”⁴⁵.

Kodeks dzielił się na cztery działy. W dziale pierwszym znajdowały się zbrodnie zdrady państwa i narodu polskiego, za które groziła kara śmierci⁴⁶. W dziale drugim zostały wskazane przestępstwa przeciwko przynależności do Narodu Polskiego. Za te czyny nie groziła już kara śmierci, ale sąd mógł skazać na utratę praw publicznych lub obywatelskich oraz zakazać prawa wykonywania określonego zawodu. Dział trzeci dotyczył przestępstw związanych z naruszeniem moralności obywatelskiej. Natomiast w dziale czwartym wskazano przepisy dotyczące przestępstw przeciwko godności obywatelskiej, za popełnienie których groziły kary związane z utratą czci obywatelskich, tak jak infamia, publiczne napiętnowanie, bojkot towarzyski. Informacje o tych karach miały być publikowane w prasie konspiracyjnej.

W 1942 r. na łamach „Biuletynu Informacyjnego” zostało opublikowanych „10 przykazań Walki Cywilnej”⁴⁷. Dekalog ten zawierał wytyczne, w jaki sposób polski obywatel powinien się zachowywać w okresie okupacji. W pierwszej kolejności każdy miał pamiętać, że walka z Niemcami jeszcze się nie zakończyła, dlatego też należy prowadzić ją dalej, nawet w okupowanym kraju w formie walki cywilnej, którą prowadzić powinien każdy, bez względu na ewentualną przynależność do struktur konspiracji. Istotną kwestią było również reagowanie na sytuacje, w której ktoś łamie zasady oporu przeciwko okupantowi. Wówczas należało próbować „nawrócić” taką osobę na właściwe zachowanie. Jeżeli to nie przyniosło efektu, należało zgłosić ten fakt władzom konspiracyjnym.

⁴³ Treść kodeksu została załączona w Aneksie.

⁴⁴ B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 31.

⁴⁵ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1988, s. 432.

⁴⁶ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s. 717–718.

⁴⁷ *Biuletyn Informacyjny*, nr 18 z 7 maja 1942 r.

Tekst kończy się apelem: „Polacy! Stopień podporządkowania się powyższym zasadom i nakazom będzie sprawdzianem naszej wartości obywatelskiej wobec przyszłych pokoleń. Pamiętajcie, że w dniach wolności wszyscy będziemy musieli zdać rachunek z naszego obecnego stanowiska i naszych czynów”⁴⁸.

Podsumowując, okupacja niemiecka ziem polskich w II wojnie światowej przyniosła olbrzymie spustoszenie społeczne. Tragedia wojny spowodowała, że najbardziej negatywne aspekty ludzkich charakterów uzewnętrzniały się. Kierownictwo Polskiego Państwa Podziemnego przez cały okres okupacji usiłowało w swoich działaniach mobilizować społeczeństwo do sprzeciwu przeciwko okupantowi. Mimo tych wysiłków pojawiały się przypadki osób, które decydowały się na kolaborację z wrogiem.

Problematyka kolaboracji z okupantem była bardzo złożona i mogła mieć różnego rodzaju źródła. Dlatego też władze konspiracyjne stworzyły podziemny wymiar sprawiedliwości, który funkcjonował niemal przez okres całej okupacji. Początkowo były to sądy kapturowe ZWZ, które uprawnione były do wydawania wyroków śmierci. Z biegiem czasu sądy kapturowe przekształcono w Wojskowe Sądy Specjalne oraz powołano Cywilne Sądy Specjalne. Te organy były uprawnione do wydawania wyroków śmierci, ale również mogły po zebraniu materiału odroczyć wydanie wyroku skazującego do czasu zakończenia wojny w przypadku, kiedy kara śmierci byłaby niewspółmierna do czynów danej osoby. W ramach cywilnego wymiaru sprawiedliwości powołano również Komisje Sądzące Walki Cywilnej, później przekształcone w Komisje Sądzące Walki Podziemnej, które również wydawały wyroki w sprawach dotyczących współpracy z okupantem. Były to najczęściej sprawy o mniejszym zawinieniu, dotyczące często kwestii moralno-obyczajowych. Komisje te mogły wydać wyrok skazujący przewidujący upomnienie, naganę, infamię, a z czasem również karę cielesną chłosty.

W strukturach Polskiego Państwa Podziemnego przygotowano również co najmniej kilka różnych dokumentów, które miały pomagać i zachęcać do właściwego zachowania się w sytuacjach codziennej okupacji – „Kodeks Moralności Obywatelskiej” czy „10 Przykazań Walki Cywilnej”. Jedną z takich zasad zachowania, które nie dotyczyły kwestii szpiegostwa czy zdrady, a były bardzo istotne z punktu widzenia właściwego zachowania się obywatelskiego w warunkach okupacji, było nieutrzymywanie stosunków miłosnych lub towarzyskich z przedstawicielami okupanta.

---

⁴⁸ Ibidem.

Wszystkie te działania w ostatecznym rozrachunku przyniosły oczekiwany efekt i społeczeństwo polskie, mimo długiej i bardzo dotkliwej okupacji nie zdecydowało się na masową kolaborację, albo chociaż akceptację dla nowego reżimu. Choć oczywiste jest, że na ten fakt miało wpływ dodatkowo wiele innych czynników, których w krótkim tekście nie sposób jest uchwycić.

SERHIJ ADAMOWYCZ¹

KOLABORACJONIZM UKRAIŃCÓW Z PUNKTU WIDZENIA OKUPACYJNYCH REŻIMÓW ROSYJSKICH W WIEKACH XX I POCZĄTKU XXI

Rosyjska władza imperialna przedstawiała rosyjską monarchię, dyktaturę bolszewicką czy państwo Putina na podstawie normatywnych aktów prawnych lub udając mitologię powstania jednego narodu „radzieckiego”, niszczyła naród ukraiński. W związku z tym łatwo było ukraińskiej samoidentyfikacji narodowej, aby oskarżyć osobę o współpracę z wrogiem. Według tej koncepcji rząd rosyjski w wiekach XX i na początku XXI systematycznie i konsekwentnie niszczył ośrodki kultury ukraińskiej, struktury polityczne, wybitnych ludzi, którzy byli wyrazicielami ukraińskiej idei narodowej.

Polityczna niewiarygodność duchowieństwa greckokatolickiego i elity ukraińskiej w czasie rosyjskiej okupacji Galicji Wschodniej 1914–1917 r.

Wraz z początkiem I wojny światowej ziemie Galicji Wschodniej stały się terenem zaciętych walk i represji rosyjskich władz okupacyjnych. Ukraiński historyk i polityk M. Hruszewski porównywał ten okres w historii Galicji

---

¹ **Serhij Adamowycz**, doktor nauk historycznych, profesor, kierownik Katedry Teorii i Historii Państwa i Prawa Podkarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka (Iwano-Frankowsk). Badacz historii i wojny światowej, narodowowyzwoleńczej walki Ukraińców z sowieckim karnym i represyjnym reżimem politycznym w latach 40.–50. XX w., kształtowania się państwowości ukraińskiej na przełomie XX i XXI w., zbrodni wojennych dokonanych przez Rosjan w wojnie rosyjsko-ukraińskiej 2014–2023. Jest autorem 216 prac naukowych, w tym 7 monografii autorskich, 81 artykułów naukowych w publikacjach specjalistycznych oraz 137 wystąpień na konferencjach. ORCID: <http://0000-0003-4236-741X>.

Wschodniej i Bukowiny z „Ruina” drugiej połowy XVII wieku². Rosjanom w polityce aneksyjnej pomagały organizacje moskwofilskie, utworzone w przededniu I wojny światowej przy wsparciu finansowym rosyjskich służb specjalnych, które broniły pokrewieństwa mieszkańców zachodniej Ukrainy z narodem rosyjskim. Dopiero represyjna polityka rosyjskiego reżimu okupacyjnego wobec miejscowej ludności w Galicji Wschodniej w latach 1914–1917 oraz zbrodnie wojenne armii rosyjskiej ukazały odmienność cywilizacyjną i etniczną Rosjan.

Badacze działalności administracji okupacyjnej w Galicji Wschodniej podczas I wojny światowej są zgodni, że działania władz rosyjskich, oprócz zaspokajania potrzeb struktur wojskowych oraz zachowania stabilności społeczno-gospodarczej i politycznej, miały na celu aneksję Galicji Wschodniej i stosowały represje wobec duchowieństwa greckokatolickiego, struktur publicznych oraz edukacyjnych na rzecz integracji regionu z Imperium Rosyjskim³.

Należy zaznaczyć, że już w wyniku bitwy galickiej w okresie lato–jesień 1914 r. zachodnie ziemie ukraińskie zostały niemal całkowicie zajęte przez wojska rosyjskie i znajdowały się pod kontrolą władz rosyjskich niemal do czerwca następnego roku – 1915. Zgodnie z „Tymczasowym rozporządzeniem w sprawie zarządzania regionami austro-węgierskimi okupowanymi prawem wojennym”, główną rolę w organizacji i zarządzaniu okupowanym terytorium nadano strukturom wojskowym, w tym Stawce Generalnego dowódcy Wojska Polskiego. Podlegał mu sztab dowódcy Frontu Południowo-Zachodniego, także naznaczony szefem rosyjskiej administracji okupacyjnej generał-gubernatorem⁴.

Gubernatorzy, starostowie i burmistrzowie tworzyli sztab Tymczasowego Generalnego Gubernatorstwa, który powstał 22 sierpnia 1914 r. na terenach ukraińskich zajętych przez Austro-Węgry. Pomimo różnych ocen profesjonalizmu rosyjskich urzędników, dopuścili się oni licznych nadużyć i czynów niemoralnych. I tak, w liście z 8 stycznia 1915 r. namiestnik Tarnopola stwierdził, że „(...) niektórzy komendanci okręgowi aresztują i przetrzymują różne osoby

² М. Грушевський, *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919*, Либідь, Київ 1992, с. 8.

³ С. Адамович, *Українська історіографія про діяльність російської окупаційної влади у Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, [в:] *Олександр Карпенко – історик Української революції: До 100-річчя від дня народження: колективна монографія*, за ред. М. Кугутяка, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ 2022, с. 230–231.

⁴ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період Першої російської окупації (серпень 1914–червень 1915 рр.)*, „Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.” 2013, № 21, с. 362.

oskarżone o takie czy inne przestępstwo, bez wydania niezbędnych dokumentów”⁵. Prowadząc politykę asymilacyjną na terenach okupowanych, rosyjscy urzędnicy kierowali się przede wszystkim zasadami osobistego wzbogacenia. Zastępca kierownika biura burmistrza Lwowa, P. Jakucewicz, został oskarżony o nadużycie mienia. Wszczęto także sprawę sądową przeciwko burmistrzowi Lwowa, pułkownikowi A. Skalonowi, który otrzymał do 60 000 rubli wyłącznie w drodze łapówek⁶. Sami Rosjanie wskazali, że personel ich administracji w Galicji wzbudzał niezadowolenie miejscowej ludności z władzy rosyjskiej⁷.

Jednocześnie okupacyjna polityka rosyjska była zorientowana na ostateczne przyłączenie Galicji Wschodniej i Północnej Bukowiny do imperium rosyjskiego. Procesowi temu towarzyszyła kampania ideologiczna, oparta na postrzeganiu ukraińskich ziem galicyjskich jako historycznie rosyjskich terytoriów. I tak już jesienią 1914 r. cesarz rosyjski Mikołaj II w rozmowach z przedstawicielami korpusu dyplomatycznego twierdził, że Rosja ma prawo w wyniku wojny objąć Galicję i Bukowinę Północną, co pozwoli jej „(...) osiągnąć swoją naturalną granicę – Karpaty”⁸. Poglądy takie szerzyły się w rosyjskich strukturach władzy za pośrednictwem przedstawicieli tzw. rosyjskiego ruchu nacjonalistycznego, w tym galicyjskich moskwofilów.

Jak zauważył W. Gajseniuk, ruch moskiewski przystąpił do I wojny światowej z nadziejami i konkretnymi krokami realizacji planów włączenia Galicji do Imperium Rosyjskiego, których wyrazem była w szczególności działalność utworzonego Karpacko-Rosyjskiego Komitetu Wyzwolenia na początku wojny⁹. Powołany na stanowisko tymczasowego generalnego gubernatora okupowanych regionów Austro-Węgier hrabia G. Bobryński obsadził swoją administrację przede wszystkim galicyjskimi moskwofilami, którzy otrzymali polecenie zniszczenia „mazepinów”, czyli Ukraińców¹⁰.

Należy zauważyć, że analiza zarządzeń H. Bobryńskiego, dotyczących zakazu literatury ukraińskojęzycznej, wprowadzenia nauczania w placówkach

⁵ С. Адамович, *Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.)*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2013, с. 44.

⁶ І. Кучера, *Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2013, № 23–24, с. 195.

⁷ І. Лозинська, *Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 р.)*, „Східноєвропейський історичний вісник” 2017, № 2, с. 28.

⁸ І. Льницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, op. cit., с. 369.

⁹ В. Гайсенюк, *Москвофільство в Галичині та на Буковині та на Буковині в роки Першої світової війни: (дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України)*, Чернівці 2015, с. 184.

¹⁰ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)*, Українське видавництво, Мюнхен 1969, с. 308. І. Льницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, op. cit., с. 368.

oświatowych w języku rosyjskim, wsparcia dla agresywnej polityki religijnej, pozwala stwierdzić, że wykraczały one poza dziedzinę regulacyjnoprawną administracji okupacyjnej („Przepisy dotyczące miejscowości ogłoszonych stanem wojennym” (1892), „Przepisy dotyczące polowego kierowania wojskami w czasie wojny” (1912), „Tymczasowe przepisy dotyczące zagospodarowania rejonów okupowanych Austro-Węgier na mocy prawa wojennego”)¹¹.

Ustalono, że językiem postępowania sądowego będzie język rosyjski, ale tymczasowo można było używać także języka polskiego. Wraz z przybyciem Rosjan zaczęto otwierać szkoły z rosyjskim językiem nauczania, kursy języka rosyjskiego dla nauczycieli i drukowano podręczniki w języku rosyjskim. Nauka w szkołach podstawowych miała być prowadzona w języku rosyjskim, z wyjątkiem miast o przeważającej liczbie ludności polskiej, gdzie dopuszczone byłyby polskie szkoły prywatne.

Dzięki działalności przywódców muskofilskich W. Bobryńskiego, D. Czichaczewa, J. Jaworskiego, W. Dudykiewicza i innych, w Galicji Wschodniej rozpowszechniano apele, instrukcje i broszury wyjaśniające, podkreślające, że „(...) Galicja Wschodnia i Łemkowszczyzna nie są odrębną częścią wielkiej Rosji, a ludność na tych ziemiach była «rosyjska»”¹².

Równoległe z procesami rusyfikacyjnymi rozwijały się represje, dla których podstawą była identyfikacja ukraińska i lojalność wobec państwa austriackiego. Według meldunku szefa tymczasowej żandarmerii w Galicji pułkownika Mezencewa, w ciągu kilku miesięcy, na przełomie 1914–1915 r., dokonano w Galicji 1200 aresztowań, przeprowadzono ponad 1000 rewizji, a 578 osób (w tym 34 księży greckokatolickich) deportowano do Imperium Rosyjskiego. I tak w lutym–marcu 1915 r. w Galicji Wschodniej zostali aresztowani adwokaci A. Czajkowski, D. Stachur, ambasador T. Staruch, pracownicy Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Dniestr” – S. Britan, O. Kuźmycz, M. Gubczak, S. Fedak, prof. W. Ochrimowicz, dyrektor Narodnej Tradni, M. Zayachkovskiy, dyrektor muzeum narodowego I. Świencicki, redaktor publikacji „Prosivity” J. Balycki. W sprawozdaniu H. Bobryńskiego z działalności tymczasowego generalnego gubernatora podano, że w latach 1914–1915 z Galicji wypędzono 1962 osoby, a na wschodnie tereny imperium przesiedlono 2364 osoby¹³.

Jednak aresztowania i wywózki były często dokonywane przez starostów bez zgody kierownictwa, dlatego dziś trudno ustalić liczbę deportowanych. Można

¹¹ Ibidem.

¹² I. Баран, *Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.)*, «Вісник Прикарпатського університету. Історія» 2010, № 17, с. 154.

¹³ I. Пльницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, op. cit., с. 372.

przypuszczać, że liczba ofiar była bardzo duża, gdyż w drodze na wschód Rosji przez kijowskie więzienia przeszło zaledwie około 15 tys. osób¹⁴. Przed odwrotem Rosjanie często brali jako zakładników najbardziej szanowanych obywateli miast i wysyłali ich na Syberię¹⁵.

Elementem antyukraińskiej polityki władz rosyjskich były prześladowania wydawnictw, społeczeństw, stowarzyszeń sportowych o orientacji ukraińskiej, takich jak: „Prosvity”, „Sicz”, „Sokół”, księgarnie i muzea TNS, Muzeum Narodowe, Towarzystwo Ubezpieczeniowe „Dniestr” itp., których działalność określono jako „niebezpieczną dla Rosji”, a także wprowadzono zakaz wydawania prasy ukraińskojęzycznej, w szczególności gazet „Dilo”, „Ruslan”, „Hromadski Golos”¹⁶. Tak więc, podobnie jak inne stowarzyszenia ukraińskie, zdelegalizowano „Sicze”, których na początku wojny w Galicji Wschodniej było 813. We Lwowie przeprowadzono rewizję i zarząd towarzystwa został opieczętowany. We wsiach żołnierze rosyjscy zniszczyli majątek siczowików, a ich nagrody służyły jako trofea¹⁷.

Podstawą polityki rusyfikacyjnej imperium tradycyjnie pozostawały także represje w sferze religijnej, które szczególnie nasiliły się w Galicji Wschodniej. Wraz z wkroczeniem wojsk rosyjskich do Galicji Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej natychmiast wysłał do Galicji fanatyków rosyjskiego prawosławia – władcę Antoniego Chrapowickiego z Charkowa i władcę Jewlogia z Chełma. Głównym zadaniem ich misji było zniszczenie Cerkwi greckokatolickiej w Galicji. Na miejscu metropolii greckokatolickiej planowano stworzyć metropolię prawosławną z centrum we Lwowie¹⁸. Warto zauważyć, że nawet współcześni uczeni rosyjscy przyznają, że księża prawosławni, którzy stanęli na czele parafii galicyjskich, zachowywali się bezceremonialnie i byli gotowi siłą wprowadzić prawosławie, na co narzekali nie tylko ich unicy koledzy, ale także część rosyjskich obserwatorów¹⁹. Władca Jewlogij mógł usunąć księdza greckokatolickiego z ruchliwej parafii pod zarzutem mazepinizmu (przynależności do Ukraińców). Wystarczył donos parafian lub niezadowolone starosty, aby bez śledztwa

¹⁴ I. Кучера, *Політика російської окупаційної адміністрації...*, op. cit., s. 198.

¹⁵ С. Шпунд, *Жахиття, скоєні росіянами в Станиславові, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2023*, s. 47.

¹⁶ I. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, op. cit., s. 372.

¹⁷ I. Баран, *Політична діяльність...*, op. cit., s. 157.

¹⁸ С. Адамович, *Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.)*, Місто-НВ, Івано-Франківськ 2003, s. 116.

¹⁹ Д. Парфирьев, *От лоялизма к сепаратизму: трансформация украинского движения в Цислейтании (1914–1918 гг.)*: (диссертация канд. истор. наук: спец. 07.00.03 – всеобщая история, Москва 2021, s. 112.

wysłać podejrzanego w głąb Rosji. Działalność arcybiskupa Jewlogija przybrała tak brutalne formy, że w końcu hrabia Bobryński zgodził się na wysłanie księży prawosławnych na prośbę nawet mniejszości parafian²⁰.

Lwowska gazeta „Diło” podała, że w czasie okupacji rosyjskiej na terenie eparhii lwowskiej aresztowano i stracono 22 księży ze Lwowa, Rohatyna, Radechowa, Liszczyna i Przemyśla. Władze aresztowały i torturowały 33 księży w eparhii przemyskiej i 5 w eparhii stanisławowskiej²¹. Warto zaznaczyć, że działania cerkwi rosyjskiej wspierał wszelkimi możliwymi sposobami szef żandarmerii pułkownik O. Mezencew, który czasem działał za plecami generalnego gubernatora²². Jak wspominają siostry bazylianki z klasztoru stanisławskiego: „(...) nowy, moskiewski rząd wojskowy początkowo (...) był bardzo nieprzyjemny i przede wszystkim zwracał uwagę na naszych księży. Rozpoczęły się częste audyty, poszukiwania «austriaków», pieczętowanie klas i gabinetów szkół, a następnie aresztowania wybitnych dostojników duchowych i wysyłanie ich w głąb Rosji”²³.

Działalność metropolity A. Szeptyckiego szczególnie niepokoiła władców carskiej Rosji. Był postrzegany jako uosobienie ukraińskiego separatyzmu politycznego i religijnego. Był głównym obiektem donosów moskwofilów. Już 6 września 1914 r. w cerkwi Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny we Lwowie A. Szeptycki wygłosił kazanie, w którym wzywał mieszkańców Lwowa do obrony wiary przed ofensywą Rosji²⁴. Po takim przemówieniu 11 września przeprowadzono przeszukanie izb metropolity, co powtórzono 12 i 14 września, a od 15 września A. Szeptycki przebywał już w areszcie domowym²⁵. W dniu 19 września 1914 r. A. Szeptycki został uwięziony i wywieziony do Kijowa, a następnie do Niżnego Nowogrodu, Kurska, Suzdala i Jarosławia. Szeptycki przebywał w klasztorze Spaso-Evfimovsky w Suzdalu aż do rewolucji lutowej 1917 roku.

Kłęski rosyjskiej armii cesarskiej w 1915 r. i oczywiste niedociągnięcia, jakich dopuściła się administracja Tymczasowego Generalnego Gubernatora Wojskowego Galicji, zmusiły rosyjskich polityków do zmiany głównych kierunków

²⁰ I. Баран, *Політична діяльність...*, op. cit., s. 159.

²¹ I. Берест, *Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни*, „Вісник Національного університету, Львівська політехніка” 2007, № 584, s. 55.

²² I. Баран, *Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках*, „Грані” 2014, № 4, s. 153.

²³ С. Сабол, *Укрита фіялка – сестра Василя Глібовицька*. ЧСБВ, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Братислава 1992, s. 120.

²⁴ В. Лаба, *Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги*, Люблін 1990, s. 50.

²⁵ Я. Заборовський, *Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи /1865–1944 рр.* Львів; Івано-Франківськ 1995, s. 30.

polityki państwa w regionie. W rezultacie oficjalne stanowisko władz rosyjskich wobec Ukraińców jako drugiego reżimu okupacyjnego zostało zadeklarowane w lipcu 1916 r. w piśmie Szefa Sztabu Naczelnego Wodza do Generalnego Gubernatora Galicji i dowódcy Frontu Południowo-Zachodniego O. Brusilowa. Stwierdzono, że „(...) nie przewiduje się masowych represji wobec Ukraińców jako takich za przynależność do tzw. partii ukraińskiej, jeśli oczywiście będą oni zachowywać się dostatecznie lojalnie wobec Rosji i jej interesów i jeśli pogodzą się z tymi rozkazami, które zostaną wprowadzone w nowo utworzonej Generalnej Guberni”²⁶.

Zamiast tego 4 września 1916 r. Minister Oświaty Publicznej hrabia P. Ignatiew w piśmie do generalnego gubernatora F. Trepowa ostrzegł, że nie będzie konieczne „(...) nauczanie sztucznego języka małosyjskiego” na koszt państwa w instytucjach edukacyjnych, i że „(...) język zwycięzców (...) na korzyść tych, którzy będą żyć pod państwem rosyjskim”. Jednakże, pomimo krytyki ministerstwa i moskwofilów, w zatwierdzonym „Tymczasowym zarządzeniu w sprawie utworzenia jednostki oświatowej na terenach okupowanych przez wojnę austro-węgierską” z 14 października 1916 r. stwierdzono, że „(...) dozwolone jest nauczanie we wszystkich lokalnych językach z wyjątkiem niemieckiego i hebrajskiego”²⁷. Jednocześnie władze rosyjskie zrezygnowały z ostrych represji wobec duchowieństwa greckokatolickiego, kontynuując politykę propagowania prawosławia.

I tak w latach 1914–1915 Rosjanie interpretowali ukraińską identyfikację narodową jako zdradziecką i wrogą, sztucznie wykreowaną przez austriackie czynniki państwowe. Próbowali stawić opór ukraińskiemu ruchowi narodowemu poprzez represje i zakazy wobec ukraińskich organizacji publicznych i politycznych, a także zadbali o wyniszczenie duchowieństwa cerkwi greckokatolickiej i ustanowienie prawosławia rosyjskiego. Rusyfikację prowadzono także poprzez zakaz drukowania książek w Ukrainie, zamykanie szkół ukraińskojęzycznych i rozbudowę rosyjskojęzycznej sieci oświatowej. W celu wykorzenia ukrajinizmu w Galicji Wschodniej ukraińska inteligencja, urzędnicy państwowi i duchowieństwo greckokatolickie zostali zesłani do odległych prowincji imperium. Rusyfikacja regionu pod wpływem tendencji imperialnych dominujących w elicie rosyjskiej i zapewnień moskwofilów o rosyjskości regionu stała się

²⁶ С. Адамович, *Станиславів у часи лихоліть...*, op. cit., s. 58.

²⁷ В. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.)*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. Праць” 2011, № 19, s. 361–363.

ważnym zadaniem rosyjskiej administracji okupacyjnej w Galicji Wschodniej w latach 1914–1915.

Dopiero klęska rosyjskiej armii cesarskiej na froncie wschodnim w 1915 r. i niedociągnięcia administracji Tymczasowego Generalnego Gubernatora Wojskowego Galicji zmusiły władze rosyjskie w 1916 r., po powrocie do Galicji Wschodniej w wyniku przełomu Brusyłowa, do porzucenia jawnych form represji wobec Ukraińców i przymusowego wprowadzenia prawosławia w regionie.

Prześladowania Ukraińców Galicji Wschodniej przez sowiecki system karnorepresyjny w latach 40. i 50. XX wieku

Nadejściu okupacji sowieckiej w latach 1939 i 1944 w Galicji towarzyszyły poszukiwania osób współpracujących z państwami wroga. Tym razem ukraińska samoidentyfikacja, natychmiast zszargana współpracą z faszystowskim reżimem Niemiec, również wystarczyła, aby przylgnąć do etykiety kolaboranta. Priorytetowym zadaniem władz państwowych ZSRR w Galicji Wschodniej była chęć przeprowadzenia szybkiej sowietyzacji zachodnich ziem ukraińskich, czemu towarzyszył terror wobec ukraińskiej inteligencji, duchowieństwa, zamożnych warstw społeczeństwa i żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii. W tym celu do Galicji Wschodniej wysłano struktury aparatu politycznego, ogromne siły zbrojne oraz utworzone już organy represyjnokarne. Pomimo doniesień i planów likwidacji ruchu ukraińskiego pod koniec lat 40. XX w. doszło do intensywnej konfrontacji władz sowieckich z ostatnimi²⁸.

Represje wobec Ukraińców nasiliły się szczególnie po zakończeniu II wojny światowej, kiedy władze ZSRR skoncentrowały wszystkie niezbędne środki na zniszczenie opozycji wobec reżimu komunistycznego – Ukraińskiej Powstańczej Armii i Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Jak zauważył I. Andruchiw, władze partii sowieckiej rozpoczęły masowy terror wobec narodu ukraińskiego²⁹ w zachodnich obwodach Ukrainy. Według danych znanego badacza I. Patryliaka, w latach walk komunistyczni oprawcy zniszczyli 563 prowody OUN różnych

²⁸ В. Ільницький, *Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї*, «Актуальні питання гуманітарних наук» 2015, № 13, с. 21–45.

²⁹ І. Андрухів, А. Француз, *Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр., історико-правовий аспект. Документи і матеріали*, Івано-Франківськ 2008, с. 412.

szczebli, w tym Głównego Prowodę, 10 prowodów krajowych, 32 prowody regionalne i okręgowe, 84 prowody nadokręgowe, 436 prowodów okręgowych, 1888 uzbrojonych grup podziemnych. Zginęło wówczas 155 108 powstańców, sympatyków podziemia i osób przypadkowych³⁰.

Ukraińcy, zatrzymani przez sowieckie służby specjalne, zostali skazani na rozstrzelanie lub na kary do 25 lat więzienia, głównie na podstawie art. 54 kodeksu karnego Ukraińskiej SRR (art. 54-1 a – zdrada Ojczyzny; Artykuł 54-11 – udział w organizacji kontrrewolucyjnej). W aktach sądowych oskarżeni nadal byli określani mianem sympatyków faszystowskich i nazistowskich, choć II wojna światowa już się wówczas skończyła. Zauważmy jednak, że mieszkańcy Galicji Wschodniej nie byli obywatelami ZSRR i dlatego nie mogli zostać pociągnięci do odpowiedzialności za zdradę Ojczyzny.

Dlatego Ukraińcy w niektórych miejscach odmówili rehabilitacji, która miała miejsce w Ukrainie po upadku ZSRR. I tak w marcu 1992 r., podczas ponownego rozpoznania sprawy karnej, Orest Dyczkowski, skazany z art. 54-1 a na 25 lat poprawczych obozów pracy, potwierdził zeznania z 1947 r. i wyjaśnił, że nie potrzebuje żadnej rehabilitacji. Podczas przesłuchania w dniu 23 marca 1992 r. powiedział śledczemu: „Byłem wrogiem władzy sowieckiej na Ukrainie. Prowadziłem walkę zbrojną o utworzenie niepodległej Ukrainy. Określonych czynów dopuściłem się ze względu na swoje przekonania, świadomie, bo w takim duchu zostałem wychowany przez moich rodziców (...). W pełni potwierdzam swoje zeznanie”³¹.

Podstawą skazania na wieloletnie więzienie był jakikolwiek przejaw sympatii lub poparcia dla struktur proukraińskich. Na przykład wielu mieszkańców wsi Kniaże w obwodzie śniatyńskim cierpiało z powodu kar i represji reżimu sowieckiego, nawet nie za pomoc militarną dla ruchu oporu. Tym samym Anna Wakaruk została skazana na 10 lat więzienia za prowadzenie w domu punktu zbiórki produktów i wiadomości, pranie bielizny ukraińskich rebeliantów i przyjmowanie ich w swoim domu. Iryna Maksymiuk i Mykoła Kybicz „zapracowali” na 10 lat za to, że w ich gospodarstwach znajdowały się bunkry, w których ukrywali się powstańcy³².

³⁰ I. Патриляк, *Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960 х рр.*, Часопис, Львів 2012, с. 498.

³¹ С. Адамович, Р. Кобильник, Л. Щербін, *Нереабілітована пам'ять*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2017, № 1, с. 83, 85.

³² С. Адамович, *Нереабілітована пам'ять*, „Лілея-НВ, Івано-Франківськ” 2020, № 2, с. 55.

Należy zauważyć, że w sowieckim śledztwie stosowano metody przesłuchań, które wymuszały na oskarżonym złożenie niezbędnych dowodów przeciwko sobie: fałszowanie zeznań w protokołach, obniżanie standardów żywności, groźby wobec świadków, fałszowanie egzekucji, oferty wydania towarzyszy, pozbawienie prawa do otrzymywania pism, groźby deportacji bliskich, przesłuchania długoterminowe i nocne, użycie siły w celu podpisania protokołu, użycie siły fizycznej, tortury temperaturowe itp³³.

Po nielegalnym przetrzymywaniu osób, pracownicy organów spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa państwa często stosowali wobec aresztowanych nieludzkie tortury. Tak więc pracownicy rejonowego wydziału policji w Bogorodczanach, Jurisow i Bepalow, w dniach 7–9 lutego 1946 r. we wsi Liachiwci, bez nakazu aresztowali M. Snitę, podejrzaną o współpracę z nacjonalistami. Po pewnym czasie wróciła do rodziców, gdzie w wyniku pobicia zmarła. W obwodzie tłumackim w styczniu 1946 r. szef opieki społecznej Kniazew, jako przedstawiciel rady powiatowej wsi Hryniwci, zatrzymał M. Andrijową, znęcał się nad nią, oblał jej genitalia olejem napędowym i chciał je podpalić. Ponadto przypalił lewy pośladek kobiety rozżarzonym do czerwoności metalowym kręgiem³⁴. Po zastosowaniu wobec aresztowanych oddziaływań pozasądowych, które doprowadziły do ich śmierci, mimo braku wyroku nadal uważali ich za winnych. Tak właśnie stało się z rannym powstańcem Mykołą Diakiwym ze wsi Slobidka Bilsiwciwska, winy którego w zarzucanych mu zbrodniach sąd nie stwierdził, a zmarł on w szpitalu więzienia stanisławskiego³⁵. W więzieniu zmarł również wczesnym latem 1947 r. mieszkaniec wsi Bowszów, Jarosław Kurliak, któremu nie postawiono zarzutów, w sprawie nie ma żadnych wyjaśnień, ale Ukrainiec został uznany za winnego pośmiertnie³⁶.

Odrębną stroną wśród zbrodniczej działalności władz sowieckich były masowe wysiedlenia ludności Galicji, rozpoczęte w 1944 r. i mające charakter przestępczy. W trakcie naruszenia prawa przez sowieckie organy ścigania funkcjonariusze zostali nagrani. Formalnie powodem wysiedleń była zamożność chłopów jako przeszkoda w kolektywizacji, wsparcie ukraińskiej armii powstańczej, przynależność do inteligencji ukraińskiej oraz duchowieństwa greckokatolickiego. Ale tak naprawdę kategorie osób, które zostały wysiedlone, stanowiły

³³ Г. Савчин, *Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.: монографія*, Львів 2016, с. 142.

³⁴ Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-584, оп.1, спр.12, арк. 161.

³⁵ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, ф. 4, спр. 18.

³⁶ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, ф. 4, спр. 386.

szkielet narodu ukraińskiego w regionie. Dlatego *a priori* uznano ich za potencjalnych zdrajców i zagrożenie dla imperium sowieckiego.

W dniu 26 marca 1945 r. kierownictwo NKWD obwodu stanisławskiego poinformowało w notatce szefa Stanisławskiej Obwodowej Rady Delegatów Robotniczych, Riasiczenkę, że w kwietniu tego samego roku miała się odbyć eksmisja rodzin bandyckich, a dla zgromadzenia deportowanych w miastach Stanisławie, Kołomyi i Kałuszu będą zorganizowane specjalne punkty³⁷. Zamiast tego, zgodnie z Dekretem Rady Ministrów ZSRR nr 3214 z dnia 10 września 1947 r., nie tylko rodziny uczestników i sympatyków OUN, ale także „kurkul-nacjonalistów” i ich rodziny zostały poddane eksmisji. Operację „Zachód” przeprowadzoną w październiku 1947 r. uważa się za największą sowiecką akcję przesiedleńczą.

Dotychczasowe formy represji dopuściła uchwała Rady Ministrów ZSRR z dnia 4 października 1948 r. w sprawie wysiedlenia rodzin bandytów i elementów nacjonalistycznych oraz uchwała z dnia 5 kwietnia 1950 r., uznająca osoby deportowane w latach 1944–1949 jako wygnane na zawsze³⁸. Jesienią 1949 r. rozpoczęto akcję przymusowych przesiedleń na rzecz kolchozów i państwowych gospodarstw rolnych w południowych obwodach Ukrainy. W styczniu 1951 r. Rada Ministrów ZSRR wydała uchwałę „W sprawie wysiedlenia kułaków wraz z rodzinami z terytorium obwodów wołyńskiego, drohobyckiego, lwowskiego, rówieńskiego, stanisławskiego, tarnopolskiego, czerniowieckiego i zakarpackiego Ukraińskiej SRR”. W czasie wysiedleń doszło do konfiskaty majątku kułaków³⁹.

Zdarzały się także przypadki eksmisji wszystkich mieszkańców wsi. W lutym 1950 r. sowieckie oddziały karne otoczyły wieś Posicz i doszczętnie ją zniszczyły. Mieszkańcy wsi zostali wywiezieni na Syberię i do Odessy, a na miejscu zniszczonej osady utworzono poligon wojskowy. Świadkowie terroru wspominają, że nie dano ludziom czasu na zebranie się, cały ich majątek pozostał w domu. Chłopów przewieziono do więzienia, stamtąd kolejną wysyłano ich do miejsca przeznaczenia.

Jak zauważa G. Sawczyn, w materiałach spraw toczonych przeciwko rodzinom powstańców, często nie było wystarczających dowodów na ich dywersyjną działalność, a mimo to ludzi aresztowano i wywożono⁴⁰. O bezpodstawności deportacji wielu osób świadczy fakt, że czasami właściwe władze same nie wydawały zgody na deportację, a w niektórych sprawach były nawet zmuszone

³⁷ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 295, оп. 3, спр. 32, арк. 4.

³⁸ В. Тацій, А. Рогожин, *Історія держави і права України*, Т.2, Київ 2000, с. 379.

³⁹ Г. Савчин, *Система виконання покарань...*, оп. cit., с. 133.

⁴⁰ Ibidem, с. 128.

do wydania zgody na ich powrót. Według stanu z połowy 1946 r., z 996 materiałów przekazanych policji w celu uzyskania sankcji za aresztowanie i eksmisję w obwodzie stanisławskim (dzisiejszy obwód iwano-frankowski), sankcje nałożono na 446 osób, a 520 osobom odmówiono. Z materiałów wynika, że 76 aresztowań i deportacji odbyło się bezprawnie, a 76 osób musiało zostać zawróconych z miejsc zesłania. I tak w 1944 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Wojsłowskiego wysłało rodzinę F. Durkala w rejon Archangielska. Uważano, że służył on w Ukraińskiej Powstańczej Armii. W grudniu 1945 r. wrócił z Armii Czerwonej, nie zastał rodziny ani mienia, a w jego domu mieszkał policjant i nie wyprowadził się mimo pism prokuratury. Takie przypadki nie były odosobnione⁴¹.

Ogółem w latach 1944–1949 z zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR wywieziono 50 453 rodziny liczące 143 141 osób. Terror rozpętany przez reżim wobec ludności zachodniej Ukrainy doprowadził do tego, że 1 stycznia 1953 r. liczba Ukraińców w obozach koncentracyjnych wzrosła 2,4-krotnie, a liczba powstańców osiągnęła 175 tys. osób⁴².

Tak więc sowieckie organy karne i represyjne w latach 40. i 50. XX w. dążyły do zniszczenia elity ukraińskiej w Galicji Wschodniej. Narodowo świadome społeczeństwo ukraińskie żyjące w państwie polskim w warunkach rynkowego systemu gospodarczego, ukraińska inteligencja i księża grekokatolicy mogli szerzyć swoje ukraińskocentryczne wartości światopoglądowe wśród reszty ludności Ukrainy. Nawet bezudokumentowanych przejawów działalności antypaństwowej tej kategorii ludności uznawano za potencjalnych zdrajców Ojczyzny. Dlatego też funkcjonariusze partii radzieckiej dążyli do zniszczenia lub izolacji aktywnej narodowo części ludności zachodniej Ukrainy poprzez represje. Cel ten osiągnano poprzez więzienie, fizyczne wyniszczenie lub deportację warstw społeczeństwa wrogich komunistom oraz poprzez siłowe przełamanie wszelkiego oporu.

„Ukraińiec-kolaborant” podczas współczesnej wojny rosyjsko-ukraińskiej

Rosjanie po raz kolejny podjęli próbę zniszczenia Ukraińców w 2014 roku. W wyniku aneksji Krymu i wybuchu wojny w ukraińskim Donbasie Federacja Rosyjska zniszczyła wszelkie istniejące międzynarodowe mechanizmy prawne,

⁴¹ Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-584, оп.1, спр.12, арк. 153.

⁴² Г. Савчин, *Система виконання покарань...*, оп. cit., с. 131–133.

mające na celu utrzymanie pokoju na świecie, a w 2022 r. rozpoczęła krwawą inwazję na Ukrainę na skalę niespotykaną od II wojny światowej. Działania rosyjskiego wojska pod przywództwem wojskowo-politycznego kierownictwa na Ukrainie dają podstawę do uznania przez społeczność międzynarodową Rosji za kraj terrorystyczny, a działania jej wojska na terytorium Ukrainy za zbrodnie przeciw ludzkości⁴³.

Aby podporządkować sobie Ukraińców, Rosjanie szeroko stosowali masowy ostrzał infrastruktury cywilnej, pozbawiając ludzi źródeł żywności, wody i lekarstw. Ukraińcy, którzy dostali się pod kontrolę Rosjan, byli więzieni, nielegalnie przetrzymywani w niewoli, torturowani i filtrowani, pozbawiani mienia i wyśmiewani. Do prześladowań wystarczyła ukraińska samoidentyfikacja. Zeznania ofiar rosyjskich prześladowań pozwalają stwierdzić, że działania rosyjskiego wojska i administracji okupacyjnej mają na celu ludobójstwo na Ukrainach⁴⁴.

Należy zaznaczyć, że W. Putin osobiście przyznał prawo do oskarżania i prześladowania swoich podwładnych jedynie za przejawy przynależności do narodu ukraińskiego. I tak w lipcu 2021 r. prezydent Rosji faktycznie zaprzeczył istnieniu narodu ukraińskiego: „(...) Kiedy zapytano mnie o stosunki rosyjsko-ukraińskie, powiedziałem, że Rosjanie i Ukraińcy to jeden naród – jeden byt. Słowa te nie były podyktowane względami krótkoterminowymi ani bieżącym kontekstem politycznym. To jest to, co wielokrotnie powtarzałem i w co mocno wierzę”⁴⁵. W celu konsolidacji rosyjskiego elektoratu przedstawiciele władzy epatowali zależnością Ukrainy od państw członkowskich NATO i zagrożeniem militarnym dla samej Rosji. W związku z tym wojsko rosyjskie uważało, że *priszli oswoboźdat*⁴⁶ Ukrainę, a osoby o orientacji proukraińskiej traktowano jako zdrajców Ojczyzny i przestępców. Z akt zeznań osób, które przeżyły okupację rosyjską, wynika, że poglądy proukraińskie, a nie przejawy nielojalności wobec Federacji Rosyjskiej, były wystarczającą podstawą do aresztowań i represji. Prokurator Oleksandr Kud

⁴³ S. Adamovych, Y. Mykytyn, L. Prystach, i in., *Prospects for Punishing Citizens of the Russian Federation for War Crimes in Ukraine in 2014-2*, „Pakistan Journal of Criminology” 2023, vol. 15, nr 02, s. 238.

⁴⁴ С. Адамович, *Притягнення до відповідальності вищого військового і політичного керівництва росії за геноцид проти українців*, „Law&Society” 2022, № 6, с. 7.

⁴⁵ *Стаття Володимира Путіна „Про історичну єдність росіян і українців”*. 12.07.2021: <https://web.archive.org/web/20211210002245/http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>. [dostęp: 01.05.2022].

⁴⁶ В. Стешенко, с. Нижня Дуванка Нижньодуванської селищної ради Сватівського району Луганської області. Опитано свідка 17.07.2023 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В.Стефаніка.

powiedział, dlaczego i w jakim celu wojsko rosyjskie torturowało mieszkańców Chersonia: „Pierwsze to stanowisko proukraińskie. Drugie to przynależność do organów ścigania. Trzecim jest przymus współpracy z wrogiem”⁴⁷.

Jak wspomina Ludmiła Skliar, mieszkanka okupowanej wsi Markówka, rejon starobilski, obwód ługański: „(...) w ogóle zabierali na przesłuchanie wszystkich działaczy, nauczycieli, wszystkich o stanowisku proukraińskim”⁴⁸. I tak w maju 2022 r. okupanci pobili doktora Wołodymyra Macka z Wielkiej Biłozerki za jego proukraińskie stanowisko, którego przyjęto na oddział intensywnej terapii, splądrowano jego gabinet i zabrano mu laptopa⁴⁹. Przesłuchiwali ludzi, jeśli w ich telefonach znajdowali ukraińskie symbole lub – ich zdaniem – podejrzaną informację⁵⁰. Jednocześnie okupanci i kolaboranci prowokowali proukraińską ludność do opuszczenia swoich domów i wywierali na nią presję mówiąc: „(...) bo tu Ukrainy nie będzie”⁵¹.

Dziś w uwolnionych od wojsk rosyjskich miastach Ukrainy, od Buczy po Izium, ukraińskie organy ścigania i instytucje międzynarodowe prowadzą dochodzenia w miejscach tortur i dokumentują liczne zbrodnie wojenne popełnione przez Rosjan na Ukraińcach wyłącznie z powodu ich narodowości. Wojska rosyjskie popełniają masowe zbrodnie wojenne, a wypowiedzi najwyższych władz państwowych Federacji Rosyjskiej są dowodem na to, że polityka państwa tego kraju prowadzona jest z zamiarem całkowitego lub częściowego zniszczenia Ukraińców jako narodu. Pociągnięcie do odpowiedzialności sprawców zbrodni wojennych przez Rosjan i kierownictwo wojskowo-polityczne Rosji powinno powstrzymać ludobójczą politykę Rosjan wobec Ukraińców i innych reżimów totalitarnych od prób podporządkowania im siłą innych narodów. Potępienie rasyzmu i jego *ruskiego miru* jako zjawiska

⁴⁷ С. Андрушко, *Струм, проти газ, «кат-спеціаліст»*. Свідчення херсонців про російські катівні: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-deokupovanyy-kherson/32165900.html>. [dostęp: 01.05.2023].

⁴⁸ Л. Скляр, с. Марківка Старобільського району Луганської області. Опитано свідка 30.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

⁴⁹ Т. Базна, с. Велика Білозерка Василівського району Запорізької області. Опитано свідка 17.03.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

⁵⁰ Р. Кунафін, м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 11.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

⁵¹ В. Ковтун, м. Херсон Херсонської міської ради Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 13.05.2022 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

ideologicznego, pozwoli na deraszycację narodu rosyjskiego i zniszczenie ostatniego imperium euroazjatyckiego.

Podsumowując, podczas okupacji Galicji Wschodniej przez Imperium Rosyjskie w czasie I wojny światowej Rosjanie interpretowali naród ukraiński jako nieistniejący, sztucznie stworzony przez Austriaków i wrogi. W celu jego zniszczenia zdelegalizowano organizacje ukraińskie, zniszczono duchowieństwo greckokatolickie, zasadzono prawosławie rosyjskie, zrusyfikowano sferę życia kulturalnego i oświatowego, zesłano ukraińską inteligencję, urzędników państwowych i duchowieństwo greckokatolickie do odległych prowincji imperium. Okupacja Galicji Wschodniej przez ZSRR w 1939 r. ponownie doprowadziła do wyniszczenia ukraińskiej elity w regionie przez sowieckie organy karne i represyjne. Ukraińscy biznesmeni, inteligencja i księża greckokatolicki, nawet bez udokumentowanych przejawów działalności antypaństwowej, byli uważani za potencjalnych zdrajców Ojczyzny (obecnie narzędzi reżimu nazistowskiego) i zagrożenie dla istnienia imperium. Przedstawiciele partii radzieckiej próbowali ich zniszczyć lub odizolować poprzez uwięzienie, fizyczne zniszczenie lub deportację.

Z kolei podstawą ideologiczną zakrojonej na szeroką skalę inwazji wojskowej Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. stało się szerzenie mitu Putina o jedności narodu ukraińskiego i rosyjskiego. Dziś Ukraińców oskarża się o zdradę interesów „bratniego narodu rosyjskiego” na rzecz państw członkowskich NATO. W rzeczywistości działania rosyjskiego wojska i administracji okupacyjnej na Ukrainie mają na celu ludobójstwo na Ukraińcach. Do ograniczania praw i brutalnych represji ze strony Rosjan wobec Ukraińców wystarczą przejawy jakiegokolwiek ukraińskiej identyfikacji narodowej.

W wiekach XX i na początku XXI w imperium rosyjskim, Związku Radzieckim, Rosji Putina – w czasie I wojny światowej i po II wojnie światowej na terenach Galicji Wschodniej oraz we współczesnej wojnie rosyjsko-ukraińskiej na wschodzie i na południu Ukrainy – przeprowadzono represje wobec Ukraińców ze względu na narodowość. Ukraińców, którzy nie chcieli identyfikować się z narodem rosyjskim, oskarżano o zdradę stanu. Niezależnie od reżimu politycznego w kraju, zarażony imperialną świadomością naród rosyjski oskarżał Ukraińców na przemian o austrojojalizm, współpracę z hitlerowskimi Niemcami czy zależność od państw członkowskich NATO. Ale za tymi bezpodstawnymi oskarżeniami kryło się głębokie pragnienie Rosjan zniszczenia narodu ukraińskiego różnymi metodami i środkami.

PAVLO FRIS¹

PSYCHOLOGICZNE I IDEOLOGICZNE SKŁADNIKI ŚWIADOMOŚCI PRAWNOKARNEJ OSÓB DOPUSZCZAJĄCYCH SIĘ ZBRODNI KOLABORACJI W WARUNKACH AGRESJI ROSYJSKIEJ NA UKRAINĘ (podstawy kształtowania i charakterystyki)

Działania, które dziś określamy mianem kolaboracji² przestępczej, były i są znane od odległych czasów historycznych. W dawnych czasach współpraca z wrogiem jeszcze nie nosiła takiej nazwy, ale zawsze była prześladowana, ponieważ była wyraźnym przejawem pogardy dla własnego narodu, dla swojej ojczyzny i była w ten czy inny sposób potępiana przez społeczeństwo. Działania te otrzymały swoją współczesną nazwę po I wojnie światowej. Zjawisko to objawiło się szczególnie żywo podczas II wojny światowej i doczekało się już prawnej reakcji w wyroku Trybunału Wojskowego w Norymberdze, w części skazującej za kolaboracyjną działalność

---

¹ **Pavlo Fris**, doktor nauk prawnych, profesor, członek-korespondent Narodowej Akademii Nauk Prawnych Ukrainy, akademik (członek rzeczywisty) Narodowej Akademii Nauk Wyższego Szkolnictwa Ukrainy, Zasłużony Pracownik Nauki i Techniki Ukrainy, profesor Katedry Polityki w zakresie zwalczania przestępczości i prawa karnego edukacyjno-naukowego instytutu prawa Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka. Absolwent instytutu prawa Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu im. I. Franki. Dziedziną badań naukowych jest polityka w zakresie zwalczania przestępczości, teoria prawa karnego, kryminologia. Autor 18 monografii, podręczników i podręczników szkoleniowych oraz ponad 300 innych publikacji naukowych. ORCID: 0000-0003-4979-051X.

² Kolaboracjonizm (z francuskiego *collaboration* – „kooperacja”) to termin współczesnego leksykonu politycznego... w szerokim znaczeniu – współpraca ludności lub obywateli państwa z wrogiem w interesie najeżdżającego wroga ze szkodą dla samego państwa lub jego sojuszników oraz udział w prześladowaniu patriotów kraju, którego obywatelem jest kolaborant: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC> [dostęp: 14.07.2023].

Seyss-Inquart³. Procesy karne kolaborantów toczyły się w wielu krajach Europy w okresie powojennym, gdyż stanęły przed nimi niemal wszystkie kraje okupowane przez hitlerowskie Niemcy. Jedynym krajem, który zjawisko to praktycznie ominęło, była Polska. Jak zauważa znany historyk II wojny światowej Anthony Beevor: „Polska jest jednym z nielicznych krajów, które nie dały prawie żadnego przykładu współpracy z okupantem”⁴.

Należy zauważyć, że prawie 70 lat pokoju w Europie niejako zepchnęło na dalszy plan kwestię legislacyjnego zdefiniowania pojęcia kolaboracji i ustanowienia odpowiedzialności za nią w prawie karnym. Obecnie brak jest jednoznacznej definicji tego zjawiska w prawie karnym większości krajów europejskich, a podejście do jego rozumienia w teorii prawa karnego różnych krajów znacznie się różni. Nie zostało to zrobione w ustawodawstwie Ukrainy i Polski. Jedynym krajem, który zdefiniował to pojęcie w swoim prawie karnym i ustanowił odpowiedzialność za kolaborację, była Republika Litewska⁵.

Każdy kraj ma swoje własne podejście do struktury ustawodawstwa krajowego, określając jego główne zasady i instytucje. Rosyjska agresja stała się katalizatorem procesu legislacyjnego w Ukrainie, w tym w zakresie regulacji prawa karnego i ochrony. Jednocześnie na porządku dziennym znalazła się taka kwestia, jak odpowiedzialność za działalność kolaboracyjną, której ustawodawstwo nie poświęcało należytej uwagi nie tylko w okresie 30 lat po odzyskaniu niepodległości, ale także wcześniej, w czasach byłej Ukraińskiej SRR.

Ustawodawstwo okresu stalinowskiego (kodeks karny Ukraińskiej SRR z 1928 r.) podchodziło do rozwiązania problemu odpowiedzialności za kolaborację z wrogiem w sposób uproszczony – nie formułując pojęcia kolaboracji, faktycznie jednak przewidywało odpowiedzialność za nią w szeregu norm, które znalazły się w artykułach oznaczonych numerem 58 z odpowiednim indeksem. Jednocześnie niektóre z tych norm były niczym innym jak przejawem dyktatury stalinowskiej i nie miały nic wspólnego z pojęciem kolaboracji, jaką formułuje

³ Seyss-Inquart jest austriackim politykiem i prawnikiem, po Anschlussie w 1938 r. był niemieckim mężem stanu III Rzeszy, narodowym socjalistą, SS Obergruppenführerem (20 kwietnia 1941 r.), władcą Austrii, okupowanej Polski i Holandii, zbrodniarz wojenny, stracony przez Trybunał Norymberski za zbrodnie przeciwko ludzkości.

⁴ Е. Бівер, *Друга світова війна* /Ентоні Бівер; Пер. з англ. Е Горбатько. К.: Вид. група КМ-БУКС, 2022, С. 68. Kwestię oceny działań obywateli Ukrainy, którzy aktywnie współpracowali z władzami.

⁵ Kodeks karny Republiki Litewskiej definiuje kolaborację jako działania obywateli Republiki Litewskiej, które polegają na pomaganiu nielegalnym władzom w zatwierdzeniu okupacji lub aneksji Republiki Litewskiej, na tłumieniu oporu mieszkańców, pomaganiu strukturom nielegalnej władzy w dokonywaniu okupacji lub aneksji. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas: <https://www.infolex.lt/ta/66150>, s. 120. [dostęp: 14.07.2023].

współczesna teoria prawa karnego i prawodawstwo karne. Jaka jest choćby wartość art. 54^{1B} kodeksu karnego (zwanego dalej kk), który został sformułowany w następujący sposób: „W razie ucieczki lub wylotu żołnierza za granicę pełnoletnim członkom jego rodziny, którzy w jakikolwiek sposób przyczynili się do przygotowywanej lub dokonanej zdrady, lub którzy przynajmniej wiedzieli o niej, ale nie zgłosili władzom (...)” Możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za zdradę Ojczyzny (a co za tym idzie za kolaborację) po osiągnięciu początkowego wieku odpowiedzialności karnej została rozszerzona na wszystkich obywateli sowieckich (a niekiedy także na cudzoziemców), w przypadkach przewidzianych w rozdziale 1 części specjalnej kk. Nie miejsce i nie czas teraz na analizę zbrodniczej i prawnej polityki stalinizmu, zwrócimy tylko uwagę, że za fikcyjną współpracę z nazistami, czyli za kolaborację, były poddawane represjom całe narody – Tatarzy Krymscy, Czeczeni, Ingusze. Przygotowywano masową deportację ludności zachodniej Ukrainy i krajów bałtyckich w odległe rejony Rosji, czemu przeszkodziła dopiero śmierć dyktatora.

Wraz ze zmianą ustawodawstwa karnego w 1958 r. podejście do rozumienia kolaboracji w ustawodawstwie nie uległo zmianie – jakakolwiek kolaboracja z wrogiem uznawana była za zdradę Ojczyzny, a osoby były pociągane do odpowiedzialności na podstawie art. 56 kodeksu karnego Ukraińskiej SRR.

Obecny kodeks karny Ukrainy w momencie jego uchwalenia (2001) nie definiował pojęcia „kolaboracji”, ograniczając się do podejścia, które funkcjonowało w poprzednim ustawodawstwie. W zasadzie jest to zrozumiałe, bo kto by pomyślał, że w XXI w., w centrum Europy dojdzie do krwawej agresji na niepodległe, miłujące pokój państwo, przy użyciu najkrwawszych metod jej realizacji.

Dziś pojęcie kolaboracji w kodeksie karnym Ukrainy jest zawarte w art. 111¹ kk. Należy od razu zaznaczyć, że uczyniono to w pośpiechu, kierując się pilną potrzebą reakcji prawnokarnej, spowodowaną rozpoczęciem aktywnej fazy rosyjskiej agresji na Ukrainę. Szybko okazało się jednak, że definicja ta nie jest wyczerpująca i doskonała. W chwili przygotowywania niniejszej publikacji w Radzie Najwyższej Ukrainy zarejestrowano kilka projektów ustaw mających na celu poprawę koncepcji tego zjawiska. Zadaniem niniejszej publikacji nie jest analiza pojęcia „działalności kolaboracyjnej”, sformułowanego w art. 111¹ kk, nie jest też dyskusja na ten temat, lecz analiza psychologicznych, prawnych i ideowych składników świadomości prawnokarnej, warunkujących popełnienie czynów kolaboracyjnych⁶.

⁶ Zobacz teoretyczne podejścia do rozumienia „działalności kolaboracyjnej” tu: Є.О. Письменський, *Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис/* Є.О. Письменський. Северодонецьк,

Aby określić treść tego zjawiska, wskazane jest przede wszystkim prześledzenie łańcucha pojęć „świadomość – świadomość prawnokarna”. Jak zauważył znany badacz świadomości O. Spirkin: „Świadomość jest wyższą funkcją mózgu właściwą tylko ludziom i związaną z językiem, która polega na komunikowaniu się, oceniającej i celowej refleksji oraz konstruktywno-twórczym kreowaniu rzeczywistości, we wstępnym wyobrażonym konstruowaniu działań i przewidywaniu ich skutków, w rozsądnej regulacji i samoregulacji ludzkich zachowań”⁷. Dokładniej można zauważyć, że świadomość jest bezpośrednio związana z różnymi procesami psychicznymi zachodzącymi w organizmie człowieka, które z kolei wiążą się z oceną świata zewnętrznego, własnego w nim miejsca jako istoty fizycznej, miejsca i roli innych bytów fizycznych, zdarzeń zachodzących z osobą oceniającą i innymi bytami, ich analizą, oceną i planowaniem reakcji na te zdarzenia. Nauka filozoficzna rozpatruje świadomość w szerokim i wąskim sensie, gdy w szerokim znaczeniu jest ona „umysłowym odbiciem rzeczywistości, niezależnie od poziomu, na jakim jest dokonywana – biologicznym czy społecznym, zmysłowym czy racjonalnym”, a w wąskim – „wyższą, charakterystyczną tylko dla ludzi i związaną ze zdolnością wyjaśniania myśli funkcją mózgu, która polega na uogólnionym i celowym odzwierciedleniu rzeczywistości, na wstępnym wyobrażeniowym konstruowaniu działań i przewidywaniu ich skutków, w inteligentnej regulacji i samokontroli ludzkich zachowań dzięki refleksji”⁸. Świadomość społeczna jest zatem zjawiskiem charakterystycznym dla życia społecznego, odzwierciedlającym procesy jego powstawania i funkcjonowania. Jednocześnie należy podkreślić, że byt społeczny jest zawsze pierwotnie materialnym i formułuje ideał – idee, wartości, normy regulujące zarówno byt społeczny, jak i byt społeczny konkretnej jednostki. To z kolei determinuje historyczną

2020, 121 s.; O.O. Буряк, *Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. порадник*/O.O. Буряк, Д.О. Олейніков, М.В. Членов/ за заг. ред. засл. юриста України А.З. Швеця. Харків:Право, 2022, 98 с.; O.O. Кравчук, М.С. Бондаренко *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. Вип. 3. С. 198-204: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46990/1/Kravchuk_Bondarenko_Art._111-1_CCU.pdf. [dostęp: 16.05.2023]; В.В.Кузнецов, М.В. Сейплові, *Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як виклик сьогодення*. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”, 2022, Вип. 70, С. 381–388: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40900/1>. [dostęp: 16.05.2023]; *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування*/за заг. ред. В.В. Малюка. Київ: Алерта, 2023, 312 с. та ін.

⁷ А.Г. Спиркин, *Сознание и самосознание*, Политиздат, 1972, С. 83.

⁸ А.Г. Спиркин, *Философия. Что такое сознание*: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/50.php. [dostęp: 14.07.2023].

formę świadomości społecznej, która odpowiada etapowi historycznego rozwoju społeczeństwa. Jednocześnie, opierając się na fakcie, że byt społeczny jest świadomy, świadomość społeczna nie jest od niego oderwana, ale jest jego wytworem, jego funkcją. Jednak świadomość nie zawsze odpowiada bytowi społecznemu – może wyprzedzać rozwój bytu społecznego, antycypować go lub wręcz przeciwnie, pozostawać w tyle. Taka sytuacja spowodowana jest obecnością własnej logiki rozwoju i własnych praw dziedziczności⁹.

Świadomość społeczna przez całe życie jednostki dominuje nad jej świadomością indywidualną, często ją korygując, a czasem nawet radykalnie zmieniając. Jednak indywidualna świadomość nie jest całkowicie stłumiona, ale znacząco wpływa na specyficzną aktywność społeczną konkretnej jednostki. Świadomość społeczna jest zróżnicowana według wielu kryteriów. Interesować nas będzie tylko jedna z jej form – *świadomość prawna*, która kształtuje się pod wpływem prawnego bytu społeczeństwa.

Badanie kategorii świadomości prawnej w byłym ZSRR i na Ukrainie ma dość długą historię. Naukowcy, którzy badali ten problem, nie mają jednolitych poglądów na temat etapów badań naukowych tego zagadnienia. O. Myguszczenko, analizując tę kwestię, zagłębia się w tysiące lat i identyfikuje trzy cykle w badaniu problemu świadomości prawnej: pierwszy – przed najazdem tatarsko-mongolskim; drugi – do 1917 r.; trzeci – po 1918 roku¹⁰. Należy od razu zauważyć, że takiego podejścia nie można uznać za naukowo uzasadnione z dwóch powodów. Po pierwsze, badanie kategorii świadomości prawnej jest prerogatywą nauk filozofii prawa i teorii prawa, po drugie, w imperium rosyjskim nauki prawne ukształtowały się właściwie dopiero w XVIII w., więc niesłuszne jest mówienie o dotychczasowych badaniach filozoficzno-prawnych i teoretycznych¹¹.

Według N. Juraszewicza badanie świadomości prawnej należy podzielić na cztery etapy: pierwszy – od 1917 r. do połowy lat 30. XX w.; drugi – od połowy lat 30. do połowy lat 50.; trzeci – od połowy lat 50. do końca lat 70.; czwarty – od

⁹ Фарбер И.Е., *Правосознание как форма общественного сознания*, Юридическая литература. М., 1963, С. 108.

¹⁰ Мигущенко О.Н., *Историческое и логическое в понимании правосознания*, „История государства и права” 2006, № 9, С. 24-26.

¹¹ Jak zauważył w swoim czasie P. Degai „(...) Aż do czasów cara Ołeksija Michajłowicza nie sposób wskazać ani jednego rosyjskiego prawnika”. Дегай П., *Пособия и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедии, методологии и истории литературы российского права*, М., 1831, С. 118. Цит. за Г.С. Фельдштейн. *Главные течения в истории науки уголовного права России*. М.: Зерцало, 2003, С. 27. W pełni dotyczy to również Ukrainy. Dlatego nie można mówić o badaniu zagadnień świadomości prawnej przed wyodrębnieniem nauk prawnych jako samodzielnej gałęzi nauk społecznych.

początku lat 80. XX w. do teraz¹². Ta periodyzacja jest bardziej rozsądna, ale można ją uznać tylko wtedy, gdy mówimy o czasach sowieckich i teraźniejszości Rosji. Jeśli mówimy o periodyzacji badań nad problematyką świadomości prawnej na terenach byłego Imperium Rosyjskiego, to celowe i zapewne naukowe jest dodanie okresu od XVII w. jako pierwszego etapu do 1917 roku. Jednocześnie uważa się za konieczne wydzielenie dla Ukrainy odrębnego okresu od 1991 r. do dnia dzisiejszego. W tym czasie przeprowadzono w Ukrainie szereg badań naukowych, dotyczących problemu świadomości prawnej z punktu widzenia ukraińskiego prawa narodowego i narodowych cech jego kształtowania.

Na przestrzeni lat zmieniało się naukowe rozumienie pojęcia świadomości prawnej. Jak zauważa M. Czerkas: „W sowieckiej nauce prawa zmieniało się miejsce świadomości prawnej w rozwoju nauki. W okresie od 1917 do 1920 r. była badana jako rewolucyjna świadomość prawna, która była uważana za źródło prawa i której podstawą były interesy klasy robotniczej i chłopów. W latach 30.–50. XX w. teoria świadomości prawnej prawie nigdy nie była badana, ponieważ w totalitaryzmie ten temat był nieistotny. Od lat 50. rysuje się tendencja do pogłębionych, systematycznych studiów nad świadomością prawną, która zachowała się do dziś na łamach niezależnej już ukraińskiej nauki prawnej¹³.”

Aby zachować obiektywizm, należy zauważyć, że prawdziwe badania nad tą formą świadomości społecznej rozpoczęły się w Związku Radzieckim dopiero na początku lat 60. XX wieku. Do tej pory mówienie o świadomości prawnej było nie tylko w ogóle nieaktualne, ale wręcz niebezpieczne w związku z panowaniem stalinowskiej doktryny prawnej, która nie dopuszczała możliwości jakiegokolwiek interpretacji postulatów marksizmu-leninizmu, która byłaby dokonywana przez kogokolwiek innego oprócz upoważnionych do tego funkcjonariuszy partyjnych i państwowych. Na tych, którzy łamali tę zasadę, czekały represje. „Odwilż” Chruszczowa zniosła tabu naukowej interpretacji problemów filozoficznych i prawnych, m.in. problemu świadomości prawnej. Pierwsza podstawowa praca poświęcona badaniu świadomości prawnej „Świadomość prawna jako forma świadomości społecznej”, autorstwa I. Farbera, ukazała się w 1963 roku¹⁴. Oczywiście została napisana na podstawie marksistowsko-leninowskich postulatów teoretycznych z zakresu teorii prawa, jednak stanowiła przełom w badaniu

¹² Н.М. Юрашевич, *Эволюция понятия правового сознания*, „Правоведение” 2004, № 2, С. 165-181.

¹³ М.Є. Черкас, *Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання*: монографія. Х.: „Право”, 2015, С. 11.

¹⁴ И.Е. Фарбер, *Правосознание как форма общественного сознания*, Юридическая литература, М., 1963.

problemu. W ciągu ostatnich 60 lat w Ukrainie przygotowano i opublikowano dziesiątki monografii i setki innych publikacji naukowych, w których problem ten jest dogłębnie i wszechstronnie analizowany z różnych punktów widzenia.

Nowoczesna teoria prawa Ukrainy rozumie świadomość prawną jako „(...) zespół subiektywnych elementów regulacji prawnej: idei, teorii, emocji, odczuć i wskazówek prawnych, poprzez które odzwierciedla się rzeczywistość prawna, kształtują się postawy wobec prawa i praktyki prawnej, orientacja na wartości wobec zachowania, wizja perspektyw i kierunków rozwoju systemu prawnego”¹⁵.

W związku z powyższym za główne przejawy świadomości prawnej należy uznać następujące:

- jest samodzielną formą świadomości społecznej odzwierciedlającą prawny byt społeczeństwa;
- reprezentuje zbiór idei prawnych, teorii, emocji, uczuć, wskazówek prawnych;
- jej tworzenie odbywa się na podstawie ocen obowiązującego prawa i praktyki jego stosowania;
- kształtowanie perspektyw rozwoju systemu prawnego zarówno w ujęciu ogólnym, jak i w kontekście poszczególnych gałęzi prawa, instytucji prawnych i norm prawnych, praktyki ich stosowania¹⁶.

Dla zrozumienia treści dalszych pozycji konieczne jest zatrzymanie się nad kwestią form refleksji świadomości prawnej.

Zgodnie z dzisiejszym ogólnie przyjętym podejściem do tej problematyki, świadomość prawna znajduje odzwierciedlenie w psychologii prawnej i ideologii prawnej. Pierwszym, który przeanalizował to zagadnienie, był I. Farber, który podzielił świadomość prawną według tego kryterium na psychologię prawną, która jest „(...) zbiorem uczuć, przekonań, zwyczajów i motywów dla prawnie ważnych działań wolicjonalnych, odzwierciedlających różne zjawiska prawne w świadomości społecznej (...) społeczeństwa”¹⁷ oraz ideologię prawną, pod którą rozumiał stronę poznawczą, czyli „system idei prawnych odzwierciedlających interesy i potrzeby grupy”¹⁸.

¹⁵ Правосвідомість, *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. X.: Право, 2016, Т. 3: Загальна теорія права/редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017, С. 593.

¹⁶ *Ідеологія кримінально-правової політики*: монографія/Павло Львович Фріс. Івано-Франківськ: Супрун В.П. 2021, С. 21: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/> . [dostęp: 21.07.2023].

¹⁷ Фарбер І.Ю., *Правосознание как форма общественного сознания*, Юридическая литература. М., 1963, С. 70.

¹⁸ Ibidem., С. 96.

Ogólnie świadomość prawną można przedstawić schematycznie w następujący sposób.

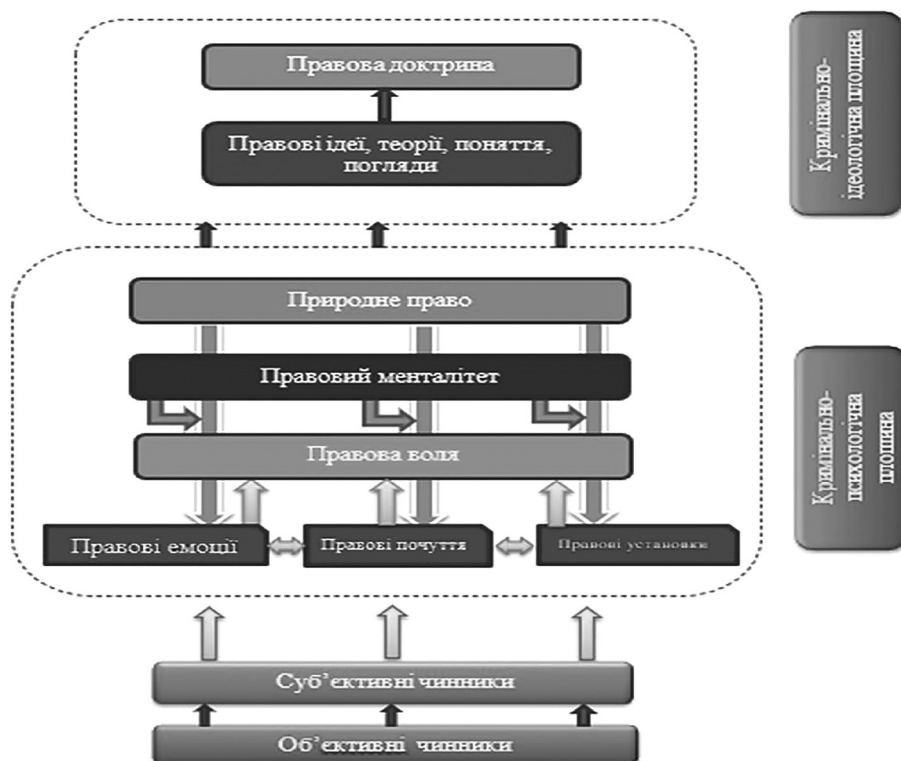

Рис. 1 Ogólna świadomość prawna

Psychologia prawna jest częścią psychologii prawa i jest „wyrazem mentalnego stosunku człowieka do prawa i instytucji prawnych i obejmuje takie elementy, jak: a) interes publiczny; b) motywy działania określonych grup społecznych wynikające z ich miejsca w strukturze społeczeństwa; c) struktura psychologiczna, tj. nawyki, tradycje, przekonania; d) idee dotyczące prawa, które rozwinęły się pod wpływem ich składu umysłowego; e) uczucia, emocje, nastroje związane z prawem; f) sposoby formowania nastrojów, uczuć, emocji itp.¹⁹

Źródła kształtowania się psychologii prawnej są różnorodne – życie polityczne, gospodarcze, kulturalne, religijne społeczeństwa, praktyka legislacyjna

¹⁹ *Теория государства и права: учебник/под ред. С.А. Комарова, А.В. Малько. М.: НОРМА-Инфра, 2003, С. 295.*

i egzekucyjna, zasoby informacyjne²⁰, wszystko to, co nazywamy życiem społecznym społeczeństwa.

Psychologia prawna, jako koncepcja holistyczna, jest ważna dla polityki prawnej, ponieważ ta ostatnia musi reagować z wrażliwością na te prawne odczucia, emocje i nastroje, które kształtują się w społeczeństwie. Polityka prawna powinna je stale „monitorować”, aby szybko reagować na zachodzące w niej zmiany poprzez odpowiednią działalność prawodawczą. Współcześnie zmiany te zachodzą niezwykle aktywnie, szybko, co jest spowodowane szybkim rozwojem technologii informacyjnych, które wywierają bezprecedensowy wpływ na psychikę jednostki, kształtując odpowiednie pojęcia, emocje i postawy. „A dotyczy to zwłaszcza sfery regulacji i ochrony prawnej. Dzisiejsze społeczeństwo doskonale rozumie rolę i znaczenie prawa w życiu codziennym, a wpływ wywierany na niego w tym czy innym celu zawsze zaczyna się od ukształtowania odpowiednich odczuć psychologicznych, emocji itp., które formułują wymogi do regulacji i ochrony prawnej. Jednocześnie warto zauważyć, że interakcja psychologii prawnej i organów informacyjnych jest procesem dwukierunkowym, w którym każda ze stron wpływa na drugą – środki masowego przekazu tworzą psychologię prawną, ale psychologia prawna z kolei wpływa na środki masowego przekazu”²¹.

Wystarczająco silny wpływ na procesy kształtowania się psychologii prawnej wywierają badania naukowe prawników, będące odzwierciedleniem teoretycznej psychologii prawnej tej grupy społecznej. Należy zauważyć, że stanowiska teoretyków prawa stały się bardziej dostępne w związku z rozwojem technologii informacyjnych i wywierają bardziej aktywny wpływ na społeczeństwo i jednostkę. Jeśli wcześniej były przedmiotem zainteresowania wyłącznie specjalistów w związku z ograniczoną ilością ich kopii, ograniczonymi możliwościami szerzenia ukształtowanych stanowisk, emocji i postaw w sieciach informacyjnych i były niejako „produktem konsumpcji” wyłącznie dla kolegów z branży, to dziś stały się powszechnie znane. Teoretyczna psychologia prawna kształtuje się jako synteza teoretycznych poglądów, stanowisk, emocji i postaw, która zachodzi pod wpływem poszukiwań teoretycznych odpowiednich specjalistów z dziedziny prawa, a także pod wpływem codziennego życia, gdyż wszyscy naukowcy są członkami

²⁰ O sile oddziaływania tego źródła świadczą dobitnie wprowadzona dziś w Rosji praktyka kształtowania świadomości prawnej, która za pomocą „Igły Ostankino” (wieża telewizji moskiewskiej) zdołała dokonać radykalnej zmiany świadomości ludności rosyjskiej, w tym świadomości prawnej.

²¹ П.Л. Фріс, Цит. Праця, *Ідеологія кримінально-правової політики...*, op. cit., С. 38

społeczeństwa i oni sami są obiektami oddziaływania zewnętrznych procesów zachodzących w społeczeństwie.

Refleksja i kształtowanie się psychologii prawnej odbywa się poprzez kształtowanie się ideologii prawnej. Tutaj oczywiście nie można powiedzieć, że odzwierciedlają one psychologię prawną całego społeczeństwa. Jest to zasadniczo niemożliwe. W najlepszym wypadku w normach prawnych znajduje odzwierciedlenie psychologia prawna i ideologia prawna większości społeczeństwa. I z reguły tylko tej jego części, która sprawuje władzę. Historia wielokrotnie to udowodniła. Normy prawne powinny odzwierciedlać te odczucia prawne, emocje, idee, doktryny itp., które występują najczęściej. Powinny, ale powtórzmy, nie zawsze tak się dzieje w rzeczywistości. W tym zakresie niezwykle istotna jest szybka identyfikacja wymagań stawianych prawu i jego stosowaniu w celu rozpoznania i wyeliminowania „nożyc”, które powstają pomiędzy „bazą” – świadomością prawną, a „nadbudową” – normami prawnymi.

Psychologia prawa i ideologia prawa kształtują się i przejawiają także pod wpływem praktycznych działań ludzi. Większość działań popełnianych przez ludzi znajduje swoje odbicie w umysłach innych członków społeczeństwa, którzy je obserwują. Jest to utrwalone w ich świadomości i bezpośrednio lub pośrednio wpływa na ich własne uczucia, emocje, oceny itp. Drugim elementem konstytutywnym świadomości prawnej jest ideologia prawna²², reprezentująca interesy dużych grup społecznych, formułowane w postaci idei, poglądów itp., w której reprodukowany jest konceptualny stosunek do życia publicznego i państwowego.

Ideologia, jako system konceptualnie sformułowanych poglądów i idei, odgrywa ogromną rolę w codziennym życiu każdego społeczeństwa, gdyż wyznacza główne kierunki jego rozwoju. Równie ważna jest *ideologia prawna*, która jest podstawą tworzenia prawnego mechanizmu rozwoju społeczeństwa. Ideologia prawna jest kamieniem węgielnym świadomości prawnej, podstawą kształtowania norm systemu prawnego.

Prawo karne, będące podstawą zwalczania przestępczości, określające granice przestępstwa, opiera się na odpowiedniej platformie ideologicznej dominującej w danym społeczeństwie – ideologii prawnokarnej. Opiera się na ocenie określonego zachowania człowieka z punktu widzenia jego szkodliwości dla społeczeństwa. Rozumienie tego „wskaźnika” zmieniało się nieustannie na przestrzeni dziejów, przekształcając się w zależności od tego, kto takiej oceny dokonał.

²² Po raz pierwszy pojęcie „ideologii” wprowadził do obiegu naukowego francuski filozof i ekonomista Antoine Louis Claude Destutt de Tracy w 1801 r. w swoim dziele *Éléments d'idéologie*.

U jego podstaw leżała i nadal dominuje na określonym etapie rozwoju człowieka, w określonym społeczeństwie, ideologia prawnokarna, będąca (w dostatecznie uogólnionej formie) systemem pojęciowo ujętych poglądów i idei wyrażających interesy różnych warstw społeczeństwa, grup społecznych, w których realizuje się i ocenia stosunek do prawa karnego, praktyki jego stosowania, które sankcjonują panujące w społeczeństwie podejścia do konstruowania zakazów prawnokarnych (ideologia konserwatywnego prawa karnego), albo uzasadniają potrzebę ich zmiany (radykałne, rewolucyjne ideologie prawa karnego).

Podstawą ideologii prawnokarnej jest kwestia ochrony społeczeństwa i jednostki przed możliwością wyrządzenia im krzywdy. Należy zauważyć, że w każdym społeczeństwie, w związku z obecnością różnych grup społecznych o odmiennych interesach, poglądach, postawach itp., istnieje miejsce na zarówno odmienną świadomość prawnokarną, jak i ideologię prawnokarną, co jest jej podstawą. W pewnym stopniu dotyczy to osób, które dopuściły się kolaboracji w warunkach agresji Rosji na Ukrainę.

Każda ideologia opiera się na naukach filozoficznych, ekonomicznych, politycznych i innych naukach humanitarnych, które są podstawą każdej ideologii.

Struktura ideologii prawnokarnej obejmuje:

- koncepcje i wyobrażenia dotyczące prawa karnego i zjawisk prawnokarnych w społeczeństwie;
- idee i kategorie prawa karnego, które mają na celu ujawnienie istoty prawa karnego, prawa odpowiedzialności karnej, perspektyw rozwoju prawa karnego;
- teorie i studia prawa karnego warunkujące rozwój prawa karnego i ustawodawstwa dotyczącego odpowiedzialności karnej;
- obowiązujące doktryny prawa karnego.

Można wyróżnić następujące funkcje ideologii prawnokarnej:

- *informacyjna*, polegająca na rozpowszechnianiu wśród podmiotów odpowiedzialnego zasobu wiedzy prawnokarnej dotyczącej stanu ochrony prawnokarnej, zakresu odpowiedzialności karnej, głównych instytucji prawnokarnych itp.;
- *regulacyjna*, która jest realizowana poprzez postawy prawne i orientacje wartościowo-prawne, które łączą w sobie wszystkie idee i teorie prawnokarne będące podstawą regulacji prawnokarnej;
- *prognostyczna (funkcja modelowania)* – polega na tworzeniu odpowiednich modeli ochrony prawnokarnej, które generalnie ocenia się jako społecznie konieczne²³.

²³ П. Див. Фріс, *Ідеологія кримінально-правової політики та кримінальне законодавство*. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/2456>. [dostęp: 23.07.2023].

Świadomość prawna jako zjawisko złożone ma w swojej strukturze odrębne typy, które uporządkowane są według gałęzi systemu prawnego danego państwa. Tak, można wyróżnić świadomość konstytucyjno-prawną, cywilno-prawną, prawnokarną itp. Każda z nich ma za przedmiot zbiór adekwatnych idei, poglądów, doświadczeń itp. związanych z problematyką regulacji prawnych i praktyką egzekwowania prawa w danej dziedzinie prawa.

W tym zakresie świadomość prawnokarna jest elementem społecznej świadomości prawnej, która jest zbiorem poglądów i odczuć prawnych, ideałów prawnych, idei, teorii, koncepcji, które mają charakter normatywny i obejmują zarówno wiedzę o zjawiskach prawnokarnych, jak i ich ocenę z punktu widzenia sprawiedliwości społecznej, a także nowe wymagania prawne dla poprawy regulacji prawnokarnej i prawnokarnej ochrony stosunków społecznych, świadczeń, wartości i interesów, praktyki ich stosowania, które odzwierciedlają potrzeby ekonomiczną i polityczną oraz interesy rozwoju społecznego²⁴.

Świadomość prawna jest podstawą kształtowania polityki prawnej państwa. Jednak takie stwierdzenie jest zbyt ogólne. W rzeczywistości polityka prawna państwa jest zbiorem branżowych polityk prawnych²⁵. W tym kontekście polityka prawnokarna rozumiana jest jako oparty na narodowej ideologii polityki w zakresie zwalczania przestępczości system teorii, poglądów i idei w zakresie rozumienia przestępstwa, karania za przestępstwo, określania podejść do reakcji państwowo-prawnej do przestępczości, regulacji i ochrony stosunków społecznych, korzyści i interesów przez normy prawa karnego oraz ich realizację w działalności uprawnionych podmiotów²⁶.

Po zdefiniowaniu pojęcia świadomości prawnokarnej można przystąpić do analizy procesów, które zdeterminowały kształtowanie się i treść psychologii prawnokarnej oraz ideologii prawnokarnej osób, które dopuściły się czynów kolaboracyjnych.

Podstawy kształtowania się psychologicznego komponentu świadomości prawnokarnej można podzielić na trzy główne grupy: etniczno-społeczne; społeczno-polityczne; społeczno-gospodarcze;

Przyczyny etniczno-społeczne. Jak wiemy, agresja na Ukrainę rozpoczęła się w 2014 r. wraz z aneksją dwóch regionów – części wschodniego regionu Ukrainy (Donbas)²⁷ i Krymu. Powstaje naturalne pytanie: „Dlaczego akurat te regiony?”.

²⁴ П.Л. Фріс, Цит. праця *Ідеологія кримінально-правової політики*, С. 44

²⁵ Nie będziemy analizować problematyki teorii polityki prawnej, jej elementów konstrukcyjnych, te zagadnienia wykraczają poza zakres przedmiotu.

²⁶ П.Л. Фріс, Цит. праця *Ідеологія кримінально-правової політики*, С. 187

²⁷ Należy zaznaczyć, że intencje Rosji nie ograniczały się do Donbasu, ale dotyczyły całych regionów wschodnich i południowych, próbowano stworzyć korytarz do granicy

Należy od razu zauważyć, że są one mniej więcej takie same dla wszystkich, chociaż ukształtowały się na podstawie różnych procesów demograficznych, które opierały się na różnych czynnikach.

Region Wschodni. Są to starożytne ziemie ukraińskie, które zawsze należały do Ukrainy, bez względu na to, jak zostały oficjalnie określone – „Mała Rosja”, „Ukraińska Republika Ludowa”, ZSRR i Ukraińska SRR, Ukraina. Historycznie na tych ziemiach mieszkali Ukraińcy. Jednak burzliwe wydarzenia XX w., poczynając od wojny secesyjnej, wywarły znaczący wpływ na charakterystykę demograficzną tego regionu, jak i całego kraju. Krwawa konfrontacja bolszewików, zarówno ze zwolennikami starego ustroju, jak i z bojownikami o niepodległą Ukrainę, miała miejsce przede wszystkim w Ukrainie lewobrzeżnej, m.in. w Donbasie, co kosztowało Ukrainę miliony istnień ludzkich. Spowodowało to pierwszą, dotychczas nieznaczną, migrację z Rosji na terytorium Donbasu, który był głównym dostawcą węgla do kraju, imigrantów, w tym z innych republik ZSRR. Proces ten szczególnie wyraźnie objawił się w okresie tzw. industrializacji.

Polityka kolektywizacji była postrzegana przez ukraińskich chłopów wyjątkowo negatywnie i wywoływała liczne przejawy oporu, m.in. uzbrojone. W odpowiedzi totalitarny rząd ZSRR zorganizował w Ukrainie sztuczny głód, który fizycznie zniszczył miliony Ukraińców, zwłaszcza chłopów będących nosicielami ukraińskości, tożsamości narodowej. Polityka ta miała jednak negatywne konsekwencje dla rządu sowieckiego – główny producent produktów rolnych został niemal całkowicie zniszczony. Aby wyeliminować tę negatywność, rząd bolszewicki zorganizował masowe przesiedlenia milionów chłopów z różnych regionów ZSRR, głównie z Rosji, do Ukrainy. Liczby tego procesu wiele pokazują. Przytoczymy tylko kilka wskaźników, które absolutnie nie przedstawiają pełnego obrazu, który jest znacznie bardziej przerażający. Tak więc tylko od połowy do końca 1933 r. z zachodniego regionu RSFSR do obwodu dnipropietrowskiego zostało wysłanych 109 eszelonów z przesiedleńcami z tamtych regionów, z centralnoczarnoziemnego obwodu Rosji do obwodu charkowskiego – 80 eszelonów, z iwanowskiego obwodu do obwodu donieckiego – 44 eszelonów, w tym samym czasie z Białoruskiej SRR do obwodu odeskiego – 61 eszelonów, z obwodu gorkowskiego – 35 eszelonów. Przesiedlenia przeprowadzane były na całe kołchozy, całe wsie. To znacznie nadszarpnęło tożsamość narodową w najbardziej rozwiniętych gospodarczo regionach Ukrainy w tamtym czasie.

---

z Mołdawią i odciąć Ukrainę od morza, co wyraźnie pokazała aktywna faza wojny, która rozpoczęła się 24 marca 2022 r.

Kolejny cios dla ludności, w tym wschodniego regionu Ukrainy, wiązał się z polityką „wielkiego terroru” prowadzoną w ZSRR w latach 1937–1939, kiedy miliony ludzi zostały fizycznie zniszczone i wysłane do obozów Głównej Dyrekcji obozów NKWD ZSRR, co znacząco wykrwawiło ludność tego regionu.

Atak hitlerowskich Niemiec na ZSRR wymusił masowy pobór milionów ludzi w szeregi armii, której kontyngent w Ukrainie składał się głównie z chłopów i robotników. Większość z nich zginęła na frontach, a po wojnie ponownie pojawił się problem braku producentów produktów rolnych i górników, którzy odbudowywali zniszczone kopalnie głównego zagłębia węglowego kraju. I znowu rząd zastosował sprawdzoną metodę – przesiedlenie do Ukrainy. Eszelony ponownie wyjechały ze wsi Rosji i Kuzbasu. Ukraińskość wschodniej Ukrainy została ponownie uderzona, choć nie została całkowicie zniszczona.

W latach 70.–80. XX w., w związku z kryzysem demograficznym i brakiem siły roboczej (zwłaszcza w kopalniach Donbasu), zaczęto korzystać z pracy osób skazanych za przestępstwa na karę pozbawienia wolności (warunkowo skierowanych do prac w gospodarstwie rolnym), a także pracy osób na przedterminowym zwolnieniu warunkowym ze skierowaniem do pracy na tych samych podmiotach. Donbas po raz kolejny otrzymał znaczny kontyngent nowo przybyłej ludności, który pod względem moralnym i prawnym jest daleki od najlepszych.

W rzeczywistości skład narodowościowy wschodnich regionów Ukrainy znacznie się zmienił. Choć duża część ludności uważała się za Ukraińców ze względu na swoje obywatelstwo, to jednak była mentalnie zorientowana na Rosję. Co więcej, wielu z nich nadal ma więzi rodzinne z obywatelami rosyjskimi. Dotyczy to zwłaszcza ludności miejskiej. Wszystko to stanowiło podstawę do stworzenia w regionie specjalnej subkultury o orientacji marginalnej.

Krym. Półwysep Krymski, który został zdobyty przez Imperium Rosyjskie w XVIII w. za panowania Katarzyny II, w zasadzie nigdy nie był związany politycznie z Ukrainą aż do 1954 r., kiedy Krym został oficjalnie przekazany Ukrainie, choć ze względu na swoje położenie geograficzne był z nią niezwykle blisko związany gospodarczo. Krym w całej swojej historii był kolebką Tatarów Krymskich, którzy w 1944 r. zostali poddani nieuzasadnionym represjom i praktycznie w całości zostali deportowani w odległe rejony Kazachstanu i Rosji. Wraz z Tatarami Krymskimi wysiedlono Niemców, Bułgarów, Greków, Karaimów i Żydów, którzy od niepamiętnych czasów zamieszkiwali Półwysep Krymski. W rezultacie, o ile przed wybuchem wojny domowej na Krymie żyło 1 mln 633 tys. osób, to po okupacji niemieckiej i represjach oraz deportacji stalinowskiej na półwyspie pozostało zaledwie 500 tys. mieszkańców. Sytuacja była krytyczna,

a rząd stalinowski zastosował wypróbowany już schemat – przesiedlenie chłopów z Rosji. W samym 1944 r. „z pięciu obwodów rosyjskich (worieski, kurski, orłowski, tambowski i rostowski) i czterech ukraińskich (kijowski, winnicki, żytomierski i podolski) przybyło 62 tys. chłopów. Na Krym przybyli też zdemobilizowani żołnierze. Osiedlali się w zrujnowanych majątkach wysiedlonych Tatarów. W rzeczywistości na Krymie przeprowadzono czystki etniczne, a w 1959 r. ludność półwyspu licząca 1,2 mln osób składała się z Rosjan (71%), Ukraińców (22%) oraz w małym procencie Białorusinów i Żydów²⁸.

Samo przekazanie Krymu Ukrainie było spowodowane jego fatalnym stanem ekonomicznym. Rosja faktycznie nie była w stanie zarządzać krymską gospodarką, która znajdowała się w tragicznej sytuacji. Ukrainie dużo łatwiej było realizować takie zarządzanie dzięki położeniu geograficznemu. W efekcie Ukraina w krótkim czasie znacząco zmieniła sytuację gospodarczą na półwyspie, przede wszystkim zaopatrując go w wodę budowanym Kanałem Północnokrymskim²⁹. Fakt, że Krym był częścią Ukrainy po rozpadzie ZSRR, został odnotowany na poziomie międzynarodowym w szeregu odpowiednich dokumentów międzynarodowych i nigdy nie był przez nikogo kwestionowany.

Podstawy społeczno-polityczne. Procesy etniczno-społeczne znacząco wpłynęły na procesy społeczno-polityczne w tych regionach.

Wschodnia Ukraina. Sytuacja demograficzna znacząco wpłynęła na preferencje wyborcze, oceny prawne, poglądy i interesy ludności wschodniej Ukrainy. W rzeczywistości, poczynając od 1991 r., maksymalnym poparciem wyborczym w wyborach prezydenta Ukrainy i deputowanych do Rady Najwyższej cieszyli się politycy i partie zorientowane na Rosję, na ścisłą współpracę z nią zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, jak i społeczno-kulturalnej. Maksymalne poparcie w świadomości prawnej uzyskały projekty ustaw z inicjatywy posłów tych sił politycznych, przy minimalnym poparciu dla inicjatyw legislacyjnych posłów wybranych z innych partii politycznych. Oceniając retrospektywnie 32-letnią historię niepodległej Ukrainy, trzeba przyznać, że przez dłuższy czas na czele państwa stali przedstawiciele sił politycznych zorientowanych na współpracę z Rosją, zarówno polityczną, jak i gospodarczą. Szczególnie jaskrawo ta orientacja przejawiała się w działalności Prezydenta Ukrainy W. Janukowycza i Partii

²⁸ Крим 1941–2014: від нацистської окупації до російської.: [https://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/](https://prm.ua/krim-1941-2014-vid-natsistskoyi-okupatsiyi-do-rosiyskoyi/#:~:text=[dostęp: 28.07.2023]. Як Україна відбудувала Крим після війни і депортації. <a href=). [dostęp: 28.07.2023].

²⁹ Dawny Kanał Północnokrymski imienia Lenińskiego Komunistycznego Związku Młodzieży Ukrainy, który dostawał wodę ze zbiornika utworzonego przez Kachowską Elektrownię Wodną, zniszczonego w czerwcu 2023 r. przez wojska rosyjskie.

Regionów, która po rewolucji godności (2013–2014) zmieniła nazwę na OPZŻ (Opozycyjna Platforma „Za Życie”), na czele z agentami Kremla. Siły te wykorzystywały w swoich działaniach sentyment ludności regionów wschodnich do pamięci historycznej Rosji (gloryfikację jej wkładu w zwycięstwo w II wojnie światowej, odbudowę gospodarki narodowej w okresie powojennym, osiągnięcia w eksploracji przestrzeni kosmicznej itp.), obecność historycznych więzi między krajami, istnienie i rozwój więzi gospodarczych między Ukrainą a Rosją itd. Szczególną uwagę należy zwrócić na kształtowanie się skrajnie negatywnego, wrogiego stosunku ludności tych regionów do bohaterskiej walki OUN-UPA (Ukraińska Powstańcza Armia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów) o niepodległość Ukrainy, prowadzone często z wykorzystaniem nieprawdziwych faktów, a także popierane walką przeciwko wprowadzeniu do życia oficjalnego języka ukraińskiego jako państwowego.

Krym. Ludność Krymu (nie licząc Tatarów Krymskich), co wynika z wyżej opisanych procesów, również zawsze była zorientowana na Rosję z uwagi na fakt, że 70% ludności półwyspu nie należało do rdzennych mieszkańców³⁰. Nazywany perłą Ukrainy (a swego czasu ZSRR), był atrakcyjnym miejscem do życia. Należy wspomnieć o praktyce legislacyjnej czasów ZSRR, zgodnie z którą żołnierze Sił Zbrojnych ZSRR po przejściu na emeryturę według stażu służby mieli prawo wyboru dowolnego regionu kraju na miejsce zamieszkania, a władze lokalne zostały zobowiązane do jak najszybszego zapewnienia im mieszkań. Najbardziej atrakcyjne dla tej kategorii obywateli były regiony bałtyckie, krymskie i północnokaukaskie.

Biorąc pod uwagę fakt, że Krym był przez długi czas bazą rozmieszczenia Floty Czarnomorskiej ZSRR, większość emerytowanych oficerów nadal mieszkała na Krymie. Dołączyli do nich ci byli wojskowi, którzy po przejściu na emeryturę z innych regionów ZSRR wybrali Krym jako miejsce stałego zamieszkania. Dlatego „(...) nie ma dokładnych statystyk dotyczących liczby oficerów, chorążych i żołnierzy służb kontraktowych [tej kategorii – autor] osiedlonych na Krymie (...)”³¹. Ale są całe miejscowości, w których większość mieszkańców należy do tej grupy. Na Krymie faktycznie powstała rosyjska enklawa, którą tworzyły setki tysięcy byłych rosyjskich żołnierzy („hurra-patriotów ZSRR”), z „wypranymi” przez komunistycznych ideologów mózgami. Nigdy nie uważali się za Ukraińców i byli całkowicie zorientowani na Rosję, jako następcę ZSRR. Dlatego w przeciwieństwie do Ukrainy Zachodniej i Centralnej, które

³⁰ K.A. Черенцов, *Крым бандитский*. «Человек и закон». М., ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998, С. 6

³¹ Ibidem, С. 9

w większości były bardziej zorientowane na Zachód, na współpracę polityczną i gospodarczą krajów przy zachowaniu państwowo-politycznego statusu Ukrainy, na Krymie panowały orientacje polityczne związane z wycofaniem półwyspu z terytorium Ukrainy i włączenia go do składu Rosji. Nastroje te były nieustannie „wzbudzane” przez Rosję różnymi metodami, w tym poprzez kształtowanie świadomości prawnej ludności.

Pierwszą jaskółką, która wyraźnie pokazała intencje aneksyjne Moskwy, był konflikt w pobliżu wyspy Tuzła w Cieśninie Kerczeńskiej (2003), który można ocenić jako „rozpoznanie bojowe” ze strony Rosji, próbę poznania reakcji Ukrainy³².

Zamiar aneksji Krymu przez Moskwę został po raz pierwszy wyraźnie zamaniestrowany na szczeblu oficjalnym w przemówieniu byłego prezydenta Moskwy Łużkowa w Sewastopolu w 2007 r., podczas obchodów otwarcia oficjalnego przedstawicielstwa Moskwy w Sewastopolu, w którym kwestionowano status Półwyspu Krymskiego jako części Ukrainy. Miało to miejsce na tle otwarcia w Sewastopolu filii kilku czołowych moskiewskich uczelni (łącznie około 10 uczelni, w tym Moskiewski Państwowy Uniwersytet, Moskiewski Fizyczno-Techniczny Uniwersytet), rozprzestrzeniania się inwestycji rosyjskich przedsiębiorstw w gospodarkę Sewastopola, który był główną bazą Rosji na Krymie. Prorosyjskie siły polityczne i politycy byli szczególnie popularni na Krymie, podobnie jak na wschodzie Ukrainy. Te i wiele innych faktów jest żywym potwierdzeniem celowej działalności Rosji na Krymie w celu kształtowania (i wzmacniania) prawnych preferencji, orientacji, wartości i interesów ludności na rzecz aneksji półwyspu i włączenia go do Rosji.

Mówiąc o politycznym komponentie kształtowania świadomości prawnej orientacji kolaboracyjnej na Krymie, nie należy zapominać, że w Sewastopolu znajdowała się kwatera główna Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej, która została tam ulokowana na podstawie Porozumienia między Ukrainą a Rosją „O statusie i warunkach Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej na terytorium Ukrainy” z dnia 28 maja 1997 r., „przeforsowanego” przez prorosyjskie siły polityczne³³. Działania różnych ośrodków dywersyjnych funkcjonujących pod przykrywką wywiadu, kontrwywiadu i ideologicznych struktur floty wśród

³² Warto odnotować, że ta i kolejne prowokacje miały miejsce wkrótce po dojściu do władzy W. Putina.

³³ W Charkowie podpisano tzw. Umowy charkowskie – umowy między Ukrainą a Rosją dotyczące obecności Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej na terytorium Ukrainy od 21 kwietnia 2010 roku. Przyczyniło się to do zwiększenia wyposażenia wojskowego i personelu sił zbrojnych państwa-agresora, które były używane podczas aneksji Republiki Krymu i Sewastopola w 2014 roku. Za udział w podpisaniu, ratyfikacji i wykonaniu tych umów wielu byłych wysokich rangą funkcjonariuszy Ukrainy zostało oskarżonych przez Służbę

ludności Krymu, zmierzające do oderwania półwyspu od Ukrainy, były stale niezwykle aktywne.

Do przyczyn społeczno-politycznych należy zaliczyć fakt, że Ukraina, która tradycyjnie jest krajem prawosławnym w absolutnej większości, jest jednak podzielona na trzy obozy – wyznawców należących do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego (RCP), wyznawców Cerkwi Prawosławnej Ukrainy Patriarchatu Kijowskiego (CPU) i wyznawców Kościoła greckokatolickiego. Jeśli ci dwaj ostatni swoją duszpasterską działalność kierują na wspieranie niepodległości Ukrainy, jej posunięć w kierunku integracji europejskiej i wejścia do NATO, to RCP, która jest pod kontrolą Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB) Federacji Rosyjskiej i faktycznie jest jej ukraińskim oddziałem, realizuje w swoich działaniach programowe stanowiska rządu Federacji Rosyjskiej, zmierzające do wchłonięcia Ukrainy. Trudno przecenić ideowy wpływ działalności RCP, w tym na proces kształtowania się psychologicznego komponentu świadomości prawnokarnej.

Podstawy ekonomiczne. Nie przeprowadzając szczegółowej analizy stosunków gospodarczych Ukrainy z Rosją, zauważmy tylko, że odegrały one mniej lub bardziej decydującą rolę. Przypomnijmy, że gospodarka ZSRR została zbudowana na zasadzie integracji powiązań gospodarczych między republikami, które pod wieloma względami zostały zachowane nawet po rozpadzie ZSRR. Jednocześnie właśnie wschodnia część Ukrainy była najbardziej rozwiniętym regionem kraju i miała bliskie związki z przedsiębiorstwami Federacji Rosyjskiej. Na tej podstawie obywatele ukształtowali pogląd, że gospodarka Ukrainy w warunkach zerwania więzi z Rosją dozna druzgocącego ciosu i padnie. Jednocześnie ukształtowała się wśród ludności nadrzędna postawa wobec innych regionów kraju poprzez kultywowanie postaw pod hasłami: „Donbas karmi Ukrainę!”, „Donbas porożniak nie gonit!”³⁴, która spowodowała rozłam w świadomości prawnej ludzi, uformowała supremację wschodu nad zachodem Ukrainy.

Jeśli chodzi o Krym, jego baza ekonomiczna w bezwzględnej większości związana była z gospodarką turystyczną i przemysłem lekkim, które nie odegrały decydującej roli w kształtowaniu się tego komponentu. Zaraz po ogłoszeniu przez Ukrainę niepodległości na Krymie „bez żadnej podstawy prawnej rozpoczęły się

Bezpieczeństwa Ukrainy za popełnienie przestępstwa z art. 111 kodeksu karnego Ukrainy, czyli za zdradę stanu, a były prezydent Ukrainy W. Janukowycz został aresztowany zaocznie.

³⁴ Wyraz zawiera grę słowną. Dosłownie można przetłumaczyć, że Donbas nie goni pustych wagonów węglowych („porożniak” lub „pustak”, „pusty”), ale w drugim znaczeniu można odczytać, że wszyscy mieszkańcy tego regionu są mistrzami swojej sprawy, wysoce wykwalifikowani i ich słowa są wiele warte.

próby podziału i redystrybucji dużej i być może najcenniejszej z perspektywy czasu części majątku, nieruchomości – kompleksów sanatoryjno-uzdrowiskowych³⁵, które w większości trafiły w ręce związanych z nimi rosyjskich i ukraińskich biznesmenów.

Należy mówić o kształtowaniu się psychologicznego komponentu świadomości prawnokarnej, który determinuje kolaboracyjną orientację osoby, z uwzględnieniem podłoża kryminogennego, na podstawie którego odbywały się wszystkie wyżej wymienione procesy.

Tło kryminogenne. Wyodrębnienie tej grupy jest poniekąd warunkowe, jednak biorąc pod uwagę znane zjawiska kryminogenne lat 90. ubiegłego wieku i ich konsekwencje, oczywista jest potrzeba rozpatrywania ich w ogólnym kontekście analizy problemu.

Lata 90. ubiegłego wieku na terenie byłego ZSRR często określane są jako „burzliwe lata dziewięćdziesiąte” – chodzi o szalejącą przestępczość, której główne ośrodki koncentrowały się w najbardziej gospodarczo rozwiniętych regionach kraju – Kijowie, Krymie i regionie wschodnim. To tam powstawały i działały potężne zorganizowane grupy przestępcze (ZGP), które oprócz rekieterstwa, bandytyzmu, przestępstw przeciwko osobie itp. brały czynny udział w procesach prywatyzacji mienia państwowego, redystrybucji mienia poprzez naloty, ataki gangów, morderstwa itp. Grupy te często działały pod kontrolą lub w ścisłej współpracy z podobnymi podmiotami z Rosji. Często rosyjscy ZGP („Solntsewskaja”, „Dolgoprudnenskaja”, „Izmailowskaja” itp.³⁶) „wchodzili” na terytorium Ukrainy i działali samodzielnie. Działalność ZGP była z reguły prowadzona pod kontrolą „worów w zakonie”³⁷, których bezwzględna większość pochodziła z Rosji i działała oczywiście z uwzględnieniem jej interesów. Bliskość kontaktów ukraińskich i rosyjskich ZGP szczególnie wyraźnie przejawiała się na Krymie w działalności dwóch głównych ZGP – „Bazmaki” i „Sejlem”. Wielu obecnych przywódców politycznych Krymu „wyrosło” z członków tych formacji. Zorganizowane grupy przestępcze, liczące setki i tysiące członków, wywarły znaczący wpływ na psychikę ludności, a ponieważ były skierowane politycznie w stronę Rosji, propagowały te poglądy wśród ludności.

³⁵ К.А. Черенцов, Цит. Праця, *Крым бандитский*, С. 8.

³⁶ Nazwy potężnych organizacji przestępczych działających w Rosji w latach 90.

³⁷ Również „honorowany złodziej”, „złodziej w prawie” – pojęcie w języku rosyjskim, które oznacza profesjonalnego przystępcę, który zostaje uznany przez środowisko przestępcze za autorytet, często również jest to osoba „niedotykalna” przez organy prawa ze względu na przestępcze więzi z przedstawicielami władz lokalnych – tłumacz.

Z działalnością ZGP związanych było wiele głośnych przestępstw tamtych lat. Działalność ZGP na Ukrainie i w Rosji była w wielu przypadkach ściśle powiązana poprzez różne schematy gospodarcze, które przynosiły ogromne dochody. Na początku XXI w. w wyniku działań organów ścigania Ukrainy fala przestępczości została zahamowana. Jednak do tego czasu utworzyła się już grupa byłych przywódców tych formacji (spośród tych, którzy nie padli ofiarą konfrontacji kryminalnych i tych, którym udało się uniknąć odpowiedzialności karnej), którzy przekształcili nabyty majątek na legalny biznes i zajęli odpowiednio wysoką pozycję w hierarchii społecznej, stając się właścicielami dużych, często strategicznych, przedsiębiorstw. Należy przypomnieć, że gospodarka ZSRR została utworzona zgodnie ze schematem ekonomicznego rozdzielania produkcji, współpracy gospodarczej, kiedy realizacja produktów końcowych zależała od działalności wielu przedsiębiorstw zlokalizowanych w różnych byłych republikach związkowych. Przedsiębiorstwa ukraińskie (zwłaszcza przemysłu zbrojeniowego) zajmowały jedno z kluczowych miejsc w tych łańcuchach. To m.in. spowodowało obecność potężnych prorosyjskich interesów w znacznej części elit politycznych na wschodzie Ukrainy i na Krymie, co wywarło istotny wpływ na kształtowanie się psychologicznego komponentu świadomości kryminalnej i prawnej orientacji kolaboracyjnej.

Należy również zauważyć, że działalność przestępczości zorganizowanej zawsze znajdowała się w kręgu zainteresowań organów bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej i *de facto* często była przez nie kontrolowana (i być może zarządzana). Korzystając z dostępności wyżej wymienionych schematów, organy FSB Rosji były doskonale poinformowane o stanie przestępczości zorganizowanej w Ukrainie, o jej kluczowych postaciach. Wraz z rozpoczęciem planowania agresji na Ukrainę (a pierwsze kroki w tym kierunku podjęto już w połowie lat 90. XX w.) ugrupowaniom tym i ich przywódcom zaczęto poświęcać szczególną uwagę. Część z nich stała się bezpośrednimi agentami FSB, część agentami wpływu itp. Z pomocą tych ludzi w Ukrainie był aktywnie promowany obraz Rosji jako kraju mogącego zapewnić wysoki poziom życia gospodarczego, kraju będącego jedyną ostoją pokoju na planecie, nosicielem pamięci historycznej o zwycięstwie w II wojnie światowej, obrońcą historycznej tożsamości narodu rosyjskiego, jego osobliwości i wyższości nad innymi narodami itp.

O roli FSB, Głównego Urzędu Wywiadowczego Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, w szerzeniu nastrojów prorosyjskich w Ukrainie wiele już zostało napisane i będzie jeszcze w przyszłości. Teraz chcemy tylko zauważyć, że konsekwencje działań tych jednostek i ich agentów w Ukrainie nie zostały do dziś w pełni przezwyciężone. W rzeczywistości w Ukrainie

stworzono rozbudowaną siatkę wywiadowczą, której zadaniem było kreowanie pozytywnego wizerunku Rosji, przeciwstawianie go kreowanemu negatywnemu wizerunkowi Ukrainy, nawoływanie do bliskiej współpracy konkretnie z Rosją, zmiana postaw wobec wektora rozwoju kraju od zachodu do wschodu, kreowanie wizerunku Rosji jako głównego i jedyne obrońcy nie tylko Rosjan, ale wszystkich rosyjskojęzycznych. W rzeczywistości zarówno prezydent W. Janukowycz, jak i szef administracji głowy państwa W. Medwedczuk byli agentami Rosji. Obywatele Federacji Rosyjskiej kierowali Ministerstwem Obrony Ukrainy, Radą Bezpieczeństwa Ukrainy i innymi strukturami. Na tę działalność wydano miliardy w walucie amerykańskiej. I pomimo tego, że znaczna część tych środków została trywialnie zdefraudowana, część została wykorzystana zgodnie z przeznaczeniem i osiągnęła swój cel!

Aktywizacja wpływu na psychologię prawną świadomości prawnokarnej nastąpiła po zajęciu w 2014 r. części obwodów ługańskiego i donieckiego oraz Krymu. Federacja Rosyjska rozpoczęła aktywną działalność kampanijną na tych terenach, faktycznie ożywiając stosunki społeczno-prawne, które istniały w czasach ZSRR, i ich regulację prawną, która odpowiadała koncepcjom prawnym, wartościom i postawom dużej części ludności tych regionów. Jednocześnie stosowano różnorodne środki ideowo-polityczne, prawne i kulturalno-agitacyjne. Wśród nich należy zwrócić uwagę na wprowadzenie w tych regionach specjalnej (ułatwionej) procedury wydawania paszportów Federacji Rosyjskiej. Jednocześnie nie można postawić znaku równości na charakterystyce nieznananych tzw. Donieckiej i Ługańskiej Republiki Ludowej (DRL i ŁRL) oraz Krymu. Ich cechą charakterystyczną była własna subkultura tworzona w latach ZSRR i rozwijana w latach 1991–2014, która charakteryzuje się m.in. wyższością nad innymi częściami Ukrainy (zwłaszcza Ukrainą Zachodnią), ich kulturą, historią i postaciami historycznymi. Szczególnie dotkliwa stała się kwestia języka – niechęć do używania, nawet na poziomie urzędowym, państwowego języka ukraińskiego, który zgodnie z Konstytucją Ukrainy jest jedynym językiem państwowym. Na Krymie natomiast nastąpiła po prostu reanimacja sowieckiej świadomości prawnokarnej, ponieważ ta świadomość prawna była zawsze dominująca i nie zmieniała się w związku z osobliwościami społeczno-politycznymi ludności, co podkreślono powyżej.

Te i inne procesy stały się podstawą rozprzestrzeniania się psychologii i ideologii kolaboracji, kształtowania odpowiednich interesów prawnych, wartości i postaw, które leżą u podstaw prawnokarnej świadomości prawnej orientacji kolaboracyjnej, główne cechy której są związane z:

- nienawiścią do legalnego rządu w państwie, jego odrzucenie jako instytucji;

- miłością do państwa-agresora, uznanie jego dominacji nad Ukrainą;
- kwestiami narodowymi – poniżający stosunek do narodu ukraińskiego, nienawiść do niego;
- ocenianiem narodu ukraińskiego jako „młodszego brata” narodu rosyjskiego, odmawianiem mu prawa do samodzielności wyboru własnej drogi rozwoju, do narodowej tożsamości;
- brakiem akceptacji prozachodniego wektora rozwoju Ukrainy;
- zaprzeczaniem niezależności (i ogólnie istnieniu) Cerkwi Prawosławnej Ukrainy i Cerkwi greckokatolickiej.

Są to główne cechy, które determinują prawnokarny psychologiczny komponent prawnokarnej świadomości kolaborantów. Ta psychologia stała się fundamentem, na którym kształtuje się prawnokarna ideologia kolaboracji, ideologia, która go uzasadnia i usprawiedliwia.

Ideologia tzw. *russkogo mira* („rosyjskiego świata”) stała się podstawą ideologicznego komponentu prawnokarnej świadomości kolaboracji. Jej korzenie leżą u podstaw poglądów filozoficznych „Moskwa – trzeci Rzym”, które powstały w XVIII w. i już wtedy uzasadniały ekspansjonistyczną agresywną politykę Imperium Rosyjskiego. W przyszłości owe poglądy (z pewnymi interpretacjami) znalazły swój dalszy rozwój w platformie ideowej tzw. gruntowników³⁸ – koncepcji typów kulturowo-historycznych M. Danylewskiego, rosyjskim mesjanizmie i wielkomocarstwowym szowinizmie, a także ideowych koncepcjach epoki sowieckiej dotyczących „polityki pamięci”, tworzeniu nowej historycznej wspólnoty ludzi – narodu radzieckiego, w którym narodowi rosyjskiemu wyznaczono przewodnią rolę itp.

W dzisiejszym rozumieniu pojęcie „rosyjskiego świata” powstało w połowie lat 90. XX w. jako reakcja odpowiednich grup społecznych rosyjskiego społeczeństwa na upadek Związku Radzieckiego, utratę przez Rosję wpływów na arenie międzynarodowej oraz głęboki wewnętrzny kryzys polityczny i gospodarczy w rosyjskim społeczeństwie. Swoje podstawowe uzasadnienie znalazł w środowisku intelektualnym, skupionym wokół słynnego ekonomisty i filozofa

³⁸ Gruntownicy (z ros. *grunt narodowy*) – literacki przebieg i kierunek myśli społecznej i filozoficznej w Rosji w latach 60. XIX wieku. Podstawy światopoglądu sięgają idei i koncepcji tzw. młodej redakcji pisma „Moskwianin” (1850–1856), na którego czele stał Apollon Grigoriew. Zwolennicy tej koncepcji nazywani są gruntownikami (fundamentalistami). Krytyk literacki W. Zacharow zwraca uwagę, że termin „gruntownicy” (praca u podstaw) jest późny – Dostojewski i podobnie myślący ludzie nie nazywali siebie gruntownikami, ale wyrażali te same poglądy: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>. [dostęp: 01.08.2023].

S. Czernyszowa oraz publicyści G. Pawłowski. Podstawową ideę tej doktryny filozoficznej sformułował S. Gefter w artykule „Świat Światów: Rosyjski początek”³⁹, opublikowanym w zbiorze „Inne” (1994). To właśnie w posłowie do tego artykułu przygotowanego przez G. Pawłowski po raz pierwszy użyto terminu „rosyjski świat”. Zdaniem autora, Rosja powinna ewoluować w złożony cywilizowany kraj, który powinien stać się jednym ze światów wśród innych światów. Dalszy rozwój koncepcji związany jest z działalnością utworzonego w 1996 r. „Instytutu Rosyjskiego”, jednak ostateczne sformułowanie uzyskała ona w artykule „Rosyjski świat”, który został przygotowany przez filozofa P. Szczedrowyckiego i stratega politycznego J. Ostrowskiego w 2002 roku. W nim pojęcie „rosyjskiego świata” otrzymało następującą definicję: „(...) jest to struktura sieciowa dużych i małych społeczności, które myślą i mówią po rosyjsku”⁴⁰.

Koncepcja „rosyjskiego świata” („RS”) stała się ideologią państwową Rosji od momentu przyjęcia jej jako podstawy programu wyborczego W. Putina podczas kampanii wyborczej 2006 roku. W swoim programie politycznym W. Putin zdefiniował „rosyjski świat” jako uniwersalną podstawę państwa rosyjskiego. W przemówieniu wygłoszonym w listopadzie 2006 r. zauważył w szczególności, że „rosyjski świat”: „może i powinien jednoczyć wszystkich tych, którzy cenią rosyjskie słowo i rosyjską kulturę, niezależnie od tego, gdzie mieszkają, w Rosji lub poza jej granicami, oraz bez względu na to, do jakiej grupy etnicznej należą”. Takie podejście rosyjskiego kierownictwa sprawiło, że od 2007 r. koncepcja „rosyjskiego świata” stała się głównym ideologicznym fundamentem rosyjskiego totalitarnego reżimu. Wszystkie środki masowego przekazu, wszyscy „bojownicy frontu ideologicznego” zaczęli aktywnie wykorzystywać ją w procesie ideologicznej pracy ze społeczeństwem. Należy szczególnie podkreślić w kontekście rozważanego problemu, że jego wektor skierowany był nie tylko na „rynek wewnętrzny”, ale również na „rynek zewnętrzny”. I w tym momencie stał się narzędziem przygotowań Rosji do agresji na republikę byłego Związku Radzieckiego. Głównym obiektem wpływów stały się rosyjskie grupy etniczne w młodych niepodległych państwach, a także przedstawiciele odpowiednich środowisk, których interesy z takich czy innych powodów skupiały się wokół Rosji. Głównym celem reżimu Putina była odbudowa Związku Radzieckiego, którego upadek stał się według moskiewskiego dyktatora główną geopolityczną

³⁹ С.М. Гефтер *Мир Миров – российский зачин*: <https://flibusta.org.ua/b/18603>. [dostęp: 01.08.2023].

⁴⁰ П. Щедровицкий, *Русский мир и транснациональное русское*, Библиотека культурной политики, управления и предпринимательства, АТШ, 1999 URL: <https://shchedrovitskiy.com/russkiy-mir/>. [dostęp: 01.08.2023].

tragedią XX wieku. W Ukrainie obiektami tego ideologicznego wpływu stały się przede wszystkim Ukraina Wschodnia i Krym oparte na etniczno-politycznych i ekonomicznych cechach rozwoju gospodarczego tych regionów, o czym była mowa powyżej. Ważne również jest to, że zwrócono szczególną uwagę na Ukrainę i wyznaczono jej szczególne miejsce w procesie odbudowy Związku Radzieckiego. Opierało się to na tezie, która w całej historii Rosji była realizowana w jej polityce wewnętrznej i którą sformułował w skoncentrowanej formie jeden z przywódców bolszewickiej Rosji, L. Trocki – „Bez Ukrainy nie ma Rosji. Bez ukraińskiego węgla, żelaza, rudy, chleba, soli, Morza Czarnego Rosja nie może istnieć: uduś się, a wraz z nią rząd sowiecki, i my z Wami”⁴¹.

Z kolei W. Lenin zauważył: „Stracić Ukrainę, to stracić głowę!”. Ale dyktator J. Stalin, który uważał za możliwe całkowite zniszczenie narodu ukraińskiego, wyprzedził wszystkich. Podpisał rozkaz, w którym stwierdził, że: „Naród ukraiński nie powinien istnieć”⁴².

Z pojęciem „rosyjskiego świata” wiąże się także próba uzasadnienia szczególnego statusu osoby narodowości rosyjskiej – określenia jej jako osoby rasy wyższej. I tak w 2012 r. były minister kultury Rosji W. Medyński, w wywiadzie dla wydawanej w San Francisco „Gazety Rosyjskiej” stwierdził, że Rosjanie „mają jeden dodatkowy chromosom”, który odróżnia ich od wszystkich narodów i ludów świata. „Wierzę, że po wszystkich katastrofach, które przydarzyły się Rosji w XX wieku, począwszy od pierwszej wojny światowej, a skończywszy na pierestrojce, fakt, że Rosja przetrwała i rozwinęła się, świadczy o tym, że nasz naród ma jeden dodatkowy chromosom” – powiedział W. Medyński w tym wywiadzie, który zyskał szeroki rozgłos.

W praktyce należy to ocenić jako próbę przywrócenia znanych teorii leżących u podstaw koncepcji ideowych III Rzeszy, które uzasadniały odrębność rasy aryjskiej, jej czołową pozycję wśród innych ludów świata. Znany ukraiński polityk M. Tomenko, charakteryzując tę wypowiedź, zauważył: „(...) To jest totalne szaleństwo, to nie tylko zbrodnia wojenna, to nowe zjawisko fenomenalne ze znakiem minus, które nazywa się rasyzmem”⁴³. Mieszanka mizantropijnych ideologii połączona z wiarą w jakąś „wyjątkowość” narodu rosyjskiego – i to dało początek owemu „rasyzmowi”.

⁴¹ <https://ru.citaty.net/tsitaty/477895-lev-davidovich-trotskii-bez-ukrainy-net-rossii-bez-ukrainskogo-uglia-zhele/>. [dostęp: 01.08.2023].

⁴² Niedawno ukraińscy hakerzy włamali się do tajnego archiwum stalinowskiej sekcji rosyjskiej FSB, gdzie odkryli ten i inne dokumenty. URL: https://t.me/+xantqpx8f_tkNGRk. [dostęp: 01.08.2023].

⁴³ W języku ukraińskim od niedawna istnieje termin „rasyzm”, utworzony od słowa „fasyzm” oraz angielskiej formy nazwy Rosji – Russia [rasza]. Oznacza nastroje faszystowskie wśród współczesnych Rosjan (nie mylić z rasizmem) – tłumacz.

2 maja 2023 r Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła projekt uchwały W sprawie oświadczenia Rady Najwyższej Ukrainy „W sprawie stosowania przez reżim polityczny Federacji Rosyjskiej ideologii rasyzmu, potępienia zasad i praktyk rasyzmu jako totalitarnych i mizantropijnych”⁴⁴. Zgodnie z tą ustawą przejawami rasyzmu są militarizm, kult wodza i sakralizacja instytucji państwowych, wywyższanie się Federacji Rosyjskiej poprzez brutalny ucisk i/lub zaprzeczanie istnieniu innych narodów, narzucanie języka i kultury rosyjskiej na inne narody, propagowanie idei „rosyjskiego świata”, systematyczne naruszanie norm i zasad prawa międzynarodowego, suwerennych praw innych państw, ich integralności terytorialnej i międzynarodowo uznanych granic itp.

Szczegółne miejsce w propagowaniu ideologii „rosyjskiego świata” zajmuje Moskiewska Cerkiew Prawosławna i jej zwierzchnik metropolita Cyryl. Wynika to z procesów historycznych i etnicznospołecznych, z których część została przeanalizowana powyżej, podczas gdy inne, w ujęciu ogólnym, są charakteryzowane w dalszej części opracowania.

Ukraina przyjęła chrześcijaństwo w 988 r. i faktycznie stała się jego źródłem w Europie Wschodniej. Księstwo Moskiewskie (tak nazywało się państwo do początku XVIII w.) przyjęło prawosławie z Ukrainy. Po Soborze Perejaśławskim od razu przystąpiono do likwidacji Metropolii Kijowskiej. Władze Moskwy doskonale rozumiały znaczenie Cerkwi w życiu Ukraińców i maksymalnie przyspieszyły rozwiązanie tej kwestii. Doprowadziło to do tego, że w 1686 r., poprzez symonię, patriarcha ekumeniczny Dionizy IV wystosował list synodalny, który w porządku ikonomicznym, wybranym przez radę duchowieństwa i wiernych jego diecezji, przekazał prawo ordynacji metropolity Kijowa do patriarchy moskiewskiego. Ostatecznie metropolia kijowska faktycznie przekształciła się w jedną z diecezji Patriarchatu Moskiewskiego w 1722 r., kiedy Piotr I powołał Warlaama na arcybiskupa, zamiast metropolity.

W tym samym czasie na terenie Ukrainy działał Ruski Kościół Unicki, który powstał w 1596 r. na bazie unii brzeskiej, po czym część hierarchów utworzyła Ruski Kościół Unicki pod auspicjami tronu papieskiego. Patriarchat Moskiewski prowadził nieustanną walkę z tym kościołem i doprowadził do tego, że został on całkowicie zlikwidowany na terenie całego Imperium Rosyjskiego w 1839 r. decyzją Rady Połockiej. W 1875 r. ostatnie parafie w diecezji chełmskiej zostały przymusowo przyłączone do cerkwi prawosławnej. Od tego czasu to Moskiewska

---

⁴⁴ Проект Постанови Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології расизму, засудження zasad і практик расизму як тоталітарних і людиноненависницьких», (реєстр. № 9101): <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>. [dostęp: 11.08.2023].

Cerkiew Prawosławna zaczęła całkowicie dominować na terenach Ukrainy wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego. W Ukrainie Zachodniej, która w tym czasie była najpierw częścią Polski, a później Cesarstwa Austro-Węgierskiego, funkcjonował Zjednoczony Kościół Greckokatolicki, który stał się następcą Ruskiego Kościoła Unickiego. Po II wojnie światowej i ostatecznym przystąpieniu Zachodniej Ukrainy do Ukraińskiej SRR władze sowieckie podjęły decyzję o likwidacji Cerkwi greckokatolickiej. W tym celu w marcu 1946 r. władze bezpieczeństwa państwowego ZSRR zorganizowały we Lwowie Sobór, na który eskortowano część duchowieństwa Kościoła greckokatolickiego, uzupełniając kworum przedstawicielami duchowieństwa Patriarchatu Moskiewskiego. Ten „Sobór” podjął decyzję o samolikwidacji Kościoła greckokatolickiego. Od tego momentu niemal całe terytorium Ukrainy znalazło się pod ideologicznym wpływem Patriarchatu Moskiewskiego. Kościół greckokatolicki zszedł do podziemia, a tysiące jego duchownych było represjonowanych.

Władze sowieckie praktycznie nie dopuszczały do działalności na Ukrainie żadnych wyznań poza Cerkwią Patriarchatu Moskiewskiego i wykorzystywały ją do ideologicznego wpływu na ludność. Przedstawiciele innych kościołów byli prześladowani, ponieważ uznano ich za „sekty”, a ich działalność określano jako przestępczą.

Rosja Putina poszła tą samą drogą. To przez nią zaczęła się rozwijać i być aktywnie wprowadzana w umysły parafian idea „rosyjskiego świata”. Bezwzględna większość duchownych była albo agentami Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosji, albo po prostu wykonywała polecenia swoich przełożonych, którzy wszyscy wywodzą się ze służb specjalnych Rosji. Potwierdzają to liczne fakty wykrycia przez Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy antypaństwowej działalności duchownych Cerkwi Prawosławnej Ukrainy Patriarchatu Moskiewskiego, która wahała się od działalności agitacyjnej po zbieranie informacji wywiadowczych, finansowanie działalności antypaństwowej, tworzenie skrytek broni, finansowania terroryzmu itp.

Szczególną rolę w propagowaniu idei „rosyjskiego świata” odgrywa zwierzchnik Moskiewskiej Cerkwi Prawosławnej patriarcha Cyryl (Władimir Michajłowicz Gundiajew), który, jak wiadomo, jest wieloletnim pracownikiem Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR i później FSB Rosji pod pseudonimem „Michajłow”. Już w 1994 r. ubiegłego stulecia, nie będąc jeszcze zwierzchnikiem Cerkwi prawosławnej w Rosji, lecz pełniąc funkcję kierownika Wydziału Zewnętrznych Stosunków Kościelnych (od sierpnia 2000 r. – Wydziału Zewnętrznej Komunikacji Kościelnej), stał się autorem i prowadzącym cotygodniowego programu telewizyjnego „Słowo Pasterza” na pierwszym kanale telewizji rosyjskiej. Ten

program, który był emitowany w niedzielę w czasie największej oglądalności, stał się potężnym narzędziem wpływu na świadomość wierzących, wprowadzając do niej ideologię wyjątkowości i supremacji narodu rosyjskiego, jego szczególnej roli w historycznym rozwoju całego społeczeństwa, potrzeby zjednoczenia pod przywództwem Rosji wszystkich przedstawicieli narodowości rosyjskiej, niezależnie od miejsca zamieszkania, i wytworzył poczucie niezadowolenia z działalności rządów młodych państw narodowych powstałych na gruzach Związku Sowieckiego (zwłaszcza krajów bałtyckich i Ukrainy), krytykował działalność innych wyznań itp. Nawet po głośnych wydarzeniach związanych z nadaniem tomosu Prawosławnej Cerkwi Ukrainy (PCU), wpływy Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego zmniejszyły się, ale całkowicie nie zanikły. Szczególnie silna była ona we wschodnich i południowych obwodach Ukrainy i to właśnie w tej części kraju obserwujemy najwięcej przejawów kolaboracji.

Szczególne miejsce w kształtowaniu ideologicznego komponentu świadomości prawnokarnej kolaborantów zajmowały rosyjskie środki masowej propagandy, a przede wszystkim telewizja. „Igła Ostankino” z trującą ideologią „rosyjskiego świata” odegrała znaczącą rolę wywrotową w kształtowaniu świadomości prawnokarnej odpowiednich warstw ludności Ukrainy. Powyżej przeanalizowano procesy kształtowania się ludności we wschodniej Ukrainie i na Krymie. Skierowano na nich wpływ ideologiczny poprzez środki masowego przekazu. Rosyjskie programy telewizyjne nasycone były programami o szczególnej roli Rosji w zwycięstwie nad hitlerowskimi Niemcami, powojennej odbudowie gospodarki narodowej, zwycięstwach w eksploracji kosmosu itp., które ukształtowały w umysłach obywateli uczucia i postawy potrzebne reżimowi Putina, które zostały osadzone w matrycy koncepcji „rosyjskiego świata”. Zostało to wzmocnione przez tematyczne programy telewizyjne, takie jak „Służę Rosji”, „Czołgowy biathlon” i inne programy mające na celu ukształtowanie szczególnego wizerunku armii rosyjskiej jako drugiej armii świata, obrońcy „rosyjskiego świata”. Dziesiątki seriali telewizyjnych, takich jak „Morskie diabły”, „Dziki” miały kształtować pozytywny wizerunek jednostek specjalnego przeznaczenia i organów ścigania.

Szczególne miejsce w oddziaływaniu na świadomość prawną zajmowały wyspecjalizowane transmisje polityczne telewizji rosyjskiej (TR), które miały w Ukrainie niezwykle liczną widownię.

Propaganda idei „rosyjskiego świata”, która przenikała wszystkie analityczne transmisje TR, skierowana była do odbiorców ze wschodniej i południowej Ukrainy oraz Krymu. Praktycznie nie było programów informacyjnych, w których idee te nie byłyby propagowane w taki czy inny sposób, a ukraińscy politycy nie byli krytykowani z punktu widzenia ideologii „rosyjskiego świata”.

Analityczne audycje polityczne TR były w całości poświęcone propagandzie ideologii „rosyjskiego świata”. Kanał telewizyjny *Russia Today*, specjalnie utworzony w 2005 r., został zaprojektowany w celu przekazywania ideologii „rosyjskiego świata” widzom na całym świecie. Obejmuje główny anglojęzyczny kanał informacyjny *RT International*, *RT Arabic*, *RT en Español*, *RT France*, *RT DE*, a także kanały dokumentalne *RT Documentary* w języku angielskim i *RT Doc*⁴⁵ w języku rosyjskim. Tacy wstrętnei komentatorzy polityczni, jak W. Sołowjow, M. Simonian, W. Skobiejewa i wielu innych agitatorów telewizyjnych wyrobili sobie markę na podstawie propagandy „rosyjskiego świata”. Na finansowanie tych programów rocznie wydawano miliardy dolarów, co odbywało się głównie kosztem budżetu państwa. Gwoli sprawiedliwości należy uznać, że działania te przyniosły zamierzony skutek, istotnie wpłynęły na świadomość znacznych części ludności Ukrainy, w tym na ukształtowanie odpowiedniej świadomości prawnokarnej ludności analizowanych regionów Ukrainy.

Rosja użyła wszelkich możliwych środków, aby stworzyć w Ukrainie siatkę szpiegowską. Zgodnie z wnioskami instytutu RUSI „w celu stworzenia oddziałów rosyjskich siatek wywiadowczych w Ukrainie FSB werbowała przedstawicieli klubów sztuk walki, przestępców (w szczególności handlarzy narkotykami), byłych pracowników służb specjalnych, firm ochroniarskich i agencji detektywistycznych”. Ponadto, według danych Służby Granicznej, odnotowano bliskie powiązania rosyjskich funkcjonariuszy z siatkami przemytniczymi w Ukrainie. A przepływ gotówki ułatwiały placówki dyplomatyczne krajów przyjaznych Rosji⁴⁶.

Szczerze mówiąc, wysiłki te osiągnęły swój cel. Nie mówiąc o rosyjskiej publiczności, w kontekście tej pracy nie jesteśmy nią zainteresowani, odbiorcy w Ukrainie, którzy byli skupieni głównie w regionach wschodnich i południowych oraz na Krymie, byli przychylni tej propagandzie. Na podstawie analizy różnych źródeł można z przekonaniem stwierdzić, że nad kompleksową koncepcją tej działalności pracowały odpowiednie jednostki badawcze w strukturze Akademii Nauk Rosji i FSB Rosji. Wszystko to ostatecznie skryształizowało się w sloganie „Putin przyjdź!”, którym w 2014 r. spotkali się zakamuflowani żołnierze Putina w Donbasie i na Krymie.

Oczywiście przez ostatnie 9 lat wiele się zmieniło w świadomości prawnej odpowiedniej części ludności tych regionów – bezwzględna większość obietnic totalitarnego rządu rosyjskiego okazała się elementarnym kłamstwem. Ludność

⁴⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/RT>. [dostęp: 13.08.2023].

⁴⁶ <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-rusi-merezhi-ahentiv-pidryvna-diyalnist-kremlya-v-ukrayini/32342055.html>. [dostęp: 13.08.2023].

spotkała się ze znacznie niższym standardem życia w porównaniu z Ukrainą, brakiem ochrony podstawowych praw i wolności obywatelskich, całkowitą kontrolą nad wszystkimi sferami życia, wszechmocą organów ścigania. To „ochłodziło” pewną część populacji. Jednak niestety nieznaczną. Bezwzględna większość (zwłaszcza w miastach), nawet jeśli nie popiera Rosji, to jednak uważa, że aktywny opór Ukrainy wobec agresji putinowskiej Rosji pogarsza jej sytuację, ponieważ to oni muszą się ewakuować ze strefy walk i ponosić inne negatywne konsekwencje wojny. Jednocześnie nie interesuje ich to, że Rosja jest agresorem, a Ukraina ofiarą. Wielu z nich nadal wierzy propagandzie Putina, która twierdzi, że wojnę rozpętało NATO i USA, które podburzyły Ukrainę do tej wojny. A jeśli dodamy do tego utworzone przez oglądanie rosyjskich seriali i programów politycznych „szambo Sołowjowa”, to obraz w umyśle zwykłego człowieka nieobciążonego specjalną inteligencją był konkretny – cały świat jest gotowy do ataku na nieszczęsną, biedną Rosję, a Ukraina jest jego narzędziem. Opierało się to na wzorcach ukształtowanych podczas oglądania i słuchania odpowiednich programów telewizyjnych, a zwłaszcza seriali jako najbardziej dochodowej formy propagandy dla zwykłego człowieka⁴⁷. Takie stanowiska tworzyły tysiące agentów FSB i Służby Wywiadu Zagranicznego Rosji, którzy pracowali na terytorium Ukrainy. Według niektórych danych, w ciągu ostatnich 9 lat FSB wydała około 5 miliardów dolarów na działania dywersyjne przeciwko Ukrainie⁴⁸. Cała ta celowa działalność okazała się dość skuteczna – pod jej wpływem ukształtował się zespół psychologicznych emocji, uczuć i postaw u dość dużej części ludności Ukrainy, na podstawie której wykształciły się ideologiczne podejścia do oceny w rozumieniu prawa karnego, które my z perspektywy państwa oceniamy jako kolaboracyjne.

Przede wszystkim wpływa to na stosunek do oceny określonej działalności jako powodującej szkodę w skali kraju. Zdecydowana większość osób pociągniętych do odpowiedzialności karnej za zbrodnie kolaboracyjne w toku postępowania przygotowawczego usprawiedliwiała się trudnymi okolicznościami życiowymi, które zmuszały je do współpracy z agresorem. Jednak wnikliwe badanie ich zachowania do czasu zajęcia przez agresora odpowiednich terytoriów (w latach 2014–2022/2023) potwierdzało ich antyukraińskie stanowisko,

⁴⁷ Tak więc w serialu „Morskie diabły”, który trwał przez wiele sezonów, w każdym odcinku grupa morskich sił specjalnych FSB walczy z agentami CIA i innych agencji wywiadowczych krajów NATO, zawsze pokonując wrogów.

⁴⁸ <https://dailylviv.com/news/polityka/putin-dv-5-milyardiv-dolariv-na-pyatu-kolonu-v-ukrayini-komu-97592> [dostęp: 14.08.2023]; a także <https://www.volynnews.com/news/all/5-mlrd-vytracheno-marno-putin-rozsliduye-rozkradannia-koshtiv-vydilynykh-na-stvo-renniakh-piatoyi-kolony-v-ukrayini-zmi-/>. [dostęp: 14.08.2023].

poparcie dla ideologii „rosyjskiego świata” poprzez konkretne wypowiedzi oraz działania. Jak słusznie zauważa znany dziennikarz O. Newzorow: „Śmiesznie wyglądają prowincjonalni poeci, odbarwieni bibliotekarze, działacze JR⁴⁹ i NF⁵⁰, ostentacyjne dyrektorki wiejskich szkół, które słuchając swojej własnej złośliwości, wrzucają do Internetu filmiki w ‘poparcie dla swoich’. Mają nadzieję na wieczną ochronę ze strony reżimu”⁵¹. Do listy tych kategorii należy dodać funkcjonariuszy organów ścigania, sędziów, pracowników służb komunalnych itp. Jednocześnie oddzielamy tych, którzy wstąpili do służby agresora pod presją trudnych warunków bytowych, w jakich się znaleźli, pod presją fizycznej masakry bliskich, znajomych itp. od tych, którzy zrobili to celowo z powodów popierania idei „rosyjskiego świata”, kariery i innych egoistycznych pobudek.

Świadomość prawnokarna wskazanych osób wyklucza uznanie działań kolaboracyjnych za społecznie szkodliwe i ich kryminalizację. Uważają, że ich zachowanie jest społecznie użyteczne, ponieważ odbywa się w interesie społecznie ograniczonych grup ludności Ukrainy, które ze względu na uwarunkowania historyczne powinny być razem z Rosją, zamieszkując tereny należące niegdyś do Imperium Rosyjskiego i ZSRR. Podstawę swojego stanowiska upatrują w braku w swoich działaniach znamion określających zdradę stanu (art. 111 kodeksu karnego Ukrainy, zwanego dalej kk Ukrainy). Oceniają opisane w art. 111¹ kk Ukrainy czyny jako takie, które powinny być zdekriminalizowane.

W konkluzji należy stwierdzić, że psychologia prawnokarna i ukształtowana na jej podstawie ideologia prawnokarna jako składowe prawnokarnej świadomości osób, które dopuściły się działań kolaboracyjnych, stały się wynikiem celowych długofalowych działań, które były prowadzone na podstawie specjalnego programu, którego głównym celem była i jest aneksja Ukrainy przez Rosję. Jednym z elementów tej działalności było kształtowanie świadomości prawnokarnej niektórych warstw społeczeństwa ukraińskiego w celu intensyfikacji ich współpracy z agresorem. W rzeczywistości był to program stworzenia „piątej kolumny” na Ukrainie spośród zwolenników „rosyjskiego świata”.

⁴⁹ JR (Jedyna Rosja) – partia polityczna w Rosji, która jest podstawą reżimu Putina.

⁵⁰ Ruch Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego „Za Rosję” (*Народный Фронт*) lub Ogólnorosyjski Front Ludowy (ONF) – to koalicja organizacji publiczno-politycznych, ruch publiczno-polityczny utworzony w maju 2011 r. na wniosek przewodniczącego rządu Rosji, Władimira Putina, jako „jedność równych sobie” różnych graczy politycznych, których celem jest pchnięcie Rosji do przodu poprzez wspólne wysiłki. Wikipedia. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. [dostęp: 17.08.2023].

⁵¹ Newzorow. <https://t.me/nevzorovtv>. [dostęp: 17.08.2023].

BEATA MARIA NOWAK¹, AGNIESZKA NOWOGRODZKA²

PSYCHOPEDAGOGICZNE ASPEKTY KOLABORACJI Z WROGIEM W KONTEKŚCIE WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ. MOTYWACJE OBYWATELI UKRAINY DO KOLABORACJI Z ROSYJSKIM OKUPANTEM – KOMUNIKAT Z BADAŃ

Trwająca od 2014 roku wojna rosyjsko-ukraińska ponawia istotne dla humanitaryzmu dyskusje na temat zachowań ludzi w sytuacjach konfliktu oraz doświadczania traumy. Jednym z kontrowersyjnych tematów, który wciąż budzi dyskusje, jest kwestia kolaboracji z wrogiem, czyli współpracy z okupantem lub agresorem.

---

¹ **Beata Maria Nowak**, doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie pedagogika, profesor uczelni. Dyrektor Instytutu Społecznych Podstaw Penitencjarystyki w Akademii Wymiaru Sprawiedliwości (w latach 2020–2022 prorektor ds. nauki). Autorka czterech monografii naukowych, ponad 100 artykułów w czasopismach naukowych, krajowych i zagranicznych oraz redaktorka naukowa 11 monografii zbiorowych. Ekspert, biegły NIK w zakresie readaptacji i reintegracji społecznej osób skazanych oraz kierownik/członek wielu zespołów realizujących polskie i międzynarodowe projekty naukowo-badawcze. Obecne zainteresowania naukowo-badawcze skupiają się wokół szeroko rozumianego społeczeństwa ryzyka, kryzysu współczesnej rodziny, penitencjarystyki, readaptacji i reintegracji społecznej byłych więźniów i ich rodzin. W latach 2017–2019 członek Zespołu Metodologii Badań Pedagogicznych oraz Zespołu Edukacji dla Bezpieczeństwa przy Komitecie Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk. W latach 2012–2013 członek Rady Naukowej Instytutu Studiów Interdyscyplinarnych w Blnie. Od 2020 r. członek Rady Naukowej „Štúdie Zo Špeciálnej Pedagogiky” (wydawca: Prešovska univerzita v Prešove, Słowacja). Od 2016 r. członek redakcji czasopisma naukowego „Social Pathology and Prevention” oraz „Ošetřovatelské Perspektivy” (wydawca: Slezská Univerzita v Opavě, Republika Czeska). W latach 2010–2014 redaktor tematyczny, a następnie (do 2016 r.) członek redakcji półrocznika „Resocjalizacja Polska”. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9607-4500>.

² **Agnieszka Nowogrodzka**, psycholog, psychoterapeuta, asystent w Instytucie Społecznych Podstaw Penitencjarystyki, Katedra Zarządzania Penitencjarnego, Akademia Wymiaru Sprawiedliwości. Doktorantka na Uniwersytecie Medycznym im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu. Autorka kilkudziesięciu artykułów naukowych oraz rozdziałów w monografiach naukowych. Zainteresowania badawcze: zaburzenia osobowości, nadpobudliwość psychoruchowa, zmiana zachowań i postaw człowieka w wyniku oddziaływań terapeutycznych, resocjalizacyjnych. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0036-4018>.

Pojęcie kolaboracji, które w takim kontekście stało się powszechne po II wojnie światowej, obecnie używane jest w różnych konfliktach, począwszy od Iraku po współpracę z władzami izraelskimi. Termin ten często niesie ze sobą silne, negatywne konotacje i może być wykorzystywany jako narzędzie politycznej i społecznej stygmatyzacji osób podejrzanych o współpracę z wrogiem. Z tego względu warto podjąć próbę zrozumienia tego zjawiska z perspektywy psychopedagogicznej, by móc rozpoznać motywacje i przyczyny zachowań jednostek w trudnych sytuacjach.

Pojęcie kolaboracji przez długi czas miało konotację neutralną i oznaczało współpracę. Obecnie jednak, jak zauważa socjolog Jan Tomasz Gross³, słowo to nabiera negatywnego wydźwięku, oznaczając *zdradę*. Rozumiane w ten sposób odnosiło się głównie do zachowań obywateli państw okupowanych przez III Rzeszę. Dziś z kolei termin *kolaboracja* używany jest nie tylko w kontekście II wojny światowej. Niektórzy historycy stosują go również do opisanja każdej formy współpracy podbitej ludności z władzą okupacyjną⁴. Jednakże taka interpretacja okazuje się niewystarczająca do rozumienia społecznych zachowań pod obcym panowaniem. W swoim wydźwięku dotyczy ona bowiem każdego rodzaju działań powiązanych z siłami okupacyjnymi. Nie jest natomiast wystarczająca do opisanja motywacji zachowań jednostek czy grup, gdyż nie uwzględnia zewnętrznych okoliczności wpływających na podjęcie działania, czy wreszcie nie odnosi się do skutków czynów i podjętych działań⁵.

Nadmiernie szerokie ujęcie zjawiska powoduje zamazanie omawianego terminu i jego znaczenia w kontekście wojny. Warto zwrócić bowiem uwagę, że można byłoby w ten sposób nazwać różnorodne ludzkie działania, które podejmowane są za zgodą okupanta, tj. działalność charytatywna, praca w instytucjach państwowych czy donosicielstwo. Z tego względu tak istotne jest badanie zjawiska współpracy z wrogiem, a szczególnie motywacji osób angażujących się w nie. Warto zaznaczyć, że istnieje fundamentalna różnica między współpracą z okupantem wynikającą z wykonywania zawodu, która służy podtrzymaniu działania instytucji publicznych lub zapewnieniu własnego bytu, a działaniami, których głównym celem jest wyłącznie osiągnięcie własnej korzyści, często kosztem innych. W zgodzie z tym, w dalszej części artykułu będzie stosowany termin

³ J.T. Gross, *Polish Society Under German Occupation: The General gouvernement, 1939–1944*, Princeton 1979, s. 117–120.

⁴ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration: Die Niederlande unter Deutscher Besatzung 1940–1945*, Stuttgart 1984, s. 7–8.

⁵ J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, 1(14), s. 103–132.

kolaboracja w odniesieniu do współpracy z władzą okupacyjną, która wyraźnie narusza interesy danego państwa i/lub obywateli, co stawia osobę współpracującą z agresorem/okupantem w negatywnym świetle, w opinii wielu współobywateli. W tym sensie termin kolaboracja będzie rozumiany zgodnie ze sformułowaniem postulowanym przez Klause-Petera Friedricha⁶.

Dzięki powyższym wyjaśnieniom można lepiej zrozumieć różnice i kontekst pojęcia kolaboracji oraz jego ewolucję w różnych okresach historycznych. Jednak w niniejszym rozdziale skupiono się na wybranych aspektach psychopedagogicznych, związanych z działalnością kolaboracyjną w kontekście trwającej wojny ukraińsko-rosyjskiej. Celem opracowania jest zgłębienie tego złożonego i kontrowersyjnego zagadnienia oraz analiza danych badawczych pozyskanych z badań przeprowadzonych na grupie osób podejrzanych o popełnienie przestępstwa kolaboracji z wrogiem i działanie przeciwko narodowi ukraińskiemu w czasie trwającego aktualnie konfliktu zbrojnego. Będzie to próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób trudne warunki zewnętrzne związane z działaniami wojennymi mogą wpłynąć na ludzkie zachowania i relacje społeczne. Należy wskazać, że w literaturze zarówno psychologicznej, jak i pedagogicznej niewiele mówi się o zjawisku kolaboracji. We współczesnym ujęciu pojęcie to odnoszone jest przede wszystkim do współpracy i korzyści wynikających z jej podejmowania zarówno w zespołach opartych na zasobach różnych (konkurujących) ze sobą firm, jak i współpracy grup konsolidujących różne specjalności zawodowe. Zjawiska te jednak nie wydają się przystawać do tego zagadnienia. Interesujące jest jednak ich odniesienie do zjawisk związanych ze współpracą z agresorem i zachowań społecznych ujawnianych w takich okolicznościach.

Podjmując temat kolaboracji, istotne jest odniesienie się do doświadczeń Ukrainy jako narodu, a zwłaszcza jej południowego i wschodniego regionu, które to obszary były przez długi czas nierozzerwalnie związane z Rosją, zarówno pod względem kulturowym, jak i ekonomicznym. Wpłynęło to wydatnie na trudności w budowaniu tożsamości narodowej Ukrainy. Dodatkowo, konkurencja pomiędzy różnymi klanami oligarchicznymi wygenerowała zwiększenie znaczenia tych obszarów w polityce wewnętrznej kraju. Warto również zauważyć, że ich mieszkańcy dążyli często do uznania ich miast za ośrodki równorzędne z Kijowem. To zjawisko ilustruje głęboko zakorzenione przekonania

---

⁶ K.-P. Friedrich, *Kollaboration und Antisemitismus in Polen unter deutscher Besatzung (1939–1944/45). Zu den verdrangten Aspekten eines schwierigen deutsch-polnisch-judischen Verhältnisses*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1997, t. 45, s. 819.

o kulturowej i historycznej niezależności obu ukraińskich regionów – południowego i wschodniego⁷.

Wobec powyższego istotne wydaje się odwołanie do teorii tożsamości społecznej, rozwijanej przez Henriego Tajfela⁸ i Johna Turnera⁹, która odgrywa istotną rolę w analizie spójności społecznej. Według tej teorii ludzie kształtują swoją tożsamość opierając się na przynależności do różnych grup społecznych. Tożsamość społeczna jest związana z identyfikacją jednostki z określoną grupą i wpływa na budowanie jej poczucia własnej wartości. Przynależność do grupy postrzegana jest przez pryzmat porównań międzygrupowych, które mogą prowadzić do wynoszenia własnej grupy nad inne. Teoria ta zakłada, że ludzie dążą do utrzymania pozytywnej samooceny, która jest budowana poprzez identyfikację z grupą, z którą się utożsamiają. Istotnym elementem jest podkreślanie różnicy między własną grupą a grupami obcymi. W procesie identyfikacji dochodzi do uwypuklania atrybutów obciążonych wartością oraz kwestii prestiżu, co wpływa na sposób (często negatywny) postrzegania członków innych grup¹⁰.

Wracając do meritum omawianego zagadnienia – teoria tożsamości społecznej może być pomocna w zrozumieniu skomplikowanych relacji społecznych i politycznych na obszarze Ukrainy, zwłaszcza w kontekście kształtowania się tożsamości narodowej i zmian politycznych. Dzięki tej teorii można lepiej zrozumieć, dlaczego niektóre grupy społeczne na Ukrainie utożsamiają się z Rosją, podczas gdy inne dążą do budowania niepodległej tożsamości narodowej.

Podjęty temat kolaboracji w kontekście wojny ukraińsko-rosyjskiej wymaga dokonania analizy wpływu warunków zewnętrznych na ludzkie zachowanie i relacje społeczne. Przemoc wojenna może wywoływać zarówno zachowania egoistyczne, jak i empatyczne czy szlachetne. Zazwyczaj jednak jednoczy społeczeństwo i wzmacnia więzi społeczne, bowiem w takiej sytuacji zarówno jednostki, jak i grupy społeczne mogą zachowywać się w oczekiwany społecznie sposób, ale również w paradoksalnie odmienny, negatywny¹¹.

⁷ O. Jastrzębska, *Geoekonomiczne motywy działań Rosji względem Ukrainy*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2015, 2(5), 137–148.

⁸ H. Tajfel, J. Turner, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, [w:] M. Jo Hatch, M. Schultz (ed.), *Organizational Identity*, Oxford 2004, s. 56–65.

⁹ J.C. Turner, R.J. Brown, H. Tajfel, *Social comparison and group interest in ingroup favoritism*, [w:] „European Journal of Social Psychology” 1979, vol. 9, 187–204.

¹⁰ E. Białopiotrowicz-Buczko, W. Baryła, *Stereotypy i uprzedzenia w środowisku wojskowo-cywilnym Marynarki Wojennej RP*, [w:] *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Kwartalnik* 2/2013, 2013, s. 84–86.

¹¹ A. Czerniak, *Psychospołeczne paradoksy przemocy*, „Państwo i Społeczeństwo” 2014, XIV(2), s. 49–64.

Przykładem wskazanych wyżej zachowań i więzi jest relacja między ofiarami a sprawcami przemocy. To zjawisko jest znane jako *syndrom sztokholmski* lub *mentalność Sambo*. Ten drugi termin może wydawać się nawet bardziej adekwatny w odniesieniu do opisywanego tematu z uwagi na odniesienie (w pierwotnym znaczeniu tego związku frazeologicznego) do relacji pan–niewolnik. Otóż więź niewolnika miała wyraźnie zaznaczony element dziecięcego przywiązania do swojego właściciela. W ten sposób postrzegał on swojego pana jako wszechmogącego, dobrego, dobrotliwego. Dzięki temu przywiązaniu był w stanie okazywać mu posłuszeństwo i angażować się w zadania (często zbyt duże w stosunku do możliwości) zlecone przez niego¹².

Jak to zostało powyżej wskazane, ofiary mogą rozwijać przywiązanie lub wdzięczność wobec swoich oprawców, co jest trudne do zrozumienia z perspektywy obserwatora¹³. Mechanizmy psychologiczne takie jak regresja i identyfikacja z agresorem, mogą częściowo wyjaśnić ten fenomen. Ofiary często stają się uległe i identyfikują się z agresorami, co pozwala im na zachowanie poczucia bezpieczeństwa. Istnieją także inne mechanizmy psychologiczne, takie jak huśtawka emocjonalna, norma wzajemności i redukcja dysonansu poznawczego, które mogą wpłynąć na zachowanie ofiar przemocy (z uwagi na złożoność zjawiska i ograniczenia w objętości rozdziału nie zostaną one opisane w niniejszym opracowaniu). Istotne jest jednak zwrócenie uwagi na więź między ofiarami a sprawcami przemocy, która jest relacją, a nie jednostronnym uczuciem. W takich sytuacjach występuje stała chwiejność emocjonalna, brak wystarczających i obiektywnych informacji oraz potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa. Z tego punktu widzenia sytuacje takie jak kryzysy, trudne warunki, negocjacje i rozwijanie więzi między ofiarami a oprawcami mogą mieć znaczący wpływ na przebieg tych związków. Syndrom sztokholmski nie jest jednoznacznie definiowany jako diagnoza psychiatryczna. Jego podłożem są zaburzenia posttraumatyczne, które w ogólnej ocenie stają się podłożem dla wyboru zachowań nieadekwatnych czy szkodliwych. Jednak to zjawisko jest nadal interesującym obszarem badań nad psychologią ludzkiego zachowania w ekstremalnych sytuacjach, takich jak konflikty zbrojne czy przemoc domowa¹⁴.

¹² E. Gruszecka, *Człowiek w obliczu krzywdy – zachowanie ofiar, sprawców i obserwatorów*, [w:] E. Martnowicz (red.), *Od poczucia podmiotowości do bycia ofiarą. Problemy współczesności – co psychologia może o nich powiedzieć?*, Kraków 2006, s. 55–83.

¹³ A. Grygorczuk, K. Dzierżanowski, T. Kiluk, *Mechanizmy psychologiczne występujące w relacji ofiara–sprawca przemocy*, „Psychiatria” 2009, 6(2), s. 61–65. D. Doliński, *Hiperuległość*, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo*, Gdańsk 2002, s. 103–116.

¹⁴ A. Czerniak, *Psychospołeczne paradoksy przemocy...*, op. cit.

Podjęta problematyka wymaga także krótkiego odniesienia do ustaw wzmacniających ukraiński system społecznego oporu wobec rosyjskiego okupanta. Na początku 2022 roku weszła w życie ustawa „O wniesieniu zmian do innych aktów prawnych w sprawie zagwarantowania odpowiedzialności karnej za działalność kolaboracyjną”, która wprowadziła do kodeksu karnego Ukrainy nową kategorię przestępstwa określaną mianem działalności kolaboracyjnej. Na mocy tej ustawy, za współpracę z państwem-agresorem, administracją okupacyjną i/lub jego formacjami zbrojnymi oraz paramilitarnymi, a także za głoszenie poglądów uzasadniających rosyjską napaść, przewidziana jest kara od 10 do 15 lat pozbawienia wolności. Z kolei druga ustawa „O ustaleniu odpowiedzialności osób prowadzących działalność kolaboracyjną” dotyczy pozbawiania kolaborantów prawa do zajmowania stanowisk w administracji centralnej i samorządowej oraz konfiskaty ich mienia. Oba akty prawne mają charakter prewencyjny, gdyż informują obywateli o bezwzględnym karaniu osób współpracujących z okupantem wraz z pozbawieniem ich prawa do uczestniczenia w życiu politycznym i społecznym. Ponadto ich celem jest mobilizowanie ludności do udzielania pomocy organom ścigania w identyfikacji kolaborantów lub osób popierających Rosjan¹⁵.

Od początku wojny w Donbasie (2014 rok) Ukraina ścigała swoich obywateli za pomoc Rosji, a ukraińskie sądy wydawały około 30 wyroków miesięcznie. Od momentu pełnowymiarowej napaści Rosji w dniu 24 lutego 2022 roku w ciągu miesiąca wydawano ich już ponad 70. Po podpisaniu wyżej cytowanych ustaw przez prezydenta Ukrainy Wołodymyra Zełenskigo, 3 marca 2022 roku znowelizowano ukraiński kodeks karny i wprowadzono artykuł 111, dotyczący działalności kolaboracyjnej, za prowadzenie której kary stały się bardziej surowe. Co więcej, obywatele Ukrainy kolaborujący z wrogiem częściej otrzymują wyroki bez zawieszenia. Na podstawie art. 111 kk do połowy listopada 2022 roku ukraińskie sądy wydały 112 wyroków. Należy podkreślić, że postawienie przed sądem osób kolaborujących jest trudne z uwagi na to, że wielu podejrzanych o dokonanie tego przestępstwa przebywa na terytorium kontrolowanym przez Rosję lub już je opuściło¹⁶.

Kolaboracja jako zjawisko odnoszące się do współpracy z wrogiem jest złożonym procesem i zarazem mechanizmem wymagającym opisu uwarunkowań psychologicznych, socjologicznych, socjoekonomicznych, pedagogicznych czy historycznych. Jest zjawiskiem łączącym wiele elementów i mogącym wynikać

¹⁵ <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183>. [dostęp: 17.09.2023].

¹⁶ <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183>. [dostęp: 17.09.2023].

z różnych, złożonych motywacji. Z przeglądu aktualnej literatury wynika, że obecnie brak jest dokładnego opisu wskazanego problemu. Stąd przedstawiony w niniejszym rozdziale komunikat z badań stanowi w perspektywie psychopedagogicznej próbę zasygnalizowania problemu współpracy obywateli Ukrainy z wrogiem w sytuacji trwającej wojny Rosji z Ukrainą oraz rozpoznania motywów skłaniających ich do popełnienia tego typu przestępstwa.

Strategia badawcza

Przedmiotem prezentowanego badania są zachowania kolaboracyjne obywateli Ukrainy w czasie trwającej wojny rosyjsko-ukraińskiej i okupacji wschodniej Ukrainy przez rosyjskiego agresora. Celem szeroko zaprojektowanego projektu badawczego była próba rozpoznania psychopedagogicznych aspektów kolaboracji z wrogiem, w tym najczęstszych motywacji skłaniających obywateli Ukrainy do współpracy z rosyjskim okupantem oraz emocji przez nich przeżywanych w momencie wybuchu wojny i w czasie jej trwania. Jednak z uwagi na ograniczenia związane z objętością niniejszego rozdziału, przedstawiono w nim jedynie aspekt dotyczący motywacji osób badanych do podejmowania działania kolaboracyjnego. Skupiono się na dwu aspektach: rozpoznanie przyczyn skłaniających osoby badane do kolaboracji oraz sposobie jej zainicjowania (motywacja wewnętrzna vs zewnętrzna). Zanalizowano także dane dotyczące wskazywanych przez respondentów powodów ich aresztowania, prawnych podstaw oskarżenia oraz pozbawienia wolności. Wyniki analiz danych badawczych obejmujących pozostałe aspekty badania zostaną wkrótce przedstawione w innych źródłach naukowych.

Założenia metodologiczne prezentowanych badań zostały oparte na modelu konstruktywistycznym (paradygmat interpretacyjny, podejście idiograficzne, strategia jakościowa). Model ten jest jednym z czterech elementów klasyfikacji paradygmatów badawczych autorstwa Egona Guby i Yvonne Lincoln (pozytywizm, postpozytywizm, teoria krytyczna, konstruktywizm oraz uczestnictwo), opracowanej na założeniach ontologicznych (realizm i relatywizm), epistemologicznych (obiektywizm i subiektywizm) oraz metodologicznych¹⁷. Dla przyjętego

---

¹⁷ M. Cupryjak, *Paradygmaty w perspektywie zmian społecznych. Zarys problemu*. „Rocznik Andragogiczny” 2016, 23, 251–254.

modelu konstruktywistycznego typowe jest podejście idiograficzne, ukierunkowane na zrozumienie indywidualnych zachowań oraz poszukiwanie cech niepowtarzalnych i jednostkowych. Paradigmat interpretacyjny eksponuje natomiast subiektywne doświadczenie jednostek, biorąc pod uwagę rzeczywistość społeczną zmienną i kreowaną przez człowieka. Podkreślić należy, że związane z modelem konstruktywistycznym strategie jakościowe o cechach wyjaśnień idiograficznych wymagają od badacza głębokiej wiedzy przedmiotowej. Co więcej, w trosce o zachowanie podejścia idiomatycznego należy tak zaprojektować tok postępowania badawczego, by był on dopasowany do identyfikowanego idiomu przedmiotu badań i jego kontekstów¹⁸. Badanie jakościowe jest jednak sztuką improwizacji i nie może być poddane ścisłej formalizacji metodologicznej¹⁹.

Biorąc pod uwagę powyższe, zdecydowano się na zastosowanie metody sondażu diagnostycznego i przeprowadzenie wywiadu skategoryzowanego z osobami podejrzanymi o kolaborację z wrogiem lub skazanymi i osadzonymi w zakładach karnych obwodu odeskiego i mikołajowskiego Ukrainy. W badaniu posłużono się narzędziem badawczym w postaci dyspozycji do wywiadu. Wzięto przy tym pod uwagę ryzyko związane z przeprowadzeniem czynności badawczych w czasie aktualnie trwających działań wojennych. Badanie zostało zrealizowane przez Departament Wykonywania Kar Ministerstwa Sprawiedliwości Ukrainy w maju i czerwcu 2023 roku²⁰.

W prezentowanej części badania dokonano próby rozwiązania problemu badawczego sformułowanego w postaci pytania: Jakie są najczęstsze motywacje obywateli Ukrainy do popełnienia przestępstwa zagrożonego art. 111 kodeksu karnego Ukrainy²¹?

Do badania przystąpiło 146 osób osadzonych w jednostkach penitencjarnych obwodu odeskiego i mikołajowskiego Ukrainy (w tym 41 kobiet i 105 mężczyzn), podejrzanych lub skazanych za przestępstwo współpracy z rosyjskim okupantem (celowo–losowy dobór próby badawczej). Osoby badane wyraziły zgodę na anonimowy udział w badaniu oraz na pisemne odniesienie się do pytań zadanych

¹⁸ D. Kubinowski, *Badanie jakościowe jako poznanie idiomatyczne*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne” 2017, t. II, 2, 65–78.

¹⁹ Szerzej D. Kubinowski, *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia. Metodyka. Ewaluacja*, Lublin 2010.

²⁰ Podziękowania składamy na ręce prof. Paveła Frisa, dzięki któremu wyrażono zgodę na przeprowadzenie badań.

²¹ Artykuł 111. Działalność kolaboracyjna: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [dostęp: 07.09.2023]. Za pomoc w tłumaczeniu tekstu na j. polski składamy podziękowanie Tomaszowi Barnie.

w narzędziu badawczym – dyspozycjach do wywiadu. Z uwagi na niekompletność danych odrzucono 5 zwrotnie otrzymanych dyspozycji.

Przedmiotem analiz stało się zatem 141 wypowiedzi pisemnych, sporządzonych według przekazanego przez polskich badaczy wzoru narzędzia badawczego. Zdecydowana większość wypowiedzi badanych kolaborantów wybrzmiała w języku ukraińskim (85 osób badanych, tj. 60,3%). Językiem rosyjskim posłużyło się 47 respondentów (33,3%). Jedynie 9 osób (6,4%) zastosowało zamiennie język ukraiński i rosyjski.

Najliczniej reprezentowane były grupy respondentów lokujących się w kategorii wiekowej od 36 do 45 lat (47 osób) oraz od 46 do 55 lat (42 osoby). Osoby młode w wieku od 20 do 35 lat stanowiły niespełna 1/5 ogółu osób badanych (w tym odnotowano dwie osoby w wieku 20 lat). Najmniej liczna była grupa seniorów: 13 osób w wieku od 56–66 lat oraz 4 osoby powyżej 66 lat. Najstarszą osobą był 73-letni respondent. Z kolei u 7 wypowiadających się skazanych odnotowano brak danych dotyczących wieku.

Interesujący okazał się rozkład danych dotyczący poziomu wykształcenia. Otóż zdecydowaną większość podejrzanych lub skazanych za kolaborację z wrogiem stanowiły osoby dobrze wykształcone – łącznie było to 125 osób, w tym 64 osoby zadeklarowały wykształcenie średnie, a 61 – wyższe. Skazanych z zawodowym poziomem wykształcenia było 11, zaś wykształceniem podstawowym legitymowało się jedynie 5 osób badanych.

Niemal połowa respondentów (48,2%) zadeklarowała posiadanie współmałżonki (44 mężczyzn) lub współmałżonka (24 kobiety). Kolejną grupę stanowiły osoby stanu wolnego: 34 osoby niebędące nigdy w związku formalnym, w tym 7 kobiet oraz 28 osób rozwiedzionych, w tym 6 kobiet. Najmniej licznie reprezentowane były osoby owdowiałe (5), w tym 4 wdowy i jeden wdowiec. Odpowiedzi na pytanie o stan cywilny nie udzieliło 6 respondentów, w tym 2 kobiety.

Ponad 72% skazanych za kolaborację zadeklarowało posiadanie dzieci (brak danych odnotowano u 2 osób). Wśród nich w zdecydowanej większości były osoby posiadające jednaków (niemal 1/3 respondentów) lub dwoje dzieci (1/5 respondentów) oraz 12 osób z trójką dzieci.

Najwięcej osób badanych podało miejsce urodzenia w obwodzie charkowskim (35) i chersońskim (34) oraz odeskim (24) i mikołajowskim (14). Cztery osoby podały Rosję jako miejsce swojego urodzenia. Pozostali wskazywali m.in. na obwody: winnicki, ługański, swierdłowski, połtawski, chmielnicki, rejon krasnokutski czy Autonomiczną Republikę Mordowi.

Ponad połowa respondentów wskazała na język rosyjski jako ich język podstawowy (53,2%). Wyłącznie językiem ukraińskim posługuje się ¼ osób badanych,

zaś niespełna 1/5 ogółu osób badanych zadeklarowała dwa języki podstawowe – ukraiński i rosyjski. Jedynie 6 osób przyznało, że ich językiem podstawowym jest gwara odeska (4 osoby) oraz język mołdawski i dialekt kamczacki (odpowiednio po 1 osobie).

Badani mieli także odnieść się do tożsamości narodowej. Zdecydowana większość wypowiadających się na ten temat respondentów (125 osób) wskazała narodowość ukraińską (78,5%), zaś 1/5 podkreśliła swoją przynależność do narodu rosyjskiego. Jedynie 2 osoby zadeklarowały inną narodowość – ani ukraińską, ani rosyjską (Kozak i Gagauz).

Wyniki badania

W odpowiedzi na pytanie o powody pozbawienia wolności oraz rodzaj przestępstwa, o które zostali oskarżeni, respondenci w większości przypadków byli świadomi przyczyn ich aresztowania i uwięzienia oraz podawali szczegóły aktu oskarżenia. Przytaczali konkretne artykuły kodeksu karnego Ukrainy lub opisywali swoją sytuację i odczucia w zaistniałej, opresyjnej sytuacji, w której się znaleźli. Odpowiedzi na to pytanie nie udzieliło 10 osób.

Respondenci najczęściej powoływali się na artykuł 111 – cz. 1, dotyczący ich działalności kolaboracyjnej za „Publiczne zaprzeczanie przez obywatela Ukrainy dokonaniu zbrojnej agresji przeciwko Ukrainie, ustanowienia i uznawania tymczasowej okupacji części terytorium Ukrainy lub publiczne nawoływanie przez obywatela Ukrainy do poparcia decyzji i/lub działań państwa-agresora, sił zbrojnych i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora, do współpracy z państwem-agresorem, siłami zbrojnymi i/lub administracją okupacyjną państwa-agresora, do nieuznawania rozszerzenia państwowej suwerenności Ukrainy na czasowo okupowane terytoria Ukrainy (...)”. W tej części cytowanego artykułu przez określenie *publiczne* uważa się rozpowszechnianie/nawoływanie lub wyrażanie jawnego sprzeciwu wobec nieokreślonego grona osób, w szczególności w Internecie lub przy użyciu środków masowego przekazu²² (15 osób).

Niejednokrotnie w wypowiedziach osób wskazujących powód aresztowania z art. 111 – cz. 1 odnotowywano niespójność. Na pytanie o przyczynę aresztowania odpowiadali umniejszając wagę popełnionego przez siebie przestępstwa:

²² Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

Na portalu społecznościowym „Odnoklassniki” umieszczałem informację o lokalizacji wojsk ukraińskich. Robiłem to z głupoty, nie miałem złych zamiarów. Nie wiedziałem o konsekwencjach [mężczyzna, lat 66, wykształcenie średnie, rozwiedziony, urodzony – brak odpowiedzi, narodowość rosyjska].

Prowadziłem korespondencję przez Telegram w telefonie. Poproszono mnie o pomoc [mężczyzna, lat 73, wykształcenie zawodowe, rozwiedziony, urodzony w obwodzie odeskim, narodowość ukraińska].

Z powodu podejrzenia o publikowanie materiałów wideo na kanale Telegram (...) Nie uważam, że popełniłem przestępstwo, o co jestem oskarżony [mężczyzna, lat 51, wykształcenie wyższe, żonaty, urodzony w Charkowie, narodowość ukraińska].

Poproszono mnie o pomoc. Korespondowałem przez Telegram w telefonie dlatego, że nie chcę wojny [mężczyzna, lat 73, wykształcenie zawodowe, rozwiedziony, urodzony w obwodzie odeskim, powiat Berezowska, wieś Zawodiwka, narodowość ukraińska].

Należy podkreślić, że obywatele Ukrainy, którzy publicznie popierają agresję Rosji przeciwko ich krajowi, otrzymują zazwyczaj lekkie kary. W takich przypadkach najczęstszą karą jest zakaz pełnienia funkcji publicznych średnio przez 10 lat.

Osoby badane wskazywały również na art. 111 – cz. 2 (dotyczący ich współudziału w agresji) brzmiący następująco: „Celowe działania mające na celu udzielenie pomocy państwu-agresorowi (współudział), zbrojnym formacjom i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora, dokonane przez obywatela Ukrainy, obcokrajowca lub osobę bez obywatelstwa, z wyjątkiem obywateli państwa-agresora, w celu wyrządzenia szkody Ukrainie poprzez: realizację lub poparcie decyzji i/lub działań państwa-agresora, zbrojnych formacji i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora; dobrowolnego zbierania, przygotowywania i/lub przekazywania zasobów materialnych lub innych aktywów przedstawicielom państwa-agresora, jego zbrojnym formacjom i/lub administracji okupacyjnej państwa-agresora podlegają karze pozbawienia wolności na okres od dziesięciu do dwunastu lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub prowadzenia określonej działalności na okres od dziesięciu do piętnastu lat oraz z konfiskatą mienia lub bez niej”²³ (12 osób).

Trzy osoby powołały się natomiast na art. 111 – cz. 7: „Dobrowolne objęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska w nielegalnych organach sądowych lub organach ścigania utworzonych na tymczasowo okupowanym terytorium (...) – karane są pozbawieniem wolności na okres od dwunastu do piętnastu lat

²³ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności przez okres od dziesięciu do piętnastu lat oraz z konfiskatą mienia lub bez niej”²⁴. Jedna z nich stwierdziła:

Pracowałem na stanowisku policjanta (...) z pobudek politycznych [mężczyzna, lat 43, wykształcenie wyższe, rozwiedziony, urodzony w Kupiańsku – obwód charkowski, narodowość rosyjska].

Tylko jedna osoba podała Art. 111 – cz. 3, na mocy którego została aresztowana i skazana. Dotyczy on uprawiania „(...) przez obywatela Ukrainy propagandy w placówkach oświatowych, niezależnie od typów i form własności (...), a także działania obywateli Ukrainy mające na celu wprowadzenie standardów oświaty państwa-agresora w placówkach oświatowych – karane są pracami na rzecz społeczności lokalnej w okresie do dwóch lat lub aresztem na okres do sześciu miesięcy, lub pozbawieniem wolności na okres do trzech lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności przez okres od dziesięciu do piętnastu lat”²⁵:

Zostałam oskarżona z powodu uchwalenia nowej ustawy, w oparciu o którą proces kształcenia jest powodem działań wojennych. Kształciłam dzieci na okupowanym terenie wg standardów państwa-okupanta [kobieta lat 40, wykształcenie wyższe, mężatka, urodzona w obwodzie chersońskim, narodowość ukraińska].

Osoby badane powoływały się także na art. 111 – cz. 4 w brzmieniu: „Przekazywanie materialnych zasobów nielegalnym formacjom zbrojnym lub zbrojnym formacjom państwa-agresora, utworzonym na tymczasowo okupowanym terytorium, oraz podejmowanie działalności gospodarczej we współpracy z państwem-agresorem, nielegalnymi organami władzy utworzonymi na tymczasowo okupowanym terytorium, w tym okupacyjną administracją państwa-agresora – karane są grzywną w wysokości do dziesięciu tysięcy nieopodatkowanych minimalnych dochodów obywatela lub pozbawieniem wolności na okres od trzech do pięciu lat, z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności przez okres od dziesięciu do piętnastu lat oraz z konfiskatą mienia”²⁶. Między innymi respondenci wyjaśniali, że:

Miał miejsce nalot i zajęcie majątku spółki/firmy. Dbałam tylko o funkcjonowanie miasta w oparciu o zapisy Konwencji Genewskiej [kobieta lat 47, wykształcenie wyższe, mężatka, urodzona w regionie południowym, narodowość ukraińska].

²⁴ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

²⁵ Ibidem.

²⁶ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

Zostałem aresztowany i osądzony za pracę dla okupantów w trakcie okupacji Chersonia [mężczyzna, lat 50, wykształcenie średnie, rozwiedziony, urodzony w Chersoniu, narodowość ukraińska].

Wśród osób badanych było również 11 osób podejrzanych lub skazanych na karę pozbawienia wolności na mocy art. 111 – cz. 5 za „(...) dobrowolne objęcie przez obywatela Ukrainy stanowiska związanego z pełnieniem funkcji organizacyjno-porządkowych lub administracyjno-gospodarczych w nielegalnych organach władzy utworzonych na tymczasowo okupowanym terytorium, w tym w administracji okupacyjnej państwa-agresora, lub dobrowolne wybranie do tych organów, a także udział w organizacji i przeprowadzaniu nielegalnych wyborów lub referendum na tymczasowo okupowanym terytorium lub publiczne nawoływanie do przeprowadzenia takich nielegalnych wyborów lub referendum na tymczasowo okupowanym terytorium – karane są pozbawieniem wolności na okres od pięciu do dziesięciu lat z pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonej działalności przez okres od dziesięciu do piętnastu lat oraz z konfiskatą mienia lub bez niej²⁷”. W większości przypadków respondenci wskazywali jedynie na cytowany artykuł, zaś niektórzy opisywali swoje działania:

W czasie okupacji pracowałem na Rosję w Funduszu Emerytalnym (odpowiednik polskiego ZUS) [mężczyzna, lat 65, wykształcenie średnie, kawaler, urodzony w obwodzie mikołajowskim, narodowość ukraińska].

Pracowałem na stanowisku p.o. naczelnika Grupy Służby Eskortowej (konwojowej) Resortu Spraw Wewnętrznych w administracji wojskowej [mężczyzna, lat 27, wykształcenie średnie, rozwiedziony, urodzony w Kupiańsku – obwód charkowski, narodowość ukraińska].

Zostałam aresztowana za zorganizowanie referendum... żeby przeżyć [kobieta lat 54, wykształcenie średnie, rozwiedziona, urodzona – brak odpowiedzi, przynależność narodowa Czuwaszka].

Do oskarżenia o przestępstwo szpiegostwa (art. 114 – 2²⁸) przyznało się 14 osób aresztowanych za: „Przekazywanie lub gromadzenie w celu przekazania obcemu państwu, obcej organizacji lub ich przedstawicielom informacji stanowiących tajemnicę państwową, jeżeli czyn ten jest popełniony przez obcokrajowca lub osobę bez obywatelstwa – podlega karze pozbawienia wolności na okres od dziesięciu do piętnastu lat z konfiskatą mienia lub bez niej²⁹”. Również i tu, podobnie

²⁷ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

jak w przypadku oskarżenia z art. 111- cz. 1 i cz. 2, większość z respondentów bagatelizowała swoje działania i nie przyznawała się do winy:

Zostałem pozbawiony wolności, ponieważ nagrywałem na kamerę video ruchy wojsk Sił Zbrojnych Ukrainy i oskarżony o przekazywanie informacji o ruchach wojsk Sił Zbrojnych Ukrainy z możliwością wykrycia ich lokalizacji. Art. 114-2, cz. 2 Kodeksu Karnego Ukrainy. Nie uważam tego za przestępstwo, to nieporozumienie. Nie wiedziałem, że popełniam przestępstwo, że za nagrywanie video zostanę oskarżony i aresztowany [mężczyzna, lat 36, wykształcenie średnie, kawaler, urodzony w obwodzie odeskim, narodowość ukraińska].

Aresztowano mnie, uwięziono i oskarżono o szpiegostwo na rzecz Rosji. Tak twierdzi SBU. Korespondowałam na czacie... Nie popełniłam przestępstwa, nie uznaję się za winną [kobieta lat 26, wykształcenie wyższe, mężatka, urodzona w Mikołajowie, narodowość ukraińska].

Odpowiadam karnie za zdradę ojczyzny – informowanie okupanta o działaniach SBU i sądu [mężczyzna, lat 46, wykształcenie wyższe, żonaty, urodzony – „*nie urodziłem się w Ukrainie*”, przynależność narodowa – brak danych].

Za przekazywanie informacji o tym, gdzie są zlokalizowane Siły Zbrojne Ukrainy [mężczyzna, lat 46, wykształcenie średnie, rozwiedziony, urodzony – brak danych, narodowość ukraińska].

Zdarzały się także oskarżenia za przestępstwa przeciwko pokojowi, bezpieczeństwu społeczeństwa i międzynarodowego porządku prawnego (rozdział 10 kodeksu karnego Ukrainy). Karze izolacji zostało poddanych 5 osób badanych, skazanych z art. 436 (propaganda wojny), który mówi, że osoba oskarżona o „Publiczne nawoływanie do agresywnej wojny lub do spowodowania konfliktu wojennego, a także przygotowanie materiałów z nawoływaniem do dokonania takich czynów w celu ich dystrybucji lub dystrybucja takich materiałów, podlega karze prac naprawczych do lat 2 lub aresztu do 6 miesięcy lub pozbawienia wolności do lat 3”. Ponadto dwie osoby zostały skazane za terroryzm (art. 258 kk³⁰).

Nieliczni badani byli przekonani, że utracili wolność wskutek sfabrykowania dowodów i niezgodnych z prawem działań sądu i organów ochrony prawa (4 osoby). Z kolei inni (zwłaszcza kobiety) wskazywali na pomówienia i plotki jako na powód ich aresztowania, oskarżenia o kolaborację z wrogiem i pozbawienia wolności (3 osoby):

Z powodu paniki plotek (są jacyś fałszywi świadkowie, którzy coś wiedzą). Oskarżono mnie o zdradę. Nie rozumiem jednak, kogo i co zdradziłam. Nie dopuściłam

³⁰ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (źródło internetowe).

się przestępstwa. Nie uznaję się za winną [kobieta lat 53, wykształcenie średnie, mężatka, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

We wsi jest dużo „dobrych” ludzi. Donieśli na mnie na policję i zostało wszczęte postępowanie karne przeciwko mnie [kobieta, lat 37, wykształcenie podstawowe, panna, urodzona – *region południowy*, narodowość ukraińska].

Niektórzy respondenci nie rozumieli przyczyn pozbawienia ich wolności i aktu oskarżenia za przestępstwo kolaboracji z wrogiem (9 osób) i nie uznawali swojej winy:

Sama nie wiem, dlaczego zostałam pozbawiona wolności, ponieważ w sądzie przedstawiłam bezpośrednie dowody mojej niewinności. Nie popełniłam przestępstwa i nie uznaję swej winy [kobieta, lat 54, wykształcenie zawodowe, wdowa, urodzona w obwodzie połtawskim, narodowość ukraińska].

Bez powodu, ponieważ pomagałam samotnym starszym osobom, żeby nie umarły. Nie jestem winna [kobieta lat 49, wykształcenie średnie, rozwiedziona, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

Nie rozumiem, dlaczego jestem podejrzany o kolaborację. [Podane przez respondenta konkretne imię i nazwisko] proponował mi, żebym szedł do pracy w nowej policji, odmówiłem. Nie popełniłem żadnego przestępstwa [mężczyzna, lat 46, wykształcenie średnie, żonaty, urodzony w rejonie (powiat) krasnokutskim, narodowość ukraińska].

Do tej pory sam nie mam pojęcia, z jakiego powodu zostałem aresztowany. Powiedziałbym, że to błąd! Nie popełniłem nic z tego, o co jestem oskarżony! [mężczyzna, lat 23, wykształcenie średnie, żonaty, urodzony w obwodzie odeskim, przynależność narodowa – *jestem Gagauzem*³¹].

Analiza materiału badawczego pozwoliła także na wyodrębnienie dwu kategorii motywacji do podjęcia współpracy z wrogiem, z których każda składa się z trzech podkategorii.

1. Kolaboracja wewnętrzna (nieinicjowana przez osoby trzecie)

Ponad połowa osób badanych (57) przyznała, że nikt ich nie nakłaniał do kolaboracji. Osoby te nie dostrzegają w swoim działaniu znamion przestępstwa. Analiza danych badawczych umożliwiła wyłonienie podkategorii motywacji nieinicjowanej przez osoby trzecie.

a) motywacja z pobudek ideowych lub politycznych (identyfikacja z narodem rosyjskim)

³¹ Gagauzja to obszar autonomiczny położony w południowej części Mołdawii.

Osoby lokujące się w tej podkategorii nie czują się zdrajcami. Powołują się na zapisy prawa ukraińskiego i międzynarodowego, wskazując, że są ofiarami działań wojennych:

Mam sumienie, świadomość i światopogląd Rosjanina i człowieka sowieckiego. Zdradziłem to, czemu nigdy nie składałem przysięgi wierności w czasach przed wojną (Art. 111 Kodeksu karnego). Zostałem pozbawiony wolności niezgodnie z prawem i bezpodstawnie, co przeczy Art. 29 tymczasowo utworzonej jednostki terytorialnej. Nie popełniłem żadnego przestępstwa, ponieważ moje kontakty z osobą o nieustalonej tożsamości nie spowodowały żadnych strat materialnych i nie ma poszkodowanych [mężczyzna, lat 55, wykształcenie wyższe, wdowiec, urodzony w ZSRR, narodowość rosyjska].

Miałem prawo bronić swego życia, a także chronić życie bliskich i rodziny. Działiałem odpowiednio do tego, jakie mam prawa oraz wedle zapisów Konwencji Genewskiej. Organy samorządu terytorialnego nie wykonały swoich zobowiązań dot. ochrony ludności w trakcie międzynarodowego konfliktu zbrojnego [mężczyzna, lat 43, wykształcenie średnie, żonaty, Ukrainiec, urodzony w południowej części Ukrainy, narodowość ukraińska].

Zgłosiłem do Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, że zachowanie prezydenta podpada pod przepisy Art. 111 Kodeksu Karnego Ukrainy. Samodzielnie spełniłem obowiązek konstytucyjny obywatela Ukrainy, ponieważ jego działania doprowadziły do tego, iż naród ukraiński został pozbawiony zdolności bojowych [mężczyzna, wykształcenie wyższe, kawaler, urodzony w centralnej części Ukrainy, narodowość ukraińska].

Robiłem to z pobudek politycznych. Pracowałem na stanowisku policjanta. Oskarżono mnie o niedbałość w działaniu [mężczyzna, 43 lata, rozwiedziony, urodzony w Kupiańsku – obwód charkowski, narodowość rosyjska].

Działiałem z pobudek ideowych i popieram działania Rosji [mężczyzna, lat 38, wykształcenie wyższe, żonaty, urodzony w Charkowie, narodowość ukraińska].

b) motywacja egzystencjalna (brak pracy i środków do życia)

Ratowałam syna i rodzinę przed głodem i śmiercią. Oskarżona jestem o to, że przeżyliśmy! Nie porzuciliśmy swoich domów i ziemi (...) Po prostu ratowałam dzieci i rodzinę, żebyśmy mieli co jeść i mogli przeżyć! [kobieta, 32 lata, wykształcenie zawodowe, zamężna, czworo dzieci, urodzona w obwodzie chersońskim, przynależność tożsamościowa Ukrainką].

Działiałam z własnej woli. Musiałam pomagać rodzicom i kształcić córkę [kobieta, 32 lata, wykształcenie średnie, zamężna, brak podania miejsca urodzenia, Ukrainką].

Dlatego że ja, mąż i dzieci znaleźliśmy się w trudnej sytuacji, bez pieniędzy, więc musiałam pójść do pracy. Pozbawiono mnie wolności za udział w pracach komisji ds. organizacji referendum. Chciałam zarobić chociaż jakieś pieniądze, żeby kupić dzieciom jedzenie i pieluchy! [kobieta, 25 lat, wykształcenie średnie, zamężna, jedno dziecko, urodzona w Chersoniu, narodowość ukraińska].

c) motywacja emocjonalna (związana z impulsywnym działaniem, pod wpływem emocji, nie biorącym pod uwagę możliwych konsekwencji)

Oskarżono mnie o przekazywanie informacji o ruchach wojsk Sił Zbrojnych Ukrainy z możliwością wykrycia ich lokalizacji. Nie uważam tego za przestępstwo, to nieporozumienie. Nie wiedziałem, że popełniam przestępstwo, że za nagrywanie video zostanę oskarżony i aresztowany [mężczyzna, lat 36, wykształcenie średnie, kawaler, urodzony w obwodzie odeskim, narodowość ukraińska].

Zatrzymano mnie i oskarżono o kolaborację z powodu korespondencji z osobą, którą uznano za członka mojej rodziny (...) byłem w stanie silnego wzburzenia i nie uświadamiałem sobie, co robię i co może mi za to grozić [mężczyzna, lat 30, wykształcenie wyższe, jedno dziecko, urodzony w obwodzie charkowskim, narodowość rosyjska].

Aresztowano mnie za to, że (...) umieszczałem informację o lokalizacji wojsk. Nie wiedziałem o konsekwencjach (...) to z głupoty, nie miałem złych zamiarów [mężczyzna, lat 66, wykształcenie średnie, rozwiedziony, dwoje dzieci, narodowość rosyjska].

Trafiłem do aresztu śledczego, ponieważ zostałem oskarżony o próbę zdrady stanu. To była prowokacja. Proszę pamiętać, że osoby podając się za rosyjskich obywateli lub żołnierzy, Pana/Panią też mogą oszukać na Telegramie. Mogą to zrobić, wysyłając komunikaty, proponując pieniądze lub głosząc ideologię prorosyjską (...) Żeby utworzyć konto na Telegramie, trzeba jedynie raz użyć karty SIM – albo ukraińskiej, albo rosyjskiej. Potem, by się wymieniać SMS-ami ze swego pokoju w pracy, potrzebujecie jedynie Internetu, Coca-Coli i popcornu [mężczyzna 39, wykształcenie wyższe, kawaler, urodzony w obwodzie mikołajowskim, narodowość ukraińska].

Zostałem oskarżony o zdradę stanu, bo nazizm ukraiński przekroczył wszelkie granice, a powodem konfliktu zbrojnego jest USA i cały szatański Zachód [mężczyzna, lat 48, wykształcenie średnie, kawaler, urodzony w Autonomicznej Republice Krymu, narodowość rosyjska].

2. Kolaboracja inspirowana zewnątrznie (przez osoby trzecie)

Z kolei 45 respondentów przyznało, że zostało zmuszonych do kolaboracji przez inne osoby lub współpraca z okupantem została nawiązana wskutek zaistnienia

okoliczności zewnętrznych. W wypowiedziach osób badanych wybrzmiewa umniejszanie własnej winy oraz rozgrzeszanie się za popełniony czyn.

a) motywacja sytuacyjna (wpływ okoliczności zewnętrznych)

W czasie okupacji uczestniczyłam w układaniu list emerytów, którzy powinni byli otrzymać po 10 tys. rubli rosyjskich (jednorazowa zapomoga). To emeryci sami prosili, żebym im pomogła. Był to także [podane przez respondenta konkretne imię i nazwisko], zastępca przewodniczącego tymczasowej administracji. To był przejaw miłosierdzia wobec emerytów, którzy nie otrzymywali emerytury i stali się zakładnikami sytuacji, w której się znaleźli. Nie grozili, ale zawstydzili mnie mówiąc, że ludzie wierzyli we mnie. Pracowałam w ukraińskim odpowiedniku ZUS (Fundusz Emerytalny) 33 lata i 6 miesięcy [kobieta, lat 65, wykształcenie średnie, wdowa, jedno dziecko, urodzona w obwodzie charkowskim (miasto Wowczańsk), narodowość ukraińska].

Nasz ośrodek medyczny działał w czasie okupacji, ponieważ wiele osób potrzebowało pomocy stomatologa, ortodonta i ginekologa. Byłam dyrektorem ośrodka medycznego, grożono, że go zamkną [kobieta, lat 67, wykształcenie średnie, wdowa, dwoje dzieci, urodzona w obwodzie charkowskim (miasto Kupiańsk), narodowość rosyjska].

W okresie okupacji pracowałam w Urzędzie Miasta, tam gdzie wcześniej. Prezydent miasta przekazał nam, że zamiast niego zostanie utworzona administracja. Byłam zmuszona pracować, ponieważ na moim utrzymaniu byli rodzice, którzy są emerytami (ojciec jest niepełnosprawny). Prowadzę też domowe schronisko dla zwierząt (35 kotów i 5 psów). Rosjanie mówili, że wywiozła mnie na teren fabryki agregatów, gdzie podczas okupacji był ich sztab. Było tam też więzienie i katownia dla tych, którzy nie chcieli współpracować [kobieta, lat 46, wykształcenie wyższe, panna, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

Zmusiły mnie do tego władze okupacyjne i FSB. Chciałam zachować życie swojej rodziny i wspólnoty, ludzi, którzy wraz ze swymi rodzinami próbowali przeżyć w tym trudnym czasie. Do tego, żeby zachowano liceum – zmusił mnie [podane konkretne imię i nazwisko]. Chciałam (...) żeby nie zniszczono mojej placówki oświatowej, aby stamtąd nic nie ukradziono. Chciałam, aby nie zniszczono terytorium wokół szkoły i chciałam pomóc. Próbowałam przeżyć podczas okupacji, ponieważ mój ojciec nie wstaje z łóżka. Prokuratura próbowała nam przekazać, że w przypadku, gdyby nas ktoś krzywdził, powinniśmy telefonować pod nr 102, ale telefony nie działały i nie można było się dodzwonić. Zostałam oskarżona o to, że nie umarłam z głodu i o to, że przeżyłam wraz z całą rodziną. Uważam, że nie jestem niczemu winna. Ochroniłam nasze liceum dla naszych ukraińskich dzieci (...) Mieszkańcy chcieli przeżyć i nie umrzeć z głodu. Władze nas opuściły, wyjechały z miasta pozostawiając nas bez środków do życia [kobieta, lat 41, wykształcenie wyższe, zamężna, bezdzietna, urodzona w Chersoniu, narodowość ukraińska].

Nakłoniły mnie do kolaboracji władze, które przez 8 miesięcy rządziły na terenie obwodu chersońskiego. Pod naciskiem władz państw-agresora kształciłam dzieci na okupowanym terenie wg standardów państwa-okupanta. Grozili, że zabiorą mi męża i pójdzie tam, gdzie jego brat [kobieta, lat 40, wykształcenie wyższe, zamężna, dwoje dzieci, urodzona w obwodzie chersońskim, narodowość ukraińska].

b) motywacja asekuracyjna (ochrona dzieci i rodziny)

Nie była to konkretna osoba, lecz zaistniałe okoliczności życiowe w ciągu kilku miesięcy pod okupacją. Bałam się o rodzinę, szukałam możliwości, jak przeżyć samej i aby nie zginęli najbliżsi. Przewodniczącemu administracji okupacyjnej doniesiono, że mój starszy syn jest żołnierzem w Gwardii Narodowej Ukrainy. Głównym celem wszelkich moich działań w okresie okupacji było staranie o to, żeby przeżyła moja rodzina. W dodatku, dzięki temu, że mogłam pracować, pojawiła się możliwość pomocy mieszkańcom miasta [kobieta, lat 43, wykształcenie średnie, zamężna, troje dzieci, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

Zostałam aresztowana za przekazywanie zasobów materialnych. Zmusili mnie do tego Rosjanie. Nie miałam wyboru. Grożono mojej rodzinie, mojej matce albo dziecku (mówili, że je zabiją albo zgwałcą) [kobieta, lat 31, zamężna, jedno dziecko, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

Do popełnienia przestępstwa popychali mnie żołnierze Federacji Rosyjskiej, którzy okupowali moje miasto. Grożono mi, że zabiją moją rodzinę. Popełniłam przestępstwo, żeby zachować życie swoje i swoich dzieci [kobieta, lat 46, wykształcenie wyższe, zamężna, dwoje dzieci, urodzona w obwodzie charkowskim, narodowość ukraińska].

Jestem podejrzany o dobrowolne zajęcie stanowiska. Mój kierownik (szef) nalegał, a ja nie mogłem pozostać bez wsparcia materialnego. Zająłem stanowisko, napisałem podanie o jego objęcie, nie uczyniłem szkody. Zrobiłem tak z powodu trudnej sytuacji życiowej, w której się znalazła moja rodzina. Żona była chora i w ogóle nie miałem środków do życia [mężczyzna, lat 57, wykształcenie średnie, żonaty, bezdzietny, urodzony w obwodzie chersońskim, narodowość ukraińska].

c) motywacja unikowa (lęk o własne życie)

Przedstawiciele policji Ługańskiej Republiki Ludowej (ŁRL) grozili mi, że się rozprawią ze mną, aresztowali i zamykali w areszcie. Mówili, że zabiją [mężczyzna, lat 54, wykształcenie średnie, żonaty, urodzony w obwodzie charkowskim, wieś Lwowa Nowa, narodowość ukraińska].

Obawiam się, że kogoś oskarżę niewinnie, nie pamiętam, ale dano mi do zrozumienia, że mnie wywiozą na pozycje ogniowe wojsk rosyjskich. Przyjeżdżali do mnie do domu z bronią, robili przeszukanie, zabierali na przesłuchanie. Miałem

dobre zamiary, pomagałem ludziom, posłuchałem ludzi i uczyniłem, jak mi kazano. To było dla mnie wyczerpujące duchowo [mężczyzna, lat 35, wykształcenie wyższe, kawaler, urodzony obwód charkowski, narodowość ukraińska].

[Podane przez respondenta konkretne imię i nazwisko osoby] groził mi, że w przypadku braku współpracy ucierpi moje życie i zdrowie (...) że zamkną w komendanturze, gdzie kierownictwo zadawało obrażenia ciała, (...) że wywiozą do więzienia na Krymie albo zamkną w areszcie śledczym i będą bili [kobieta, lat 32, wykształcenie wyższe, panna, urodzona w Chersoniu, narodowość ukraińska].

Zaprezentowane wyżej wyniki badania są obciążone subiektywną oceną dokonaną przez osoby badane oraz związanymi z nią zniekształceniami atrybucyjnymi pojawiającymi się zwykle w sytuacjach nietypowych³², do których należy izolacja więzienna i jej negatywne skutki, a zwłaszcza fizyczne i psychiczne zniewolenie.

Do powyższych wyników badania należy zatem podejść ostrożnie, gdyż było ono prowadzone w warunkach silnie opresyjnych, sprzyjających zatajaniu przez osoby badane niektórych niewygodnych faktów oraz podejmowaniu prób manipulacji. W takich sytuacjach osoby osadzone w zakładach karnych odczuwają niepokój w odniesieniu do rzeczywistego wykorzystania pozyskanych przez badacza informacji, stosują techniki oszustwa oraz wykazują skłonność do deformowania przekazywanych informacji³³.

Podsumowanie i wnioski

Jak wynika zarówno z przeglądu literatury, jak i zaprezentowanych wyników badań, motywacje sprawców przestępstw przeciwko własnemu narodowi są jednak wielorakie, a ich podłożem są zarówno uwarunkowania historyczno-polityczne, sytuacyjne, jak i emocjonalne.

Współczesna historia Ukrainy jest złożona i ujawnia wpływy rosyjskie. Powoduje to, że niektóre osoby będące obywatelami Ukrainy nie czują się z nią związane narodowościowo, a ich motywacje do podjęcia kolaboracji z rosyjskim okupantem wynikają najczęściej z przekonań politycznych i ideowych. Z kolei osoby narodowościowo przynależne do Ukrainy kolaborują z rosyjskim agresorem wskutek uwikłania sytuacyjnego i emocjonalnego.

³² W.U. Meyer, R. Reisenzein, A. Schützwohl, *Toward a Process Analysis of Emotions: The Case of Surprise*, „Motivation and Emotion” 1997, 21(3), 254–274.

³³ M.M. Kamiński, za: B.M. Nowak, *(Nie)skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.

Z perspektywy psychologicznej szczególnie interesująca jest motywacja wewnętrzna, unikowa i emocjonalna osób angażujących się w działania kolaboracyjne z wrogiem. Wyjaśnienia osób badanych odwołujące się do wskazanych wyżej motywacji pokazują, jak duże znaczenie w podejmowaniu działań przestępczych (kolaboracyjnych) mają wewnętrzne stany danej osoby. Część z przebadanych osób deklarowała bowiem, że doświadczając stanów emocjonalnych, nie dostrzegała odległych konsekwencji własnych zachowań – działała w odniesieniu do danej sytuacji. Ponadto osoby podejrzane o kolaborację z wrogiem lub skazane za przedmiotowe przestępstwo, wskazywały na doświadczanie silnego lęku (o siebie i o rodzinę) oraz negatywnych emocji w stosunku do innych osób lub grup, które namawiały je lub zmuszały do działania w interesie okupanta. Podobne doświadczenia identyfikacji z wrogiem, bądź też innymi podmiotami, opisywane są w literaturze jako syndrom sztokholmski bądź też mentalność Sambo. Pokazują one bowiem, w jaki sposób racjonalne wybory mogą zostać zachwiane poprzez wewnętrzne stany emocjonalne.

Odnosząc się do wewnętrznej motywacji, warto pamiętać, że przeprowadzone i przedstawione badania prowadzone były w warunkach izolacji więziennej, czyli w warunkach represyjnych, które mogły wymuszać na osobach badanych poszukiwanie wyjaśnień własnych zachowań przestępczych w sposób, który pozwalałby im utrzymać wyższy poziom samooceny.

Podjęty w niniejszym rozdziale problem jest złożony i wymaga dalszych, pogłębionych badań empirycznych, ukierunkowanych na poznanie złożoności ludzkich postaw i zachowań w sytuacjach opresyjnych, niebezpiecznych, często ekstremalnych.

ANEKS

Załącznik nr 1

Kodeks Moralności Obywatelskiej z 1942 r.¹

Dział I – Zbrodnie zdrady państwa i narodu

1. Kto zapiera się swego narodu.
2. Kto czynnie współdziała z wrogiem w jego walce, skierowanej przeciwko Państwu oraz Narodowi Polskiemu oraz jego sprzymierzeńcom.
3. Kto zwraca się do wroga z donosami na swych rodaków.
4. Kto nie udziela niezbędnego schronienia lub nie okazuje doraźnej koniecznej pomocy osobie ściganej przez wroga z powodu jego służby dla Państwa i Narodu Polskiego.
5. Kto w celu osłabienia ducha obronnego Narodu Polskiego podejmuje działania mogące ducha tego osłabić.

Podlega karze śmierci.

Dział II – Przesłębstwa przeciwko przynależności do narodu polskiego

1. Kto bez nieodpartego przymusu służy u wroga.
2. Kto w czasie służby u wroga ma możliwość udzielać pomocy lub działać w interesie Państwa i Narodu Polskiego, a działań takich nie podejmuje.
3. Kto w okresie walki z wrogiem, będąc z tytułu swego stanowiska obowiązany do udziału w tej walce – zachowuje całkowitą bierność.
4. Kto wykorzystuje zarządzenia wroga i bezkarność w ich stosowaniu dla własnej korzyści, a ze szkodą dla Państwa i Narodu Polskiego.
5. Kto z niedbalstwa, przez próżność lub lekkomyślność ujawnia swym postępowaniem szczegóły pracy niepodległościowej, powodując tym szkodę dla Państwa i Narodu Polskiego.

Podlega karze utraty praw publicznych, obywatelskich, praw honorowych i prawa wykonywania zawodu.

---

¹ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1988, s. 432–435.

Dział III – Przesłępstwa przeciw moralności obywatelskiej

1. Kto utrzymuje z wrogiem zażyłą znajomość lub stosunki miłosne.
2. Kto bez poważnej i uzasadnionej potrzeby ośmiesza i krytykuje wobec wroga lub też publicznie – urzędzenia, prawa i obyczaje Narodu Polskiego.
3. Kto dla zysku majątkowego wykorzystuje przymusowe położenie innej osoby i używa w stosunku do niej przemocy lub groźby zwrócenia się do wroga, bądź zastosowania się do jego rozporządzeń.
4. Kto bez nieodpartego przymusu bierze czynny udział w widowiskach teatrów, teatryków i w filmach oraz w innych imprezach, organizowanych przez wroga.
5. Kto posiadając odpowiednie środki materialne odmawia pomocy rodakom, poszkodowanym skutkiem działalności lub zarządzeń wroga.
6. Kto posiadając wystarczające środki do życia zabiera pracę innym, kto nie poczuwa się do czynnej solidarności narodowej.
7. Kto uczęszcza do Kasyna Gry lub innych zakładów prowadzonych przez wroga.

Podlega karze niemożność zajmowania jakichkolwiek stanowisk społecznych, samorządowych i społecznych

Dział IV – Czyny godzące w godność obywatela

1. Kto udaje Niemca dla korzystania z przemijającej wygody.
  2. Kto korzystając ze szczególnych warunków, wytworzonych przez okupację, zmienia zwyczajowo przyjęty w Polsce tryb postępowania.
  3. Kto wyraża zadowolenie i pochwałę z powodu jakichkolwiek zarządzeń wroga.
  4. Kto wyrzuca pieniądze dla dogodzenia sobie, widząc dookoła ludzką nędzę.
  5. Kto uczęszcza do kin oraz na imprezy rozrywkowe, z których dochód przeznaczony jest dla wroga.
  6. Kto nie ogranicza się w kupowaniu i czytaniu prasy gadzinowej do wypadków niezbędnej potrzeby.
  7. Kto poddaje się i nie zwalcza zgubnego obyczaju rozpijania się, zapominając o stale ciążyącym nań obowiązku zachowania godnej moralnej postawy.
  8. Kto zachowuje się krzykliwie i niewłaściwie w miejscach i lokalach publicznych.
- Podlega karze bojkotu towarzyskiego, a w przypadkach szczególnie rażących, częściowej konfiskacie majątku.

Załącznik nr 2

10 PRZYKAZAŃ WALKI CYWILNEJ²

1. Polska walczy z wrogami nie tylko poza granicami kraju, ale i na swoich obecnie okupowanych ziemiach.
2. Do chwili rozpoczęcia rozprawy zbrojnej – wyrazem wojny na ziemiach polskich jest walka cywilna.
3. Udział w walce cywilnej jest obowiązkiem każdego obywatela polskiego.
4. Podstawowym nakazem i obowiązkiem jest poszanowanie prawowitych władz polskich na emigracji, oraz posłuch wobec zarządzeń Czynników Miarodajnych w kraju.
5. Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest bojkot jego zarządzeń i wezwań, utrudnianie mu wszelkiej akcji w granicach nakreślonych przez Kierownictwo życia polskiego oraz absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich.
6. Obowiązuje konieczność solidarności społeczeństwa, wspierania bliźniego-Polaka wszędzie, gdzie grozi mu zguba lub nędza.
7. Utrzymywać należy na najwyższym poziomie poczucie honoru narodowego i zgodnie z tym honorem postępować.
8. Należy przeciwdziałać w spotykanych wypadkach odstępstwa Polaka od obowiązujących go zasad postępowania, a to drogą perswazji, napomnień, bojkotu towarzyskiego, wreszcie rejestrowania występnych faktów i przekazania ich odpowiednim czynnikom polskim.
9. Wobec odstępców i zaprzańców obowiązuje bojkot, jak wobec wroga, oraz rejestrowanie ich jako zdrajców.
10. Powinnością każdego Polaka jest troska o ocalenie i zachowanie polskości we wszelkiej jej postaci, a więc ludzkiej, kulturalnej i materialnej, jako sił potrzebnych do wywalczenia wolności i odbudowania Ojczyzny.

Polacy! Stopień podporządkowania się powyższym zasadom i nakazom będzie sprawdzianem naszej wartości obywatelskiej wobec przyszłych pokoleń. Pamiętajcie, że w dniach wolności wszyscy będziemy musieli zdać rachunek z naszego obecnego stanowiska i naszych czynów.

---

² Biuletyn Informacyjny r. 4, nr 18 z dn. 7 maja 1942.

Колабораційна діяльність.
Польсько-український
досвід боротьби.

ІГОР КОЗИЧ¹

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

На сьогодні для будь-якої свідомої людини очевидним є той факт, що кризь призму тисячолітньої історії воєн марно плекати надію, що наявність міжнародно-правового регулювання призведе до утопічної ситуації відсутності співпраці з ворогом. Співпраця – це типове явище для усіх часів і періодів історії, характерне для будь-якої війни. Адже цілком зрозумілим є те, що співпраця з населенням окупованої території, по крайній мірі, заощаджує власні сили держави-агресора, полегшує використання ресурсів, маскує проведення багатьох видів діяльності окупанта тощо.

На позначення явища співпраці населення, яке знаходиться під окупацією, з окупаційною владою, в сучасній науці застосовується поняття «колабораціонізм»². Цей термін походить від французького слова «collaboration» і дослівно означає «співпраця».

Після Першої світової війни термін «колабораціонізм» застосовувався у Франції та Бельгії на позначення співпраці місцевих жителів з німецькою окупаційною владою, зокрема під час Першої світової війни, однак не мав

---

¹ **Ігор Козич**, доктор юридичних наук, завідувач кафедри політики в сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Його наукові дослідження присвячені питанням функціонування кримінально-правової політики. Автор чотирьох монографій та понад 70 наукових статей. ORCID: 0000-0002-8746-1154

² При аналізі неполітичного, індивідуального співробітництва з окупаційними структурами термін «колаборація» не може використовуватися з повним правом. Тому автори Західної Європи і США застосовують поняття «співробітництво», «кооперування», «участь місцевого населення».

зневажливого значення та не був синонімом зради³. Наприклад, тих, хто співпрацював із німецькою окупаційною владою у Бельгії після Першої світової війни, називали «активістами»⁴. У часи Першої світової війни термін «колабораціонізм» у франкомовних Франції та Бельгії рідко застосовувався. За Кримінальним кодексом Франції співпраця з ворогом охоплювалася складами злочинів «передача розвідувальної інформації / торгівля з ворогом». За Кримінальним кодексом Бельгії, це діяльність, що завдає шкоди внутрішній та зовнішній безпеці держави⁵. Після Першої світової війни сотні бельгійців були визнані винними у співпраці з Німеччиною, особливо в політичній та економічній сферах, та засудженими до позбавлення волі, а деякі – до смерті, але смертна кара була замінена на більш м'які покарання. У Франції обсяг переслідування за співпрацю з Німеччиною був набагато нижчий: лише декілька десятків осіб було засуджено. Переважно їх було засуджено за донесення, шпигування та добровільну працю на Німеччину, а покарання було здебільшого символічним, зокрема смертна кара була замінена на більш м'які покарання⁶.

Сучасне розуміння терміна «колабораціонізм» як добровільної співпраці місцевого населення з окупаційною владою походить із часів Другої світової війни. «Колаборація» стала офіційною назвою співпраці між Німеччиною та урядом маршала Петена («вішистською Францією»). Термін швидко увійшов і до інших мов та активно використовувався радянською пропагандою із виразно негативним забарвленням для опису співробітництва народів СРСР або окремих його частин із гітлерівською Німеччиною⁷.

Також, цей термін використовувався на позначення співпраці жителів та урядів під час окупації Країнами Осі («гітлерівською коаліцією») та отримав конотацію підтримки нацизму та фашизму⁸, а також зради

³ J.E. Connolly, *Collaboration* (Belgium and France), [in:] P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, B. Nasson (eds.) 1914-1918-online. U. Daniel (ed.), *International Encyclopedia of the First World War*, issued by Freie Universitat Berlin, Berlin 201410-08. DOI: 10.15463/ie1418.10808.

⁴ D. Luyten *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism* [in] Israel L., Mouralis G. (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2004, 59-76, p. 65.

⁵ Connolly J.E., *Collaboration...*, op. cit.

⁶ Ibidem.

⁷ Т. Іванова, *Явище білоруської колаборації з Німеччиною в роки Другої світової війни: історіографія проблеми*. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 24, том 1, 2019. С. 14-20.

⁸ S.N. Kalyvas. *Collaboration in comparative perspective*, „European Review of History: Revue europeenne d'histoire” 2008, 15:2, 109-111.

своєї держави чи народу⁹. Синонімом слова «коллаборант» є також термін «квіслінг» (quisling), що набув поширення в Європі, за прізвиськом Відкуна Квіслінга, очільника уряду Норвегії, який співпрацював із нацистським урядом Німеччини під час Другої світової війни¹⁰. У Бельгії тих, хто співпрацював із нацистським режимом, звинувачували в «непатріотичній поведінці» (incivisme)¹¹.

Способи ведення війни суттєво змінилися під час Другої світової війни. У набагато більших масштабах почала застосовуватися пропаганда та «п'яті колони», через що довоєнне законодавство не могло задовольнити післявоєнний запит у країнах на покарання тих, хто співпрацював із державою-ворогом¹². У зв'язку з цим держави в ході війни приймали законодавство про «коллабораціонізм» і надавали йому зворотну дію в часі, що було дуже резонансним серед тогочасної юридичної спільноти, але було вмотивовано політичною необхідністю встановлення справедливості за колосальні воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені під час війни. Так, відомий злочин «національне безчестя» (indignite nationale), за яким у Франції було засуджено тисячі людей за участь у коллабораційному уряді Віші, був доданий до Кримінального кодексу Франції лише в грудні 1944 року¹³.

Загалом переслідування за співпрацю з ворогом після Другої світової війни було засноване на застосуванні складів, що вже були в чинному законодавстві (державна зрада) та на нових складах (наприклад, «національне безчестя» у Франції). Перед законодавцями стояло складне завдання – розмежування дій, які слід було визначити як злочинну активну підтримку ворога, та взаємодій з окупаційною владою, які лише допомагали підтримувати повсякденне життя.

⁹ І. Дерейко Коллабораціонізм, поняття [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007.

¹⁰ S. Darcy, *History and Practice of Collaboration in Armed Conflict*, [in:] S. Darcy (ed.), *To Serve the Enemy: Informers, Collaborators, and the Laws of Armed Conflict*, 2019, pp. 16-51, DOI: 10.1093/oso/9780198788898.001.0001, p. 16.

¹¹ D. Luyten, *Dealing with Collaboration...*, op. cit., p. 65.

¹² Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, „The Yale Law Journal”, Vol. 56, No. 7 (August, 1947), pp. 1210-1233.

¹³ V. Galimi, *Circulation of Models of epuration After the Second World War: From France to Italy*, [in:] L. Israel, G. Mouralis (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2004.

У сучасній науковій літературі під «колабораціонізмом» мають на увазі співпрацю населення окупованих територій та окупаційної влади у спосіб, який шкодить інтересам такого населення або держави, до якої воно належить¹⁴. Важливою рисою такої співпраці є добровільність та ідеологічна підтримка окупаційного режиму, що відрізняє її від співпраці під примусом окупаційної влади¹⁵.

Як вважає Є.О. Письменський, у сучасному кримінальному законодавстві країн Європи немає злочину «колабораціонізму». Виняток становить Кримінальний кодекс Литовської Республіки, що визнає злочином «сприяння незаконній владі в утвердженні окупації чи анексії Литовської Республіки, зокрема придушення опору мешканців Литви або в допомозі структурам незаконної влади у здійсненні окупації чи анексії»¹⁶.

Отож, найбільш узагальненим видається розуміння *колабораціонізму* як діяння чи співучасть у діяннях, які полягають у добровільній чи примусовій співпраці населення держави, яка зазнала агресії, з агресором.

«Колабораціонізм» як явище співпраці з окупаційною владою охоплює широке коло видів діяльності, що часто тісно переплетені, однак їх важко виокремити один від одного. Як зазначають О. В. Головкін та І. Р. Сказко, значна категорія громадян, які з об'єктивних причин вимушені знаходитись на анексованій та окупованій територіях, визнають українську владу єдиною легітимною на цих землях, при цьому частина з них взагалі не співпрацює з окупаційною владою, як-то пенсіонери, самозайняті мешканці сільської місцевості, безробітні тощо, інша частина – співпрацює в обмежений спосіб, тобто не бере участі в роботі органів, які підміняють публічну владу (наприклад, приватні підприємці, працівники магазинів, ринків, громадського транспорту, житлово-комунального господарства, медицини тощо), ще одна, незначна група громадян перебуває на службі в незаконних воєнізованих формуваннях або працює в публічному секторі у невизнаних Україною «органах влади», виконуючи функції пов'язані із здійсненням організаційно-управлінської або

¹⁴ J. Bohler, J.A. Mlynarczyk, *Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939-1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies*. „Journal of Modern European History” 2018, 16(2):225-246.

¹⁵ F. Lemmes. *Collaboration in wartime France, 1940-1944*, „European Review of History – Revue europeenne d’histoire” 2008, 15:2, 157-177.

¹⁶ Є. Письменський. *Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема*, „Право України” 2020, по 12.

адміністративно-господарської діяльності, тобто так чи інакше представляє окупаційну владу¹⁷.

У науковій літературі співпрацю з ворогом зазвичай класифікують за сферами її здійснення: політична, військова, економічна¹⁸. Також за типом мотивації учасників такої співпраці: добровільна, примусова, обрана з міркувань мотивів виживання¹⁹. За видами діяльності її поділяють на надання розвідувальної інформації державі-ворогу для здобуття військової переваги («інформаторство»), участь у ворожих збройних формуваннях, пропаганда в інтересах ворога, адміністративна співпраця – співпраця органів державної чи місцевої влади з окупаційною владою, а також економічна співпраця, зокрема торгівля з ворогом, праця на ворога, надання послуг з перекладу тощо²⁰.

Як зазначають В. І. Семененко та В. В. Петровський, ще у 1968 р. С. Хоффман виділив дві принципово різні форми колаборації: державна (добровільна чи примусова) з метою підтримання суспільного порядку і життя й індивідуальна, вона може мати ідеологічні чи побутові причини. Автори виділяють й позицію польського історика Ч. Мадайчика, який розподіляв колаборацію на «корисну» і «шкідливу», а також позицію, власне, німців: Берлін мав групу експертів з проблем колаборації (О. Абетц, Р. Ран, М. фон Кіллінгер, Е. Вессенмайер, Р. Нойбахер), які менше всього наголошували на ідеологічних її аспектах. Для них на першому плані були проблеми постачання для рейху матеріальних і людських ресурсів. Відомо, як німці оцінювали колаборацію: «Дайте мені ваш годинник, і я вам буду говорити, котра година»²¹.

Фундаментальну роботу з питань типологізації колабораціонізму провів В. Рінгс²². Автор пропонує типологію колабораціонізму на основі мотивації співпраці:

¹⁷ О.В. Головін, І.Р. Сказко, *Колабораціонізм в Україні: дискусійні аспекти*. Держава і право. Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 78. С. 235-247.

¹⁸ S.N. Kalyvas. *Collaboration in comparative perspective...*, op.cit.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, „Brooklyn Journal of International Law” 2019, 45, no 1, 75-137.

²¹ В.І. Семененко, В.В. Петровський, *Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія)*. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2019. Вип. 28. С. 41-53.

²² Типологія стосується періоду II світової війни, за часів Гітлера.

„1) *Нейтральна співпраця або Я Приймаю*

Нейтральні колаборанти кажуть: я визнаю, що життя має тривати. Свідомо та з власних інтересів я прямо чи опосередковано працюю на окупаційну владу, не сповідуючи політичних та ідеологічних принципів націонал-соціалізму. Моє ставлення продиктовано обставинами, які не залежать від мене. Єдиною альтернативою здається банкрутство, безробіття, голод, хаос і руйнування. Я сповнений рішучості пережити війну та поразку моєї країни якнайкраще.

2) *Безумовна співпраця або Наш ворог – мій друг*

Беззастережний колаборант каже: я об'єдную зусилля з окупаційною владою, бо підтримую її принципи та ідеал. Моє ставлення продиктовано не обставинами, а вірністю націонал-соціалізму. Я готовий на все і на будь-які жертви заради окупаційної влади, доки я зможу цим служити нашій спільній справі.

3) *Умовна співпраця або Я співпрацюю до певної міри (точки)*

Умовний колабораціоніст каже: «Я співпрацюю з окупаційною владою, хоча підтримую лише деякі, а не всі, націонал-соціалістичні доктрини. З дотриманням цієї умови я готовий і прагну сумлінно співпрацювати, тому що я хочу змінити обставини, які диктують моє ставлення.

4) *Тактична співпраця або Я роблю, але не роблю*

Тактичний колабораціоніст каже: «Я погоджуюся співпрацювати, незважаючи на мою ворожість до націонал-соціалізму та Третього Рейху». Я можу зробити це з різних причин: щоб скинути чуже ярмо і повернути собі свободу; по можливості запобігати масовим вбивствам невинних людей; або реалізувати політичну ідею, реалізації якої перешкоджає націонал-соціалізм. У кожному разі співпраця приховує опір і є частиною боротьби»²³.

Окремо слід згадати дослідження радянських та сучасних російських науковців, не забуваючи при цьому особливостей заідеологізованості та цензурності досліджень у всіх без винятку галузях. Питання поняття, ознак типології колабораціонізму у їх працях детально проаналізувала І. Суховерська²⁴. Так, дослідниця, вивчаючи підходи до типології колабораціонізму, вказує, що „(...) більшість дослідників запропонували виділяти форми колабораціонізму залежно від того, в якій сфері здійснювалася співпраця з противником. На думку С. Кудряшов, це – військова, політична й економічна співпраця. Крім того, вважаючи, що «між роботою у військових частинах і участю в бойових діях зі зброєю в руках існувала велика

²³ W. Rings, *Life with the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler's Europe 1939-1945* (J. Maxwell Brownjohn tr), Doubleday & Co., 1982.

²⁴ І. Суховерська, *Проблеми трактування колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії*. Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 6, 2018. С. 147-155.

різниця», він запропонував розмежувати пасивний і активний військовий колабораціонізм залежно від участі у бойових діях. О. Макаров звернув увагу на класифікацію колабораціонізму Н. Романічевим, який виділив чотири основні форми співпраці з окупантами: 1) політичне співробітництво – діяльність національних комітетів (російських, українських, білоруських та ін.), які претендували на роль урядів; 2) адміністративне – участь у роботі створених окупаційною владою місцевих адміністративних органів; 3) господарське – робота в промисловості і сільському господарстві; 4) військове – служба зі зброєю в руках на боці Німеччини. М. Семиряга вказав, що діапазон форм прояву колабораціонізму досить великий, виділивши побутовий, адміністративний, економічний і військово-політичний. При цьому він зауважив, що не всі дані дії «можна кваліфікувати як зраду батьківщині, хіба тільки за винятком останнього типу, тобто військово-політичного колабораціонізму». В. Малиновський запропонував класифікацію колабораціонізму за критерієм мотиву взаємодії з нацистами. Застосування цього прийому дало змогу виокремити «свідомий» колабораціонізм, пов'язаний з неприйняттям з яких-небудь причин радянської держави і усвідомленим бажанням сприяти окупантам, і «вимушений», який виявляється через співпрацю та породжений зовнішніми стосовно суб'єкта обставинами. Від цих двох типів слід відокремлювати «псевдоколабораціонізм» – виконання тих чи тих функцій в окупаційній адміністрації або поліції учасниками народного опору. Деякі історики застосували для класифікації колабораціонізму способи виявлення нових зон зради-співпраці. Б. Ковальов запропонував військовий, економічний, адміністративний, ідеологічний, інтелектуальний, духовний, національний, дитячий та статевий колабораціонізм²⁵.

Однак, до вказаних позицій слід ставитися доволі обережно. По-перше, абсолютний державний контроль з боку правлячої російської еліти не призводить до об'єктивних наукових досліджень, особливо з питань, що стосуються будь-якого прояву війни. З іншої сторони, не варто забувати й повсемісне запровадження „русского міра” й інших ідеологічних наративів, що не могло не відбитися й на цих дослідженнях. Авторка справедливо відмічає, що російські науковці дійшли до того, що створили враження, що масовими колабораціоністами були винятково «злочинці» інших національностей, а тільки представники

---

²⁵ Ibidem, с. 152.

російського народу, за окремими поодинокими винятками, не співпрацювали з ворогом²⁶.

Отож, типологізацію колабораціонізму варто робити за декількома критеріями, найбільш поширеними з яких є:

1. *За сферою співпраці*: військовий (долучення до війська чи військових операцій), політико-адміністративний (праця в органах окупаційної влади або під контролем окупаційної влади), економіко-побутовий (господарська діяльність, робота у сфері приватних послуг, забезпечення власного побуту), інформаційно-ідеологічний (надання окупаційній владі інформації, а також поширення ідеологічних наративів окупаційної влади). Кожен із названих видів можна деталізувати, наприклад, інформаційно-ідеологічний в залежності від способів (каналів) реалізації вміщує в себе культурно-освітній, медійний, релігійний та службовий колабораціонізм; військовий може включати, власне, військову службу у ворожій армії, як і інформаторство чи допомога у якості провідника тощо.
2. *За об'єктивними ознаками*: активний (добровільна співпраця), вимушений (співпраця за примусом), пристосовний (співпраця без особливого критичного аналізу наявності факту співпраці, зазвичай з мотивів виживання).
3. *За мотивацією*: нейтральний, безумовний, умовний, тактичний.
4. *За юридичними наслідками*: караний, некараний.

Міжнародне гуманітарне право про колабораціонізм

Первинний побіжний аналіз основних міжнародних актів, які регулюють поведінку під час війни (Гаазькі конвенції та декларації з додатками, Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року та ін.), свідчить про те, що вони не містять прямого посилання на порядок чи процедури використання колаборантів у міждержавних збройних агресіях, не дивлячись на те, що навряд чи хоча б одна війна в історії людства обійшлася без них. Така прогалина, вочевидь, не може бути наслідком того, що розробники відповідних документів, ймовірно, не

²⁶ І. Суховерська, *Проблеми трактування колабораціонізму...*, op.cit., С. 150.

звертали увагу на роль колаборантів у збройних конфліктах чи, можливо, „не знали” про практику співпраці з супротивником під час війни. Наприклад, як вказує Ш. Дарсі. під час розробки Женевських конвенцій 1949 року, радянський делегат на Женевській дипломатичній конференції відзначив присутність «зрадників своєї країни» на окупованих територіях під час Другої світової війни та прокоментував, що окупаційна влада «скористалася їхніми послугами»²⁷.

Найбільш прийнятною причиною того, що колаборанти, у зв'язку з відсутністю чітких правил щодо їх використання під час збройного конфлікту, не розглядаються як група осіб, що, до прикладу, заслуговує особливого захисту або чия діяльність потребує чіткого регулювання, є те, що така добровільна діяльність є *дозволеною* згідно з чинним міжнародним правом, що стосується законів та звичаїв війни²⁸.

Водночас, слід зауважити, що міжнародне гуманітарне право, не забороняючи залучати колаборантів чи агітувати до співпраці, окреслює певні рамки такої діяльності щодо способів її провадження. Вихідним положенням тут виступає **заборона примусу**. Наведемо декілька положень з вищезгаданих актів: „(...) ані військовополонених, ані інших осіб, які перебувають під захистом, не можна примушувати служити в силах ворога або брати участь у військових операціях (...)”, „(...) до осіб, які перебувають під захистом, не може застосовуватися фізичний чи моральний примус, зокрема, для отримання інформації від них або від третіх сторін”, „ані фізичні чи психічні тортури, ані будь-які інші форми примусу не можуть бути використані, щоб (...) отримати від них будь-яку інформацію” тощо²⁹. Отож, міжнародне гуманітарне право не заперечує *добровільної* співпраці з державою-агресором, залишаючи у своїй компетенції питання про відповідальність за примусове залучення колаборантів державою-агресором; водночас, питання про відповідальність, власне, колаборантів виноситься на розсуд національних законодавств.

Для отримання чіткого уявлення, що саме дозволено (заборонено) і в яких рамках, видається за доцільне простежити генезу певних правил і процедур, що стосуються колабораційної діяльності, та їх закріплення у відповідних джерелах міжнародного гуманітарного права, що стосуються правил (законів, звичаїв) ведення війни (агресії, збройних конфліктів).

²⁷ Shane Darcy. *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 51.

²⁸ Звичайно, мова йде про здійснення такої діяльності з позицій держави-окупанта (агресора).

²⁹ Ці норми будуть розглядатися детальніше у ході подальшого дослідження.

Зазвичай, науковці, що займалися чи займаються вивченням цих положень, виходять з того, що вони почали формуватися в середині XIX ст. Зокрема, Б. Карнахан вказував, що „(...) коріння сучасного військового права сягає 1860-х років”³⁰; Д. Кумін, погоджуючись з тим, що право збройних конфліктів має дуже давню та багатоцивілізаційну історію, водночас, у власній його хронології стартує з створення Міжнародного комітету Червоного Хреста (1863 р.), вказуючи далі Першу Женевську конвенцію 1864 року, Санкт-Петербурзьку декларацію 1868 року, Брюссельську конференцію 1874 року, Оксфордський посібник 1880 року та «першу кодифікацію» за результатами Гаазьких конференцій 1899 і 1907 рр.³¹; Е. Девід зазначив, що : «(...) якщо військові злочини розглядати у якості серйозних порушень правил, які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів, витоки цього регулювання в міжнародному кримінальному праві слід шукати у Кодексі Френсіса Лібера, проголошеного американським урядом під час громадянської війни 1861-1865 років»³². Цікавою є також позиція М. Беттаті, який, говорячи про будь-які тексти до XIX ст. з питань війни, вважав, що вони не стосуються „(...) формування норм, які безпосередньо застосовуються до військових операцій. Вони лише формують етичну основу (...)»³³.

Дійсно, на середину XIX ст., не було загальноприйнятих (в сьогоdnішньому розумінні – прийнятих уповноваженим суб'єктом, підписаних і ратифікованих) багатосторонніх договорів, які б регулювали правила ведення збройних конфліктів. Однак, як слушно зауважує Б. Хойсер, існують інші критерії для встановлення того, що норми та традиції функціонують і регулюють відповідні відносини³⁴. Як зазначено в ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, „суд, функція якого полягає у вирішенні спорів, переданих на його розгляд, відповідно до міжнародного права, застосовує:

³⁰ B.M. Carnahan, *Lincoln, Lieber and the Laws of War: The Origins and Limits of the Principle of Military Necessity*. „American Journal of International Law”, 1998, 92(2):213-231. p. 213.

³¹ D. Cumin, *Le Droit de la Guerre [The Law of War]*. Vol II, L'Harmattan, Paris, 2015.

³² E. David, *Principes de Droit des Conflits Armés [Principles of the Law of Armed Conflict]*, 5th edn. Bruylant, Bruxelles, 2012.

³³ M. Bettati, *Le Droit des Conflits Armés [The Law of Conflicts of Armies]*. Odile Jacob, Paris, 2016.

³⁴ B. Heuser, *Ordinances and Articles of War before the Lieber Code, 866-1863: the long pre-history of international humanitarian law*, [in:] T.D. Gill, R. Geiß, H. Krieger, C. Paulussen, (eds.), *Yearbook of International Humanitarian Law*, Volume 21. T.M.C Asser Press, 2019, pp. 139-164. <https://eprints.gla.ac.uk/185448/1/185448.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

- a. міжнародні конвенції, як загальні, так і часткові, що встановлюють правила, прямо визнані державами-учасниками;
- b. міжнародний звичай, як доказ загальної практики, прийнятої як закон;
- c. загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- d. відповідно до положень статті 59, судові рішення та вчення найбільш висококваліфікованих публіцистів різних націй, як допоміжні засоби для визначення норм права³⁵.

Отож, Б. Хойсер резюмує, що „закони ведення війни сягають тисячі років до Кодексу Лібера, який є лише одним із прикладів, і навіть не останнім, односторонньо прийнятих і проголошених правил. Більше того, формат таких ордонансів і військових положень, які вони містять, наслідують модель, яка була створена в дев'ятому столітті, і відтоді майже не змінилася; сам Кодекс Лібера просто дотримується цього формату”³⁶. Варто віддати належне Б. Хойсер, адже нею проведено фундаментальні дослідження генези законів і звичаїв війни аж з античного світу.

Схожу позицію займає А. Робертс. Він не заперечує того, що „(...) найвідомішим раннім прикладом національного керівництва, в якому викладено закони війни для використання збройних сил, і однією з перших спроб кодифікувати закони сухопутної війни, були «Інструкції для уряду армій Сполучених Штатів у польових умовах», підготовлені в 1863 році доктором Френсісом Лібером з Колумбійського університету. Цей «Кодекс Лібера» став зразком для багатьох інших національних посібників»,³⁷ водночас, зазначаючи, що „(...) жоден серйозний вчений ніколи не стверджував, що закони війни почали діяти в 1863 чи 1864 роках. Цей звід законів мав довгу передісторію. Письменники, вчені, державні діячі та військові тисячоліттями привертали увагу письменників, вчених, державних діячів і військових (...)»,³⁸.

Як бачимо, А. Робертс, як і Б. Хойсер, теж звертає увагу на тривалу історію і різноманітність формального закріплення законів та звичаїв війни. Дослідник також акцентує увагу на деяких нормотворчих проявах в контексті закріплення відповідних норм. Зокрема, в роботах А. Робертса звертається увага на національні кодекси, які, зазвичай, писалися для

³⁵ Statute of the International Court of Justice. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

³⁶ B. Heuser, *Ordinances and Articles of War before the Lieber Code...*, op. cit.

³⁷ A. Roberts, *Documents on the Laws of War*. 3rd ed. Oxford University Press, Oxford, 2000. С. 12.

³⁸ A. Roberts, *Foundational myths in the laws of war: the 1863 Lieber Code, and the 1864 Geneva Convention*. „Melbourne Journal of International Law” 2019, 20(1).

конкретних військових походів. Так, „(...) одним із відомих європейських прикладів національного кодексу, який містить певні правила поведінки збройних сил, є 150 Статей війни, підписаних шведським королем Густавом II Адольфом 15 липня 1621 року напередодні виходу полків шведської армії проти російських військ в балтійських провінціях... Лише шість «Статей війни» (ст. 88, 90, 91, 95, 99 і 100) містять норми щодо класичних законів війни: напади на жінок, несанкціоновані напади на міста чи села, крадіжки, грабіж або спалення церкви та лікарні (...)»³⁹.

У якості позитивних результатів застосування таких кодексів у рамках національного регулювання, А.Робертс демонструє події 1847 року, на початку громадянської війни у Швейцарії між федеральним урядом і Зондербундом (відкололася група із семи переважно католицьких кантонів, які виступали проти планів нової конституції Швейцарії). Генерал Гійом-Анрі Дюфур, який був призначений Командувачем Федеральної армії у цій війні, видав добре аргументований і чіткий набір рекомендацій своїм командирам дивізій щодо ведення військових дій, поводження з полоненими особами, поваги до суспільства та установ супротивника тощо⁴⁰. Такий прояв гуманності і великодушності призвів до абсолютно неочікуваних мінімальних втрат з обох сторін.

Як уже було сказано, багатосторонні договори з питань ведення збройних конфліктів на той історичний період не існували. Однак, можна відмітити спроби врегулювати окремі питання на рівні двосторонніх угод. Наприклад, Договір про дружбу та торгівлю між США та Пруссією 1785 року⁴¹ включав ряд чітких та детальних положень щодо дотримання певних основних правил, якщо між двома сторонами спалахне війна. І саме в цьому договорі піднімається питання про заборону діяльності, яку можна дотично оцінювати як колабораціонізм. Так, у ст. 20 було вказано, що „Жоден громадянин або підданий будь-якої з договірних сторін не повинен отримувати від будь-якої держави, з якою інша може перебувати у стані війни, будь-який письмовий дозвіл або письмові повноваження для озброєння будь-якого судна, щоб діяти як капер проти іншої, під страхом покарання за піратство”⁴². Цілком очевидно, що мова йде про заборону

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ A. Roberts, *Foundational myths in the laws of war:...*, op. cit.

⁴¹ *Treaty of Amity and Commerce Between His Majesty the King of Prussia, and the United States of America*; September 10, 1785. https://avalon.law.yale.edu/18th_century/prus1785.asp (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁴² Ibidem. art. 20.

залучення громадян до співпраці з чітко визначеною метою – піратство проти своєї ж держави.

Крім того, у даному договорі містилася чітка вказівка на необхідність створення нормальних умов для цивільного населення: „(...) І всім жінкам та дітям, вченим всіх факультетів, землеробам, ремісникам, фабрикантам та рибалкам, неозброєним жителям неукріплених міст чи сіл, і загалом усім іншим, чия професія призначена для спільного існування та загальної вигоди, повинно бути дозволено продовжувати свою відповідну роботу (...)”⁴³. Очевидно, що така діяльність – для спільного існування та загальної вигоди – не може розглядатися як потенційно караний колабораціонізм (оскільки відсутня ознака добровільної співпраці з ворогом).

Цілком погоджуючись із висновками А.Робертса та Б.Хойсер щодо давньої історії існування законів та звичаїв ведення війни, варто наголосити на тому, що в цілях даного дослідження точкою відліку слугуватиме Кодекс Лібера 1863 року⁴⁴, адже саме у ньому вперше стикаємося з положеннями, що прямо стосуються колабораціонізму, як примусового, так і добровільного. До них варто віднести:

- 1) ст. 25 „Командуючі генерали можуть змусити магістратів і цивільних офіцерів ворожої країни скласти присягу на тимчасову вірність або присягу на вірність уряду чи правителям переможної сторони (...)”.
- 2) ст. 33 „Більше не вважається законним – навпаки, це вважається серйозним порушенням закону війни – примушувати підданих ворога служити уряду держави-переможця, за винятком тих випадків, що держава-переможець проголосила, що після справедливого й повного завоювання ворожої країни чи району, вона вирішила залишити країну, район або місце назавжди своїми та зробити їх частиною своєї країни (...)”.
- 3) ст. 39 „Заробітну плату цивільних службовців ворожого уряду, які залишаються на території, яка вторглася, і продовжують роботу на своїх посадах, і можуть продовжувати її відповідно до обставин, що випливають з війни, таких як судді, адміністративні чи поліцейські офіцери, службовці міських чи комунальних урядів – платять із державних надходжень загарбаної території, доки військовий уряд не матиме причини повністю або частково припинити його”.

⁴³ *Treaty of Amity and Commerce...*, op. cit., art. 23.

⁴⁴ *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code)*. 24 April 1863. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/110-IHL-L-Code-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

- 4) ст. 80 „(...)сучасне право війни більше не дозволяє використовувати будь-яке насильство проти полонених з метою вимагати бажану інформацію або покарати їх за те, що вони надали неправдиву інформацію”
- 5) ст. 89 „(...) якщо громадянин Сполучених Штатів отримує інформацію законним шляхом і передає її ворогу, незалежно чи це військовий чи цивільний службовець, чи приватний громадянин, він повинен зазнати смертної кари”; ст. 90 „Зрадник за правом війни, або зрадник війни, це особа, яка перебуває в місцевості або районі, де діє воєнний стан, яка без дозволу військового командування передає будь-яку інформацію ворогу або вступає з ним у зносини”; ст. 91 „Військовий зрадник завжди суворо карається. Якщо його злочин полягає у повідомленні ворогу будь-чого, що стосується стану, безпеки, операцій або планів військ, які утримують або займають місце чи район, його покарання – смерть”.
- 6) ст. 93 „Усі армії на полі потребують провідників; тисніть на них, якщо немає інших способів”; ст. 94 „Жодна особа, яка була примушена ворогом служити провідником, не підлягає покаранню за це”; ст. 95 „Якщо громадянин ворожого та загарбаного району добровільно служить провідником ворога або пропонує зробити це, він вважається зрадником війни і повинен зазнати смерті”; ст. 96. „Громадянин, який добровільно служить як провідник проти своєї власної країни, вчиняє державну зраду, і з ним будуть розправлятися згідно із законом своєї країни”.
- 7) ст. 155. „(...) Військовий командир законного уряду при протидії повстанню розрізняє лояльних громадян у повсталій частині країни та нелояльних громадян. Нелояльних громадян можна далі класифікувати на тих громадян, які співчують повстанню, але не допомагають йому активними діями, і тих, хто які, не беручи до рук зброї, надають активну допомогу повстанцям, не будучи до цього фізично примушеними”; ст. 156 „Загальна справедливість і проста доцільність вимагають, щоб військовий командувач захищав явно лояльних громадян на повсталих територіях від труднощів війни настільки, наскільки це можливо. Командувач накладає обтяження війни, наскільки це буде в його силах, на нелояльних громадян повсталієї провінції, піддаючи їх суворішій політиці, аніж під час звичайної війни; і якщо він вважає за доцільне, або якщо його уряд вимагає від нього, щоб кожен громадянин під присягою на вірність або іншим явним актом заявив про свою вірність законному уряду, він може вигнати, перевести, ув'язнити або оштрафувати повсталих громадян, які відмовляються взяти присягу знову як громадяни, слухняні закону та лояльні до влади. Чи доцільно

це робити і чи можна покладатися на такі присяги, має право вирішувати командувач або його уряд”.

Значення Кодексу Лібера важко переоцінити. Так, це не джерело міжнародного гуманітарного права. Так, це не міждержавний договір, як, до прикладу, вищезгадана угода між США та Пруссією. Але саме в цьому акті ми знаходимо первинні „мазки” нормативної оцінки колабораційної діяльності.

Як слушно вказує Ш.Дарсі, першими договорами, які до певної міри комплексно кодифікували закони та звичаї, що стосуються „війни на суші” (в контексті колабораціонізму) стали Гаазькі конвенції та декларації 1899 та 1907 років, а також додатки (regulations) до них⁴⁵. Однак перш, ніж перейти до короткого огляду вказаних документів, варто кинути погляд на Брюссельську декларацію 1874 року, адже зміст Гаазьких документів значною мірою базувався на ній⁴⁶.

Брюссельська декларація виникла з ініціативи «встановити за спільною згодою, на основі повної взаємності, правила, які можуть бути обов'язковими для всіх урядів та їхніх армій»⁴⁷.

Знову ж таки, бачимо відсутність заборон залучати посадовців (службовців) окупованої території до продовження їх попередньої діяльності за наявності їх добровільної згоди. Так, згідно зі ст. 4, „Посадові особи та службовці кожного класу, які погоджуються на запрошення окупаційної влади продовжувати виконувати свої функції, користуються її захистом. Вони не можуть бути звільнені або піддані дисциплінарному стягненню,

⁴⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 58.

⁴⁶ З ініціативи російського царя Олександра II делегати 15 європейських держав зустрілися в Брюсселі 27 липня 1874 року для розгляду представленого їм російським урядом проекту міжнародного договору про закони і звичаї війни. Конференція прийняла проект з незначними поправками. Однак, оскільки не всі уряди були готові прийняти її як обов'язкову конвенцію, вона не була ратифікована. Проте проект став важливим кроком у русі за кодифікацію законів війни. У рік, коли вона була прийнята, Інститут міжнародного права на своїй сесії в Женеві призначив комітет для вивчення Брюссельської декларації та подання до Інституту свого висновку та додаткових пропозицій з цього питання. Зусилля Інституту привели до прийняття Посібника із законів і звичаїв війни в Оксфорді в 1880 році. Як Брюссельська декларація, так і Оксфордський посібник лягли в основу двох Гаазьких конвенцій про сухопутну війну та Інструкцій, що додаються до них, прийняті в 1899 і 1907 роках. Витоки багатьох положень двох Гаазьких конвенцій можна легко простежити з Брюссельської декларації та Оксфордського посібника. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁴⁷ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 58.

якщо вони не виконують обов'язки, взяті на себе, і вони не можуть бути переслідувані, якщо вони виправдовують довіру⁴⁸.

Цікавими є положення ст. 14 Декларації, які свідчать про розуміння і фіксацію так зв. інформаційної колаборації. Дійсно, за загальним правилом вважалися допустимими воєнні хитрощі та застосування заходів, необхідних для отримання інформації про противника та країну. Виняток допускався тільки один: він впливав із положень ст. 36, за якою „Населення окупованої території не може бути примушено брати участь у військових діях проти власної країни”. Отож, як бачимо, вже на той час розмежувальною ознакою дозволеного залучення мешканців окупованої території у якості, зокрема, інформаторів, була відсутність примусу. Підтвердженням цього виступають й положення ст. 37, за якою населення окупованої території не можна примушувати присягати на вірність ворожій державі⁴⁹.

Однак, вагома роль Брюссельської декларації 1874 року полягає не власне у кінцевому тексті, а, скоріше, в генезі формулювання ст. 36 щодо заборони примусового залучення цивільного населення. Як свідчать дослідження Ш. Дарсі, первинний проєкт мав на меті дозволити використовувати всі доступні засоби для отримання інформації про ворога та країну, з врахуванням винятку: „До тих пір, поки провінція, окупована ворогом, не передана йому на підставі мирного договору, її жителі також не можуть бути примушені брати участь у військових діях або в схожих актах на шкоду власній країні”⁵⁰.

Уже під час Брюссельської конференції російський делегат і президент конференції барон Жоміні запропонував нову редакцію норми щодо примусу мешканців окупованої території: „Населення окупованої провінції не можна змусити брати участь у військових операціях проти свого законного уряду або в діях такого характеру, які сприяють розгортанню війни на шкоду їхній власній країні”. Німецький делегат генерал де Фойгтс-Ретц запропонував замінити слово «брати участь» на слово «брати активну участь», щоб обмежити це правило лише участю у військових операціях. Полковник граф Ланца з Італії погодився з ще однією пропозицією Німеччини щодо видалення подальшого тексту, про те, що уряд зобов'язується не

⁴⁸ *Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War*. Brussels, 27 August 1874. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/135-IHL-7-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., pp. 58-59.

примушувати гідів (провідників) до служби, не наймати робітників країни на лініях зв'язку, не змушувати перевізників транспортувати засоби до існування та надавати інші послуги⁵¹. Всупереч такій позиції, за що йому треба віддати належне, виступив барон Ламбермонт з Бельгії, який висловив занепокоєння тим, що обмеження заборони лише на активну позицію під час військових операцій «може бути джерелом небезпеки», оскільки воюючі сторони можуть скористатися перевагою «для виправдання всіх дій, які не включені до запропонованої кваліфікації»⁵². Комітет, призначений конференцією для розгляду цих пропозицій, частково погодився, відхиливши пропозицію обмежити правило активною участю у військових операціях, але погоджуючись опустити останню частину статті. Комітет також підтримав пропозицію додати слова «проти власної країни»⁵³. Очевидно, двозначне рішення. адже, заборонивши примусове залучення до військових операцій, комітет залишив за дужками примусове залучення цивільного населення до іншої діяльності.

Як стверджує Т. Л. Даудесвелл, конференція в Брюсселі, формально зазнала повного провалу⁵⁴. Дійсно, Брюссельська декларація не тільки не була ратифікована, але й сама ідея кодифікації міжнародних законів війни за взаємною згодою держав була поставлена під сумнів. Частково це пов'язано не з характером кодифікації чи змістом самих запропонованих законів, а з дипломатичними розбіжностями та загальною відсутністю політичної волі з боку великих держав прив'язувати свою поведінку до незрозумілих нових тенденції міжнародного регулювання. Тим не менш, Брюссельська конференція мала величезний вплив на ідею права на міжнародній арені, зокрема права, найтісніше пов'язаного з державним суверенітетом і владою. Дебати, що кристалізувалися в Брюсселі, підвели великі держави до порогу нового розуміння природи права та його ролі в міжнародних відносинах. Це дозволило ідеям, вперше представленим

⁵¹ Ці делегати вважали, що цивільні жителі можуть бути примушені надавати інформацію, можуть бути залучені до примусової праці чи надання різних інших послуг окупаційній владі (окрім активної участі у військових операціях).

⁵² До речі, цей дипломат принаймні, ще один раз проявив „світлу голову”, прокоментувавши вищезгадану ст. 14 щодо дозволу залучення інформаторів. Він запевнив, що незважаючи на видиму всюдозволеність, дана норма, безсумнівно, не має на меті дозволити аморальні дії чи злочинну діяльність.

⁵³ Детально див. *Correspondence Respecting the Proposed Conference at Brussels on the Rules of Military Warfare*, „United Kingdom Parliamentary Papers, Miscellaneous” 1874 No. I [с.-1010].

⁵⁴ T.L. Dowdeswell, *The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification*. „Osgoode Hall Law Journal” 2017, 54.3: 805-850, p. 841.

у Брюсселі, перемогти через 25 років, коли Брюссельська декларація лягла в основу Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років. До аналогічного висновку приходять й Ш. Дарсі, який резюмував власні дослідження конференції 1874 року тим, ці дебати на Брюссельській дипломатичній конференції 1874 року розкривають різні погляди на використання цивільних осіб та відображають широку напругу між військовими та гуманітарними міркуваннями, яка була очевидною в той час⁵⁵.

Після прийняття Брюссельської декларації Інститут міжнародного права призначив експертну групу для детального вивчення її змісту⁵⁶. Вочевидь, окрім вивчення тексту документа, група мала б проаналізувати причини нератифікації її урядами держав і, на основі цього, запропонувати шляхи подальшого вирішення. За результатами роботи експертної групи був створений збірник „Закони війни на суші”, більш відомий як Оксфордське керівництво з законів війни на суші (1880 р.)⁵⁷ (далі – Збірник). Збірник не розглядався у якості міжнародного договору, група експертів „задовольнилася тим, що чітко виклала та кодифікувала загальноприйняті ідеї нашої епохи, наскільки це здавалося допустимим і можливим”⁵⁸.

На відміну від Брюссельської декларації, Збірник містив вступну частину (Preface), де автори, власне, і показали своє бачення подальшого розвитку міжнародного гуманітарного права стосовно законів та звичаїв війни. Констатовано, що людство при всьому своєму бажанні не зможе відмовитися від війни як засобу вирішення міждержавних конфліктів, незважаючи на всі можливі протести і жах, який вона вселяє. Незважаючи на складність досягнення домовленостей щодо правил ведення війни, експерти звернули увагу, що проект Брюссельської декларації був урочистим проголошенням добрих намірів урядів у цьому зв'язку.

Група „м'яко” наголосила на тому, що у міжнародній спільноті вже існують певні принципи, звичаї і правила щодо ведення військових дій, які було б добре закріпити та зробити обов'язковими⁵⁹.

⁵⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 60.

⁵⁶ К. І. Бусол, *Розвиток положень про недоторканність і захист історико-культурних пам'яток у період із середини XIX ст. по Гаазькі мирні конференції 1899 і 1907 р.р.* „Митна справа” 2013, №5(89), частина 2, книга 1. С. 52-57. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_5%282.1%29__11.pdf (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁵⁷ *The Laws of War on Land*, Manual published by the Institute of International Law (Oxford Manual), Adopted by the Institute of International Law at Oxford, September 9, 1880. <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/1880a.htm> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ *The Laws of War on Land...*, op. cit.

Збірник також містив і ряд положень, що тим чи іншим чином торкалися колабораційної діяльності. Зокрема, згідно ст. 45. „Цивільні чиновники та службовці кожного класу, які погоджуються продовжувати виконувати свої обов'язки, перебувають під захистом окупаційної влади. Їх завжди можуть звільнити, і вони завжди мають право залишити свої місця. Вони не повинні бути покарані в спрощеному порядку, якщо вони не виконують взятих на себе зобов'язань, і повинні бути передані правосуддю, лише якщо вони порушують ці зобов'язання”.

За ст. 46, окупаційна влада у термінових (ургентних) випадках може вимагати співпраці від мешканців, щоб забезпечити потреби місцевої адміністрації.

Надзвичайно важливими є положення й ст. 47 „Населення окупованої території не можна примушувати присягати на вірність ворожій державі⁶⁰; але жителі, які вчиняють ворожі дії проти окупанта, караються⁶¹. Водночас, мешканці окупованої території, які не підкоряються наказам окупанта, можуть бути примушені до цього. (ст. 48)⁶². Окупант, однак, не може примушувати жителів допомагати йому в його нападах чи обороні, або брати участь у військових операціях проти їх власної країни⁶³. Аналогічна вимога міститься й у ст.70 щодо військовополонених: „Полонених не можна примушувати будь-яким способом брати будь-яку участь у військових діях, а також примушувати надавати інформацію про свою країну чи армію”.

Перша Гаазька мирна конференція 1899 року спочатку була спрямована на вирішення загальних проблем підтримки міжнародного миру та скорочення надмірних озброєнь. Однак, у ході обговорень розпочалися жваві дискусії щодо в цілому законів і звичаїв війни на суші⁶⁴ (схожа ситуація мала місце й у Брюсселі).

⁶⁰ Оскільки окупація не тягне за собою для жителів зміни громадянства.

⁶¹ Тут робиться відсилання на ст. 1, за якою воєнний стан не допускає актів насильства. Експерти, скоріш за все, мали на увазі, що такі покарання не повинні бути пов'язані з надмірним чи невинуватим насильством щодо осіб, які вчинили ворожі дії.

⁶² *The Laws of War on Land...*, op. cit.

⁶³ З врахуванням ст. 4, за якою закони війни не визнають за воюючими сторонами необмеженої свободи щодо способів нанесення шкоди ворогові. Сторони повинні особливо утримуватися від будь-якої непотрібної суворості, а також від усіх віроломних, несправедливих чи тиранічних дій. Доволі схвальне обмеження для військового колабораціонізму.

⁶⁴ На конференції 1899 року вдалося прийняти Конвенцію про сухопутну війну, до якої додавався Регламент. Конвенція та Регламент були переглянуті на Другій міжнародній конференції миру в 1907 році. Обидві версії Конвенції та Регламенту

Положення Брюссельської декларації про допустимі засоби збору інформації та заборону примусу цивільних осіб до участі у військових діях були відтворені у Регламенті 1899 року лише з незначними змінами. Так, у статті 24 Гаазького регламенту 1899 року зазначалося, що «Військові хитрощі та використання методів, необхідних для отримання інформації про ворога та країну, вважаються допустимими»⁶⁵.

Як і в Брюсселі, деякі делегати звернули увагу на занадто широке формулювання даної норми, адже під необхідними методами, в принципі, можна вважати будь-що⁶⁶. Вочевидь, дану норму варто розглядати в сукупності зі ст. 44, за якою: „Будь-який примус населення окупованої території до участі у військових діях проти власної країни забороняється”, адже це правило певним чином звужує „широту” тлумачення ст. 24. Та й щодо цього у делегатів виникли певні міркування. Як стверджує Ш. Дарсі, після коротких повторних дебатів щодо обсягу заборони, полковник Гросс фон Шварцхоф з Німеччини повторив, що «це положення не позбавляє воюючі сторони права примушувати особу виконувати певну службу, наприклад показати дорогу»⁶⁷.

Результатом довготривалих дискусій на Другій Гаазькій конференції (1907) щодо цих взаємопов'язаних норм стало введення (вперше) в міжнародне право правила, що забороняло окупаційній владі примушувати цивільних осіб діяти у якості інформаторів. Гаазькі положення 1907 року зберегли статтю 24 про допустимість методів, необхідних для отримання інформації з Положень 1899 року, але додали чітке правило, яке забороняє окупаційним державам примушувати цивільних осіб розголошувати таку інформацію. Окреме положення, яке забороняло примусову участь у військових діях у статті 44 Гаазьких положень 1899 року було замінене статтею 44 Гаазьких положень 1907 року, яка передбачає, що незаконним для окупаційної влади є «примушувати жителів окупованої нею території надавати інформацію про армію іншої воюючої сторони або про її засоби захисту»⁶⁸.

(1899 та 1907) мають лише незначні відмінності. І, що є найважливішим, ці зміни в т.ч. стосуються колабораційної діяльності.

⁶⁵ *Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 29 July 1899. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁶⁶ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 61.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 62.

⁶⁸ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague,

Варто звернути увагу ще на одну тезу, на якій наголошує Ш. Дарсі. Коли Речід Бей, представник Туреччини, зауважив, що обговорювані норми стосується лише «примусових послуг» і що «заборона не може бути застосована до послуг, які пропонуються добровільно та без примусу», головуєчий погодився, що «сумніву бути не може» по цьому пункту. Прийняти послугу і вимагати її – це дві абсолютно різні речі». Це було і значною мірою залишається суттю того, як міжнародне гуманітарне право розуміє колабораційну діяльність під час збройного конфлікту⁶⁹.

Не варто також забувати ще одне нововведення 1907 року. У статті 23, що передбачала додаткові заборони, у порівнянні з положеннями 1899 року з'явився пп. „h” згідно з яким „Воюючій стороні також заборонено примушувати громадян ворожої сторони брати участь у військових діях, спрямованих проти їх власної країни, навіть якщо вони були на службі воюючої сторони до початку війни”⁷⁰.

Слід звернути увагу ще на один позитивний аспект Гаазьких положень, який має особливе значення для джерельної бази міжнародного гуманітарного права у сфері законів та звичаїв війни. Як свідчить Київець О. В., держави, які приймали участь в Гаазькій конференції, були невпевнені взагалі в можливості кодифікації права війни⁷¹. Тому одним із найбільш вагомих досягнень Гаазьких конференцій на зламі XIX і XX століть було т.зв. „застереження Мартенса”⁷², суть якого зводилася до того, що „у випадках, не врегульованих даною угодою, населення та воюючі сторони залишаються під охороною і дією засад міжнародного права, оскільки вони впливають із звичаїв, що встановилися між цивілізованими народами, із

---

18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁶⁹ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 67.

⁷⁰ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁷¹ О.В. Київець, *Закріплення загальних принципів права в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років*. „Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України” 2011, № 2. С. 121-125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2011_2_26. (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁷² Крім того, застереження Мартенса внесено в ряд міжнародних конвенцій, наприклад у Конвенцію про заборону окремих видів звичайної зброї 1980 р. (на неї посилається МС ООН при винесенні Консультативного висновку 1996 р., щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування).

законів людяності і вимог суспільної свідомості”⁷³. У такому вигляді воно і ввійшло до Преамбули Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 року.

В цьому положенні чітко прослідковується ієрархія норм, які регулюють правила ведення сухопутної війни. На першому місці договірні норми. У випадку недостатності норм цих конвенцій, слід застосувати принципи права народів як результат звичаїв, встановленими між цивілізованими націями. В даному випадку мова йде не про загальні принципи права, а саме про загальне міжнародне звичаєве право. І якщо відсутні і такі норми, тоді використовуються принципи права народів, які випливають із законів людяності та вимог суспільної моралі. Очевидною метою такого формулювання стало уникнення позитивістського підходу до міжнародного гуманітарного права про те, що прямо не заборонено, те дозволено⁷⁴. Цілком зрозуміло, що таке положення є надзвичайно важливим в контексті колабораційної діяльності, оскільки заборони і правила залучення населення на окупованій території нерідко відсутні взагалі або подаються доволі туманно.

Після Другої світової війни розпочався стрімкий розвиток міжнародного гуманітарного права. У 1949 році було прийнято чотири Женевські конвенції. Однак, особливих змін щодо, наприклад, використання та вербування цивільного населення під час збройних конфліктів, не відбулося. Для сторін збройного конфлікту залишалося дозволим використовувати цивільних осіб або затриманих як джерела інформації або як інформаторів з метою збору розвідданих. Не було й змінено основні положення Гаазьких конвенцій про те, що являється допустимим і необхідним при такому залученні цивільних осіб.

Ш. Дарсі слушно зазначає, що Женевські конвенції, однак, уточнювали, що засоби збору розвідувальної інформації в контексті засобів ведення війни, не є „необмеженими”. На додаток до розробки конкретних заборон, спрямованих на забезпечення гуманного поведіння, Женевські конвенції 1949 року підтверджують, що цивільних осіб і військовополонених у контексті міжнародних збройних конфліктів не можна примушувати надавати інформацію⁷⁵.

До речі, про військовополонених. Адже вони також можуть бути різними способами залучені до співпраці. У Оксфордському посібнику 1880 року було запропоновано, щоб військовополонених не примушували

⁷³ <https://cyclp.com.ua/content/view/1030/58/1/18/#48517> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁷⁴ О. В. Київець *Закріплення загальних принципів...*, *op. cit.*

⁷⁵ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, *op. cit.*, p. 71.

«надавати інформацію про свою країну чи армію»⁷⁶. Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років хоча й містили декілька правил щодо військовополонених та їхнього захисту, жодна з них не містила чіткої заборони примушувати в'язнів надавати інформацію, як це було зроблено для цивільних осіб на окупованих територіях. Конвенція про військовополонених 1929 року⁷⁷ передбачала, що військовополонений під час допиту повинен лише оголосити «свої справжні імена та звання або свій полковий номер». Також вона встановлювала, що «на в'язнів не повинно чинитися жодного тиску з метою отримати інформацію щодо ситуації в їхніх збройних силах або в їхній країні. Ув'язненим, які відмовляються відповідати, не можна погрожувати, ображати чи піддаватися будь-якому неприємному чи невігідному становищу»⁷⁸. Це правило не забороняло добровільне розголошення інформації ув'язненими, але й не перешкоджало на практиці тиску на ув'язнених для отримання розвідувальних даних⁷⁹.

У цій Конвенції є також положення стосовно військового колабораціонізму. Згідно ст. 31, робота військовополонених не повинна мати прямого зв'язку з військовими діями, зокрема, забороняється використовувати в'язнів для виготовлення чи транспортування будь-якої зброї чи боєприпасів, або для транспортування матеріалів, призначених для бойових частин⁸⁰.

Четверта Женевська конвенція⁸¹ містила ширшу заборону, ніж положення Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр. За статтею 31, «проти осіб, які

⁷⁶ *The Laws of War on Land...*, op. cit.

⁷⁷ Положення, що стосуються поводження з військовополоненими, містилися й у Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років. Однак, під час Першої світової війни вони виявили ряд недоліків, а також недостатню точність. Ці недоліки були частково подолані спеціальними угодами, укладеними між воюючими сторонами в Берні в 1917 і 1918 роках. У 1921 році Міжнародна конференція Червоного Хреста, що проходила в Женеві, висловила бажання прийняти спеціальну конвенцію про поводження з військовополоненими. Міжнародний Комітет Червоного Хреста розробив проект конвенції, який був поданий на розгляд Дипломатичної конференції, скликаній в Женеві в 1929 році. Конвенція не замінювала, а лише доповнювала положення Гаазьких конвенцій. Конвенція 1929 року про поводження з військовополоненими була замінена Третьою Женевською конвенцією від 12 серпня 1949 року.

⁷⁸ *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 27 July 1929. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/305-IHL-GC-1929-2-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁷⁹ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 71.

⁸⁰ *Convention relative to the Treatment of Prisoners...*, op. cit.

⁸¹ Конвенція, прийнята в 1949 році, врахувала досвід Другої світової війни. Значна частина Конвенції (частина III – статті 27-141) містить правила, що регулюють статус осіб, які перебувають під захистом, і поводження з ними; ці положення розрізняють

перебувають під захистом, не можна застосовувати фізичний або моральний примус, зокрема, для отримання інформації від них або від третіх сторін»⁸². Аналізуючи цю норму, Ш.Дарсі слушно зауважує, що заборона в статті 31 Четвертої Женевської конвенції застосування фізичного або морального примусу до осіб, які перебувають під захистом, зокрема з метою збору інформації, є важливою як через використане формулювання, так і через те, що ця стаття є ширшою за сферою застосування, ніж стаття 44 Гаазьких положень 1907 року, і тому є «величезним кроком вперед у захисті цивільних осіб»⁸³.

Женевські конвенції 1949 року також чітко криміналізували військовий колабораціонізм в контексті примусу осіб, які перебувають під їх захистом, до служби в збройних силах або участі у військових операціях під час міжнародного збройного конфлікту. Варто врахувати, що примусове залучення цивільного населення чи військовополонених до праці, не пов'язаної з військовою службою чи з військовою метою, не заборонялося. Третя Женевська конвенція, наприклад, дозволяє примусову працю військовополонених у наступних галузях: а) сільське господарство; б) галузі промисловості, пов'язані з виробництвом або видобуванням сировини, і обробні галузі, за винятком металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості; громадські роботи та будівельні операції, які не мають військового характеру чи мети; с) транспортування та обробка запасів, які не є військовими за характером або призначенням; г) комерційне підприємництво, декоративно-прикладне мистецтво; д) побутове обслуговування; ф) комунальні послуги, що не мають військового характеру чи призначення⁸⁴. Водночас примус військовополоненого (Третя Женевська конвенція, стаття 130) чи примус особи, яка перебуває під захистом, (Четверта Женевська конвенція, стаття 147) служити в збройних силах ворожої держави були чітко заборонені й навіть віднесені до категорії тяжких порушень (*grave breaches*). Крім того, Четверта Женевська конвенція (стаття 51) встановлює, що держава-окупант не може примусово вербувати осіб, які перебувають

становище іноземців на території однієї зі сторін конфлікту та положення цивільних осіб на окупованій території.

⁸² *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*. Geneva, 12 August 1949. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/380-GC-IV-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁸³ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 73.

⁸⁴ *Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 12 August 1949. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/375-GC-III-EN.002.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

під захистом, у свої збройні чи допоміжні сили, і що вона не може примушувати таких осіб «виконувати будь-яку роботу, яка втягувала б їх у обов'язок брати участь у військових операціях»⁸⁵.

Як бачимо, Женевські конвенції жодним чином не виключають добровільної служби в армії ворожої держави. Хоча Четверта Женевська конвенція забороняє «тиск або пропаганду, спрямовану на забезпечення добровільного вступу на військову службу» (стаття 51), вона, водночас, не забороняє призову на добровільну військову службу. Як вказує Ш. Дарсі, «оскільки ті, хто служить ворогу, воюючи за нього, неминуче зазнають шкоди, як через участь у військових діях, так і через суворі наслідки з їх власної сторони як колабораціоністів, міжнародне гуманітарне право намагається виключити примусову співпрацю такого типу, принаймні в контексті міжнародних збройних конфліктів»⁸⁶.

Четверта Женевська конвенція визнає, що окупація може мати вплив на управління територією, передбачаючи можливі зміни в «інституціях або уряді зазначеної території» в результаті окупації (ст. 47). Вона також визнає, що національні та місцеві адміністрації можуть продовжувати функціонувати під владою окупаційної влади. Наприклад, Конвенція конкретно визначає, що окупант «повинен у співпраці з національними та місцевими органами влади сприяти належній роботі всіх установ, призначених для догляду за дітьми та їх виховання» (ст. 50). Водночас, державні службовці залишалися захищеними, якщо вони відмовлялися працювати під окупаційною владою: «Стаття 54. Держава-окупант не може змінювати статус державних службовців чи суддів на окупованих територіях чи будь-яким іншим чином застосовувати санкції чи вживати будь-яких заходів примусу або дискримінації щодо них, якщо вони утримуються від виконання своїх функцій з міркувань совісті»⁸⁷.

Стосовно господарсько-економічного чи побутового колабораціонізму, Женевські конвенції залишалися на усталеній у міжнародному гуманітарному праві позиції, щодо того, що міжнародні конвенції щодо законів та звичаїв війни не мають на меті регулювати торгівлю чи бізнес-діяльність між збройними силами та окремими особами чи компаніями, залишаючи це для національних законодавств. У той час, цікавими є певні загальні правила встановлені щодо праці окремих цивільних осіб, наприклад, перекладачів. За ст. 105 Третьої та ст. 72 Четвертої Женевських конвенцій,

⁸⁵ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op.cit.

⁸⁶ S. Darcy, *To Serve the Enemy. Informers, Collaborators...*, op. cit., p. 80.

⁸⁷ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op.cit.

обвинувачені повинні, якщо вони добровільно не відмовляються від такої допомоги, користуватися допомогою перекладача, як під час попереднього слідства та під час розгляду справи в суді⁸⁸. Робота перекладача у таких випадках, враховуючи її спрямованість на захист прав людини взагалі, навряд чи повинна оцінюватися у якості кримінальних правопорушень колабораційного змісту у національних законодавствах. Одначе, за слушною думкою М. Бейкер, перекладачі, які супроводжують збройні сили під час військових дій або беруть участь у допитах затриманих осіб, швидше за все, будуть розглядатися як карані колабораціоністи⁸⁹.

Наступним кроком міжнародного гуманітарного права з питань законів та звичаїв війни стало прийняття Додаткових протоколів до Женевських конвенцій⁹⁰. У жодному з двох додаткових протоколів 1977 року не містяться статті, які забороняють примус військовополонених або цивільних осіб з метою збору інформації, як це було зроблено, приміром, у Женевських конвенціях, виходячи з того, що жоден з них взагалі не містить заборони розглядати таких осіб у якості джерела отримання інформації під час збройного конфлікту. Тут не слід забувати, що обидва Протоколи спрямовані на застосування під час національно-визвольних воєн, а не щодо всіх конфліктів, що відбуваються на території держави. Однак, не

⁸⁸ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, op.cit.

⁸⁹ M. Baker, *Interpreters and Translators in the War Zone: Narrated and Narrators*, „The Translator”2010, 16(2)197, p. 207.

⁹⁰ Дійсно, Женевські конвенції 1949 року значно покращили правовий захист жертв конфлікту. Однак вони стосувалися в основному міжнародних конфліктів – війн між державами. Фактично лише стаття 3, спільна для всіх чотирьох Конвенцій, стосувалася внутрішніх конфліктів; її прийняття саме по собі було великим кроком вперед, але норми, що містяться в цій статті, мають переважно загальний характер. Прийняті 8 червня 1977 року Протоколи I і II є міжнародними договорами, які доповнюють Женевські конвенції 1949 року. Вони значно покращують правовий захист цивільних осіб і поранених і вперше встановлюють детальні гуманітарні правила, які застосовуються під час громадянських воєн. Вони були прийняті державами, щоб зробити міжнародне гуманітарне право повнішим і універсальнішим, а також краще адаптувати його до сучасних конфліктів. Крім того, більшість країн, які стали незалежними після 1945 року, «успадкували» Женевські конвенції від колишніх колоніальних держав – ухвалення протоколів також стало для них приводом зробити свій внесок у розвиток права. У 2005 році був прийнятий третій додатковий протокол до Женевських конвенцій, який встановлює нову емблему – червоний кристал, який за статусом прирівнюється до червоного хреста та червоного півмісяця. Детальніше - https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/additional-protocols-1977.htm?gclid=CjwKCAjwloynBhBbEiwAGY25dJ6lar1j-CI_aT1-TcH9TdtO-Wgn0o0wj-b_8NW-39jk6hfa5X50fKR0CNTcQAvD_BwE (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

можна стверджувати, що тексти протоколів абсолютно не стосуються регулювання колабораційної діяльності. Таке опосередковане регулювання присутнє і стосується воно знову ж таки заборони примусових дій. Ст. 75 I Протоколу говорить, що „наступні дії є і залишатимуться забороненими в будь-який час і в будь-якому місці, незалежно від того, вчинені вони цивільними чи військовими а) насильство над життям, здоров'ям або фізичним чи психічним благополуччям осіб, зокрема: i) вбивство ; ii) катування всіх видів, як фізичне, так психічне; iii) тілесні покарання; i iv) каліцтво; б) посягання на особисту гідність, зокрема принизливе і таке, що принижує гідність, поведження, примусова проституція та будь-які форми непристойного нападу; в) захоплення заручників; d) колективні покарання; i e) погрози вчинення будь-яких із зазначених вище дій”⁹¹. Схожа норма міститься у статті 4 II Протоколу⁹².

Стосовно військового колабораціонізму, ст. 77 (2) I Протоколу та ст. 77 (2) II Протоколу встановлює лише те, що до збройних сил чи груп не можна вербувати або дозволяти брати участь у бойових діях дітей. Як справедливо резюмує Ш. Дарсі, відсутність подібних правил відображає відмову держав транспонувати право міжнародних збройних конфліктів, включаючи концепцію військовополонених, у неміжнародні збройні конфлікти, а також утвердження їх постійного права призову громадян до своїх збройних сил⁹³.

Отож, як бачимо, міжнародне гуманітарне право з питань законів та звичаїв війни має тривалу багатолітню історію в т.ч. і щодо проблем колабораційної діяльності. Така діяльність із зрозумілих причин розглядається з двох позицій: тих, хто співпрацює (власне, колаборантів), і тих, хто їх залучає (окупаційна влада). Щодо діяльності держави-агресора, відповідно до діючих на сьогодні положень Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них, окупаційна адміністрація не може залучати цивільне населення як заманеться. Перешкодою для цього є велика кількість певних правил, які, в першу чергу, спрямовані на заборону примусового залучення до військових дій чи інших визначених видів діяльності.

Водночас, порушення цих самих законів окупантом шляхом примусу мешканців окупованої території створює для цих осіб ризик переслідування

⁹¹ *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts* (Protocol I), 8 June 1977. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/470-AP-I-EN.pdf> (дата звернення: 15 серпня 2023 р.)

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War...*, *op.cit.*, p. 80.

з боку власних національних органів влади, перед якими вони зобов'язані національним законодавством. Не потрібно навіть бути юристом, щоб зрозуміти очевидний факт, що обов'язки населення окупованої території випливають із внутрішнього законодавства відповідної держави, яке вимагає лояльності до власного національного уряду та зазвичай передбачає покарання за добровільну співпрацю з ворогом. А міжнародне гуманітарне право абсолютно допускає таке національне регулювання, і, навіть, навпаки, „віддає” більшість питань відповідальності колабораціоністів на розсуд національних законодавств.

ГЖЕГОЖ КРИШТОФЮК¹

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА СПІВПРАЦЮ З ВОРОГОМ У ВОЄННИЙ ЧАС В ПОЛЬСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ В ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ З РІШЕННЯМИ, ПРИЙНЯТИМИ В УКРАЇНІ

Напад Росії на Україну 24 лютого 2022 року спричинив багато змін у цій країні, в тому числі й у законодавстві. Однією з таких змін стало ухвалення закону про кримінальну відповідальність за співпрацю з ворогом у різних сферах життя, таких як політика, інформація, економіка, освіта чи військово². Важливо підкреслити, що нові види злочинів колабораціонізму були встановлені лише після повномасштабної агресії проти України, незважаючи на те, що напад Росії на цю країну розпочався ще у 2014 році. Протягом багатьох років робилися спроби прийняти нові нормативні акти, але безуспішно. Лише повномасштабна агресія дозволила зрушити справу з мертвої точки в цій сфері. На мою думку, прийняття закону і практика його застосування в Україні має стати приводом для роздумів над питанням співпраці з ворогом у воєнний час і в інших країнах, зокрема в Польщі – країні, що межує як з Україною, так і з Росією. Перш за все, український досвід може слугувати поштовхом для визначення того, чи варто

---

¹ **Гжегож Криштофюк**, доктор права, суддя, доцент Академії правосуддя у Варшаві, автор понад 100 наукових публікацій у галузі кримінального права та європейського права, у тому числі співавтор коментаря до Кримінально-процесуального кодексу, а коментар до Закону про виховання та соціальну реабілітацію неповнолітніх та коментар до Закону про психічне здоров'я, викладач Національної школи судочинства та прокуратури та Окружної палати юридичних радників у Варшаві. Номер ORCID: 0000-0001-6184-5048

² Першим термін «колабораціонізм» у значенні співпраці з ворогом вжив французький маршал Філіпп Петен, див. I. Deák, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*, Westview Press 2015, s. 55.

законодавцям Польщі також вносити зміни до кримінального законодавства у сфері відповідальності за колабораціонізм. Крім того, практичний досвід України може дозволити нашій країні бути більш підготовленими у сфері функціонування органів правосуддя до роботи в умовах надзвичайного, а особливо воєнного стану. У цій статті зроблено спробу обговорити принципи кримінальної відповідальності за колабораціонізм, що діють нині в Україні та Польщі, і зробити висновки на основі порівняння правових ситуацій двох країн. Цьому аналізу передували міркування щодо визначення колабораціонізму з ворогом і норм міжнародного права в цій сфері. Адже останній польський досвід у цій сфері дуже віддалений у часі і припадає на період Другої світової війни. Тому вже багато років питання колабораціонізму не цікавить польських представників практики і теорії кримінального права.

У міжнародному праві, що регулює ведення збройних конфліктів, немає визначення терміну *співпраця з ворогом*. Це питання, до того ж, лише незначною мірою є предметом цього права. Безумовно, не існує законодавчих актів, які б забороняли військовим чи цивільним особам співпрацювати з агресором. Немає також заборони для держави, яка веде війну, вербувати колабораціоністів серед громадян держави, з якою вона перебуває у збройному конфлікті. Міжнародне право, що стосується збройних конфліктів, не виділяє таку категорію суб'єктів, як *колабораціоністи*³. Регулювання міжнародного права у цій сфері носить залишковий характер і обмежується заборонаю використання певних методів державою, яка є стороною збройного конфлікту або здійснює будь-яку окупацію.

Ст. 31 Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року про захист цивільного населення під час війни⁴ передбачає заборону застосування примусу. Згідно з цим положенням, до осіб, які перебувають під захистом, не може застосовуватися жоден примус фізичного чи морального порядку, зокрема, з метою отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей. Окремої уваги потребує заключна частина цього положення. Отримання відомостей від осіб, які перебувають під захистом, або третіх осіб може становити форму вербування колабораціоністів державою, яка веде війну. Ця співпраця може бути однією з форм колабораціонізму з ворожою державою. При цьому Конвенція не забороняє отримання відомостей, а лише використання певного методу під час збирання таких відомостей, а саме примусу

³ S. Darcy, *To Serve the Enemy: Informers, Collaborations, and the Laws of Armed Conflict*, Oxford 2019, s. 1 i 6.

⁴ Законодавчий вісник, 1956 р., №38, поз. 171.

будь-якого характеру, включаючи моральний (психічний примус)⁵. Варто зазначити, що заборона, передбачена ст. 31 Конвенції, є лише частиною широкого пакету захисту, що надається цивільним особам відповідно до положень Конвенції⁶. Крім того, слід підкреслити, що відповідно до ст. 27 Конвенції сторони конфлікту можуть застосовувати до осіб, які перебувають під захистом, такі заходи контролю або безпеки, які можуть бути необхідними з міркувань війни. З цього положення випливає, що держави можуть вимагати від осіб, які перебувають під захистом, дотримання встановлених правил, якщо вони слугують забезпеченню безпеки на контрольованій території. У цьому відношенні вони також можуть вимагати від цих осіб співпраці, якщо це слугує забезпеченню безпеки. Зазначена Конвенція у ст. 51 також забороняє примушувати цивільних осіб до служби в збройних силах держави-окупанта. Ще раз необхідно підкреслити, що цитоване положення Конвенції забороняє не колабораціонізм, який полягає у службі в армії ворожої держави, а лише застосування конкретного заходу при вербуванні військових на таку службу⁷.

Подібна до представленої заборона була виражена в ст. 17 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р.⁸, згідно з якою до військовополонених не можуть застосовуватися фізичні чи моральні тортури або примус з метою отримання від них будь-якої інформації. Забороняється погрожувати або ображати полонених, які відмовляються відповідати, або завдавати їм неприємностей чи шкоди будь-якого характеру⁹. Варто зазначити, що, відповідно до цитованої статті, кожен військовополонений зобов'язаний назвати на допиті лише своє прізвище, імена, військове звання, дату народження і номер військового квитка або, за відсутності таких даних, альтернативні дані. Знову ж таки, необхідно підкреслити, що зазначена Конвенція забороняє лише використання конкретного методу отримання інформації від

⁵ Захист Конвенції поширюється насамперед на осіб, які у разі конфлікту чи окупації у будь-який момент і за будь-яких обставин опинились під владою однієї зі сторін конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є (ст. 4).

⁶ G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law in War. A Concise Overview*, Londyn i Nowy York 2023, друге вид, s. 159.

⁷ G.S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law in War...*, op. cit., s. 161.

⁸ Законодавчий вісник, 1956 р., №38, поз. 171.

⁹ Конвенція поширюється на військовополонених, тобто осіб, які потрапили під владу ворога, а є членами, зокрема, збройних сил сторони конфлікту, а також членами ополчення і добровольчих формувань, що входять до складу цих збройних сил (ст. 4). Детальніше див. G. S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law...*, op.cit., s. 187-200.

військовополонених. Натомість Конвенція нічого не говорить про отримання інформації в добровільному порядку, не пов'язаному із застосуванням заходів примусу до військовополонених.

Норми міжнародного права, наведені як приклади, не стосуються явища колабораціонізму як такого. Вони в основному стосуються конкретної поведінки, яка може бути, а може і не бути проявом колабораціонізму, а саме передачі інформації ворогу військовополоненими або цивільними особами. Таким чином, заборона застосування насильства є основним принципом при залученні інформаторів¹⁰. Розкриття інформації, звичайно, не вичерпує можливих форм співпраці з ворогом, які включають бойові дії у складі збройних сил ворога, участь у пропаганді противника, економічне співробітництво (наприклад, торгівля з ворогом), надання послуг перекладача і надання йому допомоги адміністративного характеру¹¹. В останній формі, зокрема, беруть участь представники уряду або місцевої адміністрації, а також судової влади, тому її ще називають бюрократичним колабораціонізмом¹². Звичайно, різні форми колабораціонізму непросто розділити, і вони можуть співіснувати.

Саме поняття *співпраця з ворогом* видається надзвичайно складним для точного визначення саме через безліч можливих форм співпраці з ворожою стороною. Для визначення цих форм важливо пам'ятати про необхідність розрізняти свідому та добровільну співпрацю з супротивником і форми кооперування з ним, що впливають з реалізації повноважень та обов'язків ворожої держави щодо забезпечення порядку і безпеки на підконтрольній території та інші форми співпраці, зумовлені проживанням, заняттям професійною діяльністю, веденням господарської діяльності осіб, які перебувають під владою цієї держави. Адже практично неможливо, щоб ця особа перебувала на території, яка контролюється супротивником, і при цьому не була пов'язана з тією чи іншою формою співпраці з ворожою державою і її представниками. При визначенні поняття, про яке йдеться, крім того, важливо також мати на увазі тенденцію до надання йому занадто широкого значення задля політичних цілей, зловживання поняттям для боротьби з противником як під час бойових дій, так і після них, у період здійснення післявоєнних

¹⁰ S. Darcy, *To Serve...*, op.cit., s. 53.

¹¹ S. Darcy, *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post – Conflict Processes & Legal Challenges*, Brooklyn Journal of International Law 2019, nr 45, s. 76.

¹² S. Darcy, *To Serve...*, op.cit., s. 39.

урегулювань¹³. Європейський досвід після Другої світової війни, особливо в країнах, які після її закінчення потрапили до так званого комуністичного табору, є яскравим свідченням цього. Згаданий вище залишковий характер регулювання цього питання в міжнародному праві, звичайно, не є результатом якогось недбалства. Це наслідок свідомого рішення держав-учасниць згаданих Конвенцій – залишити за собою право регулювати колабораціонізм в національному законодавстві. Хоча міжнародне право, яке стосується збройних конфліктів, мало що говорить на цю тему, правові системи держав, як правило, містять положення про покарання за колабораціонізм. Таке небажання держав регулювати питання колабораціонізму на міжнародному рівні є наслідком зацікавленості держав-учасниць збройних конфліктів у залученні колабораціоністів серед громадян ворожої сторони, яка водночас супроводжується рішучістю у покаранні власних громадян, які співпрацюють з ворогом¹⁴. Держави не погодилися обмежувати власне законодавство у регулюванні цього питання. Це, звісно, не означає повної свободи держав у питаннях вербування і покарання колабораціоністів. Крім уже зазначених вище обмежень, які мають виключно залишковий характер, застосовуються норми міжнародного права щодо основних прав людини та громадянина¹⁵. У Європі це насамперед положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁶ від 4 листопада 1950 р., які визначають обсяг свободи держав у використанні допомоги колабораціоністів або їх покаранні. Положення цього договору виключають застосування державами насильства, але зобов'язують, крім того, забезпечити кожному, а отже, і колабораціоністу, чесне і справедливе кримінальне провадження. З огляду на викладене вище, колабораціонізм можна визначити як будь-яку свідому та добровільну співпрацю з ворожою стороною, незалежно від причин такої співпраці, що порушує обов'язок вірності Батьківщині і таким чином діє на її шкоду, а також в інтересах і на користь держави-агресора. Важливо підкреслити добровільний характер співпраці і таким чином виключити зі сфери застосування аналізованого терміну випадки співпраці під примусом або загрозою примусу. При цьому історичний досвід показує,

¹³ Ibidem, s. 16-17.

¹⁴ S. Darcy, *To Serve...*, op.cit., s. 3.

¹⁵ Детальніше про взаємозв'язок між гуманітарним законодавством і законодавством у сфері прав людини під час війни див. G. S. Corn, K. Watkin, J. Williamson, *The Law...*, op. cit. s. 62-109.

¹⁶ Законодавчий вісник, 1993 р., № 61, поз. 284.

що не в кожному випадку застосування цих заходів виключає добровільний характер співпраці¹⁷.

Завершуючи цю частину міркувань, слід зазначити, що міжнародне право залишає національним законодавцям широкі рамки свободи у регулюванні питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за колабораціонізм. Звичайно, це не повна свобода. При цьому обмеження в цій сфері впливають не лише з міжнародного гуманітарного законодавства, але, перш за все, з міжнародного законодавства в галузі прав людини¹⁸.

На початку цієї частини публікації слід підкреслити, що її предметом не є детальний аналіз українського законодавства, що регулює питання співпраці з ворогом. Метою є окреслення загального стану справ у цьому відношенні, як через призму законодавства, так і через практику його застосування в Україні, щоб можна було провести порівняння з ситуацією в Польщі. Як уже зазначалося, правова ситуація в Україні кардинально змінилася лише у 2022 році¹⁹. Це сталося вже 3 березня 2022 року, всього через кілька днів після початку повномасштабного нападу Росії на цю країну та оголошення президентом України воєнного стану²⁰. Вищезазначене свідчить про важливість, яку українська влада приділила питанню кримінально-правового регулювання колабораціонізму в умовах збройного конфлікту. Вищезазначене ще раз демонструє, що раніше чинні нормативні акти щодо злочинів проти національної безпеки були визнані Україною недостатніми. Оскільки вони не враховували всі види дій, які

¹⁷ Детальніше див. S. Darcy, *Coming to Terms...*, op.cit., s. 99-106.

¹⁸ Детальніше див. M. Martínéz, *Betrayal in War: Rules and Trends on Seeking Collaboration under IHL*, *Journal of Conflict and Security Law* 2020, nr 1, s. 81–99.

¹⁹ Про зміни до кримінального законодавства України в умовах російської агресії у 2022 р. див. E. Kuzmin, *The General Part of The Criminal Code Of Ukraine: A Brief Overview Of The New Wartime Amendments*: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19752/Kuzmin%20E.%20The%20general%20part%20of%20the%20Criminal%20Code%20of%20Ukraine....pdf?sequence=1&isAllowed=y> (доступний з 27.07.2023 р.), s. 310-312.

²⁰ У 2017, 2019 і 2021 роках були подані проекти змін до законодавства з цього приводу, але вони не були прийняті, див. M. Petrovets, *Ukraine's Plan to Prosecute Collaborators. New legislation remains open to interpretation by law enforcement agencies and judges*, інтерв'ю провела Світлана Моренець, текст інтерв'ю доступний за посиланням: <https://iwpr.net/global-voices/ukraines-plan-prosecute-collaborators> (доступний з 26.07.2023 р.). Про академічну дискусію в Україні щодо необхідності доповнення кодексу окремим положенням про колабораціонізм див. N. Antonyuk, *A Criminal and Legal Assessment of Collaborationism: A Change of Views in Connection with Russia's Military Aggression against Ukraine*, *Access to Justice in Eastern Europe* 2022, nr 3 (15), s. 140 і літературу, на яку там є посилання: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660481464.pdf (доступний з 27.07.2023 р.).

повинні бути покарані. Йшлося також про термінове визначення дозво-лених і недозволених дій громадян України, які проживають на тимча-сово окупованих територіях цієї країни. Верховна Рада України ухвалила Закон № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність»²¹. Цей закон набув чинності 15 березня 2022 року. Відповідно до цього закону було внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі за текстом – ККУ)²², який було доповнено ст. 111-1 (до розділу, що містить злочини проти основ національної безпеки). У цій статті, яка має назву «Колабораційна діяльність», описуються різні форми такої діяль-ності, зокрема, у таких сферах, як освіта, управління, військова справа, пропаганда і правосуддя. Це дуже детальний нормативний документ, що складається з восьми пунктів. Відповідно до ст. 111-1 ККУ, підлягає пока-ранню у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю на строк від 10 до 15 років публічне заперечення грома-дянином України здійснення збройної агресії проти України, встанов-лення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянина України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністра-ції держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасо-ві окуповані території України. Під «публічним» запереченням або закликами мається на увазі дія, спрямована на невизначену кількість людей, зокрема в Інтернеті або в засобах масової інформації. У свою чергу, добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з вико-нанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупо-ваній території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агре-сора карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна або без такої. Значно суворіше карається добровільне зайняття громадяни-ном України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній

²¹ Текст закону доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20?lang=en#Text> (доступний з 26.07.2023 р.).

²² Кодекс набув чинності 01.09.2001 р.

адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території. Такі дії караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої. Діяльність, пов'язана з участю у ворожій пропаганді, також суворо карається. Покарання у вигляді виправних робіт на строк до 2 років або арешту на строк до 6 місяців, або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років передбачено за здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти. Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території караються штрафом до 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від 3 до 5 років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна. Тоді як організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах караються позбавленням волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої. Дуже суворе покарання передбачено за добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України

в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України. Вищевказані дії караються позбавленням волі на строк від 12 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років, та з конфіскацією майна або без такої. Найсуворіше, бо покарання передбачає позбавлення волі на строк 15 років або довічне позбавлення волі (з позбавленням права обіймати певні посади на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої), караються дії, пов'язані з зайняттям посад, участю у політичних заходах, зайняттям посад в незаконних судових або правоохоронних органах, а також добровільною участю громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, якщо вони призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Аналізуючи статтю 111-1 ККУ, слід звернути увагу на два елементи. Перший – це суб'єктна сфера дії положення. Суб'єктами більшості передбачених у ній злочинів можуть бути лише громадяни України. Другим елементом є добровільність вчинення деяких дій, описаних у статті. Вимагає уваги також дуже казуїстичний спосіб опису ознак злочину співпраці з ворогом. Таким чином, український законодавець намагався охопити всі можливі форми колабораціонізму в межах статті, водночас намагаючись використовувати достатньо загальні терміни, щоб жодна з істотних форм співпраці не була виключена зі сфери застосування. Однак це викликає серйозні сумніви щодо виконання вимоги конкретності кримінально-правових норм, що визначають ознаки злочинів. Адже важко знайти однозначні визначення таких понять, як «посада, не пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій» (як і посада, пов'язана з виконанням таких функцій), «здійснення пропаганди громадянином України у закладах освіти», «заходи політичного характеру», «інформаційна діяльність». Тому мешканцям окупованих Росією територій України нелегко визначити, чи є, наприклад, сільські збори «заходом політичного характеру», чи ні, а отже, оцінити, чи є участь у тому або іншому заході чи іншій формі діяльності ознакою злочину колабораціонізму. Щоправда, в законі вказується, що під *заходом політичного характеру* слід розуміти з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи, але в цьому поясненні використано дуже загальні терміни. Крім того, аналізований термін був визначений

настільки широко, що важко визначити категорії зустрічей, які б не підпадали під термін *захід політичного характеру*. Такі ж зауваження можна зробити і щодо того, як Закон визначає поняття *інформаційна діяльність*. Український законодавець вказав, що вона включає створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації. З цього визначення випливає, що це поняття охоплює будь-який вид діяльності, пов'язаний з інформацією, включаючи навіть її зберігання, до того ж використовується ще один неоднозначний термін *відповідна інформація*. Таким чином, сам український законодавець частково вже визнав проблему неоднозначності та загальності виразів, що використовуються для визначення ознак колабораціонізму, але вжиті дії щодо зменшення цього недоліку прийнятих рішень слід оцінити як недостатні. Також не важко помітити, що використання таких загальних термінів призводить до включення в сферу застосування статті 111-1 Кодексу дуже широкого діапазону діяльності, в тому числі й тієї, яку можна вважати навіть необхідною для нормального функціонування на окупованих територіях, виконання там професійної діяльності або ведення будь-якої господарської діяльності. Такі обґрунтовані сумніви може викликати, наприклад, керування магазином, де покупки здійснюють військовослужбовці ворожої сторони, або перукарні, послугами якої користуються ці військовослужбовці. Така діяльність може бути розцінена як передача матеріальних ресурсів збройним формуванням ворожої сторони на тимчасово окупованих територіях або як господарська діяльність у взаємодії з іншою стороною.

Як зазначається в літературі, відсутність чіткості та лаконічності законодавчого акту є наслідком практики судових проваджень у справах про державну зраду після нападу Росії на Україну в 2014 році. У цих процесах адвокати обвинувачених намагалися звузити поняття державної зради. Саме тому законодавець вирішив якомога ширше окреслити діяльність, що охоплюється терміном *колабораціонізм*²³.

Існують також обґрунтовані сумніви щодо вимоги добровільності дій. Вона стосується лише певних видів діяльності. Для інших ця вимога відсутня. Відсутність цієї вимоги і наслідки такої відсутності викликають сумніви. Зрештою, це не повинно означати, що примушування злочинця до вчинення дій, пов'язаних з колабораціонізмом, є злочином у кожному випадку. Виключення кримінальної відповідальності у випадку застосування фізичної сили або психічного примусу регулюється ст. 40 ККУ.

²³ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op.cit., s. 141.

Однак це породжує питання про причину запровадження законодавцем вимоги добровільності лише щодо певної діяльності.

У літературі також зазначається, що прийнятий спосіб опису ознак колабораціонізму викликає труднощі у встановленні відмінностей між цим злочином та іншими злочинами проти національної безпеки, зокрема, державною зрадою²⁴. На практиці це означає, що дуже схожа діяльність юридично оцінюється по-різному, залежно від рішень, прийнятих правоохоронними органами і судами²⁵. Вже на початку квітня, лише через кілька тижнів після набуття чинності відповідної статті Кримінального кодексу, українська прокуратура повідомила, що було відкрито понад 150 проваджень за фактом колабораціонізму з Росією²⁶. У свою чергу, інформація, надана Офісом Генерального прокурора України, вказує на те, що з моменту набрання чинності Законом № 2108-IX до 12 листопада 2022 року було розпочато 3361 кримінальне провадження з ознаками злочину колабораціонізму, передбаченого статтею 111-1 ККУ. Більшість розпочатих проваджень стосувалися зайняття посад в органах влади, створених на тимчасово окупованих територіях, участі у виборах до цих органів, організації виборів та референдумів на цих територіях, зайняття посад у незаконних судових чи правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільної участі громадянина України у незаконних збройних або воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території.²⁷ Кримінальні провадження стосувалися, наприклад, дій, пов'язаних із підтримкою рішення президента Російської Федерації про початок «спецоперації» проти України у присутності інших осіб, публічного заклику до підтримки

---

²⁴ Відповідно до ст. 111 ККУ, державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої. Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна.

²⁵ *Criminal Liability For Collaborationism: analysis of current legislation, practice of its application, and, proposals for amendments. Analytical Note:* https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/12/zvit_zmina_eng-1.pdf (доступний з 26.07.2023 р.), с. 6, 8, 12.

²⁶ *Ukraine: New Laws Criminalize Collaboration with an Aggressor State:* <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2022-04-04/ukraine-new-laws-criminalize-collaboration-with-an-aggressor-state/> (доступний з 27.07.2023 р.).

²⁷ *Criminal Liability...op. cit.*, s. 6, 9.

держави-агресора, розміщеного в обліковому записі в забороненій в Україні соціальній мережі, вступу керівника державного підприємства в злочинну співпрацю з окупаційною владою і добровільної передачі матеріальних ресурсів представникам збройних сил держави-агресора, участі студентки-медика у пропагандистських проектах у російських ЗМІ, згоди на співпрацю з представниками збройних сил РФ і виконання обов'язків керівника міського відділу аварійно-рятувальної служби²⁸.

Одночасно із зазначеним законом було прийнято також Закон № 2107-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність»²⁹. Цим законом було запроваджено правові основи для обмеження прав осіб, засуджених за колабораціонізм, зокрема права балотуватися на виборах усіх рівнів, проходити військову службу, мати доступ до державної таємниці та бути формальними представниками кандидатів у Президенти і кандидатів на місцевих виборах. Закон також встановлює судову процедуру ліквідації юридичних осіб, представники яких були визнані винними у колабораціонізмі з державою-агресором. Також у цьому контексті слід додати, що положення Кримінального кодексу України про державну зраду (ст. 111) і диверсію (ст. 113) були доповнені обставиною, що обтяжує покарання – вчинення злочину в умовах воєнного стану³⁰. Кримінальний кодекс України був доповнений ще однією статтею про колабораціонізм 23 квітня 2022 року. Цього дня набув чинності Закон № 2198-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки», відповідно до якого було додано ст. 111-2³¹. Ця стаття стосується пособництва державі-агресору. Вона має на меті криміналізувати підтримку Росії у здійсненні агресії і збройного конфлікту проти України, а також «забезпечити справедливе покарання за приналежність до держави-агресора та позбавлення права

²⁸ *Criminal Liability...*, op. cit., s. 8-11.

²⁹ Закон прийнято 03.03.2022 р., чинності він набув 15.03.2022: <https://perma.cc/Z3FX-VHKL> (доступний з 26.07.2023 р.).

³⁰ Закон від 03.03.2022 р. «Закон про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20?lang=en#Text> (доступний з 27.07.2023 р.). Див. ще N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 140.

³¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20?lang=en#Text> (доступний з 27.07.2023 р.).

обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»³². Нова стаття також стосується співпраці з державою-агресором, але у ній не використовується термін «колабораціонізм». Згідно з новою статтею, покаранню підлягають умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Ці дії караються позбавленням волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої. Слід особливо підкреслити, що суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа, здатна нести кримінальну відповідальність, тобто не лише громадянин України. Кримінальний кодекс України (у розділі про кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку) також містить статтю 436-2 про виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників. Покарання у вигляді виправних робіт на строк до 2 років або арешту строком до 6 місяців, або позбавлення волі на строк до 3 років передбачено за виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України, а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 році, представників збройних формувань Російської Федерації, іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України,

³² М. Petrovets, *Ukraine's Plan...*, op.cit.

та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України. За виготовлення і поширення матеріалів, у яких міститься така інформація, передбачена відповідальність у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на строк до 5 років, з конфіскацією майна або без такої³³.

Наведене вище співставлення положень Кримінального кодексу України дозволяє зробити такі висновки. По-перше, український законодавець дійшов висновку, що сфера застосування традиційних злочинів проти національної безпеки, таких як державна зрада, диверсія, шпигунство, наявних у Кримінальному кодексі України, не охоплює усі небезпечні для цієї країни в період воєнного стану дії, пов'язані зі співпрацею з державою-агресором. Необхідно було доповнити кримінальне законодавство іншими видами злочинів, безпосередньо пов'язаних із колабораціонізмом. По-друге, суб'єктами деяких з цих злочинів, за рішенням українського законодавця, можуть бути не лише громадяни України, а й громадяни інших країн (крім громадян держави-агресора) та особи без громадянства. Отже, не можна сказати, що українська держава бореться лише з колабораціонізмом власних громадян. По-третє, колабораційна діяльність може мати місце не лише на тимчасово окупованих Росією територіях. Таке обмеження стосується, наприклад, зайняття посад в адміністративних або судових органах, створених на цих територіях. Інша діяльність, така як, наприклад, підтримка, заперечення або виправдовування агресії, передача матеріальних ресурсів або господарська діяльність у взаємодії з ворогом, не обов'язково повинна мати місце на окупованих територіях. Злочинці можуть діяти як у частині України, яка не зазнала окупації, так і на території інших держав. По-четверте, сфери застосування нових видів злочинів накладаються одна на одну і на сферу застосування традиційних злочинів проти безпеки. Важко провести чітку межу між, наприклад, сферою застосування ст. 111-1 щодо публічного заперечення агресії і сферою застосування ст. 436-2 Кодексу в частині, що стосується заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України. Передача матеріальних ресурсів агресору карається як за ст. 111-1, так і за ст. 111-2 ККУ. По-п'яте, покарання, передбачені за різні форми колабораціонізму, дуже відрізняються – від дуже

³³ *The Key Legislative Changes : What has changed in criminal law and procedure in 2022?*: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=83d10eb2-cede-4417-9a3f-9a535949585f> (доступний з 27.07.2023 р.).

м'яких, навіть поблажливих, до дуже суворих. Український законодавець найбільш поблажливо поставився до «внутрішнього» колабораціонізму (зокрема, заперечення агресії, підтримка її)³⁴. Ці злочини караються лише позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Як влучно зазначається, таке покарання не має жодного значення для злочинців, які ніколи не виконували і не мають наміру виконувати будь-які державні функції³⁵. В усякому разі, для цих осіб покарання у вигляді позбавлення прав не становить незручностей і не може мати превентивного впливу на них. Крім того, здається, що, передбачаючи покарання у вигляді позбавлення прав у статті 111-1 Кодексу, український законодавець недостатньо врахував вплив розвитку комунікаційних технологій, особливо соціальних мереж, їх поширення і масштабів сфери впливу та ефективності пропагандистської діяльності і психологічної війни, що здійснюється агресором. Покарання, передбачене Кодексом, видається занадто м'яким. Натомість політичний, адміністративний чи військовий колабораціонізм підлягає суворому покаранню³⁶. Обіймання посад в органах правосуддя або участь у незаконних збройних формуваннях на окупованих територіях карається позбавленням волі на строк не менше 12 років (до 15 років). Нижній поріг передбаченого законом покарання встановлено на дуже високому рівні, а діапазон строків покарання, що залишається на розсуд суду, у свою чергу, є дуже вузьким (лише від 12 до 15 років). Це викликає сумніви щодо надмірного обмеження міри покарання за вказані прояви колабораціонізму. Між цими, так би мовити, крайніми загрозами покарання знаходиться господарський або культурний колабораціонізм, який карається штрафами або позбавленням волі на кілька років. За даними ЗМІ: «До російського вторгнення переважали умовні вироки, і лише від 6 до 20 відсотків становили покарання у вигляді позбавлення волі». Це різко змінилося після 24 лютого, тепер понад 64 відсотків вироків – це реальне позбавлення волі, а в середньому за колабораціонізм виноситься 70 обвинувальних вироків на місяць³⁷. Наостанок варто додати, що українська влада створила спеціальний чат для електронних повідомлень про випадки колабораціонізму під назвою «еВорог».

³⁴ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op.cit., s. 143.

³⁵ *Criminal Liability...*, op.cit., s. 13.

³⁶ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 143-144.

³⁷ A. Łomanowski, *Ukraina: polowanie na kolaborantów*, Rzeczpospolita, електронне вид. 25.01.2023 г.

На початку цієї частини статті слід підкреслити, що, відповідно до ст. 82 Конституції РП, *обов'язком польського громадянина є вірність Республіці Польща і турбота про спільне благо*. Обов'язок вірності поширюється на польську державу, принципи устрою та основні завдання якої визначені Конституцією. Дії всупереч цим принципам є зрадою³⁸. Положення розділу XVII Кримінального кодексу під назвою «Злочини проти Республіки Польща» мають найбільше значення в сфері боротьби і покарання за колабораціонізм з ворожою стороною в польському законодавстві. Цей розділ містить, зокрема, такі злочини: державну зраду (ст. 127 КК), посягання на конституційний орган влади (ст. 128 КК), дипломатичну зраду (ст. 129 КК) і шпигунство (ст. 130 КК). Жодного окремого положення про колабораціонізм у Кодексі немає. Таким чином, правовий стан справ нагадує ситуацію в Україні до змін, здійснених у березні 2022 року. Кодекс містить класичні види злочинів проти національної безпеки, не торкаючись безпосередньо проблеми співпраці з ворогом. Дії колабораціоністського характеру, таким чином, мають бути включені до ознак перелічених видів злочинів. Безумовно, найбільше значення в цьому відношенні має злочин державної зради. Згідно зі ст. 127, §1 КК, вона полягає у вчиненні, за домовленістю з іншими особами, дій, безпосередньо спрямованих на реалізацію мети у вигляді позбавлення незалежності, відокремлення частини території або насильницької зміни конституційного ладу Республіки Польща. Ключовою ознакою є вчинення дій «за домовленістю з іншими особами». Ця вимога включає в себе домовленість з будь-якими особами, в тому числі з представниками держави-агресора, її збройних сил, воєнізованих організацій, окупаційної адміністрації. Дії, що здійснюються з цими особами, можуть мати будь-який характер. При цьому законодавець не вказує на якусь конкретну дію, надаючи ключове значення меті, яку безпосередньо прагне реалізувати злочинець. Це дає можливість включити в сферу застосування положення різні форми діяльності колабораціоністського характеру. Однак аналіз ст. 127, § 1 КК дає підстави для подальших висновків, які суттєво обмежують застосування цієї статті до притягнення до відповідальності осіб, які співпрацюють з ворогом у воєнний час. Справді, слід наголосити, що вимога вчинення дій за домовленістю з іншими особами виключає застосування статті до випадків колабораціонізму, не пов'язаного з домовленістю з конкретними особами. Такі дії,

³⁸ K. Działocha, A. Łukaszczuk [w:] *Konstytucja*, tom 2, pod red. L. Garlickiego, M. Zubika, Warszawa 2016, електронне вид., ком. до ст. 82, теза № 2.

як публічне вихваляння агресії чи окупації, її виправдовування, передача інформації протилежній стороні, не обов'язково повинні здійснюватися за погодженням з протилежною стороною. Зрештою, вони можуть становити самостійну ініціативу злочинця, який, наприклад, самостійно вирішує передати противнику інформацію про пересування військ або передати йому матеріальні ресурси. Крім того, вимога щодо домовленості з «іншими особами» означає, що злочинець повинен взаємодіяти принаймні з трьома особами³⁹. Тому неможливо здійснити цю за участі лише однієї людини⁴⁰. Колабораційна діяльність, навіть якщо вона, як правило, ґрунтується на домовленості, не в кожному випадку обов'язково передбачає взаємодію принаймні з трьома особами. За домовленістю з іншими особами злочинець вчиняє «дію». Ця вимога, в свою чергу, передбачає комплексну активність, сукупність дій, а не одну дію⁴¹. Знову ж таки, колабораціонізм, як правило, має характер комплексної активності, є «дією», але це не обов'язково має місце в кожному випадку. Разова передача інформації або матеріальних ресурсів, таким чином, не буде кваліфікуватися як «дія». Слід також звернути увагу на вимогу безпосереднього спрямування на реалізацію мети. Цю вимогу традиційно важко продемонструвати на практиці, а саме поняття є суперечливим. Безсумнівно, однак, що вона має на меті обмежити обсяг відповідальності злочинця. Як влучно зазначив Я. Кулеша: «Йдеться про таку діяльність, яка безпосередньо, без врахування додаткових елементів причинно-наслідкового зв'язку, неминуче, в найближчому майбутньому, призведе до втрати незалежності, відокремлення частини території або зміни політичного устрою насильницьким шляхом»⁴². Зрештою мета діяльності винуватця істотно обмежує застосування ст. 127, § 1 КК для покарання за колабораційну діяльність. Приклад України показує, що колабораціоністи по-різному пояснюють причини своєї поведінки, не в кожному випадку вважають напад Росії ворожою агресією, а власну поведінку – діяльністю, яка спрямована на позбавлення своєї країни незалежності або відокремлення частини території від України. Безсумнівно, український досвід нелегко перенести на польську

³⁹ S. Hoc [w:] R.A. Stefański (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 6, Warszawa 2023, електронне вид., ком. до ст. 127, теза № 13.

⁴⁰ J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny*, tom I, „Część szczególna”, komentarz do artykułów 117–221, wyd. 5, Warszawa 2023, електронне вид., ком. до ст. 127, теза № V C 1.

⁴¹ S. Hoc [w:] R.A. Stefański (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., теза № 17.

⁴² J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., ком. до art. 130, теза № V A 3.

дійсність, однак, на його основі можна припустити, що не в кожному випадку колабораційна діяльність характеризується такою метою дій, яка необхідна для прийняття правової кваліфікації за ст. 127, § 1 КК. Це є найбільшим недоліком аналізованого положення в контексті його застосування до покарання колабораціоністів.

Завершуючи цю частину публікації, слід зазначити, що злочин державної зради лише обмеженою мірою поширюється на дії, які вважаються співпрацею з ворогом. Незважаючи на загальність визначення деяких ознак цього злочину, воно не буде застосовним до багатьох, особливо важливих форм колабораціонізму. Ще менш застосовними будуть інші види злочинів, наведені в розділі XVII Кодексу. Злочин посягання на конституційний орган РП передбачає вчинення дій, безпосередньо спрямованих на реалізацію мети у вигляді усунення такого органу (ст. 128, § 1 КК). Щодо цього виду злочинного діяння можна лише повторити аргументи, які стосуються визначення мети діяльності, необхідності вчинення низки дій («діяльності») і прийняття вимоги щодо безпосередності. Суб'єктивно обмежену сферу застосування, у свою чергу, має протиправна дія дипломатичної зради, яка полягає в діях на шкоду Республіці Польща. Однак виконавцем цього злочину може бути лише особа, уповноважена діяти від імені Республіки Польща у відносинах з урядом іноземної держави або іноземною організацією (ст. 129 КК). З іншого боку, у випадку злочину шпигунства предметна сторона була визначена дуже широко. Він полягає в участі в діяльності іноземної розвідувальної служби на шкоду Республіки Польща (ст. 130, § 1 КК). Кваліфікований вид цього злочину полягає в наданні розвідувальній службі відомостей, передача яких може завдати шкоди Республіці Польща (ст. 130, § 2 КК). Безсумнівно, участь у діяльності іноземної розвідки, в тому числі передача їй інформації на шкоду країні, є формою колабораціонізму у випадку, якщо таку діяльність здійснює громадянин Польщі (сам злочин має загальний характер, подібно до злочинів державної зради і посягання на конституційний орган влади). Тим не менш, зазначене положення застосовується лише до дуже вузького сегмента колабораційної діяльності, до того ж специфічної, а саме – участі в діяльності іноземної розвідки. «Взяття участі у діяльності іноземної розвідувальної служби рівнозначне участі в діяльності іноземної розвідувальної служби. Відтак, злочинець стає частиною її структури, маючи визначені завдання і несучи відповідальність за їх виконання. Ці завдання полягатимуть в отриманні, аналізі, опрацюванні і передачі інформації, документів, мультимедійних матеріалів, фотографій чи предметів (наприклад, прототипів, зразків),

а також у виконанні інших завдань, необхідних для функціонування розвідки (наприклад, забезпечення елементів розвідувальної інфраструктури або надання приміщень для здійснення розвідувальної діяльності, вплив на прийняття рішень відповідно до інтересів держави, що здійснює розвідувальну діяльність)»⁴³. Досвід української сторони не свідчить про те, що ця форма колабораціонізму є особливо поширеною, хоча вона, безперечно, є вкрай небезпечною. Каталог видів злочинів, які можуть бути використані для покарання колабораціоністів, слід доповнити іншими видами злочинів, що не входять до розділу XVII Кодексу. Зокрема, колабораціонізм військового характеру може каратися на основі ст. 141, § 1 КК. Згідно з цим положенням, покаранню підлягає громадянин Польщі, який виконує військовий обов'язок в іноземній армії або іноземній військовій організації без згоди компетентного органу. У зв'язку з цим слушно зазначається, що «виконанням військових обов'язків» є також виконання обов'язків у збройних формуваннях, які формально не входять до складу збройних сил, але законодавством даної держави прирівнюються до військової служби⁴⁴. Зазначене положення, відтак, може бути застосоване до служби у військових організаціях, створених на територіях, тимчасово окупованих державою-агресором, або інших подібних організаціях військового характеру, які утворюються на цих територіях. Різні інші форми колабораціонізму можуть бути кваліфіковані в окремих випадках як такі, що вичерпують ознаки інших видів злочинів, зокрема злочинів проти громадського порядку (наприклад, публічні заклики до вчинення злочину або публічне схвалення вчинення злочину, ст. 255, § 1 і 2 КК – у сфері інформаційного колабораціонізму), проти захисту інформації (наприклад, розголошення державної таємниці, ст. 265, § 1 КК, комп'ютерна диверсія, ст. 269 КК – у сфері адміністративного або господарського колабораціонізму), і навіть проти власності (наприклад, комп'ютерне шахрайство, ст. 287, § 1 КК – у сфері господарського колабораціонізму). Таким чином, як бачимо, багато форм колабораціонізму, що мали місце під час війни, можуть розглядатися як такі, що містять ознаки різних видів злочинів. Однак слід звернути увагу на дві обставини. По-перше, незважаючи на різноманітність видів злочинних діянь, не кожна колабораційна діяльність може розглядатися як кримінальне правопорушення згідно з Кримінальним кодексом. Це стосується, зокрема, колабораціонізму інформаційного

⁴³ J. Kulesza [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny...*, op. cit.

⁴⁴ S. Hoc [w:] *Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, pod red. L. Gardockiego, tom 8, wyd. 2, Warszawa 2018, s. 144.

характеру, пов'язаного з пропагандистською діяльністю, та адміністративного характеру, особливо щодо зайняття і перебування на посадах в органах окупаційної адміністрації. По-друге, покарання, передбачені за багато видів злочинних діянь, не є адекватними шкоді, заподіяній колабораціонізмом в умовах воєнного часу. Водночас ця обставина не є законодавчо визначеною підставою для посилення покарання. Отже, слід вважати, що польське кримінальне право в його нинішньому вигляді недостатньо підготовлене до боротьби з колабораціонізмом у воєнний час, зважаючи на значну різноманітність форм співпраці з противником і різноманітність мотивацій злочинців. Перелічені вище види злочинів дозволяють притягнути до відповідальності винуватців лише найсерйозніших форм колабораціонізму, особливо політичного та військового характеру.

Досвід України у запобіганні та протидії колабораціонізму з ворогом вартий аналізу в будь-якій країні, але особливо це стосується Польщі – країни, яка є сусідом держави, що зазнала нападу. Польський досвід у цьому питанні є дуже віддаленим у часі, оскільки стосується часів Другої світової війни⁴⁵. Він не відображає сучасних принципів і практик ведення війни, зокрема, тих, що є результатом розвитку комунікаційних технологій і пов'язаної з цим ефективності пропагандистських та інформаційних дій противника. У ньому бракує знань, які б враховували нові сфери ведення військових дій, таких як інформаційна війна. Досвід і знання, набуті понад 80 років тому, вже є недостатніми, як це наочно демонструє приклад України. Йдеться передусім про радикальні зміни технологічного характеру, які не дозволяють вважати достатніми традиційні рішення, закладені в Кримінальному кодексі для злочинів проти національної безпеки⁴⁶. Тому мирний час слід використовувати для проведення аналізу і дослідження необхідності внесення змін до національного законодавства щодо повної відповідальності за колабораціонізм у воєнний час. Предметом цих робіт має бути, насамперед, виявлення тих видів діяльності у сфері взаємодії з ворогом, які виходять за рамки сфери застосування злочинів, передбачених Кримінальним кодексом, зокрема, розділом XVII. Це стосується, зокрема, інформаційного, господарського та адміністративного колабораціонізму. Такі дії, як господарська співпраця з ворогом або співучасть

⁴⁵ R. Kaczmarek, *Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 174–179; J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 103–132.

⁴⁶ N. Antonyuk, *A Criminal...*, op. cit., s. 139.

у його пропаганді, також повинні підлягати покаранню. У зв'язку з цим слід розглянути можливість введення до Кримінального кодексу нового злочину, який стосується колабораціонізму. Прикладом для роботи у зазначеному напрямку може слугувати законодавство Литви. Кримінальний кодекс цієї країни передбачає кримінальну відповідальність за колабораціонізм у статті 120, присвяченій виключно цьому питанню. Згідно з цим положенням, громадянин Литовської Республіки, який в умовах окупації або анексії надає допомогу органам незаконного уряду з метою продовження окупації або анексії, придушення опору литовського населення або іншим чином допомагає незаконному уряду в здійсненні дій, спрямованих проти Литовської Республіки, карається позбавленням волі на строк до 5 років⁴⁷. Крім того, слід розглянути необхідність запровадження нової законодавчої обставини, що посилює кримінальну відповідальність у вигляді вчинення злочинів проти держави в період дії воєнного стану. Це пов'язано з тим, що залишається актуальною позиція Френсіса Лібера, автора відомого Кодексу Лібера 1863 р. – інструкції для армії США, про те, що зрада під час війни завжди суворо карається⁴⁸.

---

⁴⁷ Кримінальний кодекс Литви, 2000: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD> (доступний з 27.07.2023 р.).

⁴⁸ *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field, Prepared by Francis Lieber*, cytat za S. Darcy, *To Serve...*, op. cit., s. 2-3.

ІГОР МЕДИЦЬКИЙ¹

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ, СУЧАСНОГО ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ, КРИМІНОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОСОБИСТОСТІ КОЛАБОРАНТА

Востаннє проблема колабораціонізму на теренах України серйозно обговорювалася та розв'язувалася у фаховій літературі у контексті подій Другої світової війни. Сьогодні, проводячи очевидні паралелі, українська наукова спільнота поступово повертається до вивчення відповідних питань, актуальність яких щороку посилюється та впливає на вектор сучасних дослідницьких розвідок у сфері права. Їх предмет насамперед утворює здійснена російською федерацією (надалі по тексту – рф) окупація частини території України та наслідки тимчасового відчуження цієї території. Одним із таких наслідків є виникнення колабораціонізму та пов'язаних або подібних із ним явищ, що зумовлюється єдиною причиною – вчиненою з використанням широкої палітри методів гібридної

---

¹ **Ігор Медичкий** – доктор юридичних наук, професор кафедри політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна). Закінчив юридичний факультет Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. До кола наукових інтересів входять актуальні проблеми розвитку кримінологічної та кримінально-правової науки – концептуальні засади формування кримінологічної теорії наслідків злочинності; ефективність та собівартість кримінально-правового законотворення, діяльності органів кримінальної юстиції, пенітенціарної системи; питання кваліфікації кримінальних правопорушень. Автор понад 180 наукових праць, у тому числі, 5-ти монографій (3 колективні); 3-ьох наукових статей у періодичних виданнях наукометричних баз Scopus і Web of Science; понад 30 наукових статей у фахових виданнях та понад 100 тез доповідей на Всеукраїнських та міжнародних конференціях. Адвокат. Номер ORCID: 0000-0002-6720-6658.

війни агресією РФ, через яку Україна, починаючи з 2014 р., тимчасово втратила територіальну цілісність, а частина її території (Автономна Республіка Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей) досі перебуває під окупацією. При цьому основними передумовами, які забезпечили тимчасову успішність здійсненої воєнної кампанії та відносну поширеність колабораціоністської поведінки на цій території, Є. О. Письменський виділяє такі: 1) тривала та спланована підготовка до окупації (зовнішні чинники); 2) особливості суспільно-політичного розвитку довоєнної України (внутрішні чинники); 3) пострадянський спадок і прихильність до ідеології «русского міра» (історичні та ідеологічні чинники)².

Законодавчою реакцією на розв'язану проти України збройну агресію стали суттєві новели у законі про кримінальну відповідальність, Особлива частина якого була розширена за рахунок появи нових та змін уже чинних кримінально-правових норм. Чималий дослідницький інтерес до своєї конструкції та змістовного наповнення викликала поява ст. 111-1 Кримінального кодексу України (надалі по тексту – КК), прийняття якої започаткувало регламентацію протидії засобами кримінально-правового впливу непоодиноким випадкам колабораційної діяльності. Практичне застосування згаданої норми прогресує, з огляду на звільнення Збройними Силами України тимчасово непідконтрольної Україні території, а також достатньо інтенсивну діяльність органів кримінальної юстиції. За матеріалами Офісу Генерального прокурора, упродовж 2022 р. обліковано 3 851 кримінальне правопорушення за ст. 111-1 КК, з яких у 1 090 випадків особам вручено повідомлення про підозру, 620 проваджень направлені до суду з обвинувальним актом³. Станом на початок квітня 2023 р. обліковано уже 4 887 випадків колабораційної діяльності⁴. Судами першої інстанції (2022 р.) розглянуто 308 проваджень за ст. 111-1 КК, з яких 268 завершені постановленням вироку. Вироками, що набрали законної сили,

² Є. Письменський. *Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема*. Право України. 2020. №12. С.116.

³ Офіс Генерального прокурора. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі (січень-грудень 2022): <https://gp.gov.ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 07.07.2023)

⁴ Офіс Генерального прокурора. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ (2023, 4 квітня): з <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 07.07.2023)

засуджено: 140 осіб – за ч.1 ст. 111-1 КК; 14 осіб – за ч.2 ст. 111-1 КК; 17 осіб – за ч.4 ст. 111-1 КК; 1 особа – за ч.5 ст. 111-1 КК; 4 особи – за ч.7 ст. 111-1 КК⁵.

Питанням змістовного наповнення норми ст. 111-1 КК у спеціалізованій літературі присвячено уже чимало публікацій, зокрема, авторства А. С. Беніцького, М. С. Бондаренко, О. О. Дудорова, З. А. Загиней-Заболотенко, О. О. Кравчука, В. В. Кузнецова, О. К. Маріна, Р. О. Мовчана, А. А. Музики, Є. О. Письменського, М. В. Сийплові, М. А. Рубашенко, М. І. Хавронюка, В. В. Шаблістого та інших науковців. Не зважаючи на таку «палітру» розвідок, чимало питань кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності й надалі залишаються дискусійними, обґрунтовано викликаючи до себе відповідний дослідницький інтерес.

Обґрунтовуючи необхідність прийняття законопроекту щодо закріплення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, автори вказали на факти сприяння РФ у здійсненні агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України, включаючи підтримку збройних формувань та окупаційних адміністрацій держави-агресора. Особи, причетні до здійснення колабораціонізму, продовжують претендувати на високі посади в державі, впливати на формування державної політики чи інформаційного простору України, що є неприпустимим в умовах продовження збройної агресії та ведення бойових дій. Колабораціонізм як явище підриває національну безпеку України та становить безпосередню загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам України, тому повинен нести за собою відповідальність, встановлену законом. Крім того, постконфліктне врегулювання неможливе без відновлення справедливості та обмеження ряду прав осіб, причетних до колабораціонізму, що можливо вирішити виключно законом⁶.

Як слушно зауважує Н. Антонюк, стаття про колабораційну діяльність сконструйована законодавцем складно. Передусім вона має аж вісім частин і лише ч. 8 є кваліфікованим складом. Інші ж усі частини (від 1 по 7) є самостійними складами кримінально-караних діянь. При

⁵ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2022). Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (2022): https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsac_2022 (дата звернення: 07.07.2023)

⁶ Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/559222> (дата звернення: 07.07.2023)

цьому навіть у кожній із таких частин законодавець формулює кілька форм вчинення відповідного кримінального правопорушення. Також привертає увагу те, що у перших двох частинах ст. 111-1 КК йдеться про вчинення кримінальних проступків, а з ч. 3 по ч. 8 статті 111-1 КК розміщено нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі злочини. Тобто лише в одній статті КК показано зростання суспільної небезпечності колабораціонізму, що охоплює всю палітру кримінально-караних діянь – від проступків до особливо тяжких злочинів⁷.

Поняття *колабораційна діяльність*, так само як і пов'язані з ним «колабораціоніст», «колабораціонізм», «колаборант» та інші, будучи похідними з латинського „collaborare” (співпраця), можуть набувати як позитивного, так і негативного значення. У позитивній конотації колаборація передбачає спільну діяльність або співробітництво, у негативній – зрадницьку співпрацю з ворогом. Ситуація Другої світової війни внесла істотні корективи щодо негативного значення цього терміну, який отримав зневажливе забарвлення. Його почали визначати як: *допомога ворогу, підтримка окупаційних сил, робота, спрямована проти фундаментальних національних інтересів, зрада, державна зрада* тощо. У сучасному кримінальному праві поняття колабораційної діяльності слід пов'язувати з такою поведінкою, яка полягає у співпраці або взаємодії з ворогом (державою-агресором), що вчиняється на шкоду державним інтересам (окремий різновид зради своєї держави). Тракткування такої діяльності як усвідомленого, добровільного й умисного співробітництва з ворогом у його інтересах і проти інтересів своєї державі є загальноприйнятим і з позиції міжнародного права⁸.

Родовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК, є суспільні відносини у сфері національної безпеки, а саме державна, інформаційна та воєнна безпеки як її складових. *Безпосередній об'єкт*, на який посягає колабораційна діяльність, це державний лад, суверенітет, обороноздатність та інші охоронювані законом інтереси, поставлені під охорону засобів кримінально-правової юстиції. Ураховуючи досить широкий та різноманітний спектр форм колабораційної діяльності, безпосередній об'єкт у кожному конкретному випадку визначається залежно від конкретної форми. *Додатковий об'єкт* кримінального

⁷ Н. Антонюк. *Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації*. Слово Національної школи суддів України. 2021. №4(37). С. 57.

⁸ *Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану* : наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін. ; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. С. 82.

правопорушення також визначається залежно від способу його вчинення. Так, наприклад, додатковим об'єктом колабораційної діяльності її у формі дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, є освітня система відповідної окупованої місцевості як складова системи освіти України⁹.

Поняття колабораційної діяльності в Кримінальному законодавстві України дано в стаття 11-1 Кримінального кодексу.

«Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України – караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» (ч.1 ст. 111-1 КК).

Збройна агресія проти України – це пряме та (або) опосередковане (гібридне) застосування збройної сили (рф) проти суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності України. Складовими сучасної збройної агресії проти України є: 1) захоплення Автономної республіки Крим у лютому-березні 2014 р. – перший епізод російської інтервенції до України (згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» АРК та м. Севастополь є тимчасово окупованими РФ з 20 лютого 2014 р.); 2) початок бойового протистояння 7 квітня 2014 р. та подальша окупація РФ частини території Донецької та Луганської областей зі створенням так званих Донецької та Луганської «народних республік»; 3) акт злочину агресії, що розпочався 24 лютого 2022 р., та призвів до широкомасштабного вторгнення в Україну ЗС РФ за сприяння Республіки Білорусь¹⁰. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» до збройних формувань рф відносить регулярні з'єднання і підрозділи, підпорядковані Міністерству оборони рф, підрозділи та спеціальні формування,

⁹ *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В. В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. С. 105-106.*

¹⁰ *Новели кримінального законодавства..., op. cit., С. 86.*

підпорядковані іншим силовим відомствам рф, їхніх радників, інструкторів та іррегулярні незаконні збройні формування, озброєні банди та групи найманців, створені, підпорядковані, керовані та фінансовані рф, а також за допомогою окупаційної адміністрації рф, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та підконтрольні рф самопроголошені органи, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України.

Окупаційною адміністрацією є сукупність державних органів і структур рф, функціонально відповідальних за управління тимчасово окупованими територіями та підконтрольних рф самопроголошених органів, які узурпували виконання владних повноважень на тимчасово окупованих територіях та які виконували чи виконують властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування функції на тимчасово окупованій території України, зокрема органи, організації, підприємства та установи, включаючи правоохоронні та судові органи, нотаріусів та суб'єктів адміністративних послуг¹¹.

Під *публічним запереченням* необхідно розуміти відкрите звернення до невизначеного кола осіб чи відкрите висловленням своїх особистих думок чи переконань, які полягають у невизнанні окремих фактів чи подій. Відкритим є звернення чи висловленням, коли особа, яка його здійснює, усвідомлює можливість невизначеного кола осіб вільно та повно сприймати висловлену інформацію. Відповідно до п. 1 примітки у частині першій даної статті публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Разом з цим, необхідно враховувати, що публічним буде також і заперечення, вчинене, наприклад, на мітингу, зібранні людей чи інших масових заходах. У цьому випадку відповідні публічні заперечення є кримінально караними діями, оскільки свідомо й публічно заперечуються (спростовуються або будь-яким чином применшуються), в певному сенсі виправдовуються серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема міжнародний злочин збройної агресії однієї держави проти іншої суверенної держави, а також інші «воєнні злочини». Предметом публічного заперечення виступають факти

---

¹¹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 20.07.2023).

збройної агресії проти України; факти встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України.

Публічні заклики громадянином України до¹²:

- підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора – схвалення конкретних ініціатив чи добровільне виконання рішень держави-агресора, незаконних збройних формувань (у тому числі сформованих із громадян України), що діють на її боці, чи запроваджених державою-агресором під виглядом окупаційної адміністрації псевдовладних органів, до складу яких, у тому числі, можуть входити громадяни України, за умови, якщо такі рішення та/або дії не направлені на виконання державою-агресором своїх обов'язків, передбачених міжнародним гуманітарним правом. Так, наприклад, відповідно до ст. 56 Конвенції про захист цивільного населення під час війни окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів та в співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечувати та підтримувати діяльність медичних та лікарняних установ, а також забезпечити та підтримувати на окупованій території умови задовільні з погляду охорони здоров'я та санітарії, зокрема, вдаючись до вживання та проведення профілактичних та запобіжних заходів, необхідних для запобігання поширенню інфекційних захворювань та епідемій. Медичному персоналу усіх категорій буде дозволено виконувати свої обов'язки.

При цьому інші рішення держави-агресора можуть стосуватись як загальних питань (воєнна агресія під виглядом спеціальної воєнної операції, створення псевдодержавних утворень на окупованих територіях, анексія АР Крим), так і локальних (участь в призначенні конкретних членів окупаційної адміністрації, участь в нормотворчій діяльності, яка суперечить чинному законодавству). Підтримка рішень може вчинятись як у вигляді конкретних дій, так і бездіяльності (утримання від допомоги Збройним Силам України, визнання легітимності сформованих державою-агресором владних повноважень, визнання прерогативи псевдонормативних інших актів тимчасової окупаційної адміністрації над законними рішеннями органів місцевої влади України та їх посадових осіб). Не можна вважати добровільною підтримкою рішень дії, вчинені під примусом чи такі, які викликані бажанням зберегти своє життя в окупації в умовах крайньої необхідності згідно

¹² *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії...*, op. cit., С. 107-111.

зі ст. 39 КК (наприклад, дотримання комендантської години), якщо такі дії не містять складу іншого злочину, передбаченого Особливою частиною КК України;

- співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора – узгодженої сукупності добровільно вчинюваних громадянином України дій в інтересах та/або спільно з державою-агресором, незаконними збройними формуваннями (у тому числі сформованими із громадян України), що діють на її боці, чи запровадженими державою-агресором під егідою окупаційної адміністрації псевдовладними органами, до складу яких, у тому числі, можуть входити громадяни України. Співпраця може вчинятись у вигляді організаційної чи волонтерської діяльності або мати характер інтелектуальної допомоги (надання порад щодо реалізації окремих потреб, інструкторська чи нормотворча діяльність);
- невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (надалі по тексту – ТОТ) – висловлювання чи дії, спрямовані на сприяння утвердженню суверенітету країни-агресора; вчинені з метою ускладнення реалізації суверенітету України на окупованих чи інших територіях в інтересах держави-агресора. Сприяння утвердженню суверенітету країни-агресора може полягати в участі в формуванні органів місцевої влади на тимчасово окупованих чи інших територіях нашої держави, підпорядкування законодавству іншої країни-агресора на території України. Ускладнення реалізації суверенітету України на окупованих чи інших територіях в інтересах держави-агресора може полягати в невиконанні законних рішень органів державної влади України. перешкоджанні реалізації їх повноважень.

Тимчасово окуповану російською федерацією територія України (тимчасово окуповану територія) п. 7 ч.1 ст.1-1 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначає як частину території України, в межах яких збройні формування російської федерації та окупаційна адміністрація російської федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування російської федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації російської федерації¹³.

¹³ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.214 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 07.07.2023).

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони для першого та другого видів дій у межах ідеологічного та культурно-освітнього колабораціонізму є обстановка злочину, що проявляється у їх вчиненні *публічно*. Публічне вчинення зазначених дій характеризує їх як такі, що мають підвищену суспільну небезпеку. Встановлюючи ознаку публічності, слід виходити із сукупності обставин, що характеризують час, місце, обстановку здійснення відповідних закликів тощо. Кількість (коло) осіб, яка може характеризувати публічність, хоч і вважається невизначеною, але мінімально має становити не менше двох осіб. Верхньої кількісної межі визначення публічності не існує. Публічні заклики, які спрямовані щодо однієї конкретної особи, можуть оцінюватися як підбурювання до вчинення кримінального правопорушення¹⁴.

«Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, – карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої» (ч.2 ст. 111-1 КК).

Законодавство України не містить визначення того, що слід розуміти під зайняттям посад. Водночас, якщо проаналізувати нормативно-правові акти, зокрема, Закон України «Про державну службу», то вбачається, що термінологічний зворот «зайняття посади» досить часто використовується у ньому у контексті підготовчих дій щодо призначення певної особи на посаду державної служби («конкурс на зайняття посади державної служби», «кандидати на зайняття посад державної служби») та пов'язаний власне з таким призначенням. В інших нормативно-правових актах термінологічний зворот «зайняття посади», «займана посада» використовується досить часто і передбачає виникнення такого юридичного факту, як призначення особи на певну посаду у порядку, передбаченому законодавством України з офіційним оформленням трудових відносин. З огляду на формулювання диспозицій частин 2, 5 та 7 ст. 111-1 КК колаборант повинен займати посаду у незаконно створеному органі влади, а не виконувати роботу, що не пов'язана з її зайняттям. Поняття «посада» тлумачиться у законодавстві України. Так, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну службу», посада державної служби – визначена структурою

¹⁴ Новели кримінального законодавства..., *op. cit.*, С. 90-91.

і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах визначених цим законом повноважень¹⁵.

Під *добровільністю*, похідні поняття від якого використовуються для характеристики окремих форм участі в діяльності незаконних органів, підрозділів, формувань, що утворені державою-агресором, розуміється така участь, що здійснюється за власною ініціативою суб'єкта колабораційної діяльності та за умови його вільного волевиявлення¹⁶.

Дана форма об'єктивної сторони¹⁷ колабораційної поведінки містить у собі відразу кілька рівнів ознак діяльності громадянина України, які обов'язково необхідно встановити для притягнення його до кримінальної відповідальності. По-перше, суб'єкт займає посаду у незаконних органах влади, створених на ТОТ, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора. По-друге, ця посада не пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Прикладами таких посад можуть бути: конторський службовець, юрисконсульт, бухгалтер, працівник апарату, працівник підрозділу кадрів, інспектор з цивільного захисту. Особи, які виконують суто професійні (лікар, статистик, соціальний працівник тощо), виробничі (як-от водій, ювелір, або працівник житлово-господарського сектору, інших подібних муніципальних структур), технічні (друкарка, технічний секретар, охоронник, провідник вагонів та ін.) функції *de jure* можуть визнаватися особами, які обіймають посади, не пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій (якщо ці посади передбачені в структурах та підрозділах незаконних органах влади). Однак, оскільки вони реалізують другорядні (допоміжні) функції, то відповідні дії можуть оцінюватися як малозначні згідно з ч. 2 ст. 11 КК¹⁸.

У ст. 43 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, підписаної 18.10.1907 р. (дата набрання чинності для України 24.08.1991 р.), вказується, що з фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб по можливості

¹⁵ З.А. Загинеї-Заболотенко. *Добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, а також в незаконних судових або правоохоронних органах як форми колабораційної діяльності*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №6. С. 319.

¹⁶ *Новели кримінального законодавства України...*, *op. cit.*, С. 103.

¹⁷ *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії ...*, *op. cit.*, С. 112-115.

¹⁸ *Новели кримінального законодавства України...*, *op. cit.*, С. 104-105.

відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у країні законів, за винятком, коли це абсолютно неможливо. Підтвердженням вказаного вище положення є вимоги ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», де зазначається, що будь-які органи, їх посадові та службові особи на ТОТ та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Будь-який акт (рішення, документ), виданий вказаними органами та/або особами є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на ТОТ, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану¹⁹.

Що стосується виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, Пленум Верховного Суду України в Постанові від 26.04.2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» визначив, що організаційно-розпорядчими є обов'язки щодо здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності (керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних або приватних підприємств, установ та організацій, керівники структурних підрозділів та інші). Під адміністративно-господарськими обов'язками слід розуміти обов'язки щодо управління або розпорядження державним або приватним майном (встановлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження у тому чи іншому обсязі мують начальники планово-господарських, постачальницьких, фінансових відділів і служб, завідувачі складами, магазинами, їхні заступники, керівники відділів підприємств, відомчі ревізори та контролери.

Добровільне зайняття посади громадянином передбачає його влаштування на роботу чи вступ на службу до незаконного органу влади, створеного на ТОТ, у тому числі її окупаційну адміністрацію держави-агресора, вчинені без примусу та за власного волею, а також перебування на такій посаді в реорганізованому органі влади, який в результаті організаційно-штатних змін став незаконним.

---

¹⁹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.214 р. № 1207-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 07.07.2023).

«Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, – караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» (ч.3 ст. 111-1 КК).

Поняття пропаганди, здійснення якої в закладах освіти тягне відповідальність згідно з ч. 3 ст. 111-1 КК, потрібно тлумачити у негативному (деструктивному) значенні. Це форма комунікації з учасниками освітнього процесу, яка передбачає маніпулювання їхньою свідомістю з метою формування та роз'яснення у них таких уявлень і позицій, що обґрунтовують сприяння здійсненню збройної агресії проти України, установа та утвердження тимчасової окупації частини території України, уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Відповідні уявлення та позиції замість засудження отримують схвальну оцінку, а їх втілення видається за поведінку, яку можна наслідувати та поширювати²⁰.

Здійснення пропаганди – це цілеспрямоване та активне поширення спеціально підібраних аргументів, фактів, думок, тверджень та інших інформаційних форм для ідеологічного впливу на суспільну думку та формування у відповідних верств населення, соціальних, національних чи інших груп осіб певних поглядів та переконань. При цьому пропаганда відрізняється від, наприклад, закликів, заздалегідь сформованою та узгодженою з представниками держави-агресора чи окупаційної адміністрації концепцією думок, які необхідно ідеологічно просунути, певною програмою та, можливо, наявністю відповідних матеріалів. У контексті ч. 3 ст. 111-1 КК метою пропаганди є: 1) сприяння здійсненню збройної агресії проти України; 2) встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України; 3) уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України²¹.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, є місце вчинення злочину заклад освіти (незалежно

²⁰ *Новели кримінального законодавства України...*, op. cit., С. 97.

²¹ *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування* / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. С. 116.

від типів та форм власності). Згідно Закону України «Про освіту» заклад освіти – це юридична особа публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої виступає освітня діяльність (п.6 ч.1 ст.1)²²:

заклад вищої освіти відповідного типу, що провадить освітню, наукову, науково-технічну, інноваційну та методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, а також наукові установи, що здійснюють навчання здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти;

- професійно-технічний навчальний заклад відповідного типу, що забезпечує задоволення потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні кваліфікацією з відповідної професії, спеціальності відповідно до їх інтересів, здібностей та стану здоров'я;
- загальноосвітній навчальний заклад відповідного типу незалежно від підпорядкування і форми власності, який належить до системи загальної середньої освіти;
- дошкільний навчальний заклад відповідного типу незалежно від підпорядкування і форми власності, який належить до системи дошкільної освіти.

Дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, охоплюють будь-які дії, що входять до процесу відмови в закладах освіти України від вітчизняних стандартів освіти з одночасним чи поступовим переходом на стандарти освіти країни-агресора. Аналіз проблемних аспектів застосування ч. 3 ст. 111-1 КК засвідчив, що така форма вчинення колабораціонізму, як «впровадження у закладах освіти стандартів освіти держави-агресора», тлумачиться неоднаково, з огляду на що потребує окремих роз'яснень. Зокрема, неоднаковим є тлумачення обсягу та характеру дій, сукупність яких є «впровадженням», а також визначення кола осіб, які є суб'єктами цього кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, полягає у вчиненні дій, спрямованих на впровадження цих стандартів освіти в закладах освіти. І такими є дії працівників та службових осіб незаконних органів влади у сфері освіти, керівництва закладів освіти, ініціативних груп педагогічних працівників щодо забезпечення навчання відповідно до стандартів освіти держави-агресора: розробка стандартів освіти і чи тимчасово окупованих територій, розробка типових

²² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 07.07.2023).

освітніх програм, типових навчальних планів, їх затвердження, забезпечення контролю виконання цих стандартів, планів, програм. Інакше кажучи, впровадження стандартів освіти варто розуміти як діяльність із забезпечення реалізації певних вимог до змісту освітньої діяльності. Тобто йдеться про забезпечення відповідності певного рівня стандартам освіти держави-агресора через участь у розробленні навчального плану або/та освітньої програми (відповідних складників), їх затвердження, надання вказівок щодо їх реалізації. У зв'язку із цим потрібно звернути увагу на те, що суб'єктом впровадження у вказаних закладах стандартів освіти держави-агресора є не лише службові особи таких закладів, які виконують відповідні організаційно-розпорядчі функції (директори шкіл, ректори, проректори та інші уповноважені особи), але й ті вчителі та інші педагогічні працівники, які могли сприяти окупаційній владі у розробленні навчального плану або/та освітньої програми держави-агресора²³.

«Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, – караються штрафом до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна» (ч.4 ст. 111-1 КК).

Категорія *матеріальні ресурси* не отримала своєї деталізації у диспозиціях норм, що дозволяє віднести до неї будь-які можливі різновиди матеріалізованих запасів/засобів чого-небудь, які можна використати у разі потреби: фінансові (грошові кошти, рухомі або нерухомі речі, посвідчені відповідними документами майнові права тощо), природні (земля, надра, водні та інші природні ресурси, об'єкти тваринного світу), енергетичні (чинне регуляторне законодавство відносить енергію усіх видів до матеріальних ресурсів) та інші ресурси²⁴. У контексті ч. 4 ст. 111-1 КК матеріальні ресурси – це предмети матеріального світу, відповідні

²³ Злочинна колаборація в умовах збройної..., *op. cit.*, С. 119.

²⁴ І. Медичкий, *Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: «дотичність» та розмежування в ході кримінально-правової кваліфікації*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. А. Пономаренко, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 64.

приміщення та будівлі, матеріальні чи інші послуги, енергоресурси, обладнання, устаткування, техніка тощо, необхідні для вирішення матеріальних потреб незаконних збройних чи воєнізованих формувань, створених на ТОТ, та/або збройних чи воєнізованих формувань держави-агресора.

Передача передбачає надання наявних у суб'єкта матеріальних ресурсів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Передача ресурсів означає не тільки надання матеріальних ресурсів у незворотне (їжа, боєприпаси) чи постійне (транспортні засоби, обмундирування) користування з переходом права володіння до незаконних збройних чи воєнізованих формувань, створених на ТОТ, та/або збройних чи воєнізованих формувань держави-агресора. Передачею матеріальних ресурсів можна вважати також надання права тимчасово користуватись ними²⁵.

Провадження господарської діяльності в контексті ч. 4 ст. 111-1 КК – це добровільна, з власної волі діяльність громадянина України (особисто або через створену ним господарську організацію), що провадиться у взаємодії з державою-агресором, і яка пов'язана з виробництвом (виготовленням) та/або реалізацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу. Така господарська діяльність визнається одним із видів колабораційної діяльності, оскільки здійснюється у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на ТОТ, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора. Взаємодія може полягати в тому, що господарська діяльність:

- вчиняється суб'єктом господарювання в інтересах одного з контрагентів, вказаних вище;
- вчиняється спільним підприємством України та держави-агресора чи окупаційної влади;
- вчиняється під керівництвом громадянина України у складі підприємства держави-агресора чи підприємства, створеного на окупованій території²⁶.

Господарську діяльність чинне законодавство визначає як «діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» (ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу); «діяльність особи, що пов'язана з виробництвом

²⁵ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 121-123.

²⁶ *Ibidem*, С. 130-131.

(виготовленням) та/або реалізацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу і проводиться такою особою самостійно та/або через свої відокремлені підрозділи, а також через будь-яку іншу особу, що діє на користь першої особи, зокрема за договорами комісії, доручення та агентськими договорами» (п. п. 14.1.36. п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу). Суттєва відмінність між наведеними нормативними орієнтирами полягає у меті провадження – Податковий кодекс імперативно передбачає отримання доходу, тоді як Господарський кодекс оперує категорією «отримання прибутку» і, залежно від цього, вирізняє підприємництво та некомерційну господарську діяльність (ч. 2 ст. 3 Господарського кодексу)²⁷. Отже, для господарської діяльності характерними є мета, особливість суб'єктного складу та специфіка умов реалізації. До суб'єктів господарювання закон відносить: 1) господарські організації, як створені відповідно вимог чинного законодавства юридичні особи, а також інші юридичні особи, що здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; 2) громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці (ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу).

Мають рацію О. О. Кравчук та М. С. Бондаренко, які звертають увагу на те, що при встановленні фактів здійснення зазначеної господарської діяльності, потрібно визначати, хто діяв і приймав рішення від імені суб'єкта господарювання. Насамперед це буде керівник, особа, яка виконує його обов'язки, або інша особа, яка діяла від імені суб'єкта господарювання (під час переговорів, укладення й підписання договору, поставки товарів, робіт, послуг). Особи, які виконували технічні функції (продавці, комірники), залежно від їхнього умислу, можуть бути пособниками в такому злочині, або їхнє діяння може не відповідати ознакам об'єктивної сторони злочину (здійснення господарської діяльності)²⁸.

«Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації

²⁷ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>; Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 08.07.2023)

²⁸ О. Кравчук, М. Бондаренко. *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 3. С. 200.

та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої» (ч.5 ст. 111-1 КК).

Даний підвид колабораційної діяльності є аналогічним передбаченій ч. 2 ст. 111-1 КК формі, за винятком характеру посади, яку обіймає суб'єкт. За ч. 5 кваліфікується добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, створених на ТОТ, у тому числі і окупаційній адміністрації держави-агресора, якщо вона пов'язана із виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно господарських функцій. Тому для правильної кваліфікації дій суб'єкта за діяння, вчинене у цій формі об'єктивної сторони, виникає необхідність вилучення (отримання) даних про організаційно-штатну побудову підрозділу та про функціональні обов'язки суб'єкта на займаній посаді.

Прикладами таких посад можуть бути: керівник незаконних органів влади та його заступники, головний лікар поліклініки, генеральний директор підприємства, управління якого належить до сфери діяльності незаконного органу влади, керівник підрозділу кадрів, керівник фінансового відділу, головний санітарний лікар, завідувач лабораторії ветеринарної служби, відомчий ревізор²⁹.

Добровільне обрання до незаконних органів влади, створених на ТОТ, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора має місце у випадку, коли суб'єкт не призначається на посаду безпосередньо, а бере участь у виборах, добровільно виставляючи свою кандидатуру, та за результатами цих виборів обіймає посаду в незаконних органах влади, створених на ТОТ, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора. Закінченою ця форма об'єктивної сторони колабораційної діяльності буде з моменту безпосереднього початку виконання обов'язків по виборній посаді. Сама участь у виборах як кандидата на посаду до незаконних органів влади, створених на ТОТ, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, залежно від інших обставин справи, може розглядатись як замах на вчинення злочину, передбаченого ч. 5 ст. 111-1 КК³⁰.

²⁹ *Новели кримінального законодавства...*, *op. cit.*, С. 105.

³⁰ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, *op. cit.*, С. 134-135.

За загальним правилом під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на ТОТ не організовується і не проводиться. Громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України. Що ж стосується виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, будь-яких інших виборів і референдумів, проведених на ТОТ, у тому числі за сприяння чи за участю державних органів і органів місцевого самоврядування, утворених відповідно до Конституції та законів України, то необхідно враховувати, що вони відповідно до ч. 5 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» є недійсними і не створюють правових наслідків.

Участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів передбачає активні дії, спрямовані на їх організацію чи проведення. Під участю в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на ТОТ мається на увазі участь в органах, що проводять незаконні вибори, референдуми, а саме: виборчих комісіях чи інших аналогічних органах, інша участь у проведенні виборів, наприклад, як кандидата, спостерігача від кандидата, учасника передвиборної агітації. *Публічні заклики* до проведення таких незаконних виборів і а/або референдумів на ТОТ полягають у тому, що суб'єкт публічно закликає до проведення незаконних виборів чи референдумів на ТОТ. Злочин є закінченим з моменту проголошення суб'єктом відповідних закликів. При цьому відповідальність має наступати незалежно від того, чи відбулися після цього незаконні вибори або референдум, чи ні³¹.

«Організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах – караються позбавленням волі на строк від десяти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої» (ч.6 ст. 111-1 КК).

³¹ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 136-137.

Відповідно до ч.2 примітки до ст. 111-1 КК, під заходами політичного характеру розуміються з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи тощо. Тобто, мова йде про вільне, публічне вираження політичної позиції осіб, при якому можливе висловлення вимог, прийняття резолюцій, інших звернень з різноманітних питань суспільного життя, на доступному кожному зібранні, що проводиться у формі з'їздів, зборів, нарад, мітингу, походу, демонстрації, пікетування, конференції, круглого столу або у будь-якому різному поєднанні цих форм, порядок денний яких передбачає упорядкування життя суспільства у сфері політики, за ініціативою фізичних чи юридичних осіб

Організація заходу політичного характеру передбачає сукупність активних дій з його створення, заснування, підготовки, розробки, проведення, забезпечення, вчинених із залученням інших осіб як до вказаних дій, так і до участі у заході. *Проведення* заходу передбачає сукупність дій, спрямованих на забезпечення ефективної реалізації порядку денного заходу та досягнення заходом своїх цілей. Проведення заходу за своїм змістом є вужчим, ніж «організація заходу» та може бути її складовою. У контексті ч. 6 ст. 111-1 КК проведення заходу – це етап, який починається з його відкриттям та завершується закриттям заходу, охоплюючи саму змістовну, активну та публічну його частину³².

Відповідно до ч.3 примітки до ст. 111-1 КК, під здійсненням інформаційної діяльності розуміється створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації. Інформаційну діяльність можна тлумачити як специфічну професійну, політичну чи громадську пильність відповідних суб'єктів, що полягає у: а) інформаційній взаємодії з органами влади, об'єднаннями громадян, юридичними чи фізичними особами; б) створенні та організації доступу до публічної інформації; в) впорядкуванні інформаційних ресурсів; г) формуванні інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, засобів зв'язку та інформаційної безпеки.

Активна участь у заходах політичного характеру – це вид діяльності, який свідчить про залученість суб'єкта до процесів, що відбуваються під час організації та проведення заходів політичного характеру, його взаємодію з учасниками процесу, та може виражатися у діях, спрямованих на відкриту та активну підтримку порядку денного чи реалізацію прийнятих рішень, резолюцій, висновків тощо, зайнятті відповідних посад, виконанні

³² *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, op. cit., С. 138.

поставлених завдань та іншому сприянні. Також активна участь у заходах політичного характеру може проявлятися у виконанні завдань, поставлених організатором, агітації, забезпеченні певного етапу такого заходу, надання приміщень, спікерів, аудиторії для його проведення, підтримка головуючого, участь у дебатах, висунення ініціатив, формування пропозицій, резолюцій тощо. Сама присутність на заході політичного характеру без учинення вказаних вище та інших активних дій не утворює склад злочину, передбаченого ч. 6 ст. 111-1 КК. Важливим є розуміння того, що кримінальна відповідальність за ч. 6 ст. 111-1 КК настає за відсутності ознак державної зради³³.

«Добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, – караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої» (ч.7 ст. 111-1 КК).

Судові органи, створені всупереч законодавству України, є нікчемними так само, як і постановлені ними рішення. При цьому не має різниці рівень чи сфера вирішення питань незаконно створеного суду. Незаконними правоохоронними органами будуть визнаватись органи, які виконують на тимчасово окупованих територіях функції, аналогічні органам, що визнаються Україною правоохоронними.

Добровільне зайняття громадянином посади в незаконних судових або правоохоронних органах передбачає його влаштування на роботу чи вступ на службу до відповідного органу, закладу, установи, вчинені без примусу та з власної волі, а також перебування на такій посаді в реорганізованому органі, закладі, установі, які в результаті проведених представниками держави-агресора чи окупаційної адміністрації організаційно-штатних змін стали незаконними. Так, наприклад, залишення судді на посаді в судовому органі, який було реорганізовано та влаштовано в систему

³³ Ibidem, С. 139-140.

окупаційної влади, буде кримінально караним, оскільки держава Україна гарантує суддям, які працювали в судах України, розташованих на ТОТ, і виявили бажання переїхати у зв'язку з її тимчасовою окупацією російською федерацією, право па переведення на посаду судді до суду на іншій території України. Разом з цим у судді, який не виявив бажання переїхати на неокуповану частину України, є можливість звільнитись з незаконного і удового органу та не здійснювати колабораційну діяльність³⁴.

Як зауважує Н. О. Антонюк, у цій частині йдеться про зайняття не лише посади судді, адже в судових органах чітко поділена компетенція між тими, хто безпосередньо здійснює правосуддя, тобто суддями, та апаратом судів (секретарі судового засідання, помічники судді, судові розпорядники та ін.), які забезпечують організаційну складову в діяльності суддів³⁵.

На думку О. О. Кравчука та М. С. Бондаренка, склад добровільного зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, потребує наявності організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. У іншому ж випадку, зайняття посад, що не передбачають таких функцій, вимагатиме кваліфікації за ч. 2 ст. 111-1 КК³⁶. Схожі міркування висловлює і М. І. Хавронюк, який оцінює такі посади у контексті діяльності судді або працівника правоохоронного органу. Зайняття ж посади помічника судді, судового розпорядника, іншої посади у апараті суду, прокуратури тощо, дослідник вважає вірним кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК як зайняття посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій³⁷.

Відмінну позицію поділяють Є. О. Письменський та Р. О. Мовчан, запропонувавши за ч. 7 ст. 111-1 КК оцінювати дії особи, яка займає будь-яку посаду у незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, зокрема й ті, що не пов'язані з наявністю організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, однак без яких реалізація відповідних функцій не була б можливою: посади судового розпорядника, помічника судді, секретаря судового засідання, посади у канцелярії суду, відділі управління з персоналом, бухгалтерії

³⁴ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, *op. cit.*, С. 142-143.

³⁵ Н. Антонюк. *Державна зрада і колабораційна діяльність ...*, *op. cit.*, С. 63.

³⁶ О.О. Кравчук, М. С. Бондаренко. *Колабораційна діяльність ...*, *op. cit.*, С. 202.

³⁷ Є.О. Письменський, Р. О. Мовчан. *Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №6. С. 358.

тощо. При цьому автори справедливо зауважують, що у ч. 7 ст. 111-1 КК відсутня подібна до передбаченої у ч. 5 вказівка, згідно з якою відповідальність настає лише за зайняття посад, пов'язаних із наявністю відповідних функцій³⁸. По-друге, ч. 7 ст. 111-1 КК містить спеціальний склад кримінального правопорушення щодо дій, описаних у ч. 2 і ч. 5 ст. 111-1, адже йдеться про окремий вид незаконних органів влади, створених на тимчасово окупованій території (додаткова ознака)³⁹.

О. К. Марін підкреслює найбільшу відповідальність за зайняття посади громадянином України у незаконних судових органах, створених на тимчасово окупованій території України та створених там же незаконних правоохоронних органах. Дослідник констатує, що вступ на службу до «народної міліції», будь якої квазідержавної служби безпеки чи прокуратури, виконання функцій судді, помічника судді, інших функцій (без конкретизації. – І. М.) у квазісудових органах на тимчасово окупованій території України є особливо тяжким злочином і тягне відповідальність за ч. 7 ст. 111-1 КК України⁴⁰.

З. А. Загинеї-Заболотенко обґрунтовує, що зайняття громадянином України посади у незаконно створених органах влади на ТОТ та подальше виконання ним обов'язків, передбачених цією посадою, підлягають кваліфікації за сукупністю: частина 2, 5 або 7 ст. 111-1 та частинами 1 або 2 ст. 111 КК «Державна зрада». Саме така кримінально-правова оцінка відповідатиме принципу повноти кваліфікації та забезпечить невідворотність кримінальної відповідальності колаборантів. При цьому, з огляду на наявність обстановки воєнного стану або періоду збройного конфлікту, в якій було вчинено державну зраду, дії слід кваліфікувати як надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України або як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту⁴¹. Аналогічну позицію у частині кримінально-правової кваліфікації демонструє і Н. Антонюк⁴².

³⁸ Ibidem, С. 358, 360.

³⁹ Новели кримінального законодавства..., *op. cit.*, С. 108.

⁴⁰ О.К. Марін. *Кримінальна відповідальність за роботу в інтересах держави-агресора. Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції (пам'яті В. П. Колгана)*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27 травня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 20.

⁴¹ З.А. Загинеї-Заболотенко. *Добровільне зайняття громадянином України ...*, *op. cit.*, С. 321.

⁴² Н. Антонюк. *Державна зрада і колабораційна діяльність ...*, *op. cit.*, С. 60.

Участь в незаконному воєнізованому або збройному формуванні є вступ до цього злочинного об'єднання, перебування в ньому та подальше виконання в його складі будь-яких дій в інтересах держави-агресора. Вступ до незаконного воєнізованого або збройного формування полягає в тому, що особа надає згоду на свою участь у ньому. Її можуть призначити на певну посаду, видати їй зброю, перепустку, військову форму, надати позивний, роз'яснити функціональні обов'язки у складі формування, вона може прийняти присягу, дати підписку тощо. Добровільність участі передбачає відсутність при прийнятті особою рішення про таку участь примусу, який би виключав вільне волевиявлення (погрози, шантаж тощо)⁴³.

Участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора (ч. 7 ст. 111-1 КК), слід відмежовувати від участі в діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260 КК) за такими ознаками: 1) *суб'єкт* кримінального правопорушення – у випадку із колабораційною діяльністю таким суб'єктом може бути лише громадянин України; 2) *місце* створення відповідних формувань або належність їх до держави-агресора – для кваліфікації вчиненого за ст. 260 КК не має значення, де і як були створені воєнізовані або збройні формування, а так само їх належність до певної держави, тобто ст. 260 КК охоплює участь у всіх подібних формуваннях⁴⁴.

У контексті ч. 7 ст. 111-1 КК ведення бойових дій – активність воєнізованих чи збройних формувань, спрямована на знищення живої сили, бойової техніки і військових споруд Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, заволодіння територією, яку вони займали, надання протидії їх наступу, відбиття їх ударів й утримання захопленої своїми військами території. Можуть бути оборонними, наступальними (контрнаступальними) чи агресивними (захоплення чужих територій). У разі агресивних бойових дій ураженню можуть піддаватися цивільні та інфраструктури споруди, а також мирні люди. Допомога у веденні бойових дій полягає у вчиненні суб'єктом в інтересах військового супротивника України дій, які: 1) полегшують чи роблять можливими, більш ефективними бойові дії незаконних збройних

⁴³ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, *op. cit.*, С. 144.

⁴⁴ *Новели кримінального законодавства...*, *op. cit.*, С. 108.

чи воєнізованих формувань, створених на тимчасово окупованій території, чи збройних формувань держави-агресора; 2) ускладнюють, унеможливають чи знижують ефективність бойових дій Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України⁴⁵. Наприклад, ідеться про усунення перешкод у діяльності незаконних збройних чи воєнізованих формувань, надання їм потрібної інформації, транспорту послуги, ремонтні роботи, фінансування тощо⁴⁶.

Відсутність у переліку ч. 2 ст. 22 КК ст. 111-1 пов'язує відповідальність за колабораційну діяльність з досягненням її суб'єктом 16-річного віку. Існуючий стан речей не викликає заперечень та підтверджується на практиці.

Буквальне тлумачення ч. 4 і 6 ст. 111-1 КК, за відсутності ремарки про вчинення протиправних дій саме громадянином України, свідчить про те, що кримінальній відповідальності підлягатиме будь-яка особа, незалежно від наявності/відсутності громадянства, яка передає матеріальні ресурси відповідним адресатам та/або провадить з ними господарську діяльність (ч. 4); або ж організовує та проводить заходи політичного характеру, здійснює інформаційну діяльність з метою підтримки держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, бере активну участь у таких заходах (ч. 6).

З приводу зазначеного у науковій літературі спостерігається полярність позицій. Так, В. В. Кузнецов та М. В. Сийплові пропонують зважати на відому спорідненість колабораційної діяльності з державною зрадою та визнавати суб'єктом відповідних кримінальних правопорушень (ч. ч. 1, 6 КК) саме громадянина України; враховуючи практику застосування ч. 4 ст. 111-1 КК, а також правила юридичної техніки, О. В. Зайцев та В. А. Бодейко визнають за доцільне доповнити цю частину вказівкою на ознаку громадянства України для уникнення помилкового тлумачення щодо ознак загального суб'єкта; Є. О. Письменський наголошує, що суб'єктом колабораційної діяльності є громадянин держави, територія якої перебуває під окупацією. Тоді як О. О. Кравчук та М. С. Бондаренко констатують, що суб'єктом деліктів, передбачених ч. 4 і 6 ст. 111-1 КК є особа, якій не обов'язково перебувати у статусі громадянина України. При цьому

⁴⁵ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, *op. cit.*, С. 145-146.

⁴⁶ *Новели кримінального законодавства...*, *op. cit.*, С. 109.

науковці наголошують, що суб'єкт усіх правопорушень, які становлять колабораційну діяльність, як правило, повинен відповідати такій характеристиці як належність до місцевого населення або наявність інших сталих зв'язків із відповідною окупованою територією (місце проживання, місце реєстрації, місце ведення господарської або іншої діяльності); А. Беніцький відзначає, що, через розширення законодавцем кола суб'єктів для окремих форм колабораційної діяльності, суб'єктами форм, передбачених ч. 4 та 6 ст. 111-1 КК можуть бути як громадяни України, так й іноземці або особи без громадянства; А. Музика притримується думки, що колабораційна діяльність – це умисні діяння, (...) вчинені громадянином України, іноземцем (крім громадян держави-агресора) чи особою без громадянства, за відсутності ознак державної зради⁴⁷.

Позиції дослідників першого підходу усе-таки слід надати перевагу, як такій, що відповідає дійсній волі (духові) та цілям прийняття проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) від 24.02.2021 № 5144, а також потребам правозастосовної практики. Поділяючи розуміння колабораціонізму (Є. О. Письменський та ін.) як співпраці саме громадянина держави, територія якої (повністю чи частково) перебуває під окупацією, із державою-окупантом чи її представниками, вважаємо вірним суб'єктом колабораційної діяльності (ч. 4 і 6 ст. 111-1 КК) визнавати виключно громадянина України, аналогічну

⁴⁷ В.В. Кузнецов, М.В. Сийпюкі. *Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення*. Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 70. С. 386; О.В. Зайцев, В.А. Бодейко. *Щодо встановлення суб'єктивних ознак колабораційної діяльності (узагальнення матеріалів судової практики)*. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. 2022. Вип. 4 (100). С. 107; О.О. Кравчук, М.С. Бондаренко. *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 3. С. 199-201; Є.О. Письменський. *Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону*. Право України. 2022. № 11. 12-23. С. 55; А. Беніцький. *Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів, передбачених ч. 4 ст. 111-1 Кримінального кодексу України та розмежування їх із суміжними складами злочинів*. Право України. 2022. № 11. 12-23. С. 90-91; А. Музика *Норми про відповідальність за колабораційну діяльність потребують актуальних поправок*. Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. шк. суддів України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права»; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Харків: Право, 2022. С. 113.

діяльність осіб без громадянства чи іноземців кваліфікувати, за наявності для цього підстав, за іншими статтями кодексу, передусім з Розділу I Особливої частини.

Доречно також буде розглянути й окремі особливості, оскільки повноцінний аналіз суб'єктного складу колабораційної діяльності буде неповною без аналізу додаткових характеристик: 1) дій громадян України, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1); 2) провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора (ч. 4 ст. 111-1); 3) добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (ч. 5 ст. 111-1); 4) добровільного зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території (ч. 7 ст. 111-1 КК).

У контексті відповідальності за пропаганду (ч.3 ст. 111-1 КК) Н. Антонюк зауважує, що йдеться не лише про те, що таку діяльність здійснюватимуть вчителі чи інші особи, що працюють у таких закладах освіти незалежно від форм власності, а й будь-які особи, які використовуватимуть освітній заклад з пропагандистською метою. Окрім цього, у статті йдеться не лише про вплив на учнів, студентів чи інших вихованців, а й про вплив на викладацький склад відповідного закладу. Якщо щодо змісту уроків вчителя математики чи хімії не виникає запитань в частині розрізнення тематики предмета викладання та можливої пропагандистської діяльності, то складніше констатувати таку відмінність, для прикладу, на уроці історії. Дослідниця справедливо вважає, що якщо вчитель історії переходить на викладання історії рф, або ж веде мову про те, що українців як нації, а України як держави ніколи не існувало, то така діяльність і повідомлення її учням чи іншим вихованцям є суспільно небезпечною. Адже авторитет вчителя, його погляди часто є визначальними для формування свідомості вихованця⁴⁸.

Суб'єктом впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти є громадянин України, уповноважений окупаційною адміністрацією держави-агресора на впровадження стандартів освіти (насамперед

⁴⁸ Н. Антонюк. *Державна зрада і колабораційна діяльність ...*, op. cit., С. 61.

ідеться про керівника закладів освіти, його заступників, керівників структурних підрозділів, до компетенції яких належить впровадження стандартів освіти, членів методичних, педагогічних та вчених рад)⁴⁹. Можна також підтримати сформульовані науковцями висновки, що: 1) вчителі (викладачі), які не виконують організаційно-розпорядчі обов'язки та за своїми функціональними обов'язками не залучені до впровадження освітніх стандартів, не можуть вважатися суб'єктами впровадження стандартів освіти держави-агресора; 2) безпосереднє викладання вчителями (викладачами) предметів на основі вже впроваджених стандартів освіти держави-агресора на окупованих територіях не підпадає під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ч.3 ст. 111-1 КК, у формі впровадження стандартів освіти держави-агресора. Таким чином, безпосереднє викладання вчителями (викладачами) предметів на основі вже впроваджених відповідними службовими особами стандартів країни-агресора на окупованих територіях не утворює об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 статті 111-1 КК, у формі «дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора». Викладання не є забезпеченням реалізації вимог до змісту освіти⁵⁰.

Виходячи із наведеного вище по тексту нормативного розуміння, обов'язковою ознакою спеціального суб'єкта за ч. 4 ст. 111-1 КК виступатиме державна реєстрація провадження господарської діяльності, безвідносно від того, де і за яких умов вона відбувалася – згідно вимог чинного закону України та на підконтрольній їй території чи у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, й на виконання вимог «окупаційного законодавства». Важливо, що досліджувана протиправна поведінка може мати місце й на території РФ.

У контексті добровільного зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на ТОТ, підтримуємо позицію обов'язкової наявності у суб'єкта організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Суспільна небезпека цієї протиправної поведінки (формальне втілення якої реалізоване у санкції кримінально-правової норми) визначається її характером (змістом) та наслідками, які хоча і виведені за межі ч. 7 ст. 111-1 КК, однак перебувають

⁴⁹ Є.О. Письменський *Колабораційна діяльність в сфері освіти...*, *op. cit.*, С. 54-55.

⁵⁰ *Злочинна колаборація в умовах збройної...*, *op. cit.*, С. 120.

у безпосередньому взаємозв'язку із здійсненням правосуддя чи наданням правоохоронних послуг. Навряд чи логічним буде припущення, що законодавець вважає настільки небезпечною поведінкою осіб, функціонал яких визначається посадою у незаконних судових і правоохоронних органах, яка не передбачає виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у сфері правосуддя чи правоохоронної діяльності, щоб визначати для них покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 12 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої. У іншому ж випадку дії законодавця були б абсолютно незрозумілі та алогічні, оскільки більш легке покарання фактично буде обиратися для суб'єктів з незаконних владних органів, статус яких охоплює виконання згаданих функцій (ч. 5 ст. 111-1 КК), порівняно із особами з тих самих владних органів (судових і правоохоронних), масштаб і наслідки протиправної діяльності яких такими можливостями не обумовлений (ч. 7 ст. 111-1 КК). Врешті-решт, закон визначає незаконні судові і правоохоронні органи як частину сукупності державних органів і структур рф, функціонально відповідальних за управління тимчасово окупованими територіями, що є неможливим без відповідних повноважень та функцій.

Будь-яка з форм колабораційної діяльності може бути вчинена лише *умисно*, при цьому умисел може бути тільки прямий, коли суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки у вигляді посилення спроможностей або розширення певних можливостей держави-агресора, окупаційної влади чи збройних формувань, які беруть участь у збройній агресії проти України і бажає настання таких наслідків.

Мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони таких видів колабораційної діяльності, як:

- здійснення пропаганди у закладах освіти, *метою* якої визначено сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України (ч. 3 ст. 111-1 КК);
- будь-які дії, *метою* яких є впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК);
- організація та проведення заходів політичного характеру, *метою* яких є підтримка держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи

збройних формувань та/або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України (ч. 6 ст. 111-1 КК);

- здійснення інформаційної діяльності, *метою* якої є підтримка держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України (ч. 6 ст. 111-1 КК).

Для інших форм колабораційної діяльності ані мета, ані мотив не є обов'язковими ознаками, що визначають наявність складу правопорушення, проте вони неодмінно потребують установлення, оскільки здобувають чимале значення для успішного розв'язання інших кримінально-правових питань (насамперед пов'язаних із призначенням покарання). Дослідження та врахування цих суб'єктивних ознак має забезпечувати належний підхід до вкрай необхідної (щонайменше з позиції практичного втілення принципу справедливості) індивідуалізації відповідальності⁵¹.

Ч. 8 ст. 111-1 КК містить 2 кваліфікуючі ознаки, які стосуються дій, передбачених ч. 5-7 цієї статті. До таких ознак відносяться такі: вчинення особами дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей; вчинення особами дій або прийняття рішень, що призвели до настання інших тяжких наслідків.

Під загибеллю людей у контексті ст. 111-1 КК України необхідно розуміти спричинення смерті хоча б одній людині (або кільком) у результаті вчинення суб'єктом злочинів, передбачених ч. 5, ч. 7 ст. 111-1 КК. Означене твердження ґрунтується на положеннях п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва», до вказується, що загибель людей – це випадки смерті однієї або кількох осіб. При цьому необхідно встановити прямий взаємозв'язок між тими чи рішеннями особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ч. 5-7 ст. 111-1 КК, та загибеллю людей чи іншими тяжкими наслідками.

Відповідно до ч. 4 примітки до ст. 111-1 КК тяжкими наслідками у ч. 8 цієї статті вважається шкода, що у 1 000 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Неоподатковуваний мінімум доходів громадян, вказаний у диспозиції норм для настання адміністративної і кримінальної відповідальності, встановлюється на рівні податкової соціальної пільги 1/2 прожиткового мінімуму для

⁵¹ *Новели кримінального законодавства...*, *op. cit.*, С. 117-118.

працездатних осіб станом на 1 січня поточного року. Неоподатковуваний мінімум доходів громадян у розмірі соціальної пільги на 01 січня 2023 року становить 1 342 грн. Ураховуючи, що приміткою визначене конкретне значення терміна «тяжкі наслідки» для ст. 111-1 КК, інші види шкоди (завдання тяжкої шкоди здоров'ю тощо) не утворюють підстав для кваліфікації кримінального правопорушення за ч. 8 ст. 111-1 КК. Разом з цим, у випадку завдання під час дій чи рішень особи, що охоплюються ознаками складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5-7 КК, інших видів шкоди, необхідно розглядати питання про наявність сукупності відповідних кримінальних правопорушень.

Сучасна практика застосування судовими органами положень про колабораціоністську діяльність

З метою здійснення аналізу практики застосування статті 111-1 Кримінального кодексу України нами було здійснено відповідні дослідження емпіричною базою яких виступило узагальнення матеріалів судової практики у справах про колабораційну діяльність, отриманих автором шляхом вільного доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень, який, станом на 24.01.2023 р. містив 150 вироків за ст. 111-1 КК, постановлених судами України упродовж квітня 2022 – січня 2023 року у відношенні до 152 осіб: ч.1 ст. 111-1 КК – 99 кримінальних правопорушень (65,1%); ч.2 ст. 111-1 КК – 32 (21%); ч.4 ст. 111-1 КК – 11 (7,3%); ч.5 ст. 111-1 КК – 3 (2%); ч.6 ст. 111-1 КК – 2 (1,3%); ч.7 ст. 111-1 КК – 5 (3,3%).

Ч.1 ст. 111-1 КК (99 вироків або 65,1%). Практика свідчить, що у абсолютній більшості випадків аналізованої протиправної поведінки має місце її симбіоз – одночасне поєднання публічних заперечень та закликів (обґрунтованою видається заміна у ч.1 ст. 111-1 КК сполучника «або» сполучником «та (або)». – І. М.), змістовне наповнення яких може бути різним та зводиться до: невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території нашої держави, шляхом висловлення тверджень про те, що міста України насправді російськими, а також необхідності проведення референдумів з метою визначення їх приналежності до певної держави; наведення компрометуючих Збройні сили України (надалі по тексту – ЗСУ) інформаційних матеріалів, які

звинувачують українську армію у знищенні цивільної інфраструктури та вбивствах мирного населення, прославляють прихильників «луганської демократичної народної республіки» та «донецької народної республіки», а також збройних сил рф у військовій агресії проти України; створення у суспільстві думки про виправданість та легітимність дій представників влади і службових осіб збройних сил рф щодо вторгнення та окупації території України; тверджень про неприйнятність існування України як суверенної держави та правомірність поширення суверенітету рф на ТОТ; заперечень факту, що саме рф є ініціатором міжнародного військового конфлікту тощо.

Ознака публічності пов'язана із вчиненням кримінального правопорушення у громадських місцях / місцях масового перебування громадян, як класичних (зупинки громадського транспорту, заклади торгівлі і харчування, культури, підприємства, установи і організації тощо), так і доволі нетипових (Державна установа «Харківський слідчий ізолятор», вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 08.07.2022 р. у справі № 639/1837/22)⁵². Також звертає на себе увагу високий (40,4) відсоток вчинення аналізованої протиправної поведінки способом поширення матеріалів у соціальних мережах групах за допомогою Інтернет-ресурсів (у тому числі заборонених «Вконтакте», «Однокласники»), Telegram-каналів тощо. Не дивлячись на те, що найбільш криміногенною (за інформацією Офісу Генерального прокурора) є вікова категорія колаборантів 40-54 років (41%), їх технічна грамотність та навички комунікації перебувають на достатньому для досягнення бажаної цілі рівні. Особливо, якщо зважити на необхідність подолання заблокованих соціальних мереж держави-агресора за допомогою використання віртуальних приватних мереж (VPN) чи іншим чином.

Частина 2 ст. 111-1 КК (32 вироки або 21%). Мова йде про зайняття посад, не пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у сільських, селищних, міських окупаційних адміністраціях чи пов'язаних з ними підрозділах та виконання функцій: голови чи секретаря відповідної ради (формування списків осіб та збір їх паспортних даних, розповсюдження гуманітарної допомоги серед населення, поширення агітпродукції із закликами до підтримки рішень та дій держави-агресора і повалення конституційного ладу України та

⁵² Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 08.07.2022 р. у справі № 639/1837/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105146407> (дата звернення: 08.07.2023)

ін.); працівника відділу житлово-комунального господарства (складення списків потреб у закупівлі паливно-мастильних матеріалів, кандидатів на роботу у бригадах благоустрою та ін.); діловода (видача довідок, ведення обліку та зберігання документів, реєстр вхідної та вихідної документації, здійснення прийому громадян та ін.); соціального працівника (відвідування пенсіонерів та людей з інвалідністю з метою надання допомоги по господарству, забезпечення останніх за необхідністю ліками; здійснення прийому пенсіонерів, складання списків на виплати пенсіонерам грошової допомоги від рф, здійснення виписок посвідчень та довідок для продовження групи інвалідності та ін.); працівника сектору охорони здоров'я (контроль за діяльністю закладів, підприємств та установ охорони здоров'я, забезпечення населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення та ін.); працівника відділу освіти (проведення культурно-масових заходів для учнів навчальних закладів, організація проведення гурткової роботи, робота з документообігом та ін.).

У окремих ситуаціях констатуємо неповноту кримінально-правової кваліфікації ситуацій за наявності реальної сукупності. Так, поза увагою та належною оцінкою Глобинського районного суду Полтавської області залишилася та обставина, що «...підсудна не тільки виконувала функції секретаря голови селищної ради але й супроводжувала їх виконання публічним запереченням здійснення рф збройної агресії проти України та закликами до підтримки рішень та дій держави-агресора та її збройних формувань» (вирок від 11.10.2022 р. у справі № 527/2285/22)⁵³.

Частина 4 ст. 111-1 КК (11 вироків або 7,3%). Як вказують судові матеріали, на даний момент надання матеріальних ресурсів державі-агресору не носить системного характеру, обмежуючись одиничними прикладами забезпечення представників військових формувань ворога продуктами харчування; алкогольними напоями; промисловими товарами; паливом; актуальною інформацією про місцеперебування військовослужбовців ЗСУ, представників територіальної оборони, учасників бойових дій та громадян з активною проукраїнською позицією; допомогою у будівництві блок-постів; переховуванням представників збройних та воєнізованих формувань держави-агресора на території, підконтрольній Україні. Вказана протиправна поведінка обумовлена, головним чином, бажанням отримати від представників окупаційної влади преференцій

⁵³ Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11.10.2022 р. у справі № 527/2285/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106689367> (дата звернення: 08.07.2023)

для подальшого тривалого проживання на окупованій території, безпешкодного по ній переміщення, зайняття підприємницькою діяльністю.

Обов'язковою ознакою при кваліфікації виступатиме державна реєстрація провадження господарської діяльності, безвідносно від того, де і за яких умов вона відбувалася – згідно вимог чинного закону України та на підконтрольній їй території чи у взаємодії з державою-агресором й на виконання вимог «окупаційного законодавства». Важливо, що досліджувана протиправна поведінка може мати місце й на території рф, прикладом чого є кваліфікація за ч. 2 ст. 28, ч. 4 ст. 111-1 КК дій осіб, які «...надавали консультаційні послуги у сфері інформатизації, а також по забезпеченню діяльності бухгалтерських баз підприємств через програмне забезпечення 1 С, у тому числі компаніям, які знаходились на території рф та Донецької області» (вирок Печерського районного суду м. Києва від 26.09.2022 р. у справі № 757/15806/22-к)⁵⁴.

Судова практика у цьому контексті є неоднозначною, будучи об'єктивно зумовленою низкою чинників, серед яких і «нетривале» існування самої норми ст. 111-1 КК, відсутність відповідних роз'яснень вищих судових інституцій, суперечливість позицій як у доктрині кримінального права, так і сфері правозастосування. Суди не завжди чітко конкретизують параметри та, власне, провадження господарської діяльності, у одних випадках підтверджуючи саме цю форму об'єктивної сторони складу, у інших же – застосовуючи більш просте формулювання «передачі матеріальних ресурсів» або поєднуючи обидва різновиди поведінки.

Як провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, у тому числі з окупаційною адміністрацією держави-агресора, створеними на тимчасово окупованій території, були кваліфіковані дії ОСОБА_4, який з 26.04.2000 р. займався підприємницькою діяльністю, проживаючи в смт. Шевченкове Куп'янського району Харківської області. В березні 2022 р., у зв'язку з військовою агресією рф, територіальна громада Куп'янського району Харківської області, у тому числі і смт. Шевченкове, була окупована підрозділами держави-агресора. З кінця лютого до початку травня 2022 р. підсудний продовжив здійснювати підприємницьку діяльність, зокрема, продаж товарів українського виробництва через магазин «ІНФОРМАЦІЯ_3». В липні 2022 р., перебуваючи в смт. Шевченкове Куп'янського району Харківської області, від невстановленого представника так званої «податкової служби» при окупаційній адміністрації отримав документи, що посвідчують його взяття на облік суб'єктів підприємництва на території смт. Шевченкове та надання дозволу на провадження господарської

⁵⁴ Вирок Печерського районного суду м. Києва від 26.09.2022 р. у справі № 757/15806/22-к: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107694567> (дата звернення: 17.02.2023).

діяльності на території вказаного населеного пункту у взаємодії з окупаційною адміністрацією держави агресора, а також звільнення від оподаткування до кінця 2022 року (вирок Київського районного суду м. Харкова від 26.12.2022 р. у справі № 953/7065/22)⁵⁵.

У інших випадках кваліфікації такої деталізації не спостерігаємо. Як передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора (ч. 4 ст. 111-1 КК) суд кваліфікував делікт у наступному прикладі. *ОСОБА_3 ініціативно звернувся до представників збройних, воєнізованих формувань держави-агресора, будучи фізичною особою-підприємцем, що останні десять років здійснює підприємницьку діяльність, пов'язану із реалізацією продуктів харчування та промислових товарів через магазин. Він погодився передавати матеріальні ресурси у вигляді продуктів харчування, спиртних напоїв та промислових товарів, у зв'язку з чим мав привілеї у отриманні дизельного пального з метою його подальшої реалізації місцевому населенню* (вирок Буринського районного суду Сумської області від 01.12.2022 р. у справі № 574/368/22)⁵⁶. Видається, що протиправну поведінку більш обґрунтовано вважати саме провадженням господарської діяльності. Додаткова кримінально-правова оцінка у вигляді «сумісної господарської діяльності» була надана співпраці особи з військовослужбовцями рф, яка полягала, власне, лише у реалізації переданих останніми паливно-мастильних матеріалів, зернових культур та харчових продуктів, з отриманням частки від прибутку. При цьому жодних рис, які б характеризували саме господарську діяльність підсудного (реєстрація чи взяття на облік, наявність відокремленого майна суб'єкта господарювання тощо) судом у вирокі не наведено (вирок Київського районного суду м. Харкова від 20.12.2022 р. у справі № 953/6434/22)⁵⁷.

Частина 5 ст. 111-1 КК (3 вироки або 2%). Мова йде про випадки добровільного зайняття / обрання на посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у незаконних органах влади, створених на ТОТ (керівник комунального підприємства, провідний спеціаліст у відділі гуманітарної допомоги окупаційної адміністрації).

⁵⁵ Вирок Київського районного суду м. Харкова від 26.12.2022 р. у справі № 953/7065/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108377777> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵⁶ Вирок Буринського районного суду Сумської області від 01.12.2022 р. у справі № 574/368/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107641030> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵⁷ Вирок Київського районного суду м. Харкова від 20.12.2022 р. у справі № 953/6434/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107960245> (дата звернення: 17.02.2023).

Частина 6 ст. 111-1 КК (2 вирокі або 1,3%). Як проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором кваліфіковано дії осіб із прикріплення прапору рф з написом «Одесса русский город» на будівлі багатоквартирного житлового будинку, а також фото і відеозйомку для їх подальшої передачі представникам рф (вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22)⁵⁸; як здійснення інформаційної діяльності – виготовлення листівок для підтримки «духу російських солдат», з подальшим їх розповсюдженням на території Луганщини (вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22)⁵⁹.

Частина 7 ст. 111-1 КК (5 вироків або 3,3%). Лише один вирок стосувався факту добровільного зайняття особою посади у незаконному правоохоронному органі – «исполняющего обязанности заместителя прокурора Новопсковского района Генеральной прокуратуры ЛНР» (вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 13.12.2022 р. у справі № 344/10333/22)⁶⁰. Питання наявності/відсутності організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у підсудного, з огляду на займану посаду, у вирозі не піднімалося. Решта випадків припадає на надання збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора чи аналогічного роду формуванням, створеним на ТОТ, допомоги у веденні бойових дій проти ЗСУ та інших військових чи добровільних формувань шляхом інформування про дислокацію підрозділів ЗСУ, їх чисельність, озброєння та пересування військової техніки, місце проживання військовослужбовців.

Криміналістичний портрет особи колабораціоніста

Особливу зацікавленість становить кримінологічний портрет колаборанта. У структурі кримінологічної характеристики особистості традиційно

⁵⁸ Вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107502058> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵⁹ Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152933> (дата звернення: 17.02.2023).

⁶⁰ Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 13.12.2022 р. у справі № 344/10333/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107850847> (дата звернення: 17.02.2023).

виокремлюють чотири елементи (підструктури)⁶¹: 1) соціально-демографічний (відомості про стать, вік, освіту, громадянство, соціальне становище, походження та рід занять, сімейний стан, наявність або відсутність постійної роботи та місця проживання (реєстрації), джерела матеріального забезпечення (доходу), належність до міського чи сільського населення тощо); 2) соціально-рольовий – сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин (на роботі, у сім'ї, за станом здоров'я та віком); 3) морально-психологічний – характеризує світогляд людини, її духовність, погляди, переконання, установки та ціннісні орієнтації (погляди, переконання, життєві прагнення та очікування, інтелектуальні, вольові та емоційні особливості, наявність психічних аномалій); 4) кримінально-правовий (мотивація злочину, спрямованість і тривалість злочинної поведінки суб'єкта, груповий чи одноосібний характер суспільно небезпечного діяння, виконувана роль у вчиненні злочину (виконавець, організатор, підбурювач, пособник), способи, обрані для досягнення злочинної мети, ставлення винного до вчиненого, наявність повторності (рецидиву), стаття, за якою кваліфіковано вчинене, вид і розмір покарання тощо).

І. М. Даньшин виокремлює 7 груп блоків-груп ознак та властивостей особистості злочинця: соціально-демографічні; особистісно-рольові; соціально-психологічні; риси та якості правової та моральної свідомості; спадкові (генетичні) та психічні відхилення і аномалії; кримінально-правові ознаки; загальнозначущі позитивні людські якості⁶².

У фундаментальному «Курсі сучасної української кримінології» А. П. Закалюк, деталізуючи структуру особи злочинця, відносить до неї:

⁶¹ Н.П. Ждиняк. *Особистість злочинця*. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019. С. 325; Є. Гладкова. *Особа (особистість) злочинця*. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / рекол.: В.В. Сокуренько (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 225; *Кримінологія: підручник* / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. С. 135; *Кримінологія. Академічний курс* / Кол. авторів ; за заг. ред. О.М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 83; І.Г. Богатирьов. *Кримінологія : підручник* / заг. ред. І.Г. Богатирьова, В.В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018. С. 80; *Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник* / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право, 2009. С. 37-40.

⁶² І.Н. Даньшин. *Общетеоретические проблемы криминологии: Монография*. Х.: Прапор, 2005. С. 110.

- ознаки формування, соціалізації особи (освіта; наявність професії; відомості про набуті у батьківській сім'ї риси; тривалість перебування у батьківській сім'ї та ін.);
- ознаки соціального статусу та соціальних ролей (соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання); сімейний стан; соціальні житлові умови та ін.);
- безпосередні ознаки спрямованості особистості (потреби, інтереси, соціальні цінності, діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності);
- демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення;
- психофізіологічні особливості (реакції адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності та ін.);
- показники фізичного здоров'я (загальний стан; фізичні вади; хронічні захворювання соматичного типу);
- показники психічного здоров'я (патологія, що виключає осудність; аномалії, що її обмежують);
- індивідуальні психологічні риси (риса характеру; позитивні та суспільно бажані риси; вольові якості);
- ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину⁶³.

Окрім згаданого уже узагальнення матеріалів судової практики у справах про колабораційну діяльність, нами також опрацьовано дані Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, згідно з якими упродовж 2022 р. обліковано 3 851 кримінальне правопорушення за фактами колабораційної діяльності, з них – 949 проступків (ч. ч. 1, 2 ст. 111-1 КК) та 2 902 злочини (ч. ч. 3, 4, 5, 6, 7, 8)⁶⁴; виявлено 726 осіб-колаборантів⁶⁵. Комплексний аналіз цієї статистичної інформації забезпечить максимально можливе кримінологічне бачення та оцінку ситуації на даний момент.

Соціально-демографічний блок. Злочинна активність у сфері добровільної співпраці із державою-агресором здебільшого притаманна особам чоловічої статті: 62,5% та 68%. Віковий ценз 726-ти виявлених упродовж

⁶³ А.П. Закалюк. *Курс сучасної української кримінології: теорія і практика*: У 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 258-262.

⁶⁴ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 23.02.2023).

⁶⁵ Ibidem.

2022 року колаборантів, за інформацією Офісу Генерального прокурора, розподілений таким чином: до 14 років – 0 осіб; 14-15 років – 0; 16-17 років – 0; 18-28 років – 49; 29-39 років – 177; 40-54 років – 298; 55-58 років – 71; 60 років і більше – 131. Найбільш криміногенною спостерігаємо вікову категорію 40-54 років (41%), найменш схильною до проявів колабораціонізму – молодь у віці 18-28 років (6,7%).

Законодавча конструкція ст. 111-1 КК (окрім ч. ч. 4 і 6) безпосередньо орієнтує правозастосувача на те, що суб'єктом колабораційної діяльності виступає громадяни України, й ні матеріали вироків, ні дані Офісу Генерального прокурора не містять вказівок на іноземців або ж осіб без громадянства. Певної кримінологічної уваги потребує та обставина, що у 13,8% вироків суб'єктом делікту виступив громадянин/громадянка України – уродженець рф (21 особа), у 5,3% – це були уродженці Молдови, Узбекистану, Грузії, Угорщини, Білорусі, Туркменістану та Абхазії (8 осіб).

Найбільшу питому вагу серед колаборантів, за вироками суду, мають особи з вищою освітою (27%). Із врахуванням 18 осіб (11,8%) із середньою спеціальною освітою, яка на даний момент прирівнюється до освітньо-професійного ступеня молодшого бакалавра та 2 осіб з неповною вищою освітою (1,3%), констатуємо високу освітню планку злочинців – особи із вищою та фаховою передвищою освітою становлять 40,1% серед усіх засуджених. Значна питома вага засуджених осіб із середньою (26,3%) та професійно-технічною освітою (9,9%); у 23,7% загального масиву вироків інформація про освітній рівень підсудного вказана не була. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора, у 55,7% випадків у осіб-колаборантів на час вчинення кримінального правопорушення була вища і фахова передвища освіта, 11,7% осіб мали професійно-технічну освіту та 32,5% осіб здобули базову середню та профільну середню освіту.

Відомості про зайнятість у трудовій сфері засуджених за колабораційну діяльність осіб виглядають наступним чином: 46,7% осіб не залучені до трудової діяльності, 13,8% – на момент вчинення кримінального правопорушення були пенсіонерами, 19,1% – мали постійне місце роботи та у 20,4% опрацьованих вироків інформація про зайнятість осіб була відсутньою. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора про зайнятість осіб, найбільшу питому вагу серед колаборантів мали працездатні особи, які не працювали і не навчалися (349 або 48,1%) та безробітні (70 / 9,6%). Соціальний статус зайнятих у громадсько-політичній та трудовій сферах осіб виявився пов'язаний із виконанням обов'язків та компетенцій депутатів обласних, районних, міських, селищних і сільських рад (23 / 3,2%),

державних службовців (6 / 0,8%), посадових осіб місцевого самоврядування (11 / 1,5%), посадових/службових осіб районних державних адміністрацій (1 / 0,1%), службових осіб судової гілки влади (6 / 0,8%), працівників правоохоронних органів (21 / 2,9%), посадових та службових осіб інших органів державної влади (2 / 0,3%), учнів та студентів закладів освіти (3 / 0,4%).

Соціально-демографічні ознаки особистості колаборанта розкривають також ті з них, які відносяться до сфери сімейно-шлюбних відносин. У 31% випадків мова йде про осіб, які перебували у зареєстрованому шлюбі, 25% засуджених були неодруженими/незаміжними, у 4% випадків шлюб осіб було розірвано, 1,3% випадків припадають на вдовців, у 38,8% вироків дані про шлюб є відсутніми. У 13,8% постановлених вироків засуджені мали на утриманні неповнолітніх/малолітніх дітей або ж інших осіб (інвалідів).

Морально-психологічні ознаки злочинця кримінологи пов'язують із кількома важливими підгрупами: рівень світогляду (погляди особи, її переконання, звички, установки, очікування та ін.); інтелектуальні властивості (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, обмеженість або, навпаки, широта поглядів, їх спрямованість, різноманітність інтересів тощо); ціннісні орієнтації людини і соціально значущі моральні риси і властивості, які належать до «глибинних» особистісних характеристик; емоційно-вольові якості (стан волі, темперамент, характер, ініціативність, енергійність або лабільність, почуття, емоції тощо), психофізіологічні властивості (природжені та набуті властивості психіки, тілесна організація людини, у тому числі фізичні аномалії)⁶⁶.

Досліджуючи основні передумови, які забезпечили успішність здійсненої рф у 2014 р. операції проти України з подальшою відносною поширеністю поведінки, яка має колабораціоністський характер, Є. О. Письменський, посеред інших, виділяє постсовецький спадок та прихильність до ідеології «руського міра» (історичні та ідеологічні чинники). Учений констатує, що в основі колабораціоністських практик на окупованій території України, а також виявленої лояльності частини місцевого населення до окупаційного режиму, знаходяться мотиви у виді схильності до постсовецьких ідей під гаслами «руського міра» (політико-ідеологічне підґрунтя) та меркантильні (користюльство, прагнення, інколи оманливі, збагатитись) або низькі (марнославство, помста)⁶⁷.

⁶⁶ *Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)* / колектив авторів / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків : Вид-во Кроссрууд, 2008. 364 с.

⁶⁷ Є.О. Письменський. *Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти)* : наук. нарис. Северодонецьк, 2020. С. 39-42.

Сучасна практика правозастосування лиш підтверджує та розвиває висловлені вище міркування. Будучи громадянами України та проживаючи на її території, колаборанти демонструють антинаціональні ідеологічно-політичні уподобання, несприйняття діючої української влади та схвалення політики країни агресора, підтримуючи ідеї проросійської спрямованості та виходячи з геополітичних інтересів рф, які передбачають перебування України у сфері її впливу. Усе це відбувається за очевидної їх обізнаності про факти вчинених в Україні форм геноциду з боку рф, у тому числі: 1) масових вбивств цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України (у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Бородянці, Гостомелі та багатьох інших населених пунктах), викрадень та позбавлень волі, катувань, зґвалтувань, глумлення; 2) систематичності створення для цивільного населення життєвих умов, спрямованих на його знищення; 3) примусової депортації цивільного населення на територію рф, а також передачі українських дітей на виховання до чужого середовища з метою знищення їхньої самоідентифікації; 4) фізичного та психологічного насильства у відношенні до цивільних осіб, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, місцевих активістів, журналістів, священнослужителів та інших осіб, відомих своєю суспільно-державницькою позицією; 5) підриву економічного потенціалу та безпеки країни через руйнацію об'єктів господарської інфраструктури (електро- та газотранспортної інфраструктури, зерносховищ, перешкоджання посівній кампанії, блокаду морських торговельних шляхів тощо)⁶⁸.

Показовим у цьому відношенні є вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22. *Підсудна у період з 24.02.2022 р. по 11.09.2022 р., діючи умисно, особисто, добровільно та з власної ініціативи, підтримуючи збройну агресію російської федерації на території України, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, передбачаючи настання суспільно-небезпечних наслідків та бажаючи їх настання, маючи демонстративний та відкритий перед населенням громади села постійний зв'язок з військовими держави – агресора російської федерації, неодноразово, добровільно та безоплатно надавала матеріальні ресурси в розпорядження військовослужбовцям кожної ротації окупаційних військ російської федерації, а саме наявні у неї продукти харчування, алкогольні напої, також готувала їм їжу та інше. При цьому, у період окупації*

⁶⁸ Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 р. № 2188-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 24.02.2023).

*вказаного населеного пункту підсудна не надавала зазначених матеріальних ресурсів місцевим мешканцям, тим самим інтереси та потреби окупантів ставила у пріоритет перед односельчанами)*⁶⁹.

Кримінально-правовий блок. Для особистості колаборанта здебільшого притаманний одноосібний характер протиправної поведінки, який майже сягає рівня абсолюту – у 96% постановлених судами вироків констатовано, що злочинці діяли як виконавці інкримінованого їм кримінального правопорушення, не залучаючи інших співучасників до реалізації його об'єктивної сторони. Для 4% решти випадків характерною є проста співучасть, без деталізованого розподілу функцій між співучасниками групи. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора, 12 (1,7%) осіб з виявлених колаборантів вчинили кримінальні правопорушення у складі групи, з яких 5 осіб (0,7%) – діяли у складі організованої групи чи злочинної організації.

Особи, засуджені за колабораційну діяльність, здебільшого не судимі – 94% постановлених вироків (у тому числі 6,5% осіб, які вважаються не судимими в силу положень ст.89 КК). Раніше притягувались до кримінальної відповідальності та мають не зняту / непогашену судимість 4,6% колаборантів, ще у 1,3% вироків означена інформація судом зазначена не була. Аналіз попередніх судимостей засуджених за колабораційну діяльність осіб свідчить про те, що ними здебільшого вчинялися злочини корисливої та корисливо-насильницької спрямованості: 54,3% – кримінальні правопорушення проти власності, 13% – кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, 11% – кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення; 11% – кримінальні правопорушення проти правосуддя; 8,7% – кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи та 2,8% – кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності. Що ж стосується даних Офісу Генерального прокурора, то із загального числа виявлених працівниками прокуратури колаборантів 25 осіб (3,4%) раніше вчиняли кримінальні правопорушення, 12 з них (1,5%) – мають не зняту / непогашену судимість.

Призначення покарання особам, засудженим за прояви колабораційної поведінки, суди обирали, головним чином, у межах визначених ст. 111-1 КК України санкцій:

⁶⁹ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107246755> (дата звернення: 24.02.2023).

- а) ч.1 ст. 111-1 КК, 99 вироків (100 осіб) (санкція у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років): 10 років – 74 вироків (74%); 11 років – 9 вироків (9%); 12 років – 9 вироків (9%); 13 років – 3 вироків (3%); 14 років – 1 вирок (1%) та 15 років – 3 вироків (3%);
- б) ч. 2 ст. 111-1 КК, 32 вироків (санкція у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна або без такої): 10 років без конфіскації – 19 вироків (59,4%); 10 років з конфіскацією – 3 вироків (9,4%); 12 років без конфіскації – 2 вироків (6,3%); 12 років з конфіскацією – 3 вироків (9,4%); 13 років без конфіскації – 3 вироків (9,4%); 15 років без конфіскації – 1 вирок (3,1%) та 15 років з конфіскацією – 1 вирок (3,1%);
- в) ч.4 ст. 111-1 КК, 11 вироків (12 осіб) (санкція у вигляді штрафу до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від 3 до 5 років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна): позбавлення волі та позбавлення права – 8 вироків (72,7%); позбавлення волі без конфіскації – 1 вирок (9,1%); штраф та позбавлення права – 2 вироків (18,1%);
- г) ч.5 ст. 111-1 КК, 3 вироків (санкція у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої): позбавлення волі та позбавлення права, з конфіскацією майна – 2 вироків; позбавлення волі та позбавлення права, без конфіскації майна (із застосуванням ст.69 КК) – 1 вирок;
- д) ч.6 ст. 111-1 КК, 2 вироків (санкція у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої): позбавлення волі та позбавлення права;
- е) ч.7 ст. 111-1 КК, 4 вироків (5 злочинів) (позбавлення волі на строк від 12 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років та з конфіскацією майна або без такої): позбавлення волі та позбавлення права з конфіскацією – 2 вироків (50%); позбавлення волі без конфіскації – 2 вироків (50%).

Ефективність покарання за колабораційну діяльність значною мірою залежить як від законодавчої конструкції норми, так і практики його призначення, наскільки воно є законним, обґрунтованим та справедливим.

Вади в структурі санкцій ст. 111-1 Кримінального кодексу

Недоліки конструювання санкцій у ст. 111-1 КК. Санкція ч.1 та 2 ст. 111-1 КК передбачає безальтернативне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. При цьому, як слушно зазначає Р. О. Мовчан, ігнорується той факт, що відповідне кримінальне правопорушення найчастіше вчиняється особою, яка не обіймає жодної посади і не займається жодною діяльністю, і тому фактично не здатна понести реального покарання⁷⁰. Ми уже вказували на відсоток осіб, засуджених за ч.1 ст. 111-1 КК, які не були залучені до трудової діяльності чи перебували уже на пенсії (60,5% загалом). До того ж позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк як основне або додаткове покарання, підкреслює В. В. Шаблистий, варто призначати виключно спеціальним суб'єктам кримінальних правопорушень, а не так, як зараз, коли судді просто змушені позбавляти права обіймати посади, пов'язані із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, осіб, які жодними такими права не володіють. Вони вчинили та вчиняють ці кримінальні проступки точно не використовуючи якісь спеціальні права чи у зв'язку із певною діяльністю (майже всі засуджені вели асоціальний спосіб життя, ніде не навчалися та не працювали)⁷¹. Суперечливість позиції законодавця визнають й інші дослідники (О. П. Рябчинська, З. А. Загінєй-Заболотенко, О. В. Євдокімова). Призначаючи покарання за ч.1 ст. 111-1 КК, судді діють, так би мовити, «на перспективу». До прикладу, у вироку Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі №296/298/23 констатовано, що «...на момент вчинення кримінального проступку ОСОБА_3 не працював. Тобто вчинення ОСОБА_3 колабораційної діяльності не було пов'язане з його посадою чи зайняттям певною діяльністю. Однак, на думку суду, особи, які публічно закликають до підтримки

⁷⁰ Р. О. Мовчан. *Кримінальна правотворчість воєнного часу: аналіз концептуальних помилок*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 21.

⁷¹ В.В. Шаблистий. *Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 61.

рішень та дій держави-агресора мають бути позбавлені можливості брати участь у будь-яких формах державного управління та місцевого самоврядування»⁷². У таких випадках основна мета покарання (кара) не досягається, а запобіжний ефект покарання значним чином нівелюється. У той час як дослідження Р. Ш. Бабанли сучасних праць, присвячених питанням призначення покарання в інших державах із розвинутою пенологічною теорією, дозволило визнати достатньо обґрунтованою критику розгляду покарання як засобу виправлення та попередження нових злочинів, а отже, цю мету вважати пріоритетною⁷³. Проблемним рішенням законодавця О. П. Рябчинська вважає включення до санкції ч. 3 ст. 111-1 КК такого виду покарання як виправні роботи. Призначення цього виду покарання освітянам (педагогам), які пропагували збройну агресію, виправдовували її, пропагували антиукраїнську ідеологію в середовищі підростаючого покоління є як мінімум недоцільним. Цей вид покарання також неможливо призначити й тим особам, які залучаються окупантами до освітнього процесу, але не мають ані педагогічної освіти, ані відповідного досвіду⁷⁴.

Практика призначення покарання. При призначенні покарання за кримінальне правопорушення, передбачене ч.2 ст. 111-1 КК, суди у 21,9% випадків обирали додаткове покарання у вигляді конфіскації майна. Тоді як обґрунтовано вказується на неможливість призначення конфіскації майна за вчинення колабораційної діяльності як проступку (ч.2 ст. 111-1 КК) з огляду на приписи ч. 2 ст. 59 КК⁷⁵.

У контексті відповідальності за ч.4 ст. 111-1 КК, суди у 72,7% вироків визнали за можливе звільнити особу від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК, у трьох випадках було призначено більш м'яке покарання, ніж передбачено законом (ст.69 КК). Аналізуючи закономірності реалізації правового механізму звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, Р. Ш. Бабанли формулює справедливий висновок, що цей механізм не завжди використовують згідно його мети. Враховуючи

⁷² Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі №296/298/23: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108401700> (дата звернення: 24.02.2023).

⁷³ Р.Ш. Бабанли. *Призначення покарання в Україні ...*, *op. cit.*, С. 194.

⁷⁴ О.П. Рябчинська. *Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 72.

⁷⁵ О.П. Рябчинська. *Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність...*, *op. cit.*, С. 73.

істотний вплив застосування цього механізму на реалізацію інституту призначення покарання, необґрунтованість у його використанні породжує дисбаланс та продукує необґрунтованість самого процесу призначення покарання⁷⁶. Притримуємося позиції, що застосування до осіб ст. 75 КК при призначенні покарання є неможливим, з огляду на характер вчинення ними кримінальних правопорушень, а саме, якщо воно відбулося із використанням умов воєнного стану.

У 84,2% постановлених вироків (щодо 130 осіб) суди у якості обставин, які пом'якшують покарання, визнали щире каяття засуджених, що дає можливість говорити про формалізоване, «механістичне» ставлення до їх підтвердження, без додаткової аргументації та аналізу. На момент вчинення абсолютної більшості аналізованих кримінальних правопорушень уже тривало широкомасштабне російське вторгнення в Україну, у ході якого правоохоронними органами, громадськими, міжнародними організаціями зафіксовані та висвітлені у ЗМІ численні воєнні злочини, вчинені російськими окупантами, зокрема, вбивства та катування мирних мешканців, зґвалтування, мародерства, руйнування житлової та соціальної інфраструктури тощо. За таких обставин, виходячи з принципу справедливості, суди зобов'язані більш вибірково підходити до питань призначення покарання, за потреби – обираючи його у розмірах, наближених до максимальної межі.

Виникає питання, чи такий «ліберальний» підхід суди демонструють виключно у відношенні до осіб-колаборантів, чи зазначене є складовою більш загальної та небезпечної тенденції покарання за увесь масив злочинів проти основ національної безпеки України? Суміжну паралель демонструють дані, наведені В. С. Батиргареевою кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії РФ та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України. Щодо майже дев'яти із десяти осіб (87,5%) застосовується звільнення від відбування призначеного покарання з випробуванням. Поблажливе ставлення до винних осіб пояснюється, як правило, їх щирим каяттям у вчиненому та сприянням правоохоронним органам під час розслідування ними правопорушення. Дослідниця обґрунтовано припускає, що подібна посткримінальна поведінка є лише зовнішнім виразом прийняття «правил гри», пристосуванням до несприятливих умов, у яких опинилася людина у зв'язку із проведенням щодо неї розслідування та

⁷⁶ Р.Ш. Бабанли. *Призначення покарання в Україні...*, *op. cit.*, С. 425.

судового розгляду. Адже ідеологія людини, її погляди, настрої не так легко й швидко піддаються зміні. Тому подібна лінія поведінки є нічим іншим, як бажанням зменшити обсяг кримінальної репресії щодо себе⁷⁷. Відповідь на поставлене нами питання забезпечить у перспективі лише комплексна кримінально-правова та кримінологічна характеристика злочинності проти держави.

Кримінологічна інформація про особистість колаборанта, його соціально-демографічні, морально-психологічні та кримінально-правові риси матиме безпосередній ефект як у ході подальшого законодавчого удосконалення норми ст. 111-1 КК, так і розробці ефективних заходів загального та спеціального запобігання даному виду кримінальних правопорушень. Узагальнення статистичних даних органів кримінальної юстиції дало можливість запропонувати наступний кримінологічний портрет особистості колаборанта: здебільшого це особа чоловічої статі, віком від 29 до 54 років, достатньо високого ступеня освіченості – з вищою та фаховою передвищою освітою; є працездатною, але не залучена до трудової діяльності чи перебуває на пенсії; поділяє антинаціональні ідеологічно-політичні уподобання, несприйняття законної української влади та схвалення політики країни агресора; несудима та демонструє одноосібний характер протиправної поведінки.

---

⁷⁷ В.С. Батиргарєєва. *До кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії РФ та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України*. Інформація і право. 2022. №4(43). С. 43.

ПАВЕЛ ШАБЛОВСЬКИЙ¹

ПРОТИДІЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ (СПІВПРАЦІ З ВОРОГОМ) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ – ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД

Конвенційний збройний напад Російської Федерації на Україну є першим повномасштабним збройним конфліктом в Європі з часів Другої світової війни. Разом з трагедією війни в Україні повернулися проблеми співпраці між громадянами держави, на яку напали, і представниками держави-нападника, які в останні десятиліття залишалися лише теоретичними проблемами. Відтак, у нижченаведеному тексті я спробую синтетичним методом представити питання протидії колаборації з представниками держави-окупанта на основі польського досвіду 1939–1945 рр. на території, окупованій Третім Рейхом.

Республіка Польща у 1939 році була територіально великою державою, яка займала майже 390 тис. км² і налічувала близько 35 млн громадян. Слід додати, що РП була багатонаціональною державою, де поляки становили майже 70 % від загальної кількості населення. Передусім на східних і південно-східних територіях переважало населення українського та русинського походження, натомість у містах проживала велика кількість єврейського населення².

---

¹ **Павел Шабловський** – асистент Інституту правових наук Академії правосуддя у Варшаві. Закінчив історію та право. У своїх дослідженнях займається питаннями в галузі історії права та історії правосуддя. Номер ORCID: 0000-0002-2206-6815

² Республіка Польща у міжвоєнний період потерпала від величезних внутрішніх проблем, пов'язаних зі спробою колонізації східних земель. Озираючись назад, ми знаємо, що застосовані репресивні заходи не принесли очікуваних результатів щодо колонізації мешканців східних воєводств РП, і можна навіть припустити, що вони мали протилежний ефект. У контексті колаборації це важливо, оскільки в РП існувала велика група громадян, які не визнавали державу своєю, а отже, не бачили необхідності підтримувати цю державу у воєнній ситуації. Крім того, з мемуарної

Оборонна війна 1939 року, яка тривала кілька тижнів, закінчилася поразкою польської армії. В результаті нападу Третього Рейху і наступної атаки армії СРСР польська держава була зруйнована. Президент разом з урядом і військовим командуванням виїхали до Румунії. Завдяки відповідним положенням чинної на той час конституції вдалося зберегти спадкоємність найважливіших державних посад³ і створити у Франції Уряд Польщі у вигнанні. До кінця війни цей уряд залишався політичним представництвом польської держави з міжнародним визнанням найважливішими державами антигітлерівської коаліції⁴.

Після закінчення військових дій у 1939 році територія польської держави була поділена між Гітлерівською Німеччиною та СРСР⁵. Польща була розділена на дві частини вздовж лінії річок Піса, Нарва, Буг і Сян. Східна територія площею 202 тис. км² з населенням 13 млн 400 тис. осіб була приєднана безпосередньо до СРСР і поділена між окремими радянськими республіками, за винятком частини Віленського воєводства з містом Вільнюс, яку радянська влада передала Литві. Тоді як окупована Німеччиною територія площею 186 тис. км² з населенням 21 млн 800 тис. осіб

літератури відомі випадки з вересневої кампанії, що описують протистояння мешканців східних теренів РП солдатам Війська Польського. Незаперечним є також той факт, що деякі громадяни РП після 17 вересня 1939 року вітали солдатів СРСР як визволителів, споруджуючи на їхню честь спеціальні привітальні брами.

³ Відповідно до ст. 24 Конституції від 23 квітня 1935 р. (Законодавчий вісник, 1935 р., № 30, поз. 227) у разі війни строк повноважень президента Республіки Польща продовжувався до закінчення трьох місяців від укладення миру; президент РП повинен тоді окремим указом, опублікованим в офіційному друкованому виданні, призначити свого наступника у випадку, якщо посада стане вакантною до укладення миру. Цим шляхом скористався президент Ігнацій Мосьцицький і передав свій пост Владиславу Рачкевичу. Рачкевич, користуючись своїм правом призначати і звільняти прем'єр-міністра, 30 вересня 1939 року призначив прем'єр-міністром генерала Владислава Сікорського, який перебував вже у Франції.

⁴ Після нападу Третього Рейху на СРСР у 1941 році дипломатичні відносини між польським урядом та СРСР були нормалізовані. Проте вже в 1943 році дипломатичні відносини були розірвані після того, як німецька влада оприлюднила інформацію про те, що в Катині були знайдені масові поховання польських офіцерів. До кінця війни СРСР не визнавав на міжнародній арені Уряд Польщі у вигнанні.

⁵ 23 серпня 1939 року в Москві було укладено угоду про ненапад між Третім Рейхом і Союзом Радянських Соціалістичних Республік, відому в літературі як Пакт Молотова-Ріббентропа. Підписаний у Москві документ також містив таємний протокол про поділ польських земель у разі початку війни. Однак остаточний поділ земель був здійснений на основі договору про дружбу і кордон між Третім Рейхом і Радянським Союзом від 28 вересня 1939 року.

була розділена на дві частини⁶. Територія площею близько 90 тис. км² була включена безпосередньо до складу Третього Рейху за указом канцлера Гітлерівської Німеччини⁷. На решті території, що залишилася під німецьким контролем, а це близько 96 тис. км², було створено Генерал-губернаторство⁸. Ситуація змінилася в другій половині 1941 р., коли Німецький Рейх напав на СРСР⁹.

Ще у вересні 1939 року в середовищі вищого офіцерського складу Війська Польського було прийнято рішення про необхідність продовження опору німецькій та радянській окупації. 27 вересня 1939 року була створена організація Служба перемози Польщі [*Służba Zwycięstwu Polski*], яка згодом була перетворена на Союз збройної боротьби [*Związek Walki Zbrojnej*]. СЗБ [*ZWZ*] було створено безпосередньо за наказом Верховного Головнокомандувача Війська Польського¹⁰. Заснування цих організацій стало початком створення так званої Польської підпільної держави, тобто конспіративних військово-адміністративних структур, які спільно з Урядом Польщі у вигнанні мали виконувати різні громадські завдання, спрямовані на боротьбу з окупаційними силами, в тому числі пов'язані з протидією колабораціонізму.

⁶ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy przy komendzie głównej ZWZ w Warszawie (sierpień 1940–listopad 1941)*, Warszawa 2016, s. 22.

⁷ До складу Рейху увійшли Померанія, Великопольща, Сілезія, західна частина Лодзинського воєводства, північна частина Мазовецького воєводства і Сувальський край. За оцінками, на території, приєднаний до Третього Рейху, проживало близько 10 млн осіб, 600 тис. з яких декларувало, що вони німці за національністю.

⁸ Генерал-губернаторство (нім. *Generalgouvernement (GG)*) – адміністративна одиниця, створена 26.10.1939 р. указом канцлера Гітлерівської Німеччини від 12.10.1939 р. з окупованих польських територій, які не були включені до складу Третього Рейху. Вона охоплювала територію площею приблизно 96 тис. км², на якій проживало близько 11 млн 200 тис. мешканців. Цю територію очолював призначений генерал-губернатор Ганс Франк, резиденція губернатора була розташована у Вавельському замку. Спочатку генерал-губернаторство було поділено на 5 так званих дистриктів: дистрикт Краків, дистрикт Радом, дистрикт Люблін і дистрикт Варшава. У серпні 1941 року було утворено дистрикт Галичина.

⁹ Після того, як німці окупували всю територію Польщі станом на 31 серпня 1939 р., Генерал-губернаторство було розширено шляхом включення території колишніх Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств. Так званий округ Білосток було включено до складу Східної Пруссії, а на північно-східних і східних територіях було створено Райхскомісаріат Остланд і Райхскомісаріат Україна відповідно.

¹⁰ T. Pełczyński (red.), *Instrukcja gen. K. Sosnkowskiego dla płk. S. Roweckiego z dnia 4 grudnia 1939 r.*, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939 – czerwiec 1941”, Wrocław i in. 1990, s. 10.

Після закінчення воєнних дій у 1939 р. німці почали формувати власну адміністрацію на окупованих територіях. Вже 1 вересня 1939 р. головнокомандувач Сухопутними військами вермахту генерал-фельдмаршал Вальтер фон Браухіч видав прокламацію до населення Польщі, в якій зазначалося: «На територіях, окупованих німецькими військами, виконавча влада перейшла до головнокомандувачів окремих армій. Їх накази і розпорядження всіх німецьких військових властей повинні неухильно виконуватися. Збройні сили не вбачають у цивільному населенні свого ворога; буде дотримано всіх положень міжнародного права. Економічне життя країни та адміністрація продовжують функціонувати або будуть реорганізовані. Припинення праці заборонено, пасивний опір і саботаж будь-якого роду будуть розглядатися як ворожа діяльність, спрямована проти німецьких збройних сил, і з нею будуть боротися всіма можливими засобами. Кожен повинен виконувати накази, віддані в інтересах як кожного окремо, так і широкого загалу»¹¹. Німці очікували, що польські громадяни будуть підкорятися наказам німецької військової влади. З відмовою від співпраці слід було боротися всіма засобами, що потрібно було розуміти так – німці декларували, що будуть застосовувати силу, в тому числі вбивати осіб, які не підкорятимуться їхнім наказам і виданим розпорядженням. Коли в жовтні 1939 р. було створено Генерал-губернаторство, Ганс Франк, який очолив цю структуру, видаючи прокламацію, заявляв, що повсякденне життя буде проходити відповідно до чинних соціальних норм. Однак він застеріг, що польські громадяни повинні виконувати загальний обов'язок праці на користь Німецької імперії¹².

Незважаючи на ці декларації, німці проводили безжальну політику терору з перших днів війни. Навіть під час воєнних дій німецька авіація масово обстрілювала колони цивільних біженців. На польських теренах, включених до складу Третього Рейху, до кінця 1939 р. було вбито близько 40 тис. представників польської еліти¹³, а майже мільйон осіб було примусово переселено до Генеральної губернії. Політика терору була поширеною і була організована таким чином, що могла стосуватися не лише тих, хто був залучений до підпільної роботи, але й абсолютно випадкових осіб. Такі

¹¹ Z. Polubiec (red.), *Okupacja i Ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, tom I, „1939-1942”, Warszawa 1972, s. 99.

¹² *Proklamacja Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 26 października 1939 r.*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 282 z dn. 26 października 1939 r.

¹³ Найбільші масові страти німці здійснили в Померанії в П'яницьких лісах. Масові вбивства почалися ще в жовтні 1939 р. і тривали до весни 1940 р. За різними оцінками, там було вбито від 12 до 60 тис. осіб.

дії були спрямовані на залякування польського суспільства і примушення його до підпорядкування німецькій владі.

Кожна воєнна ситуація спричиняє зміну у людській ментальності. Людина призвичаюється до трагічних подій, змиряється зі смертю. Виявляються також приховані в людях негативні аспекти. Після поразки Війська Польського восени 1939 р. ситуація не була іншою. Суспільство було ослаблене поразкою в оборонній війні. Економічна ситуація в Генерал-губернаторстві була дуже складною. Не вистачало продуктів харчування, ціни в магазинах були непропорційними до доходів населення, розпочався голод. Звичним явищем стали розбійні напади, зросла злочинність. Все це сприяло розквіту колабораціоністської діяльності в польському суспільстві. Організованої співпраці поляків з німецькими окупантами, як у Норвегії чи Франції, не було. Однак не можна заперечувати, що окремі особи з різних причин і мотивів приймали рішення співпрацювати з окупантами у прихованій формі, стаючи агентами гестапо або відкрито підтримуючи окупаційну владу.

Боротьба з проявами колабораціонізму була одним із важливих завдань конспіраційної системи правосуддя, організація якої розпочалася вже пізньої осені 1939 року. У конспіративних умовах розбудова підпільної системи правосуддя була дуже складним завданням. Необхідно було забезпечити персонал з відповідною юридичною освітою і практичним досвідом, який водночас був би гарантією неупередженості і впевненості в тому, що вся справа буде збережена в таємниці. Необхідно було також забезпечити бодай мінімальною мірою процесуальні гарантії для особи обвинуваченого, щоб підпільний суд не став лише машиною для засудження людей. Також необхідно було забезпечити відповідні приміщення для організації таємних слухань.

Однак спочатку потрібно було створити формальну основу для діяльності підпільної судової системи. Вимоги правової держави до 1 вересня 1939 р. щодо організації і системи судочинства, а також процесуальних питань було неможливо реалізувати в умовах окупації. Тому для підпільної системи правосуддя необхідно було створити нові форми діяльності.

Вже в січні 1940 року від керівництва СЗБ до Уряду Польщі у вигнанні надійшла ініціатива про створення на окупованих територіях каптурових

судів¹⁴. У квітні 1940 р. Комітет міністрів у справах країни прийняв постанову¹⁵ про створення каптурових судів¹⁶ у Польщі. Згідно з положеннями постанови, каптурові суди мали право виносити смертні вироки особам, які переслідували польських громадян, зрадникам і провокаторам¹⁷. Ідея полягала в тому, щоб створити два каптурові суди, один військовий, підпорядкований СЗБ, а другий – підпорядкований Урядовій делегації для Польщі¹⁸ для осіб, які не були членами підпілля. Каптурові суди СЗБ почали діяти ще в 1940 році, тоді як суди при Урядовій делегації – лише наприкінці 1942 р. або на початку 1943 р.¹⁹, але вже як Цивільний спеціальний суд.

У травні 1940 р. був підготовлений *Кодекс каптурових судів СЗБ*²⁰, який визначав процесуальні правила функціонування цих судів. Згідно з положеннями Кодексу, до складу каптурового суду мали входити прокурор, слідчий суддя і Суд, який виносить вирок. Суд, який виносить вирок, складався з трьох осіб. Його очолював відповідний командувач СЗБ²¹, а доповнювали два постійні члени, один з яких мав бути

¹⁴ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej: wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II Wojny Światowej*, Warszawa 2011, s. 42.

¹⁵ *Uchwała Komitetu dla spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r. w sprawie sądów kapturowych w Kraju*, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 220.

¹⁶ Назва «каптуровий суд» пов'язана з судами, до компетенції яких належали справи шляхти і які створювались у XIV ст. в період безкоролів'я. Судді повинні були носити чорні капюшони (пол. kaptury) на знак жалоби за померлим монархом. Ці суди проіснували до середини XVIII століття. Див. B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 45.

¹⁷ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 44; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 200.

¹⁸ Урядова делегація для Польщі – підпільний орган Уряду Польщі у вигнанні, створений у 1940 році, завданням якого була організація цивільної адміністрації і підготовка умов для повернення уряду до влади після закінчення воєнних дій. Його очолював Урядовий делегат для Польщі.

¹⁹ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” R.119, nr 4, 2012, s. 714–715.

²⁰ *Kodeks sądów kapturowych Z.W.Z.*, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 229–233.

²¹ Союз збройної боротьби мав розгалужену територіальну структуру, яка з часом також зазнавала модифікацій. Спочатку існувало Головне командування в еміграції, оскільки першим командувачем СЗБ був генерал Казімеж Соснковський, який виконував цю функцію, перебуваючи у Франції. Головному командуванню підпорядковувалося командування на окупованих територіях (Німеччиною і СРСР). Кожне з цих командувань було поділено на окремі обшари, а ті – на округи.

професійним суддею або, в окремому випадку, адвокатом чи іншою особою з юридичною освітою. Передбачалося, що функцію прокурора зможе виконувати прокурор або військовий суддя, а роль слідчого судді та адвоката зможуть виконувати особи, які мають юридичну освіту. Крім того, кожна особа, яка входила до складу каптурового суду, повинна була бути членом СЗБ²².

Процедура виглядала так, що за наказом відповідного командувача СЗБ слідчий суддя починав розслідування конкретної справи. Розслідування мало бути швидким і таємним. Зібрані матеріали передавалися прокурору, який повертав їх на доопрацювання або приймав рішення про складання обвинувального акту і передачу справи на розгляд голові каптурового суду. Голова негайно скликав слухання. На слухання також могли бути викликані свідки і, за виняткових обставин, обвинувачений. На слуханні суддя-доповідач представляв зібрані матеріали справи. Після допиту свідків і представлення доказів слово мали прокурор і адвокат або обвинувачений. Після завершення слухання судді збиралися на нараду, під час якої обговорювалася справа. На нараді відбувалося голосування, але тільки щодо вини обвинуваченого. Обвинуваченого могли визнати винним і засудити до смертної кари, а могли виправдати. Суд не міг ухвалити іншого рішення. Ось чому у Кодексі каптурових судів зазначалося, що «обвинувальний вирок слід виносити з великою обережністю і лише на підставі безсумнівних фактів і доказів». Обвинувальний вирок не підлягав оскарженню. Він підлягав лише затвердженню уповноваженим Урядовим делегатом. Лише після затвердження голова суду давав розпорядження про виконання вироку. Виконавцями вироків були спеціально вибрані для цього члени СЗБ²³.

Цікаво, що разом з Кодексом каптурових судів СЗБ був виданий документ під назвою «Матеріальні положення»²⁴. Документ містив визначення

Наприкінці червня 1940 р. було створено Головне командування СЗБ в Польщі, а Головнокомандувачем СЗБ став генерал Стефан Ровецький, який до цього часу був командувачем на території, окупованій Німеччиною. На той час структурний поділ на командування на окупованих територіях перестав мати будь-яке значення, див. B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 39.

²² *Kodeks sądów kapturowych Z.W.Z.*, pkt. 4-6, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 229–233.

²³ *Kodeks Sądów Kapturowych Z.W.Z.*, pkt. 7–13, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 230–232.

²⁴ *Przepisy materialne*, patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 233–234.

злочинів зради²⁵, шпигунства²⁶, провокації²⁷, доносу²⁸, нелюдського переслідування і заподіяння кривди польському народу²⁹. За всі ці злочини передбачалася смертна кара.

Обвинувальні вирокі каптурового суду підлягали затвердженню уповноваженим Урядовим делегатом. Затверджений вирок ставав остаточним і набував юридичної сили, після чого головуючий суддя усно наказував виконати вирок. Кодекс каптурових судів не вказував детально, як саме мав виконуватися вирок, залишаючи виконавчу групу в цьому відношенні вільною у своїх діях³⁰.

Обвинуваченому, якщо він не брав участі в судовому слуханні, не зачитувався ні обвинувальний вирок, ні його обґрунтування. Найчастіше сам вирок також не публікувався, але були випадки, коли в підпільній пресі публікувалася інформація про виконання смертного вироку щодо конкретної особи. Зазвичай вирок виконувався шляхом розстрілу, але відомі поодинокі випадки страти шляхом повішення або вбивства кинджалом. Існує думка, що перед виконанням вироку виконавець промовляв слова: «Іменем Республіки Польща...». Але є також свідчення людей з підрозділів з виконання вироків про те, що вирок виконували зненацька, не звертаючись до засудженого. Для виконання вироків були делеговані спеціальні підрозділи³¹.

²⁵ Злочин зради вчиняє громадянин Польщі, який розкриває іншій особі таємницю організації СЗБ або таємницю Польщі, що стосується оборони держави або її Збройних Сил, див. *Przepisy materialne...*, s. 233.

²⁶ Злочин шпигунства вчиняє той, хто надає уряду іноземної держави інформацію, новини, документи або інші предмети, пов'язані з існуванням або діяльністю організації СЗБ, збройних сил Польщі, організацій і справ польських товариств, об'єднань, установ і органів влади, які можуть бути корисними іноземній державі проти СЗБ, держави або польського народу, див. *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 233.

²⁷ Злочин провокації вчиняє той, хто за погодженням з владою іноземної держави або з власної ініціативи, без наказу польської організації, переконує, спонукає або підбурює до дій або діяльності, спрямованих проти іноземної держави, з метою їх розкриття, див. *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

²⁸ Злочин доносу вчиняє громадянин Польщі, який перед урядом іноземної держави звинувачує або розпочинає переслідування за діяння, спрямовані проти іноземної держави, див. *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

²⁹ Той, хто в нелюдський спосіб, який суперечить нормальному почуттю справедливості, переслідує або завдає кривди польському населенню дією чи наказом, вчиняє злочин нелюдського переслідування і заподіяння кривди польському народу, див. *Przepisy materialne...*, op. cit., s. 234.

³⁰ *Kodeks Sądów Kapturowych Z.W.Z.*, pkt. 13 patrz. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 232.

³¹ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 84–85.

Відомі також випадки ліквідації польських громадян підпільними підрозділами, яким не передувало розгляд у підпільному суді³². Відповідно до вказівок Головнокомандувача СЗБ, можна було ліквідувати особу, яка становила пряму загрозу для організації, і зволікання з ліквідацією могло призвести до негативних наслідків. Саме на умовах такого спеціального режиму було ймовірно застрелено 7 березня 1941 р. Іго Сима. Сим був актором, який після переможної для Третього Рейху кампанії 1939 року розпочав масштабну співпрацю з окупаційною владою. Він став директором «Theater der Stadt Warschau» і керував кінотеатром «Гельголанд». Він вербував польських акторів для участі в німецьких пропагандистських фільмах і консультував окупаційну владу щодо культурних заходів. Сим підозрювався у співпраці з німецькою розвідкою ще до 1939 року, у лютому 1941 року було встановлено, що він був агентом гестапо. Запланований від'їзд Сима до Берліна прискорив необхідність його ліквідації. Він був убитий у своїй квартирі на вулиці Мазовецькій у Варшаві. Смерть Іго Сима спричинила жорстокі репресії з боку окупаційної влади. Протягом наступних днів було заарештовано декілька десятків акторів, підозрюваних у причетності до змови, у відповідь було розстріляно 21 особу³³. Військове керівництво в Лондоні відреагувало на цю ситуацію. Генерал Соснковський у депеші до генерала Ровецького писав: «а) військова організація здійснює терористичну операцію за власною ініціативою лише з метою самооборони, б) смертні вироки, винесені каптуровими судами Союзу, підлягають затвердженню Урядовим делегатом, в) загальна терористична акція, що виходить за рамки необхідного захисту Союзу, може бути санкціонована тільки Урядовим делегатом і повинна здійснюватися в суворій відповідності з його вказівками, г) Урядовий делегат і командувач військової організації в країні погоджують доцільність терористичної операції, при цьому вони завжди зобов'язані розглядати, чи не краще було б відмовитися від таких терористичних актів, як вбивство Іго Сима, з огляду на жертви, які вони тягнуть за собою. «Диким» терористичним операціям необхідно запобігати»³⁴.

³² У своєму рапорті генералу Соснковському в березні 1940 р. генерал Ровецький, посилаючись на пропозицію про створення каптурових судів, висловив свої зауваження щодо занадто централізованої структури. Водночас він поінформував свого очільника про те, що з грудня СПП/СЗБ проводила ліквідаційні операції проти осіб, підозрюваних у шпигунстві, див. *Meldunek gen. Roweckiego do gen. Sosnkowskiego z dnia 7 marca 1940 r., Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939...”, op. cit., s. 152–153.

³³ B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 43.

³⁴ Depesza z 21.03.1941 r. gen. K. Sosnkowskiego, cyt. za B. Szyrowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 43.

У другій половині 1941 року можна було спостерігати значне погіршення морального рівня польського суспільства. На це вплинули терор, обмежений доступ до основних товарів, у тому числі продуктів харчування, а також військові успіхи Третього Рейху. Восени 1941 року Німеччина перебувала на вершині своєї військової могутності, контролюючи більшу частину континентальної Європи і загрожуючи СРСР. У листопаді 1941 року головнокомандувач СЗБ генерал Ровецький у донесенні Головнокомандувачу просив внести корективи в діяльність підпільних судів. Ровецький розглядав необхідність змін у судовій системі як відповідь на зміни в суспільних настроях. Він писав: «До необхідності зміни статуту каптурових судів мене підштовхнув як досвід нашої дворічної діяльності в умовах окупації, так і спостереження, зроблені на тлі падіння морального рівня в суспільстві, спричиненого винищувальною політикою окупанта і поглибленням бідності широких верств населення». [...] На цьому ґрунті почала поширюватися злочинність, особливо загальнокримінальні злочини, набули розмаху доноси, почастишали випадки злочинної співпраці окремих підрозділів з окупаційною владою. [...] Такий стан речей не міг не вплинути певною мірою і на власні ряди. [...] З метою запобігання і боротьби зі злочинністю серед військовослужбовців, забезпечення безпеки наших дій та утримання системи покарань на належному рівні, я прийняв рішення про внесення необхідних змін до статуту каптурових судів»³⁵.

Однією з основних змін стало питання назви підпільного суду. Керівництво СЗБ вважало, що назва «каптуровий суд», незважаючи на історичну прив'язку до судів, що розглядали справи шляхти, несе в собі насамперед негативну конотацію як суд, що використовувався виключно для винесення обвинувальних вироків. Тоді ж змінилася і компетенція судів. Каптурові суди могли лише встановити вину, засудивши до смертної кари, або виправдати обвинуваченого. Натомість Військові спеціальні суди отримали можливість розглядати справи, в яких, на думку суду, смертна кара не повинна бути винесена, але суспільна шкідливість такої поведінки була настільки значною, що після закінчення війни ці особи мали бути притягнуті до кримінальної відповідальності³⁶.

³⁵ T. Pełczyński (red.), *Meldunek nr 88 gen. Roweckiego do Naczelnego Wodza gen. Sikorskiego z dnia 20 listopada 1941 r., Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945*, tom 2, „Czerwiec 1941–kwiecień 1943”, Wrocław i in. 1990, s. 149–150.

³⁶ L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 46–47.

Теоретично, реорганізація підпільних судів і затвердження статуту Військових спеціальних судів відбулося 14 лютого 1942 року. На практиці, однак, нові положення вже застосовувалися раніше. Згідно з висновками Б. Шипровського, вже у вересні 1941 р. каптуровий суд при Головному командуванні СЗБ виносив рішення на підставі тоді ще незатвердженого статуту Військових спеціальних судів³⁷.

Підпільна загальна система кримінального правосуддя не була створена так само ефективно, як військова. За деякими оцінками, лише на початку 1943 року було створено Цивільний спеціальний суд. У літературі на цю тему існує теза, що однією з причин такого зволікання був спротив деяких цивільних юристів, залучених до діяльності Польської підпільної держави, які не погоджувалися з концепцією функціонування суду, уповноваженого виносити смертні вироки, який водночас не був зобов'язаний допитувати обвинуваченого³⁸.

Саме тоді ж, на початку 1943 року, почалося створення Судових комітетів цивільної боротьби³⁹, які підпорядковувалися Управлінню цивільної боротьби. Вони були створені для розгляду правопорушень і проступків, скоєних польськими громадянами. Згідно з положеннями Регламенту Судових комітетів: «Метою діяльності Комітету є усунення шкідливих симптомів громадського життя в умовах окупації шляхом законного засудження дій окремих осіб і груп, несумісних з сутністю держави і польської нації, а також з національною гідністю»⁴⁰. Можна припустити, що до юрисдикції Комітету належали всі правопорушення і злочини, які не підпадали під компетенцію підпільного правосуддя. Комітети виносили вирок у складі щонайменше трьох суддів, але в засіданні Комітету також брав участь речник Управління цивільної боротьби, який виступав у ролі прокурора. Ці Комітети могли виносити вирок про покарання у вигляді зауваження, догани або зганьблення. У 1944 році до каталогу покарань додалися також шмагання батоном і заподіяння шкоди майну. Фізичне покарання застосовувалося до осіб, які не реагували на інші покарання і, що важливо, не могло призвести до тривалого розладу здоров'я або смерті. Варто навести уривок з тексту В. Грабовського, який вказав, які настанови застосовувалися до різних видів покарань: «Зауваження застосовувалось у випадках легших правопорушень, які можна було вважати вчиненими з необережності. Догана виносилася за

³⁷ B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 55.

³⁸ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s.714–715.

³⁹ Згодом ці органи були перейменовані на Судові комітети підпільної боротьби.

⁴⁰ *Regulamin Komisji Sądzących*, L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 206.

незначні діяння, які, однак, становили умисне і серйозне правопорушення. Ганьба оголошувалася у випадку серйозних правопорушень, що суперечили державним і національним інтересам Польщі»⁴¹.

Підкреслюється, що Комітети мали на меті засудити тих, хто своєю поведінкою не демонстрував громадянську позицію та опозиційність до окупаційної влади. Діяльність Комітету мала здебільшого символічний або попереджувальний характер і не передбачала застосування реально суворих покарань. Однак функціонування Комітету було необхідним для підтримки відповідного морального духу суспільства, яке в умовах війни, що тривала майже 4 роки, боролася з труднощами окупації і драматичною економічною ситуацією в країні⁴².

Наприкінці 1940 року в структурі СЗБ було створено Управління цивільної боротьби, яке мало на меті організацію і ведення громадянського опору проти окупаційних сил. Головною метою УЦБ було заохочення польських громадян до саботажної діяльності без використання зброї проти окупаційних сил, пасивного опору наказам німецької влади, бойкоту розважальних закладів або німецької польськомовної роботи. Через діяльність УЦБ Уряд Польщі у вигнанні хотів заохотити поляків до активної участі в опорі окупаційним силам і підняти моральний дух суспільства.

У 1941 році в підпіллі був створений документ під назвою «Кодекс громадянської моралі»⁴³. Кодекс був розроблений у Департаменті юстиції Урядової делегації⁴⁴. Він містив опис 25 діянь, які засуджувалися польським суспільством. Як писали самі автори Кодексу у своєму коментарі до нього: «Завданням Кодексу є стримування процесу відхилення суспільства від певних правових норм, порушення яких є злочином у строгому розумінні цього слова, з одного боку, і від певних етичних норм, з іншого, які в часи боротьби повинні стосуватися кожного поляка. Таким чином, йдеться про встановлення правових та етичних кордонів, які поляк не повинен переступати. З цих причин Кодекс працює, так би мовити, у двох площинах: правовій та етичній. Слід зазначити, що правова площина є ширшою, ніж та, що була передбачена чинним законодавством»⁴⁵.

⁴¹ W. Grabowski, *Podziemny rząd – Delegatura Rządu RP na Kraj – Walka Cywilna PPP*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2015, nr 22/1 (49), s. 155; W. Grabowski, *Sądy Kapturowe Delegatury Rządu na Kraj. Przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Poznań 2007, t. 59, z. 2, s. 257–267.

⁴² P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s. 715.

⁴³ Текст Кодексу міститься у Доповненні.

⁴⁴ B. Szyprowski, *Sąd kapturowy...*, op. cit., s. 31.

⁴⁵ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1988, s. 432.

Кодекс складався з чотирьох розділів. Перший розділ містив злочини, такі як державна зрада і зрада польського народу, за які загрожувала смертна кара⁴⁶. У другому розділі вказані злочини проти приналежності до польського народу. Ці діяння вже не каралися смертною карою, але суд міг призначити покарання у вигляді позбавлення публічних або громадянських прав, а також позбавити права займатися певною професійною діяльністю. Третій розділ стосувався злочинів, пов'язаних з порушенням громадянської моралі. Четвертий розділ, натомість, містив положення про злочини проти громадянської гідності, вчинення яких каралося покараннями, пов'язаними з втратою громадянської честі, такими як зганьблення, публічне засудження, соціальний бойкот. Інформація про ці покарання мала публікуватися у підпільній пресі.

У 1942 році на сторінках «Інформаційного бюлетеня» були опубліковані «10 заповідей цивільної боротьби»⁴⁷. Цей Декалог містив вказівки щодо того, як польський громадянин повинен поводитися в умовах окупації. Перш за все, кожен повинен був пам'ятати, що боротьба проти німців ще не закінчена, тому її слід продовжувати навіть в окупованій країні у формі цивільної боротьби, яку повинен вести кожен, незважаючи на можливу приналежність до підпільних структур. Також важливим питанням було реагування на ситуації, коли хтось порушував правила опору окупантові. Тоді потрібно було спробувати «навернути» таку людину до належної поведінки. Якщо це не спрацьовувало, про цей факт потрібно було повідомити підпільним органам.

Текст закінчується закликком: «Поляки! Ступінь дотримання вищезазначених правил і наказів буде іспитом для наших громадянських цінностей перед майбутніми поколіннями. Пам'ятайте, що в дні свободи ми всі повинні будемо дати пояснення щодо нашої теперішньої позиції і наших вчинків»⁴⁸.

Резюме

Німецька окупація польських земель у Другій світовій війні принесла величезне соціальне спустошення. Трагедія війни спричинила вияв найнегативніших рис людських характерів. Протягом усієї окупації керівництво Польської підпільної держави намаглося у своїй діяльності мобілізувати

⁴⁶ P. Majewski, *Z frontu walki cywilnej...*, op. cit., s.717-718.

⁴⁷ *Biuletyn Informacyjny*, nr 18 z 7 maja 1942 r.

⁴⁸ *Biuletyn Informacyjny...*, op. cit.

суспільство до протистояння окупанту. Незважаючи на ці зусилля, траплялися випадки, коли люди вирішували співпрацювати з ворогом.

Питання співпраці з окупаційною владою були дуже складними і могли мати різне походження. Тому підпільна влада створила таємну систему правосуддя, яка функціонувала практично протягом всього періоду окупації. Спочатку це були каптурові суди СЗБ, які мали право виносити смертні вироки. Згодом каптурові суди були перетворені на Військові спеціальні суди, а також були створені Цивільні спеціальні суди. Ці органи мали право виносити смертні вироки, але могли також, після збору матеріалів, відкласти винесення обвинувального вироку до закінчення війни у випадках, коли смертна кара була б неспівмірною з діяннями цієї особи. У рамках цивільного правосуддя також були створені Судові комітети цивільної боротьби, пізніше перетворені на Судові комітети підпільної боротьби, які також виносили вироки у справах, пов'язаних зі співпрацею з окупантами. Зазвичай це були справи про незначну провину, часто пов'язані з питаннями моралі і добропристойності. Ці комітети могли виносити обвинувальні вироки, що передбачали зауваження, догану, зганьблення, а з часом і тілесне покарання у вигляді шмагання батогами.

У структурах Польської підпільної держави також було підготовлено щонайменше кілька різних документів, які мали на меті допомогти і заохотити до належної поведінки під час повсякденної окупації – Кодекс громадянської моралі або 10 заповідей цивільної боротьби. Одне з таких правил поведінки, яке не стосувалося питання шпигунства чи зради, але було дуже важливим з точки зору належної громадянської поведінки в умовах окупації, – не вступати в інтимні чи соціальні стосунки з представниками окупаційної влади.

Зрештою, всі ці дії, здається, мали бажаний ефект, і польське суспільство, незважаючи на тривалу і дуже важку окупацію, не зважилося масово на колабораціонізм або, принаймні, на прийняття нового режиму. Хоча очевидно, що на цей факт додатково вплинуло багато інших чинників, які неможливо висвітлити в короткому тексті.

СЕРГІЙ АДАМОВИЧ¹

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ УКРАЇНЦІВ З ПОЗИЦІЇ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ В ХХ І НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Російська імперська влада, незважаючи на те – презентувала вона російську монархію, більшовицьку диктатуру чи путінську державу на базі нормативно-правових актів або маскуючись під міфологемами створення єдиного «советського» народу, знищувала українську націю. Відповідно достатньо було української національної самоідентифікації для звинувачення особи у співпраці з ворогом. Згідно цієї концепції російська влада в ХХ – на початку ХХІ ст. планомірно і послідовно знищувала осередки української культури, політичні структури, яскраві особистості, які продукували та були виразниками української національної ідеї.

Греко-католицький клір і українські еліти як політично неблагонадійні під час російської окупації Східної Галичини 1914-1917 рр.

Землі Східної Галичини з початком Першої світової війни стали територією запеклих боїв і репресивних заходів російської окупаційної влади.

---

¹ **Сергій Адамович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Дослідник історії Першої світової війни, національно-визвольної боротьби українців проти радянського карально-репресивного політичного режиму в 40-50-х роках ХХ століття, становлення Української державності в кінці ХХ на початку ХХІ століть, воєнних злочинів росіян в російсько-українській війні 2014-2023 рр. Є автором 216 наукових праць, з них 7 одноосібних монографій, 81 наукова стаття у фахових виданнях та 137 тез доповідей на конференціях. ORCID: <http://0000-0003-4236-741X>

Український історик і державний діяч М.Грушевський порівнював цей період в історії Східної Галичини і Буковини з «Руїною» другої половини XVII ст.²

Росіянам у їх анексійній політиці допомагали створені напередодні Першої світової війни за фінансової підтримки російських спецслужб москвофільські організації, які відстоювали спорідненість мешканців західної України з російським народом. Лише репресивна політика російського окупаційного режиму в Східній Галичині в 1914 – 1917 рр. щодо місцевого населення та військові злочини російської армії показали цивілізаційну і етнічну інакшість росіян.

Дослідники діяльності окупаційної адміністрації в Східній Галичині у період Першої світової війни одноставні, що дії російської влади, окрім забезпечення потреб військових структур та збереження соціально-економічної та політичної стабільності, були спрямовані на анексію Східної Галичини через репресії щодо українського греко-католицького святенництва, громадських структур та освіти задля інтеграції регіону до складу Російської імперії³.

Зазначимо, що уже в результаті Галицької битви влітку-восени 1914 року західноукраїнські землі були майже повністю окуповані російськими військами і перебували під контролем російської влади практично до червня наступного 1915 року. Відповідно до «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни», основна роль в організації і здійсненні керівництва окупованою територією надавалася військовим структурам, у тому числі Ставці верховного головнокомандуючого. Йому підпорядковувалися штаб командуючого Південно-Західним фронтом, також призначений керівником російської окупаційної адміністрації генерал-губернатор⁴.

Губернатори, начальники повітів, градоначальники утворювали штат Тимчасового генерал-губернаторства, яке було сформовано 22 серпня 1914

² М. Грушевський, *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919*, Либідь, Київ, 1992, с. 8.

³ С. Адамович, *Українська історіографія про діяльність російської окупаційної влади у Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, [в:] Олександр Карпенко – історик Української революції: До 100-річчя від дня народження : колективна монографія, за ред. М. Кугутяка, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ, 2022, с. 230-231.

⁴ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період Першої російської окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.)*, «Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.», 2013, №21, с. 362.

року на захоплених в Австро-Угорщини українських територіях. Незважаючи на різні оцінки професійності російського чиновництва, воно здійснювало численні зловживання і аморальні вчинки. Так, в листі за 8 січня 1915 року Тернопільський губернатор стверджував, що «деякі керівники повітів арештовують і утримують під вартою різних осіб, яких звинувачують в тому чи іншому злочині, без оформлення необхідних документів»⁵.

Проводячи на окупованих територіях асиміляційну політику, російські чиновники здебільшого керувалися засадами особистого збагачення. Так, за майнові зловживання був притягнутий до відповідальності помічник начальника канцелярії львівського градоначальника П.Якуцевич. Була відкрита судова справа і проти самого градоначальника м. Львова полковника А.Скалона, який тільки хабарами дістав до 60 тис. руб.⁶ Самі росіяни вказували, що особовий склад їх адміністрації в Галичині поширював невдоволення місцевого населення російською владою⁷.

Водночас окупаційна російська політика орієнтувалася на остаточне приєднання Східної Галичини і Північної Буковини до російської імперії. Цей процес супроводжувався ідеологічною кампанією, в основі якої був погляд на українські землі Галичини як на історично російські території. Так, восени 1914 року російський імператор Микола II у розмовах із представниками дипломатичного корпусу стверджував, що Росія має право за результатами війни включити Галичину і Північну Буковину, що дозволило б їй «досягнути своїх природних рубежів – Карпат»⁸. Такі погляди отримували поширення в російських владних структурах за допомогою представників так званого російського націоналістичного руху і в тому числі галицьких москвофілів.

Як зазначав В.Гайсенюк, у Першу світову війну москвофільський рух увійшов з надіями і з конкретними кроками для реалізації планів інкорпорації Галичини до складу російської імперії, втіленими, зокрема, у діяльності створеного на початку війни „Карпато-руського освободительного комитета”⁹. Призначений на посаду тимчасового генерал-губернатора

⁵ С. Адамович, *Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914 – 1918 рр.)*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ, 2013, с. 44.

⁶ І. Кучера, *Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2013, №23-24, с. 195.

⁷ І. Лозинська, *Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 р.)*, „Східноєвропейський історичний вісник” 2017, №2, с. 28.

⁸ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, *op. cit.*, с. 369.

⁹ В. Гайсенюк, *Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни*: (дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України), Чернівці, 2015, с. 184.

окупованих областей Австро-Угорщини граф Г.Бобринський перш за все заповнив свою адміністрацію галицькими москвофілами, які отримали директиви нищити „мазепинців”, тобто українців¹⁰.

Зазначимо, що аналіз розпоряджень Г. Бобринського стосовно заборони україномовної літератури, заходів із запровадження навчання в закладах освіти російською мовою, підтримки агресивної релігійної політики, дозволяє визначити, що вони виходили навіть за межі нормативно-правового поля окупаційної адміністрації („Правил про місцевості, оголошені на воєнному стані” (1892 року), „Положення про польове управління військами у воєнний час” (1912 року), „Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни”¹¹).

Мовою судочинства було визначено російську мову, втім тимчасово можна було застосовувати і польську мову. З приходом росіян почали відкриватися школи з російською мовою навчання, курси російської мови для вчителів, друкувалися російською мовою підручники. Навчання в початкових школах повинно було вестися російською мовою, за винятком міст з переважанням польського населення, де дозволялися б польські приватні школи.

Завдяки діяльності провідників москвофілів В. Бобринського, Д. Чихачова, Ю. Яворського, В. Дудикевича та інших в Східній Галичині поширювалися відозви, інструкції, роз’яснювальні брошури, які наголошували, що „(...) Східна Галичина і Лемківщина – не віддільна частина великої Росії, а населення на цих землях було «руским»”¹².

Паралельно з русифікаційними процесами розгорнулися репресії, підставою для яких було достатньо української ідентифікації і лояльності до Австрійської держави. Відповідно до звіту керівника тимчасового жандармського управління в Галичині полковника Мезенцева, впродовж кількох місяців 1914-1915 року в Галичині було проведено 1200 арештів, понад 1 тис. обшуків, а 578 осіб (у тому числі 34 греко-католицьких священники) було вислано до російської імперії. Так, у лютому-березні 1915 року у Східній Галичині було заарештовано адвокатів А. Чайковського, Д. Стахура, посла Т. Старуха, працівників страхового товариства „Дністер” – С. Британа, О. Кузьмича, М. Губчака, С. Федака, проф. В. Охримовича, директора

¹⁰ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)*, Українське видавництво, Мюнхен, 1969, с. 308.

¹¹ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, *op. cit.*, с. 368.

¹² І. Баран, *Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.)*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 2010, № 17, с. 154.

„Народної торгівлі” М. Заячківського, директора національного музею І. Свенціцького, редактора видань „Просвіти” Ю. Балицького. У звіті Г. Бобринського про діяльність на посаді тимчасового генерал-губернатора зазначено, що у 1914–1915 рр. з Галичини вислано 1962 особи й переселено до східних районів імперії 2364 особи¹³.

Але арешти і заслання проводили начальники повітів нерідко без санкції керівництва, тому сьогодні важко встановити кількість депортованих. Імовірно число жертв було дуже велике, бо лише через київські в'язниці по дорозі на схід росії пройшло близько 15 тис. осіб¹⁴. Часто росіяни брали в заручники і відсилали в Сибір найповажніших громадян міст перед своїми відступами¹⁵.

Складовою антиукраїнської політики російської влади було переслідування видавництв, громадських, спортивних товариств українофільського спрямування, зокрема „Просвіти”, „Січей”, „Сокола”, книгарні і музею НТШ, Національного музею, страхового товариства «Дністер» тощо, діяльність яких визначалася як «небезпечна для росії», а також заборона україномовної преси, зокрема газет „Діло”, „Руслан”, „Громадський голос”¹⁶. Так, поряд з іншими українськими товариствами були заборонені „Січі”, яких на початок війни в Східній Галичині нараховувалося 813. У Львові було здійснено обшук й опечатано управу товариства. По селах російські солдати нищили майно січовиків, а їхні відзнаки використовували як трофеї¹⁷.

Основою русифікаторської політики імперії традиційно залишалися також репресії в релігійній сфері, що набуло у Східній Галичині особливої гостроти. Зі вступом російських військ у Галичину Синод Російської православної церкви відразу ж вислав до Галичини фанатиків російського православ'я – владика Антонія Храповицького з Харкова і владика Євлогія з Холму. Головним завданням їхньої «місії» було руйнування греко-католицької Церкви у Галичині. На місці греко-католицької планувалось створити православну митрополію з центром у Львові¹⁸.

¹³ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, *op. cit.*, с. 372.

¹⁴ І. Кучера, *Політика російської окупаційної адміністрації...*, *op. cit.*, с. 198.

¹⁵ С. Шпунд, *Жахиття, скоєні росіянами в Станиславові, Лілея-НВ, Івано-Франківськ*, 2023, с. 47.

¹⁶ І. Ільницький, *Нормативні та ідейно-концептуальні основи...*, *op. cit.*, с. 372.

¹⁷ І. Баран, *Політична діяльність...*, *op. cit.*, с. 157.

¹⁸ С. Адамович, *Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914 –1918 рр.)*, Місто-НВ, Івано-Франківськ, 2003, с. 116.

Відзначимо, що навіть сучасні російські вчені визнають, що православні священники, які приїхали очолити галицькі парафії, поводитися безцеремонно і були готові впроваджувати православ'я силою, на що скаржилися не тільки їхні уніатські колеги, а й деякі російські спостерігачі¹⁹.

Владика Євлогій міг усунути із зайнятої парафії греко-католицького священника за підозрою в «мазепинстві» (належності до українства). Достатньо було натяку парафіян або невдоволення повітового начальника, як запідозрюваного без слідства висилали етапом у глибину росії. Діяльність архієпископа Євлогія набрала таких жорстоких форм, що урешті-решт граф Бобринський погодився прислати православних священників за бажанням навіть меншості парафіян²⁰.

Львівська газета «Діло» повідомляла, що в період російської окупації у Львівській єпархії було арештовано і померло 22 священники зі Львова, Рогатина, Радехова, Ліщина, Перемишлян. У Перемишльській єпархії влада заарештувала і закатувала 33 священники, в Станіславівській єпархії – 5²¹. Варто зауважити, що дії російської церкви всіляко підтримувались і начальником жандармського управління – полковником О. Мезенцевим, котрий подекуди діяв за спиною у генерал-губернатора²².

Як згадували сестри-василіанки зі Станіславівського монастиря, „(...) нова, московська військова влада спершу (...) була дуже прикра й у першій мірі звернула свою увагу на наших священників. Почалися часті ревізії, шукання за «австріяками», печатання класів та шкільних кабінетів – а далі арештування визначніших духовних достойників та засилання в глибину Росії.²³

Правителів царської росії особливо непокоїла діяльність митрополита А.Шептицького. У ньому вбачали уособлення українського політичного та релігійного сепаратизму. Він був основним об'єктом доносів москвофілів. Уже 6 вересня 1914 року А.Шептицький у Церкві Успення Пресвятої

¹⁹ Д. Парфирьев, *От лоялизма к сепаратизму: трансформация украинского движения в Цислейтании (1914–1918 гг.)*: (диссертация канд. исторору наук: спец. 07.00.03 – всеобщая история, Москва, 2021, с. 112.

²⁰ І. Баран, *Політична діяльність...*, *op. cit.*, с. 159.

²¹ І. Берест, *Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2007, №584, с. 55.

²² І. Баран, *Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914-1915 роках*, „Грані”, 2014, №4, с. 153.

²³ С. Сабол, *Укрита фіялка – сестра Василя Глібовицька*. ЧСВВ, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Братиславі, 1992, с. 120.

Богородиці у Львові проголосив проповідь, в якій закликав львів'ян захищати віру перед наступом Росії²⁴. Після такого виступу 11 вересня в палатах митрополита був здійснений обшук, який повторився 12 і 14 вересня, а з 15 вересня А.Шептицький уже знаходився під домашнім арештом²⁵. 19 вересня 1914 року А.Шептицького було ув'язнено і вивезено до Києва, а згодом етапом до Нижнього Новгороду, Курська, Суздаля, Ярославля. У Спасо-Євфимівському монастирі Суздаля Шептицький перебував до Лютневої революції 1917 року.

Поразки Російської імператорської армії в 1915 році та очевидні недоліки, допущені адміністрацією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, змусили російських політиків змінити основні напрями національної політики у регіоні. У результаті офіційна позиція російської влади до українців другим окупаційним режимом була проголошена в липні 1916 року в листі начальника штабу Верховного головнокомандуючого генерал-губернатору Галичини і командуючому Південно-Західним фронтом О.Брусилову. У ньому зазначалося, що „(...) ніяких по відношенню до українців, як таких, масових репресій за те, що вони належать до так званої української партії, не передбачається, якщо вони, звичайно, будуть вести себе достатньо лояльно по відношенню до Росії і її інтересів, і якщо вони примиряться з тими порядками, які будуть введені у знову утвореному Генерал-губернаторстві”²⁶.

Натомість міністр народної освіти граф П. Ігнат'єв 4 вересня 1916 року попереджав в листі до генерал-губернатора Ф. Трепова, щоб не прийшлося за державний кошт в навчальних закладах „(...) викладати на штучній малоросійській мові” і щоб в школі знайшла місце «мова переможців (...) для користі тих, хто буде жити під Державою Російською». Однак, незважаючи на критику міністерства і москвофілів, у затвердженому „Тимчасовому положенні про влаштування навчальної частини в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни” від 14 жовтня 1916 року зазначалося, що „(...) викладання дозволяється на всіх місцевих мовах окрім німецької та єврейської”²⁷. Водночас російська влада відмовилася від

²⁴ В. Лаба, *Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги*, Люблін, 1990, с. 50.

²⁵ Я. Заборовський, *Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи /1865 - 1944 рр.* Львів -Івано-Франківськ, 1995, с. 30.

²⁶ С. Адамович, *Станиславів у часи лихоліть...*, ор. cit., с. 58.

²⁷ В. Любченко, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.)*, „Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. Праць”, 2011, №19, с. 361-363.

гострих репресивних заходів щодо греко-католицького кліру, але продовжувала політику насаджування православ'я.

Отже, росіяни на в 1914-1915 рр. трактували українську національну ідентифікацію як зрадницьку та ворожу, штучну створену австрійськими державними чинниками. Вони намагалися протистояти українському національному рухові шляхом репресій і заборон українських громадських і політичних організацій, а також дбали про знищення греко-католицького церковного кліру і насадження російського православ'я. Русифікація здійснювалася також шляхом заборони українського книгодрукування, закриттям україномовних шкіл і поширенням російськомовної освітньої мережі. Задля викорінення українства в Східній Галичині українська інтелігенція, службовці та греко-католицький клір потрапляли на заслання у віддалені губернії імперії. Русифікація регіону під впливом домінуючих в російській еліті імперських тенденцій і запевненнях москвофілів в російськості регіону, стала важливим завданням для російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1915 рр.

Лише поразки Російської імператорської армії на Східному фронті у 1915 року та недоліки, допущені адміністрацією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини змусили російську владу у 1916 року після повернення в Східну Галичину в результаті Брусиловського прориву відмовитися від відвертих форм репресивної політики щодо українців і насильного впровадження православ'я в краї.

Переслідування радянською карально-репресивною системою українців Східної Галичини в 40-50-х рр. XX століття

Прихід радянської окупації у 1939 року і у 1944 року в Галичину супроводжувався пошуками людей, які співпрацюють з ворожими державами. Цього разу для навішування ярлика колаборанта було також достатньо української самоідентифікації, яку одразу заплямовували співпрацею з «фашистським режимом» Німеччини.

Першочерговим завданням державних органів влади СРСР в Східній Галичині стало прагнення здійснити швидку радянізацію західноукраїнських земель, яка супроводжувалась терором проти української інтелігенції, святенництва, заможних верств суспільства і вояків Української

повстанської армії. З цією метою у Східну Галичину були спрямовані структури політичного апарату, величезні військові сили та уже завчасно сформовані репресивно-каральні органи. Незважаючи на звіти та плани щодо ліквідації українського руху, протистояння радянської влади з останнім відбувалося інтенсивно і наприкінці 1940-х рр.²⁸.

Особливо репресії проти українства розгорнулися після завершення Другої світової війни, коли влада СРСР сконцентрувала всі необхідні ресурси на знищення спротиву комуністичному режиму Української повстанської армії та Організації українських націоналістів. Як зазначав І. Андрухів, радянсько-партійні органи влади розгорнули в західних областях України «масовий терор проти українського народу»²⁹. За даними відомого дослідника І. Патриляка, за роки боротьби комуністичні карателі знищили 563 проводи ОУН різного рівня, у тому числі Головний провід, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 436 районних, 1888 груп збройного підпілля, було вбито 155108 повстанців, симпатиків підпілля і випадкових осіб³⁰.

Затримані радянськими спецслужбами українці засуджувалися до розстрілу або отримували судові вироки до 25 років ув'язнення в основному за статтею 54 Кримінального кодексу УРСР (ст. 54-1 «а» – зрада Батьківщині; ст. 54-11 – участь у контрреволюційній організації). В судових протоколах звинувачених ще клеймили фашистсько-нацистськими посіпаками, хоча Друга світова війна на той час уже була завершена. Але зауважимо, що мешканці Східної Галичини не були громадянами СРСР, а отже і не могли бути притягненими до відповідальності за зраду Батьківщині.

Саме тому українці подекуди відмовлялися від реабілітації, що розгорнулася в Україні після розпаду СРСР. Так, у березні 1992 року під час перегляду кримінальної справи Орест Дичковський, якого засудили за ст. 54-1а до 25 років виправно-трудоих таборів, підтвердив покази 1947 року і пояснив, що ніякої реабілітації не потребує. Під час допиту 23 березня 1992 року він заявив слідчому: «Я був ворогом радянської влади в Україні. Вів збройну боротьбу за утворення самостійної України. Скоював вказані

²⁸ В. Ільницький, *Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї*, «Актуальні питання гуманітарних наук» 2015, №13, с. 21-45.

²⁹ І. Андрухів, А. Француз, *Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939 – 1959 рр., історико-правовий аспект. Документи і матеріали*, Івано-Франківськ, 2008, с. 412.

³⁰ І. Патриляк, *«Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939 – 1960 х рр.*, Часопис, Львів: Часопис, 2012, с. 498.

дії в силу своїх переконань свідомо, так як був вихований в такому дусі батьками... покази свої повністю підтверджую»³¹.

Підставами для засудження на багаторічні терміни ув'язнення були будь прояви симпатії чи підтримки проукраїнських структур. До прикладу, багато мешканців с. Княжого на Снятинщині постраждало від карально-репресивних заходів радянського режиму навіть не за військову допомогу руху спротиву. Так, Анна Вакарук отримала десятирічний термін ув'язнення за те, що вдома мала збірний пункт продуктів і повідомлень, прала білизну українських повстанців і приймала їх у хаті. Ірина Максим'юк та Микола Кибіч свої десять років «заробили» за те, що в їхніх господарствах були схрони, де переховувалися повстанці³².

Відзначимо, що радянське слідство застосовувало методи допитів, завдяки яким заставляли підсвідного дати «потрібні свідчення» на себе: фальсифікація показів у протоколах, зниження продуктової норми, погрози свідкам, містифікація розстрілу, пропозиція «здати» товаришів, позбавлення права отримання листів, погроза депортаціями родичів, довготривалі і нічні допити, застосування насилля для підпису протоколу, застосування фізичного насилля, катування температурними режимами тощо³³.

Після незаконного затримання осіб працівники органів внутрішніх справ та державної безпеки часто застосовували до арештованих нелюдську тортуру. Так, працівники Богородчанського районного відділу міліції Юрісов і Беспалов 7-9 лютого 1946 року в с. Ляхівці арештували без санкції запідозрену в співпраці з націоналістами М. Снітью. Після побиття вона була повернена батькам, де і померла від побоїв. В Тлумацькому районі в січні 1946 року завідувач державного забезпечення Князев як уповноважений райради села Гринівці затримав М. Андрійову, знущався над нею, облив статеві органи соляркою і збирався підпалити їх сірником. Крім цього розжареним металічним колом палив ліву сідницю жінки³⁴.

Після застосування до арештованих позасудового впливу, що призвело до їх смерті, вони попри відсутність вироку все одно їх вважали винними. Так сталося з поранилим повстанцем Миколою Дяківим

³¹ С. Адамович, Р. Кобильник, Л. Щербін, *Нереабілітована пам'ять*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ, 2017, №1, с. 83, 85.

³² С. Адамович, *Нереабілітована пам'ять*, „Лілея-НВ, Івано-Франківськ” 2020, №2, с. 55.

³³ Г. Савчин, *Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.: монографія*, Львів 2016, с. 142.

³⁴ Державний архів Івано-Франківської області, фонд Р-584, оп. 1, спр. 12, арк. 161.

з с. Слобідка Більшівцівська, вина якого у інкримінованих злочинах судом не була встановлена, а він помер в лікарні Станіславської в'язниці³⁵. У в'язниці також помер на початку літа 1947 року уродженець с. Бовшів Ярослав Курляк, обвинувачення йому не пред'явили, в справі відсутні пояснення, але українця все одно посмертно визнали винним³⁶.

Окрему сторінку серед злочинної діяльності радянської влади становили масові депортації населення Галичини, які розпочалися з 1944 р. і самі по собі вже були злочинними, а ще під час реалізації них фіксувалися порушення законності зі сторони радянських правоохоронців. Формально підставами для депортацій була заможність селян як перешкода колективізації, підтримка Української повстанської армії, належність до української інтелігенції та греко-католицького святенництва. Але фактично категорії людей, яких виселяли, становили кістяк української нації в регіоні. Отже вони апріорі вважалися потенційними зрадниками і загрозою для радянської імперії.

Так, 26 березня 1945 року керівництво НКВС Станіславської області повідомило в службовій записці голову Станіславської обласної ради депутатів трудящих Рясіченка, що в квітні цього ж року відбудеться «виселення бандитських сімей», і для збору депортованих в містах Станіславі, Коломиї, Калуші мають бути організовані спеціальні пункти³⁷. Натомість відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР № 3214 від 10.09.1947 року виселенню підлягали не лише родини учасників та симпатиків ОУН, а й «куркулів-націоналісти та їхні родини». Найбільшою радянською переселенською акцією вважають проведену в жовтні 1947 року операцію „Захід”.

Дозволяла попередні форми репресій і постанова Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 року про виселення сімей бандитів і націоналістичних елементів та постанова від 5 квітня 1950 року, що оголошувала депортованих у 1944-1949 рр. осіб засланими навічно³⁸. Восени 1949 року розпочалася примусова переселенська кампанія на допомогу колгоспам і радгоспам південних областей України. У січні 1951 року вийшла постанова Ради Міністрів СРСР „Про виселення куркулів із сім'ями з території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської,

³⁵ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, фонд 4, спр.18.

³⁶ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, фонд 4, спр. 386.

³⁷ Державний архів Івано-Франківської області, фонд 295, оп. 3, спр. 32, арк. 4.

³⁸ В. Тацій, А. Рогожин, *Історія держави і права України*, Т.2, Київ, 2000, с. 379.

Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР”. Під час депортації майно куркулів підлягало конфіскації³⁹.

Були випадки, коли виселяли всіх мешканців села. У лютому 1950 року радянські каральні підрозділи оточили село Посіч і повністю його знищили. Селян вивезли у Сибір та на Одещину, а на місці зруйнованого поселення обладнали військовий полігон. Свідки терору згадують, що на збори людям не дали часу, вдома залишилось все господарство. Селян звозили до в'язниці, звідти відправляли поїздами за призначенням.

Як зазначає Г. Савчин, матеріали справ, заведених на сім'ї повстанців, часто не мали достатніх доказів про їхню «підривну» діяльність, однак людей вивозили і арештовували⁴⁰. Про безпідставність заслань багатьох людей свідчить той факт, що інколи дозволу на заслання не давали самі компетентні органи, а подекуди змушені були навіть повертати людей назад. Станом на середину 1946 року з 996 матеріалів, наданих міліції на предмет отримання санкції на арешт і виселення в Станіславській області (сьогодні Івано-Франківська область), було дано санкцій – 446 і відмовлено щодо 520 осіб. По тим матеріалам, що було санкціоновано арешти і вислання було дано незаконно санкцій 76 і прийшлося 76 осіб повернути з місць заслання Так, Войнилівським МВС в 1944 р. було вислано в Архангельську область сім'ю Ф. Дуркала. Вважали, що він в Українській повстанській армії. В грудні 1945 року він повернувся з Червоної армії, сім'ї не застав, майна теж, а в його хаті проживав працівник міліції і не виселився, незважаючи на листи прокуратури. Такі випадки були непоодинокі⁴¹.

Загалом упродовж 1944–1949 рр. із західних областей УРСР було депортовано 50453 сім'ї у складі 143141 особи. Терор, який розгорнув режим щодо населення Західної України, призвів до того, що на 1 січня 1953 року число українців у концентраційних таборах збільшилося у 2,4 рази, а кількість повстанців досягла 175 тисяч осіб⁴².

Отже, радянські карально-репресивні органи в 40-50-х рр. ХХ ст. переслідували ціль знищення української еліти в Східній Галичині. Національно-свідоме українське суспільство, що жило в Польській державі в умовах ринкової економічної системи, українська інтелігенція і греко-католицькі священники могли поширити свої україноцентричні світоглядні цінності решті населення України. Навіть без документованих проявів

³⁹ Г. Савчин, *Система виконання покарань...*, *op. cit.*, с. 133.

⁴⁰ Г. Савчин, *Система виконання покарань...*, *op. cit.*, с. 128.

⁴¹ Державний архів Івано-Франківської області, фонд Р-584, оп. 1, спр. 12, арк. 153.

⁴² Г. Савчин, *Система виконання покарань...*, *op. cit.*, с. 131-133.

антидержавної діяльності ці категорії населення розглядалися як потенційні зрадники Батьківщини. Саме тому радянсько-партійні чиновники прагнули шляхом репресій знищити чи ізолювати національно активну частину населення Західної України. Ця мета досягалася шляхом ув'язнень, фізичного знищення чи депортації ворожих для комуністів прошарків суспільства і силового подолання будь-якого опору.

«Українець-колаборант» під час сучасної російсько-української війни

Черговий раз росіяни спробували знищити українців у 2014 р. У результаті анексії Криму і розгортання війни на українському Донбасі російська федерація зруйнувала всі існуючі міжнародно-правові механізми зі збереження миру в світі, а в 2022 р. розгорнула небачене за масштабами з часів Другої світової війни кровопролитне вторгнення в Україну. Дії російських військових під керівництвом свого військово-політичного керівництва в Україні дають підстави, на яких міжнародна спільнота може визнати Росію країною-терористом, а дії її військових на території України – злочинами проти людяності⁴³.

Задля підкорення українців росіяни широко застосовували невибіркові обстріли цивільної інфраструктури, позбавляли людей джерел харчування, води та медикаментів. До українців, що потрапили під контроль росіян, застосовували страти, незаконне утримання в неволі, тортури, фільтраційні заходи, їх позбавляли власності, знущалися над їх гідністю. Для переслідування достатньо було хоч якоїсь української самоідентифікації. Свідчення жертв російських переслідувань дозволяють стверджувати, що дії російських військових та окупаційної адміністрації спрямовані на геноцид проти українців⁴⁴.

Відзначимо, що в.путін особисто надав право своїм підлеглим звинувачувати і переслідувати лише за прояви приналежності до української

⁴³ S. Adamovych, Y. Mykytyn, L. Prystach, N. Savetchuk & I. Kozych, *Prospects for Punishing Citizens of the Russian Federation for War Crimes in Ukraine in 2014-2*, „Pakistan Journal of Criminology”, 2023, vol.15, nr 02, s.238.

⁴⁴ С. Адамович, *Притягнення до відповідальності вищого військового і політичного керівництва росії за геноцид проти українців*, „Law & Society”, 2022, №6, с. 7.

нації. Так, у липні 2021 р. російський президент фактично заперечив існування української нації: „(...) Коли мене запитали про російсько-українські відносини, я сказав, що росіяни та українці – це один народ – єдине ціле. Ці слова не були зумовлені якимись короткостроковими міркуваннями або викликані поточним політичним контекстом. Це те, що я неодноразово говорив і у що я твердо вірю⁴⁵. Для консолідації російського електорату росіяни залякували його ще залежністю України від країн-членів НАТО і військовою загрозою для самої росії.

Відповідно російські військові вважали, що вони в Україну *пришли освобождать*⁴⁶, а людей з проукраїнською орієнтацією трактували як зрадників Батьківщини і злочинців. У записах свідчень людей, які пережили російську окупацію фігурує саме те, що підставою для затримання і репресій достатньо було проукраїнських поглядів, а не проявів нелояльності до рф. Прокурор Олександр Кудь розповів, через що або з якою метою російські військові катували мешканців Херсону: «Перше – це проукраїнська позиція. Друге – це приналежність до правоохоронних органів чи силових структур. І третє – це примушення до співпраці з ворогом»⁴⁷.

Як згадує мешканка окупованого села с.Марківка Старобільського району Луганської області Людмила Скляр „(...) взагалі на допити забирали всіх активістів, вчителів, всіх з проукраїнською позицією”⁴⁸. Так, окупанти у травні 2022 р. побили лікаря Володимира Мацька з Великої Білозерки за проукраїнську позицію, він зразу в реанімацію потрапив, перерили весь його кабінет, ноутбук забрали⁴⁹. Допитували навіть якщо знаходили українську символіку чи підозрілу на їх думку інформацію

---

⁴⁵ Стаття Володимира Путіна „Про історичну єдність росіян і українців”. 12.07.2021: <https://web.archive.org/web/20211210002245/http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення 01.05.2022).

⁴⁶ В. Стешенко, с. Нижня Дуванка Нижньодуванської селищної ради Сватівського району Луганської області. Опитано свідка 17.07.2023 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка.

⁴⁷ С. Андрушко, *Струм, протигаз, «кат-спеціаліст». Свідчення херсонців про російські катівні*: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-deokupovanyy-kher-son/32165900.html> (дата звернення 01.05.2023).

⁴⁸ Л. Скляр, с.Марківка Старобільського району Луганської області. Опитано свідка 30.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка.

⁴⁹ Т. Базна, с. Велика Білозерка Василівського району Запорізької області. Опитано свідка 17.03.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка.

в телефонах людей⁵⁰. Водночас окупанти і колаборанти провокували проукраїнських людей на виїзд зі своїх домівок і тиснули на них, „(...) бо тут України не буде”⁵¹.

Сьогодні у звільнених від російських військ містах України від Бучі до Ізюму українські правоохоронні органи і міжнародні інституції досліджують місця катівень і документують численні воєнні злочини, що вчинялися росіянами проти українців лише через їх національну приналежність. Російські війська масово вчиняють військові злочини, а заяви найвищого державного керівництва російської федерації є свідченням того, що державна політика цієї країни здійснюється з наміром знищити повністю або частково українців як націю. Притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів росіян і військово-політичного керівництва росії повинно зупинити геноцидну політику росіян щодо українців та інші тоталітарні режими від спроб засобами сили підкорювати своїй владі інші нації; засудить рашизм зі своїм «русским міром» як ідеологічне явище; дозволить провести дерашизацію російського народу і зруйнувати останню імперію Євразії.

Висновки. Упродовж окупації Східної Галичини Російською імперією у час Першої світової війни росіяни трактували українську націю як неіснуючу штучно створену австрійцями та ворожу. Задля її знищення заборонялися українські організації, знищувався греко-католицький клір, насаджувалося російське православ'я, проводилася русифікація культурної та освітньої сфери життя, українська інтелігенція, службовці та греко-католицький клір потрапляли на заслання у віддалені губернії імперії. Окупація Східної Галичини СРСР в 1939 році знову призвела до знищення в краї українських еліт радянськими карально-репресивними органами. Українські підприємці, інтелігенція і греко-католицькі священики навіть без документованих проявів антидержавної діяльності розглядалися як потенційні зрадники Батьківщини (тепер уже посібники нацистського режиму) і загроза існуванню імперії. Їх радянсько-партійні чиновники намагалися знищити чи ізолювати шляхом ув'язнень, фізичного знищення чи депортації.

⁵⁰ Р. Кунафін, м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 11.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

⁵¹ В. Ковтун, м. Херсон Херсонської міської ради Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 13.05.2022 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

У свою чергу ідеологічною основою широкомасштабного військового вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. стали поширювані в. путіним міфологеми про єдність українського і російського народів. Сьогодні українців звинувачують у зраді інтересам «братського російського народу» на догоду забаганкам країн-учасниць НАТО. Фактично дії російських військових та окупаційної адміністрації в Україні спрямовані на геноцид проти українців. Для обмеження в правах і жорстоких репресій зі сторони росіян щодо українців достатньо проявів будь-якої української національної ідентифікації.

Отже, протягом ХХ – початку ХХІ століття Російська імперія, Радянський Союз, Росія путіна в період Першої світової війни та після Другої світової війни на територіях Східної Галичини, а в сучасній російсько-українській війні на Сході та Півдні України здійснювали репресії щодо українців за національною ознакою. Українцям, що відмовлялися ідентифікувати себе з російським народом інкримінували зраду Батьківщині. Без огляду на політичний режим в країні, заражений імперською свідомістю російський народ звинувачував українців почергово в австролялізмі, співпраці з нацистською Німеччиною чи в залежності від країн-членів НАТО. Але за цими необґрунтованими звинуваченнями стояло глибинне бажання росіян різними методами і засобами знищити українську націю.

ПАВЛО ФРІС¹

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСІБ ЩО ВЧИНИЛИ КОЛАБОРАЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (основи формування та характеристика)

Діяння які сьогодні ми визначаємо як злочинну колаборацію² давно і добре відомі ще з далеких історичних часів. Тоді співпраця з ворогом ще не носила такої назви але завжди переслідувалась оскільки являла собою яскравий прояв зневаги до свого народу, до своєї батьківщини і засуджувалась так чи інакше суспільством. Сучасної назви ці діяння отримали після Першої Світової війни. Особливо яскраво це явище проявилось в часи Другої Світової війни (ДСВ) і отримало вже правову реакцію у вироку Нюрнберзького трибуналу в частині засудження за колабораційну діяльність

---

¹ **Павло Фріс** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік (дійсний член) НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, професор Кафедра політики у сфері протидії злочинності та навчально-наукового кримінально-правового інституту Прикарпатського національного університету ім. Василь Стефаник. Випускник юридичного інституту Львівського національного університету ім. І. Франки. Сфера наукових досліджень – політика у сфері боротьби зі злочинністю, теорія кримінального права, кримінологія. Автор 18 монографій, підручників і навчальних посібників та понад 300 інших наукових публікацій. Номер ORCID: 0000-0003-4979-051X

² Колабораціонізм (від фр. collaboration – «співробітництво») – термін сучасного політичного лексикону ... у широкому сенсі – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC> [dostep: 14.07.2023].

Зейсс-Инкварта³. Кримінальні процеси над колаборантами у повоєнний час пройшли в багатьох країнах Європи, оскільки з нею зіткнулись практично усі країни, які були окуповані гітлерівською Німеччиною. Єдина країна, яку це явище практично оминуло, була Польща. Як зазначає відомий історик ДСВ Ентоні Бівер: „Польща – одна з нечисельних країн, що не дали майже жодного прикладу співпраці з окупантами”⁴.

Слід зазначити, що майже 70-річний мир у Європі якось відсунув «на другий план» питання законодавчого визначення поняття колабораційної діяльності та встановлення у кримінальному законодавстві відповідальності за неї. Практично у кримінальному законодавстві більшості країн Європи сьогодні немає чіткого визначення цього явища, а підходи до його розуміння у теорії кримінального права різних країн суттєво різняться. Не було це зроблено і у законодавствах України та Польщі та більшості інших країн Європи. Єдиною країною, яка визначила це поняття у своєму кримінальному законодавстві та встановила відповідальність за колабораціонізм, була Литовська Республіка⁵.

У кожній країні існують власні підходи до структурування національного законодавства, визначенню його основних принципів та інститутів. Агресія Росії стала каталізатором законодавчого процесу в Україні у тому числі у сфері кримінально-правового регулювання та охорони. При цьому на порядок денний повстало таке питання, як відповідальність за колабораційну діяльність якому протягом не тільки 30-річного періоду після здобуття незалежності, а і до цього, законодавством колишньої УРСР не приділялось належної уваги.

Законодавство періоду сталінізму (Кримінальний кодекс УССР 1928 р.), підходило до вирішення проблеми відповідальності за співпрацю з ворогом

³ Зейсс-Инкварт австрійський політик і юрист, після аншлюсу 1938 року – німецький державний діяч Третього Рейху, націонал-соціаліст, обергрупенфюрер СС (20 квітня 1941 року), правитель Австрії, окупованих Польщі й Нідерландів, військовий злочинець, страчений за вироком Нюрнберзького трибуналу за злочини проти людства.

⁴ Е. Бівер, *Друга світова війна* / Ентоні Бівер ; Пер. з англ. Е Горбатько. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2022. С. 68. Kwestię oceny działań obywateli Ukrainy, którzy aktywnie współpracowali z władzami.

⁵ Кримінальний кодекс Литовської Республіки визначає колабораціонізм як дії громадян Литовської Республіки, які полягають у сприянні незаконним органам влади в схваленні окупації або анексії Литовської Республіки, у придушенні опору жителів, а також у допомозі структурам незаконної влади при здійсненні окупації чи анексії. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas: <https://www.infolex.lt/ta/66150>, s. 120 [dostęp: 14.07.2023].

спрощено – не формулюючи поняття колабораціонізму воно фактично передбачало відповідальність за нього в ряді норм, які знаходились у статтях позначених цифрою 58 з відповідним індексом. При цьому частина цих норм була не чим іншим як проявом сталінської диктатури і не мали нічого спільного з поняттям колаборації, яке сформульовано у сучасній кримінально-правовій теорії і кримінальному законодавстві. Чого вартує хоча б стаття 54^{1B} Кримінального кодексу (далі – КК), яка була сформульована наступним чином: «У випадку втечі або перельоту за кордон військовослужбовця, до повнолітніх членів його сім'ї, якщо вони будь-чим сприяли тій що готувалась або була здійснена зрада або, хоча б знали про неї, але не довели про це до відому влад(...)». Можливість притягнення до кримінальної відповідальності за зраду Батьківщині (і тим самим за колабораційну діяльність) по досягненню початкового віку кримінальної відповідальності, поширювалось на усіх радянських громадян, (а бувало що і застосовувалась до іноземних громадян), у випадках передбачених Главою 1 Особливої частини КК. Зараз не місце і не час аналізувати кримінально-правову політику сталінізму, зазначимо лише, що за вигадану співпрацю з гітлерівцями, тобто за колабораціонізм, були піддані репресіям цілі народи – кримські татари, чеченці, інгуші. Готувалась масова депортація у віддалені регіони Росії населення Західної України, країн Прибалтики якій завадила лише смерть диктатора.

Зі зміною кримінального законодавства у 1958 році підхід до розуміння колаборації у законодавстві не змінився – будь-яка співпраця з ворогом визнавалась зрадою Батьківщині і особи притягались до відповідальності за ст. 56 КК УРСР.

І чинний Кримінальний кодекс України на момент свого прийняття (2001 рік) не давав визначення поняттю „Колабораційна діяльність”, обмежуючись підходом який був притаманний попередньому законодавству. У принципі це є зрозумілим, адже хто міг собі уявити що у XXI сторіччі у центрі Європи відбудиться кривава агресія проти незалежної миролюбної країни із застосуванням найкривавіших методів її здійснення.

Сьогодні поняття колабораційної діяльності у Кримінальному кодексі України дано у ст. 111¹. Одразу слід зазначити, що це було зроблено поспіхом, виходячи із нагальної потреби у кримінально-правовому реагуванні викликаної початком активної фази агресії Росії проти України. Однак скоро стало зрозумілим, що ця визначення не є всеохоплюючим і досконалим. На момент підготовки цієї публікації у Верховній Раді України зареєстровано декілька проектів законів які мають на меті удосконалення

питання про поняття цього явища. Завдання цієї публікації не полягає в аналізі поняття «колабораційна діяльність» сформульованого у ст. 111¹ КК, не у дискусії з приводу цього, а має на меті аналіз психолого-правової та ідеологічної складових кримінальної правосвідомості, які обумовлюють вчинення колабораційних діянь⁶.

Для визначення змісту цього явища доцільно, у першу чергу, прослідкувати ланцюг понять „свідомість – кримінальна правосвідомість”.

Як зазначає відомий дослідник свідомості О. Г. Спіркін: „Свідомість це вища, властива тільки людині і пов’язана з мовою функція мозку, що полягає в спілкуванні, оціночному і цілеспрямованому відображенні і конструктивно-творчому створенні дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбачення їх результатів, у розумному регулюванні і саморегулюванні поведінки людини”⁷. Більш конкретизовано можна зазначити, що свідомість напряму пов’язана із різноманітними психічними процесами, які відбуваються в організмі людини, які, своєю чергою, пов’язані із оцінкою зовнішнього світу, власного місця у ньому як фізичної істоти, місця і ролі інших фізичних істот, подій, що відбуваються із оцінювачем та іншими істотами, їх аналізом, оцінкою та плануванням реакції на ці події. Філософська наук розглядає свідомість у широкому і вузькому змісті коли у широкому змісті вона являє собою „психічне відбиття дійсності незалежно від того, на якому рівні воно здійснюється – біологічному чи соціальному, чуттєвому чи раціональному”, а у вузькому змісті – „вища, властива лише людям і така, що пов’язана зі здатністю пояснювати думки, функція мозку, що полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбаченні їх

⁶ Теоретичні підходи до розуміння «колабораційна діяльність» див.: Письменський Є.О. *Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти)* : наук. нарис / Є.О. Письменський. Северодонецьк, 2020. 121 с.; Буряк О.О. *Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. поради* / О.О. Буряк, Д.О. Олейніков, М. В. Членов / за заг. ред. засл. юриста України А.З. Швеця. Харків : Право, 2022. 98 с.; Кравчук О.О., Бондаренко М.С. *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. Вип. 3.С. 198-204: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46990/1/Kravchuk_Bondarenko_Art_111-1_CCU.pdf (дата звернення 16.05.2023); Кузнецов В.В., Сейпловік М.В. *Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як виклик сьогодення*. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2022. Вип. 70. С. 381-388: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jsru/bitstream/lib/40900/1> (дата звернення 16.05.2023); *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. поради з кримінально-правової оцінки та розмежування* / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. 312 с. та ін.

⁷ А.Г. Спіркін, *Сознание и самосознание*. Политиздат, 1972. С. 83.

результатів, у розумному регулюванні і самоконтролюванні поведінки людини завдяки рефлексії”⁸.

Суспільна свідомість, таким чином, являє феномен притаманний суспільному життю який відбиває процеси його зародження та функціонування. При цьому слід акцентувати на тому, що суспільне буття завжди є первинним матеріальним і формує ідеальне – ідеї, цінності, норми які здійснюють регулювання як суспільним буттям так і суспільним буттям конкретного індивіда.

Це, своєю чергою, визначає історичну форму суспільної свідомості, яка відповідає етапу історичного розвитку суспільства. Водночас, виходячи із того, що суспільне буття є усвідомленим, суспільна свідомість не відсторонена від нього, а є його творінням, його функцією. Однак свідомість не завжди відповідає суспільному буттю – вона може випереджати розвиток суспільного буття, передбачаючи його, або, навпаки, відставати від нього. Така ситуація обумовлюється наявністю власної логіки розвитку та власних законів спадковості⁹.

Суспільна свідомість протягом усього життя індивіда домінує над його індивідуальною свідомістю часто корегуючи її, а іноді, навіть, докорінно її змінюючи. Однак, індивідуальна свідомість не є повністю пригніченою, а суттєво впливає на конкретну суспільну діяльність конкретної особистості.

Суспільна свідомість диференціюється за багатьма критеріями. Нас цікавитиме лише одна її форма – правосвідомість яка формується під впливом правового буття суспільства.

Дослідження категорії правосвідомості в колишньому СРСР та в Україні має свою достатньо довгу історію. Науковці, які досліджували цю проблему, не мають єдиних поглядів щодо етапів наукових пошуків цієї проблеми. О. М. Мигушенко, аналізуючи це питання, пірнає в глибину тисячоліть і визначає три цикли в дослідженні проблеми правосвідомості: перший – до татаро-монгольської навали; другий – до 1917 р.; третій – після 1918 року¹⁰. Одразу доцільно зазначити, що такий підхід не може бути визнаним як науково обґрунтований виходячи із двох підстав. По-перше, дослідження категорії правосвідомості є прерогативою наук філософії права та теорії

⁸ А.Г. Спиркин *Философия. Что такое сознание*: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/50.php (дата звернення: 14.07.2023).

⁹ Фарбер И.Е. *Правосознание как форма общественного сознания*. Юридическая литература. М., 1963. С. 108.

¹⁰ О.Н. Мигушенко, *Историческое и логическое в понимании правосознания*. „История государства и права” 2006. № 9. С. 24–26.

права, по-друге, у Російській імперії правова наука фактично сформувалася лише у XVIII ст., тому говорити про філософсько-правові та теоретичні дослідження до цього часу є некоректним¹¹.

На думку Н. М. Юрашевича, дослідження правосвідомості треба поділити на чотири етапи: перший – з 1917 року до середини 30-х років; другий – з середини 30-х до середини 50-х років; третій – з середини 50-х до кінця 70-х років; четвертий – з початку 80-х років ХХ ст. до цього часу¹². Ця періодизація є більш обґрунтованою, однак може бути сприйнята лише у разі, якщо говорити про радянську добу і день сьогоднішній для Росії. Якщо ж говорити про періодизацію дослідження проблеми правосвідомості на теренах колишньої російської імперії, то доцільно і, напевно, науково додати як перший етап період з XVII ст. до 1917 року. Одночасно вбачається необхідним виокремити для нашої країни окремих період з 1991 р. до сьогодні. Саме за цей час в Україні було здійснено низку наукових пошуків проблеми правосвідомості під кутом зору національного українського права і національних особливостей її формування.

З роками змінювалось наукове розуміння поняття правосвідомості. Як зазначає М. Є. Черкас: „У радянській юридичній науці місце правосвідомості в наукових розробках змінювалося. У період з 1917 до 1920 років вона вивчалася як революційна правосвідомість, що розглядалася як джерело права й підґрунтям якої виступали інтереси робітничого класу й селян. У 30-50-х рр. минулого століття теорія правосвідомості майже не розроблялася, оскільки в умовах тоталітаризму ця тема була неактуальною. Починаючи з 50-х рр. накреслюється тенденція до глибокого, системного дослідження правосвідомості, що зберігається й зараз на сторінках уже самостійної української юридичної науки”¹³.

За для об’єктивності слід зазначити, що реальне дослідження цієї форми суспільної свідомості розпочались в Радянському Союзі лише з початку 60-х

¹¹ Як зазначав свого часу П. Дегай „(...) До часів царя Олексія Михайловича не можна указати на жодного російського юриста». Дегай П. *Пособия и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедии, методологии и истории литературы российского права*. М., 1831. С. 118. Цит. за Г.С. Фельдштейн. *Главные течения в истории науки уголовного права России*. М. : Зерцало, 2003. С. 27. Це повною мірою стосується і України. Саме тому про дослідження питань правосвідомості до виділення юридичної науки в самостійну галузь суспільних наук говорити неможливо.

¹² Н.М. Юрашевич, *Эволюция понятия правового сознания*. „Правоведение” 2004. № 2. С. 165–181.

¹³ И.Е., Фарбер *Правосознание как форма общественного сознания*. Юридическая литература. М., 1963.

років ХХ ст. До цього часу вести мову про правосвідомість було взагалі не тільки не актуальним але і просто небезпечно у зв'язку із пануванням сталінської правової доктрини, яка не допускала можливості будь-якого тлумачення постулатів марксизму-ленінізму яке б здійснювали не уповноважені на це партійні і державні особи. Тих хто порушував це правило очікували репресії. Хрущовська «відлига» зняла табу з наукових тлумачень філософсько-правових проблем у т.ч. проблеми правосвідомості. Перша фундаментальна праця, яка була присвячена дослідженню правосвідомості «Правосознание как форма общественного сознания» автором якої був І. Є. Фарбер з'явилась у 1963 році.¹⁴ Звичайно вона була написана базуючись на марксистсько-ленінських теоретичних постулатах в галузі теорії права але, тим не менш, являла собою прорив у дослідженні проблеми. За минулі 60 років в Україні підготовлені і видані друком десятки монографій, сотні наукових публікацій іншого виду в яких глибоко і всебічно проаналізовано проблему з різних точок зору.

Сучасна теорія права України розуміє правосвідомість як *„сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи”*¹⁵.

Виходячи з наведеного основними ознаками правосвідомості слід визнати наступні:

- вона є самостійна форма суспільної свідомості, що відбиває правове буття суспільства;
- являє собою сукупність правових ідей, теорій, емоцій, почуттів, правових настанов;
- її формування здійснюється на підставі оцінок чинного законодавства та практики його застосування;
- формування перспектив розвитку правової системи як загалом, так і в розрізі окремих галузей права, правових інститутів та правових норм, практики їх застосування¹⁶.

¹⁴ Правосвідомість. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 593.

¹⁵ *Ідеологія кримінально-правової політики* : монографія / Павло Львович Фріс. Івано-Франківськ : Супрун В.П. 2021. С. 21: [https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/\[dostep: 21.07.2023\]](https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/[dostep: 21.07.2023]).

¹⁶ *Ідеологія кримінально-правової політики* : монографія / Павло Львович Фріс... , op. cit.

Для розуміння змісту подальших позицій необхідно зупинитись на питанні про *форми відбиття правосвідомості*.

За загальноприйнятим сьогодні підходом до цього питання правосвідомість знаходить своє відбиття у правовій психології та правовій ідеології. Перших хто здійснив аналіз цього питання був І. Є. Фарбер, який поділяв правосвідомість за цим критерієм на правову психологію, яка являє собою „(...) сукупність почуттів, переконань, звичок і мотивів юридично значущих вольових дій, відбиваючих у суспільній свідомості (...) суспільства різні юридичні явища”¹⁷, та правову ідеологію, під якою розумів пізнавальну сторону, що являє собою „систему правових ідей, які відбивають інтереси і потреби класу”¹⁸. У цілому схематично правосвідомість можна зобразити наступним чином.

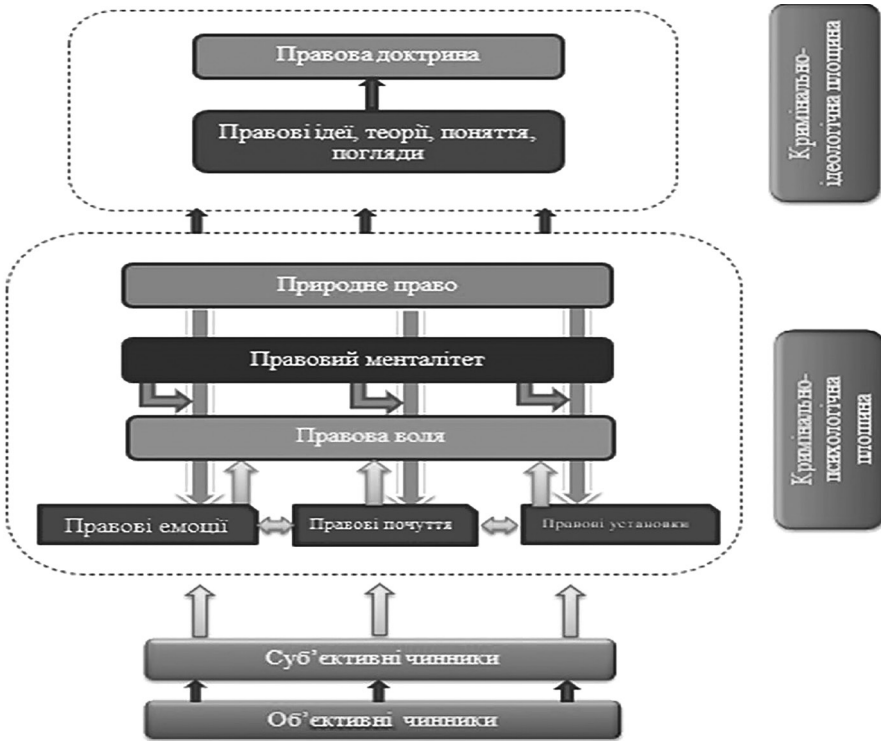

Рис. 1 Загальна правова обізнаність

¹⁷ І.Ю. Фарбер, *Правосознание как форма общественного сознания*. Юридическая литература. М., 1963 С. 70

¹⁸ Ibidem, С. 96.

Правова психологія являє собою частину юридичної психології і є „вираженням психічного ставлення людини до права і правових інститутів і включає такі елементи, як: а) суспільний інтерес; б) мотиви діяльності певних соціальних груп, що впливають з їх місця у структурі суспільства; в) психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання; г) уявлення про право, вироблені під впливом їх психічного складу; д) почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом; е) способи формування настроїв, почуттів, емоцій тощо”¹⁹.

Джерела формування правової психології різноманітні – політичне, економічне, культурне, релігійне життя суспільства, законодавча та правозастосовна практика, інформаційні ресурси²⁰, усе що ми позначаємо як соціальне життя суспільства.

Правова психологія, як цілісне поняття має важливе значення для правової політики, оскільки остання повинна чутливо реагувати на ті правові почуття, емоції настрої, які сформовані у суспільстві. Правова політика повинна постійно їх „моніторити” з метою оперативного реагування на зміни що відбуваються у ній та реагувати шляхом відповідної законотворчої діяльності. Сьогодні ці зміни відбуваються надзвичайно активно, стрімко що обумовлено бурхливим розвитком інформаційних технологій, які здійснюють небачений раніше вплив на психологію особистості, формуючи відповідні поняття, емоції, установки. „І особливо це стосується сфери правового регулювання та охорони. Суспільство сьогодні чудово розуміє роль і значення права у повсякденному житті і вплив на нього з тією чи іншою метою, завжди починається з формування відповідних психологічних почуттів, емоцій та ін., які формують вимоги до правового регулювання та охорони. Водночас, варто зазначити, що взаємодія правової психології і органів інформації являє собою двосторонній процес, у якому кожна із сторін здійснює вплив на другу – ЗМІ формують правову психологію, але і правова психологія, своєю чергою, впливає на ЗМІ”²¹.

Достатньо потужний вплив на процеси формування правової психології здійснюють через наукові розробки правників, які відбивають

¹⁹ *Теория государства и права* : учебник / под ред. С.А. Комарова, А.В. Малько. М. : НОРМА-Инфра, 2003. С. 295.

²⁰ Потужний вплив цього джерела наочно демонструє практика формування правосвідомості що запроваджена сьогодні у росії, яка за допомогою „останкінської голки” (телевежа в Москві), спромоглася здійснити кардинальну зміну у свідомості, у тому числі, правовій свідомості росіян.

²¹ П.Л. Фріс, Цит. праця. *Ідеологія кримінально-правової політики*, С. 38

теоретичну правову психологію цієї соціальної групи. Слід зазначити, що позиції теоретиків права стали більш доступними у зв'язку із розвитком інформаційних технологій і здійснюють більш активний вплив на суспільство і індивіда. Якщо раніше вони були предметом зацікавленості виключно фахівців у зв'язку із обмеженістю їх тиражів, можливостей в поширенні сформованих позицій, емоцій і установок в інформаційних мережах і були, так би мовити, «продуктом споживання» виключно колег, то сьогодні вони стали загальновідомими. Теоретична правова психологія формується як синтез теоретичних поглядів, позицій, емоцій і установок що відбувається під впливом теоретичних пошуків відповідних фахівців у галузі права, так і під впливом на них повсякденного життя, оскільки усі науковці є членами суспільства і самі є об'єктами впливу зовнішніх процесів які відбуваються у суспільстві.

Відбиття і формування правової психології здійснюється через формування правової ідеології, а від неї у нормах права. Тут, звичайно, не можна говорити, що у них відбивається правова психологія усього суспільства. Це принципово неможливо. У кращому разі у нормах права знаходить своє відбиття правова психологія і правова ідеологія більшості суспільства. А як правило, лише тої його частини, що перебуває при владі. Історія неодноразово це доводила. Норми права повинні відбивати ті правові почуття, емоції, ідеї, доктрини та ін., які є найбільш поширеними. Повинні, але, повторимо, далеко не завжди це буває у дійсності. У зв'язку із цим оперативне виявлення вимог щодо права і його застосування, є надзвичайно важливим з метою виявлення і ліквідації „ножиць”, які виникають між „базисом” – правосвідомістю та „надбудовою” – нормами права.

Правова психологія і правова ідеологія формуються і проявляються також під впливом практичної діяльності людей. Більшість діянь, що вчиняються людьми, знаходить своє відображення у свідомості інших членів суспільства, що спостерігають за ними. Це закріплюється у їх свідомості і прямо чи опосередковано впливає на їх власні почуття, емоції, оцінки та ін. Другим складовим елементом правосвідомості є правова ідеологія²² яка являє собою сформульовані у вигляді ідей, поглядів та ін., інтереси великих соціальних груп, у яких відтворюється концептуальне ставлення до суспільного і державного життя.

---

²² Вперше поняття «ідеологія» запровадив у науковий обіг французький філософ і економіст А.Л.К. Дестюг де Трасі у 1801 р. у своїй праці «Елементи ідеології».

Ідеологія, як система концептуально оформлених поглядів і ідей відіграє величезне значення в повсякденному житті будь якого суспільства, оскільки визначає основні напрями його розвитку. Не менш важливе значення має і правова ідеологія, яка є базою для створення правового механізму розвитку суспільства. Правова ідеологія є наріжним каменем правосвідомості, основою формування норм системи права.

Кримінальне право, яке являє собою базу для боротьби зі злочинністю, визначаючи межі злочинного, ґрунтується на відповідній ідеологічній платформі, яка домінує в конкретному суспільстві – кримінально-правовій ідеології. В її основі знаходиться оцінка конкретної людської поведінки з позицій її шкідливості для суспільства. Розуміння цього „показника” постійно змінювалось протягом усієї історії, трансформувалось залежно від того, хто здійснював таку оцінку. В основі її перебувала і перебуває домінуюча на конкретному етапі розвитку людства, у конкретному суспільстві, кримінально-правова ідеологія, яка являє собою (у достатньо узагальненому вигляді) систему концептуально оформлених поглядів і ідей, що виражають інтереси різних верств суспільства, соціальних класів і груп, у якій усвідомлюється й оцінюється ставлення до кримінального права, практики його застосування, які або санкціонують пануючі в суспільстві підходи до структурування кримінально-правових заборон (консервативна кримінально-правова ідеологія) або обґрунтовують необхідність їхньої зміни (радикальні, революційні кримінально-правові ідеології).

В основі кримінально-правової ідеології лежить питання захищеності суспільства й особистості від можливості заподіяння їм шкоди. Слід зазначити, що в будь-якому суспільстві у зв'язку із наявністю різних соціальних груп з різними інтересами, поглядами, установками та т. ін., має місце існування як різної кримінальної правосвідомості так і кримінально-правової ідеології, яка перебуває в її основі. Це у повній мірі торкається і осіб, які вчинили колабораційні діяння в умовах агресії Росії проти України.

Будь-яка ідеологія спирається на філософські, економічні, політичні та інші гуманітарні науки які являють собою фундамент будь-якої ідеології.

Структура кримінально-правової ідеології включає в себе:

- поняття і уявлення про кримінальне право і кримінально-правові явища у суспільстві;
- кримінально-правові ідеї та категорії, які спрямовані на розкриття суті кримінального права, закону про кримінальну відповідальність перспектив розвитку кримінального права;

- кримінально-правові теорії і вчення, що визначають розвиток кримінального права і законодавства про кримінальну відповідальність;
  - пануючі кримінально-правові доктрини.
- Можуть бути виділені наступні функції кримінально-правової ідеології:
- інформаційна, яка полягає у поширенні серед суб'єктів відповідного обсягу кримінально-правових знань щодо стану кримінально-правової охорони, обсягу кримінальної відповідальності, основних кримінально-правових інститутів тощо;
  - регулятивна, яка здійснюється через правові установки і ціннісно-правові орієнтації, що об'єднують у собі усі кримінально-правові ідеї та теорії які лежать в основі кримінально-правового регулювання;
  - прогностична (функція моделювання) – полягає у створенні відповідних моделей кримінально-правової охорони, які на загальному рівні оцінюються як соціально-необхідні²³.

Правосвідомість як комплексне явище має у своїй структурі окремі види які структуровані за галузями системи права відповідної країни. Так, можна виділити конституційно-правову правосвідомість, цивільно-правову, кримінально-правову та ін. Кожна з них має своїм предметом сукупність відповідних ідей, поглядів, переживань тощо пов'язаних із проблемами правового регулювання та практики правозастосування у відповідній правовій сфері.

У зв'язку із цим кримінально-правова правосвідомість це елемент суспільної правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, правових ідеалів, ідей, теорій, концепцій, які мають нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових явищ, так і оцінку їх з погляду соціальної справедливості, а також нові правові вимоги до вдосконалення кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів, практики їх застосування, які відображають економічні і політичні потреби та інтереси суспільного розвитку²⁴.

Правосвідомість являє собою базу формування правової політики держави. Однак таке твердження є занадто загальним. Фактично правова політика держави являє собою сукупність галузевих правових політик²⁵.

²³ П. Див. Фріс, *Ідеологія кримінально-правової політики та кримінальне законодавство*. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/2456> [dostęp: 23.07.2023].

²⁴ Ibidem, С. 44

²⁵ Ми не будемо аналізувати питання теорії правової політики, її структурних елементів, ці питання перебувають за межами предмета.

У цьому контексті кримінально-правова політика розуміється як заснована на національній ідеології політики у сфері боротьби зі злочинністю система теорій, поглядів, ідей щодо розуміння злочинного, караності за злочин, визначення підходів до державно-правового реагування на злочин, нормативного регулювання та охорони суспільних відносин, благ та інтересів нормами кримінального закону та їх реалізація у діяльності уповноважених суб'єктів²⁶.

Визначивши поняття кримінально-правової правосвідомості можна перейти до аналізу процесів, які визначили формування та зміст кримінально-правової психології та кримінально-правової ідеології осіб які вчинили колабораційні діяння..

Підґрунтя формування психологічної складової кримінально-правової правосвідомості можуть бути диференційовані на три основні групи: етносоціальні; соціально-політичні; соціально-економічні;

Етносоціальні підстави. Як відомо агресія проти України розпочалася у 2014 році анексією двох регіонів – частини Східного регіону України (Донбасу)²⁷ та Криму. Виникає закономірне питання: «Чому саме цих регіонів?» Одразу зазначимо, що для кожного вони більш-менш однакові, хоча і утворились на підставі різних демографічних процесів, в основі яких перебували різні фактори.

Східний регіон. Це споконвічні українські землі які завжди належали до України як би офіційно вони не позначались – «Малоросія», «Українська народне республіка», УСРР та УРСР, Україна. Історично на цих землях проживали українці. Однак бурхливі події ХХ сторіччя починаючи з Громадянської війни, здійснили значний вплив та демографічні характеристики цього регіону, як і усєї країни. Криваве протистояння більшовиків як з прихильниками старого режиму так і з борцями за незалежну Україну, здебільшого розгорнулись на Лівобережній Україні у т.ч. на Донбасі, що коштувало Україні мільйонів життів її населення. Це обумовили першу, поки що незначну міграцію з Росії на терени Донбасу, який був основним постачальником вугілля в країні, пришлого населення у тому числі з інших республік СРСР. Особливо чітко цей процес проявився в період так званої „індустріалізації”.

²⁶ П.Л. Фріс, Цит. праця «Ідеологія кримінально-правової політики». С. 187

²⁷ Слід зазначити, що наміри Росії не обмежувались лише Донбасом, а були пов'язані з усім Східним і Південним регіонами, спробою створення коридору до кордону з Молдавєю і відрізання України від моря, що було наочно продемонстровано в часі активної фази війни розпочатої у 24.03.2022 р.

Політика колективізації була сприйнята українськими селянами крайне негативно і викликала чисельні прояви спротиву у т.ч. збройного. У відповідь тоталітарний уряд СРСР організував в Україні штучний голодомор, який фізично знищив мільйони українців, особливо селян які були носіями українськості, її національної ідентичності. Однак, ця політика мала для радянського уряду і негативні наслідки – було знищено практично повністю основного виробника сільськогосподарської продукції. Для ліквідації цього негативу більшовистський уряд організував масове переселення в Україну мільйонів селян із різних регіонів СРСР, в основному Росії. Показовими є цифри цього процесу. Наведемо лише декілька показників, які абсолютно не вимальовують повної картини, яка набагато страшніша. Так лише з середини до кінця 1933 року із Західної області РРФСР до Дніпропетровщини було відправлено 109 ешелонів з переселенцями та їхнім крамом, з Центрально-чорноземної області Росії до Харківської області – 80 ешелонів, з Іванівської до Донецької – 44 ешелони, водночас із Білоруської РСР до Одеської області направили 61 ешелон, з Горьківської області – 35 ешелонів з людьми. Переселення здійснювалось цілими колгоспами, цілими селами. Це суттєво підірвало національну ідентичність в найбільш економічно розвинутих, на той час, регіонах України.

Наступний удар по населенню у т.ч. Східного регіону України був пов'язаний з політикою Великого терору”, розгорнутою в СРСР у 1937-1939 рр. коли були фізично знищені і відправлені в табори системи Головного управління таборів НКВС СРСР мільйони людей, що суттєво обезкровило населення цього регіону.

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР викликав необхідність масового призову до лав армії мільйонів чоловіків контингент яких в Україні складала в основному селяни та робітники. Більшість з них загинула на фронтах і після війни знов таки виникла проблема відсутності виробників сільської продукції та шахтарів які відновлювали знищені шахти головного вугільного басейна країни. І знов уряд застосував вже випробований метод – переселення в Україну. Знов пішли ешелони з сільської місцевості Росії та Кузбасу. Українськість Східної України знов зазнала удару, хоча і не була знищена повністю.

У 70-80 роках ХХ ст. у зв'язку із демографічною кризою і відсутністю робочої сили (особливо на шахтах Донбасу), стала широко використовуватись праця осіб засуджених за вчинення злочинів до позбавлення волі умовно з направленням на роботу в народне господарство, а також праця осіб звільнених умовно-достроково з направленням на роботу на такі ж об'єкти.

Донбас знов прийняв значний контингент пришлого населення при цьому далеко не найкращого за морально-правовими характеристиками.

Фактично у значній мірі національний склад східних регіонів України був сильно змінений. Велика частина населення хоча і вважала себе українцями відповідно до громадянства, тим не менш була орієнтована ментально на Росію. Тим більше, що в багатьох з них залишились і родинні зв'язки з громадянами Росії. Особливо це торкається міського населення. Це все лягло в основу створення в регіоні особливої субкультури маргінальної спрямованості.

Крим. Кримський півострів, який було захоплено Російською імперією у XVIII ст. за часі панування Катерини II, в принципі, ніколи до 1954 року – до моменту офіційної передачі Криму до складу України, не був політично пов'язаний з Україною, хоча, виходячи із географічного розташування був з нею надзвичайно тісно пов'язаний економічно. Крим усю свою історія був колискою кримсько-татарського народу, який у 1944 році був підданий необґрунтованим репресіям і, практично, у повному складі депортований у віддалені райони Казахстану та Росії. Разом із кримськими татарами були виселені також німці, болгары, греки, караїми, євреї які споконвіку проживали на Кримському півострові. Як наслідок, якщо до початку ДСВ у Криму проживало 1 млн.633 тис. осіб, то після німецької окупації і проведених репресій (загинуло 133 тис. мирних жителів та 65,5 та 85,5 були вивезені у Німеччину) та сталінської депортації на півострові залишилось лише 500 тис. мешканців. Така ситуація була критичної і сталінський уряд застосував вже відпрацьовану схему – переселення селян з Росії. Лише у 1944 році „з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) та чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибули 62 тис. селян. Також приїжджали до Криму і демобілізовані солдати. Вони заселялися у напівзруйнованих садибах депортованих татар. Фактично, у Криму було проведено етнічну чистку, і в 1959 році населення півострова в 1,2 млн осіб складалося з росіян (71%), українців (22%) і деякого відсотка білорусів і євреїв”²⁸.

Сама передача Криму до складу України була викликана тяжким його економічним станом. Росія фактично не була в змозі управляти кримською економікою яка перебувала у жахливому становищі. Україні здійснювати

²⁸ Крим 1941-2014: від нацистської окупації до російської.: [https://prm.ua/krim-1941-2014-vid-natsistskoyi-okupatsiyi-do-rosiyskoyi/#:~:text \[dostep: 28.07.2023\]](https://prm.ua/krim-1941-2014-vid-natsistskoyi-okupatsiyi-do-rosiyskoyi/#:~:text=[dostep:28.07.2023]). Як Україна відбудувала Крим після війни і депортації. [https://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/ \[dostep: 28.07.2023\]](https://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/).

таке управління було набагато простіше виходячи саме із географічного свого розташування. Як наслідок, Україна в короткий час суттєво змінила економічну ситуацію на півострові давши, у першу чергу, до нього воду через побудований Північнокримський канал²⁹. Факт перебування Криму у складі України після розпаду СРСР, був зафіксований на міжнародному рівні в ряді відповідних міжнародних документів і ніколи ніким не оспорювався.

Соціально-політичні підстави. Етносоціальні процеси суттєво вплинули на соціально-політичні процеси в цих регіонах.

Східна Україна. Демографічна ситуація суттєво вплинула на електоральні уподобання, правові оцінки, погляди, інтереси населення Сходу України. Фактично починаючи з 1991 року максимальною електоральною підтримкою на виборах і Президента України і депутатів Верховної ради користувались політики і партії які були орієнтовані на Росію, на тісну співпрацю з нею як в економічній так і соціально-культурній сфері. Максимальну підтримку у правосвідомості отримували законопроекти ініційовані народними депутатами цих політичних сил, при мінімальній підтримці законодавчих ініціатив депутатів обраних від інших політичних партій. Якщо ретроспективно оцінити 32-річну історію незалежної України, то слід визнати, що більший час у керма держави стояли представники політичних сил орієнтованих на співпрацю з Росією як в політичному так і економічному плані. Особливо яскраво ця орієнтація проявилась в діяльності Президента України В. Ф. Януковича та „Партії регіонів” яка після Революції гідності (2013-2014 рр.) змінила свою назву на „Партія ОПЗЖ”, на чолі якої стояли прями агенти Кремля. Ці сили використовували у своїй діяльності тяжіння населення Східних регіонів до історичної пам’яті Росії (прославляння її внеску у перемогу у Другій Світовій війні, відбудову народного господарства у повоєнний час, здобутки у дослідженні космосу та т. ін.), наявність історичних зв’язків між країнами, наявність і розгортання економічних зв’язків між Україною та Росією та ін. Особливу увагу слід звернути на формування крайне негативного, ворожого ставлення населення цих регіонів до героїчної боротьби ОУН-УПА за незалежність України, яке часто здійснювалось із використанням неправдивих фактів, а також боротьбою проти впровадження в офіційне життя країни державної української мови.

²⁹ Колишній Північно-Кримський канал імені ЛКСМУ до якого поступала вода із водосховища створеного Каховською ГЕС, знищеної у червні 2023 р. російськими військами.

Крим. Населення Криму (не беручі до уваги кримських татар), виходячи з вищенаведених процесів теж завжди було орієнтовано на Росію у зв'язку із тим, що 70% населення півострову не належать до корінних мешканців³⁰. Будучи „перлиною” України, (а свого часу СРСР), він був привабливим місцем для життя. Слід згадати законодавчу практику часів СРСР відповідно до якої військовослужбовці Збройних Сил СРСР після виходу на пенсію по вислугі років, мали право обирати для проживання будь-який регіон країни, а місцева влада була зобов'язана у найкоротший термін надати їм житло. Найбільш привабливими для цієї категорії громадян були регіони Прибалтики, Крим та Північний Кавказ.

З урахуванням того, що Крим довгий час був базою дислокації Чорноморського флоту СРСР, більшість осіб офіцерського складу, що виходили на пенсію, залишались проживати у Криму. До них долучались ті колишні військовослужбовці, що обирали Крим як місце постійного проживання після виходу на пенсію з інших регіонів СРСР. Тому „(...) точної статистики, скільки офіцерів, прапорщиків і вільнонайманих (цієї категорії – П. Ф.), осіло в Криму (...) немає”³¹. Але є цілі населенні пункти, де більшість мешканців складають особи саме цієї групи. У Криму утворився фактично російський анклав який утворювали сотні тисяч колишніх російських військових („ура-патріотів СРСР”), з „промитими” комуністичними замполітами мізками. Вони ніколи не вважали себе українцями і були повністю орієнтованими на Росію, як спадкоємницю СРСР. Тому, на відміну від Західної і Центральної України, які у своїй більшості були більше орієнтовані на Захід, на політичну і економічну співпрацю країн із збереженням державно-політичного статусу України, у Криму панували політичні орієнтації пов'язані із виходом півострова із складу України і включення його до складу Росії. Ці настрої постійно „підпитувались” з боку Росії за допомогою різноманітних методів у т. ч. за допомогою формування правосвідомості населення.

„Першою ластівкою”, яка наочно продемонструвала анексійні наміри Москви, став конфлікт біля острова Тузла у Керченській протоці (2003 р.), який можна оцінювати як «розвідку боєм» з боку Росії, спробу з'ясувати реакцію України³².

³⁰ К.А. Черенцов, *Крым бандитский*. «Человек и закон». М., ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998. С. 6

³¹ К.А. Черенцов, *Крым бандитский...*, *op. cit.*, С. 9.

³² Звертає на себе увагу факт, що ця і подальші провокації сталися у короткий час після приходу до влади В.В. Путіна.

Намір Москви рано чи пізно анексувати Криму перше на офіційному рівні чітко проявився у виступі колишнього мера м. Москва Лужкова у Севастополі у 2007 році на урочистостях з приводу відкриття у Севастополі офіційного представництва Москви, який поставив під сумнів статус Кримського півострова у складі України. Це відбувалось на фоні відкриття у Севастополі філій ряду провідних Московських ВИШів (МДУ, МФТІ усього біля 10), поширення інвестування коштів Російських бізнесів в економіку Севастополя, який у цілому був опорною базою Росії у Криму. Як і не Сході України, так і у Криму особливою популярністю користувались проросійські політичні сили і політичні фігури. Ці, і безліч інших фактів, являють собою яскраве підтвердження цілеспрямованій діяльності Росії у Криму з метою формування (і посилення) правових уподобань, орієнтацій, цінностей та інтересів населення у підтримку анексії півострова, його включення до складу Росії.

Говорячи про політичну складову формування правосвідомості колабораційної спрямованості у Криму, не слід забувати і того факту, що саме у Севастополі було розташовано штаб Чорноморського флоту РФ, який перебував там на підставі Угоди між Україною та Росією „Про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України” від 28.05.1997 р. яка була «проштовхнута» проросійськими політичними силами³³. Діяльність різноманітних підривних центрів, що діяли під прикриттям розвідувальних, контррозвідувальних, ідеологічних структур флоту серед населення Криму, спрямованих на відрив півострова від України постійно була надзвичайно активною.

До суспільно-політичних підстав слід віднести і той факт, що Україна, яка є традиційно в абсолютній більшості є країною православною, тим не менш поділена на три табори – вірян що належать до Руської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП), вірян Православної церкви України (ПЦУ) та вірян Греко-Католицької церкви. Якщо дві останні спрямовують свою пастирську діяльність на підтримку незалежності України, її ходи в напрямку Євроінтеграції та вступу до НАТО, то РПЦ МП,

³³ Так звані «Харківські угоди» – договори між Україною та Росією щодо перебування Чорноморського флоту РФ на території України від 21 квітня 2010 року підписані у м. Харкові. Це сприяло нарощуванню військової техніки та особового складу збройних сил держави агресора, які були використані під час анексії АР Крим та Севастополя у 2014 році. За участь у підписанні, ратифікації та імплементації цих угод ряду колишніх високопосадовців України Службою безпеки України оголошено підозру у вчиненні злочину передбаченого ст. 111 КК України – державна зрада, а колишній Президент України В. Янукович заочно арештований.

яка перебуває під контролем ФСБ РФ і фактично є її українською філією, реалізую у своїй діяльності програмні позиції керівництва РФ спрямовані на поглинання України. Ідеологічний вплив діяльності РПЦ МП у тому числі на процес формування психологічної складової кримінально-правової правосвідомості важко переоцінити.

Економічні підстави. Не здійснюючи детального аналізу економічних зв'язків України із Росією, зауважимо лише що вони відігравали чи не вирішальну роль. Згадаємо, що економіка СРСР була побудована за інтеграційним принципом економічних зв'язків між республіками, які багато у чому збереглися і після розвалу СРСР. При цьому саме Схід України був найбільш розвинутим регіоном країни і мав тісні зв'язки з підприємствами РФ. На цій основі у громадян формувалась точка зору що економіка України в умовах розриву зв'язків із Росією зазнає нищівного удару у рухне. Одночасно у населення формувалось зверхнє ставлення до інших регіонів країни шляхом культивування підходів під гаслами „Донбас годує Україну!”, „Донбас порожняк не гонить!”³⁴, що вносило розкол у правосвідомість людей, формувало зверхність Сходу над Заходом України.

Що торкається Криму то його економічна база в абсолютній більшості була пов'язана із економікою туризму та легкої промисловості, які не відігравали вирішальної ролі у формуванні даної складової. Одразу після проголошення незалежності України у Криму без „будь-якої законодавчої бази почалися спроби поділу і перерозподілу великої і, можливо, найбільшої у перспективі цінної частини власності, нерухомості – санаторно-курортного комплексу”³⁵ більша частина якого в кінцевому, опинилась в руках російських і пов'язаних із ними українських бізнесменів.

Вести мову про формування психологічної складової кримінально-правової правосвідомості, що визначає колабораційну спрямованість особи, необхідно з урахуванням криміногенного фону на базі якого відбувались усі зазначені вище процеси

Криміногенний фон. Виділення цієї групи є дещо умовною, однак, враховуючи відомі криміногенні явища 90-х років минулого сторіччя та їх наслідки, доцільно розглядати їх у загальному контексті аналізу проблеми.

90-ті роки минулого сторіччя на теренах колишнього СРСР часто визначають як «буремні дев'яності» асоціюючи цю назву з розгулом злочинності

³⁴ Гра слів «порожняк»: 1. незавантажений ешелон для транспортування вугілля; 2. пустослів'я, непідтверджена нічим обіцянка, позиція, твердження, пусті, нікчемні розговори (жарг.).

³⁵ К.А. Черенцов, Цит. праця. *Крым бандитский*. С. 8

основні центри якої були зосереджені у найбільш економічно розвинутих регіонах країни – Києві, Криму та Східному регіоні. Саме там створились і діяли потужні організовані злочинні угруповання (ОЗУ) які окрім рекету, бандитизму, злочинів проти особи та т. ін., приймали активну участь в процесах приватизації державного майна, перерозподілі власності шляхом рейдерства, бандитських нападів, вбивств та т. ін. Ці групи часто діяли під контролем або у тісній взаємодії з подібними утвореннями з центрами в Росії. Часто і самі російські ОЗУ („Солнцівська”, „Долгопрудненська”, „Ізмайлівська” та ін.³⁶) „заходили” на терени України і діяли самостійно. Діяльність ОЗУ, як правило, здійснювалась під контролем зв. „зłodіїв в законі абсолютна більшість яких була вихідцями з Росії і діяла, зрозуміло, з урахуванням її інтересів. Тісність контактів між українськими та російськими ОЗУ особливо яскраво проявлялась в Криму у діяльності двох основних ОЗУ – «Башмаків» та «Сейлем». Саме з кола членів цих формувань і «виросли» ряд нинішніх політичних лідерів Криму. Організовані злочинні угруповання які налічували сотні і тисячі членів здійснювали суттєвий вплив на психологію населення, а будучи орієнтованими на Росію, пропагандували ці погляди серед населення.

З діяльністю ОЗУ пов'язано було багато резонансних злочинів тих років. Діяльність ОЗУ в Україні і в Росії у багатьох випадках була тісно пов'язана через різноманітні господарські схеми які приносили величезні доходи. На початку ХХІ ст. в наслідок діяльності правоохоронних органів України, вал злочинності вдалося приборкати. Однак к цьому часу вже сформувалась група колишніх керівників цих формувань (з числа тих які не стали жертвами кримінальних розборок і тих яким вдалося уникнути притягнення до кримінальної відповідальності), які перевели накопичені статки у легальний бізнес і зайняли достатньо високе становище у соціальній ієрархії, ставши беніфіцірними власниками крупних, часто стратегічних, підприємств. Слід нагадати, що економіка СРСР була створена за схемою економічного розподілу виробництва, господарської кооперації коли випуск остаточної продукції залежав від діяльності низки підприємств розташованих у різних колишніх союзних республіках. Українські підприємства (особливо у сфері ВПК), займали у цих ланцюгах одне з ключових місць. Це визначало наявність потужних інтересів проросійської спрямованості у значній частини еліти на Сході України і у Криму які здійснювали

---

³⁶ Назви потужних у 90-ті роки злочинних організацій що діяли в Росії.

суттєвий вплив на формування психологічної складової кримінально-правової правосвідомості колабораційної спрямованості.

Слід також зауважити, що діяльність організованої злочинності завжди перебувала в сфері інтересів органів держбезпеки РФ і фактично часто контролювалась (а, можливо, і керувалась) ними. Користуючись наявністю вищезазначених схем, органи ФСБ Росії були чудово інформовані про стан оргзлочинності в Україні, про її ключові фігури. З початком планування агресії проти України, (а перші кроки у цьому напрямі були зроблені ще в середині 90-х років ХХ ст.), вказаним угруповання та їх лідерам стала приділятися особлива увага. Деякі з них стали прямими агентами ФСБ, деякі агентами впливу та т. ін. За допомогою цих осіб в Україні став активно формуватися образ Росії як країни яка може забезпечити високий рівень економічного життя, країни яка є єдиним оплотом миру на планеті, носієм історичної пам'яті перемоги у Другій світовій війні, захисником історичної ідентичності російського народу, його особливості і зверхності щодо інших народів та т. ін.

Щодо діяльності ФСБ, ГРУ МО РФ у поширенні в Україні проросійських настроїв, то про це вже багата написано і ще буде написано у майбутньому. Зараз лише зазначимо, що наслідки діяльності цих підрозділів і їх агентури в Україні і по сьогодні не подолані у повному обсязі. Фактично в Україні була створена розгалужена агентурно-розвідувальна сітка серед завдань якої було також створення позитивного образу Росії, протиставлення його із створенням негативного образу України, агітація за тісну співпрацю саме з Росією, зміну настроїв в питанні вектору розвитку країни із західного на східний, створення образу Росії як основного і єдиного захисника не тільки руських, а і усіх російськомовних. Фактично агентами Росії були і Президент В. Ф. Янукович, і голова адміністрації глави держави В. В. Медведчук. Громадяни РФ очолювали МО України, СБ України інші структури. На цю діяльність були витрачені мільярдні суми в американській валюті. І не зважаючи на те, що значна частина цих коштів була банально розкрадена, частина була використана за призначенням і досягла мети!

Активізація впливу на правову психологію кримінально-правової правосвідомості відбулася після окупації у 2014 році частини областей Луганської та Донецької областей та Криму. Російська Федерація розгорнула на цих територіях активну агітаційну діяльність фактично реанімуючи суспільні і правові відносини які існували в часи СРСР та їх правове регулювання, що відповідало правовим поняттям, цінностям та установкам значної частини населення цих регіонів. При цьому

використовувались найрізноманітніші ідеолого-політичні, правові та культурно-агітаційні заходи. Серед них особливо слід відмітити впровадження особливого (полегшеного) порядку видачі паспортів РФ, запровадженого в цих регіонах. При цьому не можна ставити знак «дорівнює» при характеристиці незваних так званих Донецької та Луганської народних республік (ДНР та ЛНР) і Криму. Характерною їх особливістю була створена за роки СРСР і розвинута в період 1991-2014 років власна субкультура, яку характеризують, у т.ч., зверхність до інших частин України (особливо до Західної України), їх культури, історії, до історичних діячів. Особливо гострим стало питання мови – небажання використовувати, навіть на офіційному рівні, державну українську мову, яка відповідно до Конституції України є єдиною державною мовою. В Криму ж відбулась просто реанімація радянської кримінально-правової правосвідомості, оскільки ця правосвідомість завжди була пануючою і незмінювалась у зв'язку із особливостями соціально-політичної характеристики населення, на що акцентувалось вище.

Ці та інші процеси стали базою для поширення психології та ідеології колабораціонізму, формуванні відповідних правових інтересів, цінностей та установок, що перебувають в основі кримінально-правової правосвідомості колабораційної спрямованості, основні характеристики якої пов'язані із:

- ненавистю до законно влади в державі, її несприйняттям як інституції, її несприйняття;
- любов'ю до держави агресора, визнання її домінування над Україною;
- національні питання – принизливе ставлення до українського народу, ненависть до нього;
- оцінка українського народу як „молодшого брата” російського народу, заперечення його права на самостійність вибору власного шляху розвитку, на національну самоідентичність;
- несприйняття прозахідного вектору розвитку України;
- заперечення самостійності (і взагалі існування), Православної Церкви України та Греко-католицької церкви.

Це основні характеристики які визначають кримінально-правову психологічну складову кримінально-правової правосвідомості колаборантів. Ця психологія стала фундаментом на якому формується кримінально-правова ідеологія колабораціонізму, ідеологія яка його визначає, яка його виправдовує.

Базою ідеологічної складової кримінально-правової правосвідомості колабораціонізму стала ідеологія так званого „руського міру”

(„російського світу”). Її коріння перебувають в основі філософських поглядів „Москва – Третій Рим”, яка виникла ще у 18 ст. і обґрунтовувала вже тоді експансіоністську загарбницьку політику Російської імперії. У подальшому вона (з деякими інтерпретаціями), знайшла свій подальший розвиток у ідеологічній платформі т. зв. ”ґрунтовників”³⁷, концепції культурноісторичних типів М. Данилевського, російському месіанізмі і великодержавному російському шовінізмі, а також ідеологічних концептах радянських часів стосовно „політики пам’яті”, створення нової історичної спільноти людей – радянського народу у якій російському народові відводилась провідна роль тощо.

У сьогоdnішньому розумінні концепт „руський мір” виник у середині 90-х років ХХ століття як реакція відповідних соціальних груп російського суспільства на розвал радянського союзу, втрату росією впливу на міжнародній арені та глибоку внутрішню політико-економічну кризу у російському суспільстві. Він знайшов своє первинне обґрунтування в інтелектуальному середовищі яке згуртувалось довкола відомого економіста та філософа С. Чернишова та публіциста Г. Павловського. Первинна ідея цієї філософської доктрини була сформульована С. М. Гефтером у статті «Мир Миров: российский зачин»³⁸, розміщеній у збірнику „Иное” (1994). Саме у післямові до цієї статті підготовленої Г. Павловським, вперше було використано це поняття „руський мир”. На думку автора, Росія мала еволюціонувати в багатоукладну цивілізовану країну, яка повинна стати одним зі світів серед інших світів. Подальша розробка концепції пов’язана із діяльністю „Руського інституту” створеного у 1996 р. Однак остаточне своє формулювання вона отримала у статті „Руський мир”, яка була підготовлена філософом П. Щедровицьким та політтехнологом Є. Островським у 2002 р. В ній поняття „руський мир” отримало

³⁷ Ґрунтовництво (від рос. *народний ґрунт*) – літературний перебіг і напрям суспільної та філософської думки в Росії 1860-х років . Основи світогляду сягають ідей і концепцій так званої «молодої редакції» журналу „ Москвлянин „ (1850–1856) на чолі з Аполлоном Григор’євим . Прихильники цієї концепції називаються *ґрунтовниками* . Літературознавець В. М. Захаров вказує, що термін «ґрунтовництво» є пізнім – Достоевський та його однодумці не називали себе ґрунтовниками висловлюючи такі самі погляди. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE> [dostęp: 1.08.2023].

³⁸ С.М. Гефтер *Мир Миров – российский зачин*: <https://flibusta.org.ua/b/18603> [dostęp: 1.08.2023].

наступне визначення „(...) це мережева структура великих і маленьких спільнот, які мислять та розмовляють російською мовою”³⁹.

Концепція «руського миру» („РМ”) стала державної ідеологією Росії з моменту коли вона була прийнята як основа виборчої програми В. В. Путіна під час виборчої компанії 2006 року. У своїй політичній програмі В. В. Путін визначав „Руський мир” як універсальну основу російської держави. У промові, яку він виголосив у листопаді 2006 року, він, зокрема, зазначив, що «Руський мир»: „може і повинен об’єднати усіх тих, кому дороге російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії або за її межами, і до якої б етнічної групи не належали”. Такий підхід керівництва Росії визначив те, що з 2007 року концепція «Руський мир» стала головною ідеологічною підвалиною тоталітарного російського режиму. Усі засоби масової інформації, усі „бійці ідеологічного фронту” стали активно використовувати її в процесі ідеологічної обробки мас. При цьому, і це слід особливо підкреслити в контексті проблеми що розглядається, її вектор був спрямований не тільки на внутрішній «ринок», а і на зовнішній. Тут вона стала знаряддям підготовки Росії до здійснення агресії проти республік колишнього радянського союзу. В якості основного об’єкту впливу стали російські етнічні групи в молодих незалежних державах, а також представники відповідних кіл, інтереси яких були з тих чи інших причин орієнтовані на росією. Основною метою для путінського режиму стало відновлення радянського союзу, крах якого став, за словами московського диктатора, основною геополітичною трагедією ХХ сторіччя. В Україні об’єктами цієї ідеологічної обробки стали, у першу чергу, Східна Україна і Крим виходячи з етнополітичних та економічних особливостей економічного розвитку та населення цих регіонів, про що мова йшла вище. Одночасно, і це слід особливо підкреслити, саме Україні приділялось особлива увага і їй визначалось особливе місце в процесі відновлення радянського союзу. Це виходило з тези, яка протягом усієї історії Росії реалізовувалась у її внутрішній політиці і яка у концентрованому вигляді була сформульована одним з лідерів більшовистської Росії Л. Д. Троцьким – „Без України немає Росії. Без українського вугілля,

---

³⁹ П. Щедровицкий. *Русский мир и транснациональное русское*. Библиотека культурной политики, управления и предпринимательства. АТШ, 1999 URL: <https://shchedrovitskiy.com/russkiy-mir/> [dostęp: 1.08.2023].

заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з Вами⁴⁰.

В. І. Ленін в свою чергу зазначав: „Загубити Україну – загубити голову!”. Але далі усіх пішов диктатор І. В. Сталін, який вважав можливим взагалі знищити Український народ. Він, зокрема підписав наказ у якому зазначав: „Українського народу не повинно існувати⁴¹”.

Концепція «Руського миру» пов'язана також зі спробою обґрунтування особливого статусу людини російської національності – визначення її як особи вищої раси. Так, колишній міністр культури Росії В. Мединський у своєму інтерв'ю «Російській газеті» яка видається у Сан-Франциско, у 2012 році заявив, що у Росіян «є одна зайва хромосома», яка виділяє їх серед усіх націй і народів світу. „Я вважаю, що після всіх катастроф, які обрушились на Росію у 20-му столітті, починаючи з Першої світової і завершуючи перебудовою, той факт, що Росія все ще зберіглась і розвивається, говорить, що в нашого народу є одна зайва хромосома”, – сказав В. Мединський в тому інтерв'ю, яке набуло широкого розголосу.

Це, практично, слід оцінити як спробу відновлення відомих теорій що перебували в основі ідеологічних концепцій Третього рейху які обґрунтовували особливість арійської раси, її лідируюче становище серед інших народів світу. Відомий український політик М. Томенко, характеризуючи це висловлювання зазначив: „(...) Це тотальне божевілля, це не просто воєнний злочин, це новий феномен зі знаком мінус, який називається «рашизм». Суміш людиноненавистницьких ідеологій в поєднанні з вірою в якусь „винятковість” російської нації – і це дало оцей „рашизм”.

2 травня 2023р. Верховна Рада України прийняла проект Постанови «Про Заяву Верховної Ради України „Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких⁴²». Згідно

⁴⁰ <https://ru.citaty.net/tsitaty/477895-lev-davidovich-trotskii-bez-ukrainy-net-rossii-bez-ukrainskogo-uglia-zhele/> [dostep: 1.08.2023].

⁴¹ Нещодавно українські хакери зламали таємний архів ФСБ Росії сталінський розділ де виявили цей та інші документи. URL: https://t.me/+xantqpx8f_tkNGRk [dostep: 1.08.2023].

⁴² Проект Постанови «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких», (реєстр. №9101). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>. [dostep: 11.08.2023].

з цим актом, ознаками рашизму є мілітаризм, культ особи очільника та сакралізація інститутів держави, самозвеличування російської федерації шляхом насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів, нав'язування іншим народам російської мови та культури, пропагування ідей «руського мира», систематичне порушення норм і принципів міжнародного права, суверенних прав інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів й ін.

Особливе місце у просуванні ідеології «руського миру» належить Московській православній церкві та її очільнику митрополиту Кирилу. Це обумовлено історичними та етносоціальними процесами частина з яких аналізувалась вище, а інші, в загальних рисах, характеризуємо зараз.

Україна прийняла християнство у 988 році і, по суті, стала його джерелом у Східній Європі. Московія (саме таку назву носила держава до початку XVIII сторіччя) прийняла православну віру від України. Після Переяславської ради негайно почалась діяльність по ліквідації Київської митрополії. Московська влада чудово розуміла значення церкви в житті українців і максимально прискорювала вирішення цього питання. Це призвело до того що у 1686 році через симонію Вселенський патріарх Діонісій IV видав Синодальний лист, яким у порядку ікономії, обраного собором духовенства та вірян його єпархії, надавав право ординації Київського митрополита Московському патріарху. Остаточо київська митрополія фактично перетворилася на одну зі звичайних єпархій Московського патріархату, у 1722 році коли Петро I обрав Варлаама в сані архієпископа, а не митрополита.

Одночасно на теренах України діяла Руська унійна церква яка була утворена у 1596 році на основі Берестейської унії після якої частина ієрархів утворила Руську унійну церкву під егідою папського престолу. Московська патріархія вела з цією церквою постійну боротьбу і добилась того, що на території Російської імперії в цілому вона була повністю ліквідована у 1839 році рішенням Полоцького собору. Останні парафії у Холмській єпархії 1875 року були примусово приєднані до Православної церкви. З цього часу саме Московська православна церква стала повністю панувати на теренах України які входили до складу російської імперії. На Західній Україні яка в той час перебувала у складі спочатку Польщі, а пізніше Австро-Угорської імперії діяла унійна греко-католицька церква яка була стала наступником Руської унійної церкви. Після Другої Світової війни і остаточного приєднання Західної України до УРСР радянська влада прийняла рішення про

ліквідацію греко-католицької церкви. З цією метою у березні 1946 року було у Львові органами державної безпеки СРСР було організовано Собор на який звели під конвоєм частину духовенства греко-католицької церкви доповнивши кворум представниками духовенства московського патріархату. Цей «Собор» прийняв рішення про самоліквідацію греко-католицької церкви. З цього моменту практично уся територія України опинилась під ідеологічним впливом московського патріархату. Греко-католицька церква перейшла у підпілля, а тисячі її священнослужителів були репресовані.

Радянська влада практично не дозволяла діяльності в Україні будь-яких конфесій окрім Православної церкви московського патріархату і використовувала її для ідеологічної обробки населення. Представники інших церков піддавались переслідуванню оскільки визнавались «сектами» і їх діяльність визначалась як злочинна.

Тим самим шляхом пішла і путінська Росія. Саме через неї почалась і активно впроваджувалась у свідомість прихожан ідея «руського миру». Абсолютна більшість священнослужителів були або прямими агентами Федеральної служби безпеки Росії або просто виконували вказівки своїх ієрархів які усі такими являються. Підтвердженням цього є чисельні факти виявлення Службою Безпеки України антидержавної діяльності кліриків Православної церкви України Московського патріархату яка перебувала в межах від агітаційної діяльності до збору розвідувальної інформації, фінансуванні антидержавної діяльності, створенні схронів зброї, фінансуванні тероризму та т. ін.

Особлива роль в просуванні ідей «руського миру» належить предстоятелю Московської православної церкви Патріарху Кирилу (Володимирі Михайловичу Гундяєву), який, і це достовірно відомо, є довгорічним співробітником ще Комітету державної безпеки СРСР та ФСБ Росії під псевдонімом „Михайлов”. Ще з 1994 року минулого сторіччя він, ще не будучи главою церкви, займаючи посаду голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків (з серпня 2000 р. – Відділ зовнішніх церковних зв'язків) став автором та провідним щотижневої телепередачі «Слово пастиря» на Першому каналі російського телебачення. Ця передача, яка виходила в прайм-тайм у неділю, стала потужним інструментом обробки свідомості віруючих впроваджуючи у неї ідеологію особливості, зверхності руської нації, її особливу роль в історичному розвитку суспільства у цілому, необхідність об'єднання під керівництвом Росії усіх представників російської національності незалежно від місця

проживання, формувала почуття незадоволення діяльністю урядів молодих національних держав утворених на уламках радянського союзу (особливо країн Балтії та України), піддавала критиці діяльність інших конфесій та т. ін. Навіть після відомих подій з надання томосу Православній Церкві України (ПЦУ) вплив Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) хоча і зменшився але не зник. Особливо сильний він був у східних та південних регіонах України і саме у цій частині країни ми і спостерігаємо найбільшу кількість прояві колабораціонізму.

Особливе місце у формуванні ідеологічної складової кримінально-правової правосвідомості колаборантів відіграли російські засоби масової пропаганди і, у першу чергу, телебачення. „Останкінська голка” запроваджена отрутною ідеологією «руського миру» зіграла значну підривною роль у формуванні кримінально-правової правосвідомості у відповідних прошарків населення України. Вище аналізувались процеси формування населення Східної України та Криму. На них і був ціленаправлено спрямований ідеологічний вплив через засоби масової інформації. Програми телебачення Росії були перенасичені передачами про особливу роль Росії у перемозі над гітлерівською Німеччиною, післявоєнній відбудові народного господарства, перемогами в освоєнні космосу та т. ін. що формувало у свідомості громадян ті необхідні путінському режимові почуття та установки які вкладались в матрицю концепції «руського миру». Це підсилювалось тематичними передачами телебачення типу «Служу Росії», «Танковий біатлон» іншими різноманітними передачами які мали на меті формування особливого іміджу російської армії як другої армії світу, захисниці «руського миру». Десятки телевізійних серіалів типу «Морські дияволи», «Дикий» повинні були формувати позитивний образ підрозділів спеціального призначення та правоохоронних органів.

Особливе місце у впливі на правосвідомість займали спеціалізовані політичні передачі телебачення Росії (ТР), яке мало надзвичайно велику аудиторію в Україні.

Саме на аудиторію Східної та Південної України та Криму була розрахована пропаганда ідей «руського миру» яка пронизала усі аналітичні передачі ТР. Практично не було випуску новин де би не тим чи іншим чином не пропагандувалися ці ідеї, не піддавалась критиці політика України з позицій ідеології «РМ». Аналітичні політичні передачі ТР повністю були присвячені пропаганді ідеології «РМ».

Спеціально створений в 2005 році телеканал *Russia Today* був покликаний доносити ідеологію «руського миру» аудиторії в усьому світі. Він включає в себе головний англomовний інформаційний телеканал *RT International*, *RT Arabic*, *RT en Español*, *RT France*, *RT DE*, а також документальні канали *RT Documentary* англійською мовою та *RT Doc* російською⁴³. Саме на основах пропаганди «РМ» зробили собі ім'я такі одіозні політичні оглядачі як В. Соловйов, М. Симонян, В. Скобеєва та ряд інших телеагітаторів. На фінансування цих програм, яке здійснювалось в основному за рахунок держбюджету, щорічно витрачались мільярди доларів. За для справедливості слід визнати, що ці діяльність досягла бажаного результату, суттєво вплинула на свідомість значних прошарків населення України, у тому числі на формування відповідної кримінально-правової правосвідомості населення аналізованих регіонів України.

Росія використовувала усі можливі шляхи для створення агентурно-шпигунської мережі в Україні. За висновками інституту RUSI „для створення осередків російських агентурних мереж в Україні ФСБ вербувало в Україні представників клубів єдиноборств, злочинців (зокрема, наркодилерів), колишніх співробітників спецназу, охоронних фірм та детективних агентств. Крім того, за даними Прикордонної служби, зафіксовано тісний зв'язок російських офіцерів із мережами контрабандистів в Україні. А переміщенню готівки сприяла дипломатична пошта дружніх Росії країн»⁴⁴.

Якщо бути справедливими, то ці зусилля досягли своєї мети. Не говорячи про російську аудиторію, в контексті цієї роботи вона нас не цікавити, аудиторія в Україні, яка була сконцентрована, в основному у Східних та Південних регіонах та у Криму була сприятливою для цієї пропаганди. На підставі аналізу різноманітних джерел можна з переконливістю стверджувати що над комплексною концепцією цієї діяльності працювали відповідні науково-дослідні підрозділи як у структурі АН Росії так і ФСБ Росії. Усе це у кінцевому викристалосся у гасло «Путін прийди!» з яким зустрічали закамфльованих путінських вояків на Донбасі та у Криму у 2014 році.

Звичайно що минулі 9 років багато що змінили у правосвідомості відповідної частини населення цих регіонів – абсолютна більшість

⁴³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/RT> [dostep: 13.08.2023].

⁴⁴ <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-rusi-merezhi-ahentiv-pidryvna-diyalnist-kremlya-v-ukrayini/32342055.html> [dostep: 13.08.2023].

обіцянок тоталітарної російської влади виявились елементарною брехнею. Люди зіткнулись із набагато низьким, порівняно з Україною рівнем життя, відсутністю захисту основних громадянських прав і свобод, тотальним контролем за усіма сферами життєдіяльності, всевладдям правоохоронних органів. Це «остудило» окрему частину населення. Однак, нажаль, незначну. Абсолютна більшість (особливо в містах), якщо і не підтримує росію, тим не менш вважає що активний супротив, який здійснює Україна агресії путінської Росії погіршує їх положення оскільки вони повинні евакуюватись із зони бойових дій, отримують інші негативні наслідки війни. При цьому їх не цікавить той факт, що саме Росія є агресором, а Україна жертвою. Багато з них продовжує вірити путінській пропаганді яка стверджує що війну розпочало НАТО і США, які підбурювали Україну до цієї війни. А якщо додати до цього сформовану переглядом серіалів російського ТВ та політичних передач «солов'євського помийного бочка», то картина у свідомості необтяженого особливим інтелектом обивателя, вимальовувалася конкретна – на нещасну, бідну Росію готовий напасти увесь світ, а Україна є його знаряддям. Це лягало на лекала сформовані від перегляду і прослуховування відповідних телепередач і особливо телесеріалів як найбільш дохідливого виду пропаганди для обивателя⁴⁵. Таки позиції форму вали і тисячі агентів ФСБ та Зовнішньої розвідки Росії які діяли на території України. За деякими даними за останні 9 років на підривному діяльність проти України ФСБ витратило біля 5 млрд. долл⁴⁶.

Уся ця цілеспрямована діяльність виявилась достатньо успішною – під її впливом у достатньо великого прошарку населення України сформувався комплекс психологічних емоцій, почуттів та установок на базі яких виробились ідеологічні підходи до оцінки з позицій кримінального права діяльності яку ми з державницьких позицій оцінюємо як колабораційну.

У першу чергу це торкається ставлення до оцінки конкретної діяльності як такою, що спричиняє шкоду на загальнодержавному рівні. Абсолютна більшість осіб притягнутих до кримінальної

⁴⁵ Так, у серіалі «Морські дияволи» який витримував безліч сезонів, у кожній серії група морського спецназу ФСБ веде боротьбу з агентами ЦРУ та інших розвідувальних органів країн НАТО, звичайно перемагаючи ворогів.

⁴⁶ <https://dailyviv.com/news/polityka/putin-dv-5-milyardiv-dolariv-na-pyatu-kolonu-v-ukrayini-komu-97592>; а також <https://www.volynnews.com/news/all/5-mlrd-vytracheno-marno-putin-rozsliduye-rozkradannia-koshtiv-vydilynykh-na-stvorenniakh-piatoyi-kolony-v-ukrayini-zmi-/> [доступ: 14.08.2023].

відповідальності за вчинення колабораційних злочинів в процесі досудового слідства виправдовували себе посиленням на скрутні життєві обставини, які змусили їх піти на співпрацю з агресором. Тим не менш ретельне дослідження їх поведінки до моменту захоплення агресором відповідних територій (в період 2014-2022/2023 рр.) підтверджувало їх антиукраїнську позицію, підтримку ідеології «руського миру» конкретними висловлюваннями і діями. Як справедливо зауважує відомий журналіст О. Невзоров: „Смішно виглядають провінціальні поети, знебарвлені бібліотекарки, активісти ЄР⁴⁷ та НФ⁴⁸, витрішкуваті директриси сільських шкіл, які послухоаються особисті злобі – ллють інтернет ролики у «підтримку сво». Плекають надію на вічний захист з боку режиму»⁴⁹. До переліку цих категорій слід додати працівників правоохоронних органів, суддів, працівників комунальних служб та т. ін. При цьому ми відділяємо тих з них хто пішов на службу агресору під тиском тяжких життєвих умов в яких вони опинились, під тиском фізичної розправи над рідними та близькими та т. ін. від тих хто робив це умисно з міркувань підтримки ідеї «руського миру», кар'єрних та інших корисливих мотивів.

Кримінально-правова правосвідомість вказаних осіб виключає визнання колабораційних дій як суспільно шкідливих і їх криміналізацію. Вони вважають що своєю поведінку суспільно корисною оскільки вона вчиняється в інтересах соціально обмежених верств населення України, які в силу історичної обумовленості повинні бути разом з росією, проживаючи на тих територіях, які колись належали російській імперії та СРСР. Основу своєї позиції вони вбачають у відсутності в їх діяннях тих ознак, які визначають Державну зраду (ст. 111 Кримінального кодексу України далі КК України). Вони оцінюють передбачені ст. 111¹ КК України діяння як такі що повинні бути декриміналізовані.

Як висновок слід зазначити, що кримінально-правова психологія і сформована на її основі кримінально-правова ідеологія як складові частини

⁴⁷ ЄР – «Єдина росія» політична партія в Росії яка є базою путінського режиму.

⁴⁸ НФ – Общероссийское общественное движение Народный фронт «За Россию» (Народный фронт) или Общероссийский народный фронт (ОНФ) [– коалиция общественно-политических организаций, общественно-политическое движение, созданное в мае 2011 года по предложению председателя Правительства России Владимира Путина как «объединение на равных» різні політичні гравці, які спільними зусиллями прагнуть рухати Росію вперед: <https://ru.wikipedia.org/wiki/dostę:17.08.2023>].

⁴⁹ Невзоров: <https://t.me/nevzorovtv> [dostę: 17.08.2023].

кримінально-правової правосвідомості осіб які вчинили колабораційну діяльність стали наслідком цілеспрямованої довгорічної діяльності, яка здійснювалась на основі спеціальної програми генеральною метою якої було і є анексія України Росією. Одним з елементів цієї діяльності стало формування кримінально-правової правосвідомості окремих прошарків українського суспільства з метою активізації їх співпраці з агресором. Фактично це була програма створення в Україні «п'ятої колони» з числа прихильників «руського миру».

БЕАТА МАРІЯ НОВАК¹, АГНЄШКА НОВОГРОДЗЬКА²

ПСИХОПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ З ВОРОГОМ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. МОТИВИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО СПІВПРАЦІ З РОСІЙСЬКИМ ОКУПАНТОМ – ВИСНОВОК З ДОСЛІДЖЕНЬ

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, поновлює важливі для гуманітаризму дискусії про поведінку людей у конфліктних ситуаціях та травматичного досвіду. Однією з суперечливих тем, яка досі викликає

---

¹ **Беата Марія Новак**, габілітований доктор гуманітарних наук з дисципліни педагогіка, професор університету. Директор Інституту соціальних засад пенітенціарної системи Академії правосуддя (у 2020-2022 рр. – проректор з наукової роботи). Автор чотирьох наукових монографій, понад 100 статей у наукових виданнях, вітчизняних і зарубіжних, науковий редактор 11 колективних монографій. Експерт Вищої контрольної служби у сфері реадптації та соціальної реінтеграції засуджених осіб, а також керівник/член багатьох команд, що виконують польські та міжнародні науково-дослідні проекти. Поточні наукові та дослідницькі інтереси зосереджені на широкому розумінні суспільства ризику, кризи сучасної родини, пенітенціарної сфери, реадптації та соціальної реінтеграції колишніх ув'язнених та їхніх родин. У 2017-2019 роках член Групи методології педагогічних досліджень та Групи освіти для безпеки при Комітеті педагогічних наук Польської академії наук. У 2012-2013 роках член Наукової ради Інституту міждисциплінарних досліджень у Брно. З 2020 року член Наукової ради «Štúdie Zo Špeciálnej Pedagogiky» (видавець: Prešovska univerzita v Prešove, Словаччина). З 2016 року член редколегії наукового журналу «Social Pathology and Prevention» та «Ošetřovatelské Perspektivy» (видавець: Slezská Univerzita v Opavě, Чеська Республіка). У 2010 – 2014 роках тематичний редактор, а потім (до 2016) член редакційної колегії піврічника «Resocjalizacja Polska». ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9607-4500>

² **Агнешка Новогродзька**, психолог, психотерапевт, асистент Інституту соціальних основ управління пенітенціарною системою Кафедри Управління пенітенціарною системою Академії правосуддя. Докторант медичного університету ім. Кароля Марцінковського в Познані. Автор кількох десятків наукових статей і розділів у наукових монографіях. Сфера наукових інтересів: розлади особистості, психомоторна гіперактивність, зміни поведінки та установок людини в результаті терапевтичних та ресоціальних взаємодій. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0036-4018>

дискусії, є питання колабораціонізму з ворогом, тобто співпраці з окупантом чи агресором. Концепція колабораціонізму, яка стала загальноприйнятою в такому контексті після Другої світової війни, тепер використовується в різних конфліктах, починаючи від Іраку і закінчуючи співпрацею з ізраїльською владою. Цей термін часто несе сильний, негативний відтінок і може використовуватися як інструмент політичної та соціальної стигматизації осіб, підозрюваних у співпраці з ворогом. З цієї причини варто спробувати зрозуміти це явище з психолого-педагогічної перспективи, щоб розпізнати мотивацію та причини поведінки індивідів у складних ситуаціях.

Довгий час поняття колабораціонізм мало нейтральний відтінок і означало співпрацю. Однак нині, як зазначає соціолог Ян Томаш Гросс³, це слово набуває негативного відтінку, і означає *зраду*. У такому розумінні воно в основному стосувалося поведінки громадян країн, окупованих Третім Райхом. Сьогодні термін *колабораціонізм* вживається не лише в контексті Другої світової війни. Деякі історики також використовують його для опису будь-якої форми співпраці між підкореним населенням і окупаційною владою⁴. Однак така інтерпретація виявляється недостатньою для розуміння соціальної поведінки під іноземним правлінням. Його значення поширюється на всі види діяльності, пов'язані з окупаційними силами. Однак його недостатньо для опису мотивації поведінки окремих осіб чи груп, оскільки воно не враховує зовнішні обставини, що впливають на вчинені дії, і, нарешті, не стосується наслідків вчинків і дій⁵.

Надмірно широкий підхід до явища розмиває термін і його значення в контексті війни. Варто звернути увагу на те, що так можна описати різноманітну людську діяльність, яка здійснюється за згодою окупанта, як-от благодійна діяльність, робота в державних установах чи доноси. З цієї причини так важливо вивчати явище співпраці з ворогом, а особливо мотивацію людей, які в ній беруть участь. Варто зазначити, що існує принципова різниця між співпрацею з окупантом, яка є результатом виконання професії, яка слугує для підтримки функціонування державних установ або забезпечення власного існування, та діяльністю, головною метою якої є виключно досягнення власної вигоди, часто за рахунок інших. Відповідно

³ J.T. Gross, *Polish Society Under German Occupation: The General gouvernement, 1939-1944*. Princeton, 1979, s. 117-120.

⁴ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration: Die Niederlande unter Deutscher Besatzung 1940-1945*, Stuttgart 1984, s. 7-8.

⁵ J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*. „Pamięć i sprawiedliwość” 2009, 1(14), s. 103-132.

до цього в подальшій частині статті термін *колаборація* буде використовуватися для позначення співпраці з окупаційною владою, яка явно порушує інтереси даної держави та/або громадян, що ставить особу, яка співпрацює з агресором/окупантом, у негативним світлі, на думку багатьох співгромадян. У цьому сенсі термін «колабораціонізм» буде розумітися відповідно до формулювання, яке постулював Клаус-Петер Фрідріх⁶.

Завдяки наведеним вище поясненням можна краще зрозуміти різницю та контекст поняття «колабораціонізм» та його еволюцію в різні історичні періоди. Незважаючи на це, у цьому розділі зосереджено увагу на окремих психопедагогічних аспектах, пов'язаних з колабораційною діяльністю в контексті українсько-російської війни. Метою цієї роботи є дослідити це складне та суперечливе питання та проаналізувати дані, отримані в результаті дослідження групи осіб, підозрюваних у вчиненні злочину співпраці з ворогом та діях проти українського народу під час поточного збройного конфлікту. Це буде спроба відповісти на питання, як складні зовнішні умови, пов'язані з веденням війни, можуть впливати на людську поведінку та соціальні відносини. Слід зазначити, що як у психологічній, так і у педагогічній літературі про феномен колабораціонізму говориться мало. У сучасному підході це поняття стосується насамперед співпраці та отриманих від неї переваг як у командах, заснованих на засадах різних (конкурентних) компаній, так і співпраці груп, що консолідують різні професійні спеціальності. Однак ці явища, здається, не мають стосунку до питання, що розглядається у цьому матеріалі. Проте цікавим є їхній зв'язок з явищами, пов'язаними зі співпрацею з агресором та соціальною поведінкою, що виявляється за таких обставин.

Порушуючи тему колабораціонізму, важливо звертатися до досвіду України як нації, особливо її південних і східних регіонів, які протягом тривалого часу були нерозривно пов'язані з Росією як культурно, так і економічно. Це суттєво сприяло ускладненню формування національної ідентичності України. Крім того, конкуренція між різними олігархічними кланами посилювала значення цих сфер у внутрішній політиці країни. Варто також зазначити, що їхні мешканці часто прагнули визнати свої міста центрами, еквівалентними Києву. Це явище ілюструє глибоко

---

⁶ К.-П. Friedrich, *Kollaboration und Antisemitismus in Polen unter deutscher Besatzung (1939–1944/45). Zu den verdrängten Aspekten eines schwierigen deutsch-polnisch-jüdischen Verhältnisses*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 1997, t. 45, s. 819.

вкорінене переконання про культурну та історичну самостійність обох українських регіонів – південного та східного⁷.

З огляду на вищесказане, видається важливим звернутися до теорії соціальної ідентичності, розробленої Анрі Тайфелем⁸ і Джоном Тернером⁹, яка відіграє важливу роль в аналізі соціальної згуртованості. Відповідно до цієї теорії, люди формують свою ідентичність на основі своєї приналежності до різних соціальних груп. Соціальна ідентичність пов'язана з ідентифікацією особистості з певною групою та впливає на розвиток її самооцінки. Приналежність до групи сприймається крізь призму міжгрупових порівнянь, що може призвести до піднесення власної групи над іншими. Ця теорія передбачає, що люди прагнуть підтримувати позитивну самооцінку, яка будується через ідентифікацію з групою, з якою вони ототожнюються. Важливим елементом є підкреслення різниці між власною групою та сторонніми групами. В процесі ідентифікації підкреслюються атрибути, що характеризуються цінностями та питанням престижу, що формує спосіб (часто негативний) сприйняття членів інших груп¹⁰.

Повертаючись до суті обговорюваного питання, теорія соціальної ідентичності може допомогти у розумінні складних суспільно-політичних відносин в Україні, особливо в контексті формування національної ідентичності та політичних змін. Завдяки цій теорії можна краще зрозуміти, чому одні соціальні групи в Україні ототожнюють себе з Росією, у той час коли інші прагнуть побудувати незалежну національну ідентичність.

Тема колабораціонізму в контексті українсько-російської війни вимагає аналізу впливу зовнішніх умов на людську поведінку та суспільні відносини. Насильство під час війни може спровокувати як егоїстичну, так і співчутливу або благородну поведінку. Однак зазвичай воно об'єднує суспільство і зміцнює соціальні зв'язки, оскільки в такій ситуації як

⁷ O. Jastrzębska, *Geoekonomiczne motywy działań Rosji względem Ukrainy*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2015, 2(5), 137–148.

⁸ H. Tajfel, J. Turner, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict* [w:] M. Jo Hatch, M. Schultz (ed.) *Organizational Identity*, Oxford, 2004, s.56–65.

⁹ Turner J.C., Brown R.J., Tajfel H., *Social comparison and group interest in ingroup favoritism* [w:] „European Journal of Social Psychology” 1979, Vol. 9, 187–204, pp.187–204.

¹⁰ E. Białopiotrowicz-Buczko, W. Baryła, *Stereotypy i uprzedzenia w środowisku wojskowo-cywilnym Marynarki Wojennej RP*, [w:] *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Kwartalnik* 2/2013, 2013, s.84–86.

індивіди, так і соціальні групи можуть поводитися в соціально очікуваний спосіб, але й парадоксально інакший, негативний¹¹.

Прикладом згаданої вище поведінки та зв'язків є стосунки між жертвами та злочинцями насильства. Це явище відоме як *стокгольмський синдром* або *менталітет Самбо*. Цей другий термін може здатися ще більш доречним стосовно описаної теми через посилання (в первісному значенні цього фразеологічного союзу) на відносини пан-невільник. Отже, зв'язок невольника мав чітко виражений елемент дитячої прихильності до свого хазяїна. Таким чином, він сприймав свого пана як всемогутнього і доброзичливого. Завдяки цій прихильності він міг підкорятися йому і виконувати доручені ним завдання (часто занадто тяжкі порівняно до його можливостей)¹².

Як зазначено вище, жертви можуть розвинути прихильність або вдячність до своїх кривдників, що важко зрозуміти з перспективи спостерігача¹³. Такі психологічні механізми, як регресія та ідентифікація з агресором, можуть частково пояснити цей феномен. Жертви часто стають покірними та ототожнюють себе з агресорами, що дозволяє їм зберігати відчуття безпеки. Існують також інші психологічні механізми, такі як емоційні коливання, норма взаємності та зменшення когнітивного дисонансу, які можуть впливати на поведінку жертв насильства (через складність явища та обмеження обсягу розділу вони не будуть описані в цьому дослідженні). Проте важливо звернути увагу на зв'язок між жертвами та кривдниками, який є стосунком, а не одностороннім почуттям. У таких ситуаціях спостерігається постійна емоційна нестабільність, відсутність достатньої та об'єктивної інформації та потреба забезпечити безпеку. З цієї точки зору, такі ситуації, як кризи, важкі умови, переговори та розвиток зв'язків між жертвами та злочинцями, можуть мати значний вплив на хід цих стосунків. Стокгольмський синдром не має чіткого визначення як психіатричний діагноз. Його основою є посттравматичні розлади, які, за загальною оцінкою, стають основою для вибору неадекватної чи шкідливої поведінки. Тим не менш, це явище досі є цікавою сферою дослідження

¹¹ A. Czerniak, *Psychospołeczne paradoksy przemocy*. „Państwo i społeczeństwo”2014, XIV(2), s. 49-64.

¹² E. Gruszecka, *Człowiek w obliczu krzywdy – zachowanie ofiar, sprawców i obserwatorów* [w:] E. Martnowicz (red.), *Od poczucia podmiotowości do bycia ofiarą. Problemy współczesności – co psychologia może o nich powiedzieć?*, Kraków 2006, s. 55–83.

¹³ A. Grygorczuk, K. Dzierżanowski, T. Kiluk, *Mechanizmy psychologiczne występujące w relacji ofiara-sprawca przemocy*. „Psychiatria”2009, 6(2), s. 61-65. D. Doliński, *Hiperuległość*, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo*, Gdańsk 2002, s. 103–116.

психології поведінки людини в екстремальних ситуаціях, таких як збройні конфлікти або домашнє насильство¹⁴.

Обговорювані питання також потребують звернення до законів, що зміцнюють українську систему суспільного спротиву російському окупанту. На початку 2022 року набув чинності закон «Про внесення змін до інших нормативно-правових актів щодо забезпечення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким до Кримінального кодексу України введено нову категорію злочину – колабораційна діяльність. Відповідно до цього закону, співпраця з державою-агресором, окупаційною адміністрацією та/або її збройними та воєнізованими формуваннями, а також висловлення поглядів, що виправдовують напад Росії, караються позбавленням волі на строк від 10 до 15 років. У свою чергу, другий закон «Про визначення відповідальності осіб, які ведуть колабораційну діяльність» стосується позбавлення колабораціоністів права обіймати посади в органах центральної та місцевої влади та конфіскації їхнього майна. Обидва нормативно-правові акти мають превентивний характер, оскільки інформують громадян про неунікне покарання осіб, які співпрацюють з окупантом, а також позбавлення їх права брати участь у політичному та громадському житті. Крім того, вони мають на меті мобілізацію населення для допомоги правоохоронним органам у виявленні колабораціоністів або осіб, які підтримують росіян¹⁵.

Від початку війни на Донбасі (2014 рік) Україна переслідує своїх громадян за допомогу Росії, українські суди виносять близько 30 вироків щомісяця. З моменту повномасштабного нападу з боку Росії 24 лютого 2022 року протягом місяця їх було видано понад 70. Після підписання вищезазначених актів Президентом України Володимиром Зеленським 3 березня 2022 року були внесені зміни до Кримінального кодексу України та додано статтю 111 щодо колабораційної діяльності, покарання за яку стали більш суворими. Крім того, громадяни України, які співпрацюють з ворогом, частіше отримують вирок без випробувального терміну. На підставі ст. 111 Кримінального кодексу, станом на середину листопада 2022 року українські суди винесли 112 вироків. Слід підкреслити, що притягнення колабораціоністів до суду є складним процесом через те, що багато підозрюваних

¹⁴ A. Czerniak, *Psychospoleczne paradoksy przemocy...*, op.cit.

¹⁵ <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183> (дата звернення: 17.09.2023)

у скоєнні цього злочину перебувають на підконтрольній Росії території або вже залишили її¹⁶.

Колабораціонізм як явище співпраці з противником є складним процесом і механізмом, що вимагає опису психологічних, соціологічних, соціально-економічних, педагогічних та історичних умов. Це явище, яке поєднує в собі багато елементів і може бути наслідком різноманітних складних мотивацій. Огляд сучасної літератури показує, що наразі немає точного опису зазначеної проблеми. Таким чином, дослідницький звіт, представлений у цьому розділі, є спробою з психолого-педагогічної точки зору висвітлити проблему взаємодії громадян України з ворогом у ситуації війни, що триває між Росією та Україною, а також визначити мотиви, які спонукають їх до вчинення цього виду злочину.

Стратегія дослідження

Предметом представленого дослідження є колабораційна поведінка громадян України під час російсько-української війни та окупації Сходу України російським агресором. Метою широкомасштабного дослідницького проекту була спроба виявити психолого-педагогічні аспекти співпраці з ворогом, зокрема найпоширеніші мотиви, які спонукали громадян України до співпраці з російським окупантом, та емоції, які вони переживали під час початку війни та під час її тривання. Однак через обмеження, пов'язані з обсягом цього розділу, у ньому представлено лише аспект, пов'язаний з мотивацією респондентів до початку колабораційної діяльності. Основна увага була зосереджена на двох аспектах: визначенні причин, що спонукають респондентів до співпраці та способів її ініціювання (внутрішня чи зовнішня мотивація). Також були проаналізовані дані щодо причин затримання респондентів, правових підстав обвинувачення та позбавлення волі. Результати аналізу даних дослідження, що охоплюють інші аспекти дослідження, незабаром будуть опубліковані в інших наукових джерелах.

Методологічні передумови представленого дослідження ґрунтувалися на конструктивістській моделі (інтерпретаційна парадигма, ідіографічний

---

¹⁶ <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183> (дата звернення: 17.09.2023)

підхід, якісна стратегія). Ця модель є одним із чотирьох елементів класифікації дослідницьких парадигм Егона Губи та Івонни Лінкольн (позитивізм, постпозитивізм, критична теорія, конструктивізм та участь), розроблених на онтологічних (реалізм і релятивізм), епістемологічних (об'єктивізм і суб'єктивізм) та методологічних припущеннях¹⁷. Прийнята конструктивістська модель є типовою для ідіографічного підходу, орієнтованого на розуміння індивідуальної поведінки та пошук унікальних та індивідуальних рис. Інтерпретаційна парадигма, з іншого боку, висвітлює суб'єктивний досвід індивідів, беручи до уваги соціальну реальність, яка є змінною та створеною людьми. Слід підкреслити, що пов'язані з конструктивістською моделлю якісні стратегії з характеристиками ідіографічних пояснень вимагають від дослідника глибоких предметних знань. Крім того, щоб зберегти ідіоматичний підхід, курс дослідження повинен бути розроблений таким чином, щоб він був адаптований до визначеної ідіоми предмета дослідження та його контекстів¹⁸. Проте якісне дослідження є мистецтвом імпровізації і не може підлягати суворій методологічній формалізації¹⁹.

Враховуючи вищезазначене, було вирішено застосувати метод діагностичного опитування та провести категорійну бесіду з підозрюваними у співпраці з ворогом або засудженими та тими, хто перебуває у місцях позбавлення волі в Одеській та Миколаївській областях України. У роботі використовувався інструмент дослідження у формі анкети. Було враховано ризик, пов'язаний з проведенням дослідницької діяльності під час бойових дій, що тривають. Дослідження проводилося Департаментом виконання покарань Міністерства юстиції України у травні та червні 2023 року²⁰.

У представлений частині дослідження зроблено спробу розв'язати дослідницьку проблему, сформульовану у формі запитання: Які мотивації найчастіше спонукають громадян України до вчинення злочину, передбаченого ст. 111. Карного Кодексу України²¹?

¹⁷ M. Cupryjak, *Paradygmaty w perspektywie zmian społecznych. Zarys problemu*. „Rocznik Andragogiczny” 2016, 23, 251–254.

¹⁸ D. Kubinowski, *Badanie jakościowe jako poznanie idiomatyczne*. „Jakościowe Badania Pedagogiczne” 2017, t. II, 2, 65–78.

¹⁹ Szerzej D. Kubinowski, *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia. Metodyka. Ewaluacja*. Wyd. UMCS, Lublin 2010.

²⁰ Подяку висловлюємо проф. Павлу Фрісу, завдяки якому була отримана згода на проведення дослідження.

²¹ Стаття 111. Колабораційна діяльність: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата доступу: 7.09.2023). За допомогу у перекладі тексту польською мовою дякуємо Томашу Барні.

У дослідженні взяли участь 146 осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі в Одеській та Миколаївській областях України (з них 41 жінка та 105 чоловіків), підозрюваних або засуджених за вчинення злочину співпраці з російськими окупантами (навмисно-випадковий відбір досліджуваної вибірки). Респонденти погодилися анонімно взяти участь у дослідженні та письмово відповісти на запитання, поставлені в дослідницькому інструменті – інструкції до анкети. Через неповні дані 5 анкет було відхилено.

Отже, предметом аналізу стала 141 письмова анкета, підготовлена за шаблоном інструментарію дослідження, наданим польськими дослідниками. Переважна більшість відповідей опитаних колабораціоністів була українською мовою (85 респондентів, тобто 60,3%). Російською мовою користувалися 47 респондентів (33,3%). Взаємозамінно вживали українську та російську мови лише 9 осіб (6,4%).

Найчисленнішими були групи респондентів від 36 до 45 років (47 осіб) та від 46 до 55 років (42 особи). Молоді люди віком від 20 до 35 років становили менше 1/5 від загальної кількості респондентів (у тому числі 2 особи віком 20 років). Найменш чисельною виявилася група старших: 13 осіб віком 56-66 років та 4 особи старше 66 років. Найстаршим був 73-річний респондент. У свою чергу 7 респондентів не надали інформації про свій вік.

Цікавим виявився розподіл даних щодо рівня освіти. Отже, переважна більшість підозрюваних чи засуджених за колабораціонізм з ворогом були добре освіченими людьми – загалом 125 осіб, з них 64 особи задекларували середню освіту та 61 – вищу. З професійно-технічною освітою було 11 засуджених, початкову освіту вказало лише 5 респондентів.

Майже половина респондентів (48,2%) заявили, що мають дружину (44 чоловіки) або чоловіка (24 жінки). Наступну групу склали самотні особи: 34 людини, які ніколи не перебували в офіційних стосунках, з них 7 жінок і 28 розлучених осіб, з них 6 жінок. Найменше овдовілих (5), з них 4 вдови та один вдівець. 6 респондентів, з них 2 жінки, не відповіли на запитання про сімейний стан.

Понад 72% засуджених за колабораціонізм заявили про наявність дітей (не зафіксовано даних про 2 осіб). У переважній більшості серед них були особи, які мали одну дитину (майже 1/3 респондентів) або двоє дітей (1/5 респондентів) та 12 осіб з трьома дітьми.

Найбільше респондентів вказали місце народження в Харківській (35), Херсонській (34), Одеській (24) і Миколаївській (14) областях. Чотири особи вказали своїм місцем народження Росію. Інші вказали, серед

іншого: Вінницьку, Луганську, Свердловську, Полтавську, Хмельницьку області, Краснокутський район та АР Мордовія.

Більше половини респондентів вказали основною мовою російську (53,2%). Лише ¼ респондентів розмовляють українською, тоді як менше 1/5 усіх респондентів назвали дві основні мови – українську та російську. Лише 6 осіб визнали, що їхньою основною мовою є одеський діалект (4 особи), молдавська мова та камчатський діалект (по 1 особі відповідно).

Респондентів також просили виявити національну ідентичність. Переважна більшість респондентів, коментуючи цю тему (125 осіб), вказали українську національність (78,5%), тоді як 1/5 підкреслили свою приналежність до російської нації. Лише 2 особи задекларували іншу національність – ні українську, ні російську (козак і гагауз).

Результати дослідження

Відповідаючи на запитання про мотиви ув'язнення та вид злочину, який їм інкримінують, респонденти в більшості випадків знають причини свого арешту та ув'язнення і надають деталі обвинувачення. Вони цитували конкретні статті Кримінального кодексу України або описували своє становище та почуття в тій гнітючій ситуації, в якій вони опинилися. 10 осіб не відповіли на це питання.

Найчастіше респонденти посилалися на статтю 111-1 стосовно своєї колабораційної діяльності за (цит. ст. 111-1 п. 1) «Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (...)». У цій частині цитованої статті під *публічним* розуміють поширення/підбурювання чи висловлювання відкритого супротиву до невизначеного кола осіб,

зокрема в мережі Інтернет чи з використанням засобів масової інформації²² (15 осіб).

Неодноразово в анкетах осіб із зазначенням причини арешту за ст. 111-1 відзначалась неузгодженість. На запитання про причину арешту вони відповіли, що применшують серйозність скоєного злочину:

Інформацію про дислокацію українських військ я розмістив у соціальній мережі «Однокласники». Я зробив це з дурості, у мене не було злих намірів. Про наслідки не знав [чоловік, 66 років, середня освіта, розлучений, місце народження – немає відповіді, росіянин].

Переписувався через Telegram на телефоні. До мене звернулися за допомогою [чоловік, 73 роки, освіта ПТУ, розлучений, місце народження: Одеська область, українець]

У зв'язку з підозрою у публікації відеоматеріалів у Telegram-каналі (...) Я не вважаю, що вчинив злочин, у якому мене обвинувачують [чоловік, 51 рік, освіта вища, одружений, місце народження: Харків, національність:].

Мене попросили про допомогу. Переписувався на Telegram в телефоні, бо не хочу війни [чоловік, 73 роки, освіта ПТУ, розлучений, народився в Одеській області, Березівський район, село Заводівка, українець]

Слід підкреслити, що громадяни України, які публічно підтримують агресію Росії проти своєї країни, зазвичай отримують м'які покарання. У таких випадках найпоширенішим покаранням є заборона обіймати державні посади в середньому на 10 років.

Також респонденти вказували на ст. 111-2 (щодо їх співучасті в агресії), яка звучить так: «Умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора – караються позбавленням волі на строк від десяти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або

²² Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело)

займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.»²³ (12 осіб).

Трое осіб посилалися на ст. 111-1 п. 7: «Добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території (...) – караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.»²⁴ Один із них сказав:

Працював поліцейським (...) з політичних мотивів [чоловік, 43 роки, освіта вища, розлучений, місце народження: м. Куп'янськ Харківської області, росіянин].

Лише одна особа послалася на статтю 111-1 п. 3, за якою її заарештували та засудили. Йдеться про вчинення «(...) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності (...), а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, – караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років.»²⁵:

Мене звинуватили через прийняття нового закону, за яким навчальний процес є причиною бойових дій. Навчала дітей на окупованій території за стандартами держави-окупанта [жінка, 40 років, освіта вища, заміжня, місце народження: Херсонська область, українка]

Респонденти також посилалися на ст. 111-1 п. 4 яка звучить так: «Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, – караються штрафом до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян

²³ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело)

²⁴ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело).

²⁵ Ibidem.

або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна.»²⁶. Серед іншого респонденти пояснили, що:

Було проведено захоплення підприємства/компанії. Я дбала лише про функціонування міста на основі положень Женевської конвенції [жінка, 47 років, освіта вища, заміжня, місце народження: південний регіон, українка].

Мене було заарештовано і засуджено за роботу на окупантів під час окупації Херсона [чоловік, 50 років, освіта середня, розлучений, місце народження: Херсон, українець].

Серед респондентів також 11 осіб підозрюваних або засуджених до позбавлення волі за ст. 111-5 за «(...) д Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої»²⁷. У більшості випадків респонденти вказували лише на цитовану статтю, а деякі описували свою діяльність:

Під час окупації я працював на Росію в Пенсійному фонді (еквівалент польського ZUS) [чоловік, 65 років, освіта середня, неодружений, місце народження: Миколаївська область, українець].

Я працював в.о. начальника групи супроводу (конвою) МВС військового управління [чоловік, 27 років, освіта середня, розлучений, місце народження: м. Куп'янськ Харківської області, українець].

Мене заарештували за організацію референдуму... щоб вижити [жінка, 54 р., освіта середня, розлучена, місце народження: брак відповіді, національність – чувашка].

²⁶ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело).

²⁷ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело).

Визнали провину засуджені за шпигунство (ст. 114-2²⁸) 14 осіб: «Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам інформації, що становлять державну таємницю, якщо це діяння вчинене іноземцем або особою без громадянства, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої»²⁹. Тут також, як і у випадку з обвинуваченням за ст. 111-1 та 2 більшість респондентів применшували свої дії та не визнавали провини:

Мене позбавили волі за те, що я знімав на відеокамеру переміщення військ ЗСУ та звинуватили у передачі інформації про переміщення військ ЗСУ з можливістю визначення їх місцезнаходження. Ст.114-2 ч. 2 КК України. Я не вважаю, що це злочин, це непорозуміння. Я не знав, що я роблю злочин, що мене звинуватять і заарештують за запис відео [чоловік, 36 років, освіта середня, неодружений, місце народження: Одеська область, українець]

Мене заарештували, посадили та звинуватили в шпигунстві на користь Росії. Про це кажуть у СБУ. Переписувалася в чаті... Злочину не робила, винною себе не визнаю [жінка 26 років, вища освіта, заміжня, місце народження: Миколаїв, українка]

Притягаюсь до кримінальної відповідальності за зраду Батьківщини – інформування окупанта про дії СБУ та суду [чоловік, 46 років, освіта вища, одружений, місце народження: «я народився не в Україні», національність – немає даних]

За надання інформації про дислокацію Збройних Сил України [чоловік, 46 років, освіта середня, розлучений, місце народження: немає даних, українець]

Також були висунуті обвинувачення у злочинах проти миру, громадської безпеки та міжнародного правопорядку (глава 10 Кримінального кодексу України). До ізоляції піддано п'ятьох респондентів, засуджених за ст. 436 (військова пропаганда), згідно з якою особа, яка обвинувачується у «Публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів – караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років.». Двох осіб засуджено за тероризм (ст. 258 Кримінального кодексу³⁰).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело).

³⁰ Artykuł 111-1. Działalność kolaboracyjna..., op. cit. (інтернет-джерело).

Мало респондентів були переконані, що вони втратили свободу внаслідок сфабрикованих доказів та незаконних дій суду і правоохоронних органів (4 особи). У свою чергу інші (особливо жінки) причиною арешту, звинувачення у співпраці з ворогом і позбавлення волі вказали наклеп і плітки (3 особи):

Через паніку й чутки (є якісь лжесвідки, які щось знають). Мене звинуватили в державній зраді. Проте я не розумію, кого і що я зрадила. Я не вчинила злочину. Винуваю себе не вважаю [жінка, 53 роки, освіта середня, заміжня, місце народження: Харківська область, українка]

У селі багато «добрих» людей. Вони повідомили про мене в поліцію і проти мене було відкрито кримінальне провадження [жінка, 37 років, освіта початкова, незаміжня, місце народження: південний регіон, українка]

Деякі респонденти не зрозуміли причин свого позбавлення волі та обвинувачення у злочині співпраці з ворогом (9 осіб) і не визнали своєї вини:

Я сама не знаю, чому мене позбавили волі, бо я представила у суді прями докази своєї невинуватості. Злочину не вчиняла і вини своєї не визнаю [жінка, 54 роки, освіта ПТУ, вдова, місце народження: Полтавська область, українка]

Без причини, тому що я допомагала самотнім літнім людям, щоб вони не померли. Я невинна [жінка, 49 років, освіта середня, розлучена, місце народження: Харківська область, українка]

Я не розумію, чому мене підозрюють у колабораціонізмі. [Прізвище, ім'я та по батькові, вказане респондентом] пропонував мені піти працювати в нову поліцію, але я відмовився. Жодного злочину не скоював [чоловік, 46 років, освіта середня, одружений, місце народження: Краснокутський район, українець]

Досі я не знаю, чому мене заарештували. Я б сказав, що це помилка! Я не вчиняв нічого з того, в чому мене звинувачують! [чоловік, 23 роки, освіта середня, одружений, місце народження: Одеська область, національність – я – гагауз³¹]

Аналіз дослідницького матеріалу також дозволив виділити дві категорії мотивації до співпраці з ворогом, кожна з яких складається з трьох підкатегорій.

³¹ Гагаузія – автономний округ, розташований у південній частині Молдови.

1. Колаборація внутрішня (неініційована третіми особами)

Більше половини респондентів (57) зізналися, що їх ніхто не примушував до колабораціонізму. Ці люди не вбачають у своїх діях ознак злочину. Аналіз даних дослідження дав змогу виявити підкатегорії мотивації, неініційованій третіми особами.

а) мотивація з ідеологічних чи політичних мотивів (ідентифікація з російською нацією)

Особи, які потрапляють у цю підкатегорію, не почуваються зрадниками. Вони посилаються на норми українського та міжнародного права, вказуючи, що є жертвами бойових дій:

Маю совість, свідомість і світогляд росіянина і советської людини. Я зрадив те, чому ніколи не присягав у передвоєнні часи (ст. 111 ККУ). Мене незаконно та безпідставно позбавили волі, що суперечить ст. 29 тимчасово встановленої територіальної одиниці. Жодного злочину я не вчиняв, тому що мої контакти з невстановленою особою не завдали жодних матеріальних збитків і ніхто не постраждав [чоловік, 55 років, освіта вища, вдівець, місце народження: СРСР, російське громадянство]

Я мав право захищати своє життя і захищати життя своїх близьких і родини. Я діяв відповідно до своїх прав і відповідно до положень Женевської конвенції. Органи місцевого самоврядування не виконали своїх зобов'язань щодо захисту населення під час міжнародного збройного конфлікту [чоловік, 43 роки, освіта середня, одружений, українець, місце народження: на півдні України, українець]

Я повідомив СБУ, що поведінка президента підпадає під дію статті 111 Кримінального кодексу України. Самостійно виконав свій конституційний обов'язок як громадянина України, оскільки його дії призвели до того, що український народ був позбавлений боєздатності [чоловік, вища освіта, неодружений, місце народження: центральна частина України, українець]

Я зробив це з політичних мотивів. Я працював поліцейським. Мене звинуватили в недбалості в моїх діях» [чоловік, 43 роки, розлучений, місце народження: м. Куп'янськ – Харківська область, росіянин]

Я діяв з ідеологічних мотивів і підтримую дії Росії [чоловік, 38 років, освіта вища, одружений, місце народження: Харків, українець]

б) екзистенціальна мотивація (брак роботи і засобів до життя)

Я врятувала сина і родину від голоду і смерті. Я відповідаю за наше виживання! Ми не кидали свої домівки і землю (...) Я просто рятувала дітей і родину, щоб нам було що їсти і ми могли вижити! [жінка, 32 роки, освіта

ПТУ, заміжня, четверо дітей, місце народження: Херсонська область, ідентифікаційна приналежність – українка]

Я діяла за власним бажанням. Довелося допомагати батькам і виховувати доньку [жінка, 32 роки, освіта середня, заміжня, місце народження не вказано, українка]

Тому що я, мій чоловік і дитина були в скрутному становищі, без грошей, тому довелося йти на роботу. Мене позбавили волі за участь у роботі комісії з організації референдуму. Хотілося заробити хоч трохи грошей, щоб купити дитині їжу та підгузки! [жінка, 25 років, освіта середня, заміжня, одна дитина, місце народження: Херсон, українка].

с) емоційна мотивація (пов'язана з імпульсивною діяльністю, під впливом емоцій, без урахування можливих наслідків)

Мене звинуватили в передачі інформації про пересування військ ЗСУ з можливістю виявлення їх місцезнаходження. Я не вважаю, що це злочин, це непорозуміння. Я не знав, що роблю злочин, що мене звинуватять і заарештують за відеозапис. [чоловік, 36 років, освіта середня, неодружений, місце народження: Одеська область, українець]

Мене затримали та звинуватили у співпраці через листування з особою, яка є членом моєї родини (...) Я був у стані сильного збудження і не усвідомлював, що роблю та що мені за це може загрожувати [чоловік, 30 років, освіта вища, одна дитина, місце народження: Харківська область, росіянин]

Мене заарештували за (...) розміщення інформації про розташування військ. Про наслідки я не знав (...) це було з дурості, я не мав злих намірів [чоловік, 66 років, середня освіта, розлучений, двоє дітей, росіянин]

Мене посадили в СІЗО, бо мене звинуватили в спробі державної зради. Це була провокація. Пам'ятайте, що в Telegram вас також можуть обдурити люди, які видають себе за громадян або військовослужбовців Росії. Вони можуть робити це, надсилаючи повідомлення, пропонуючи гроші чи проголошуючи проросійську ідеологію (...) Щоб створити обліковий запис у Telegram, потрібно лише один раз використати SIM-карту – українську чи російську. Тоді для обміну смс-ками зі свого кабінету на роботі потрібен лише інтернет, кока-кола та попкорн [чоловік 39 років, вища освіта, неодружений, місце народження: Миколаївська область, українець]

Мене звинуватили у державній зраді, тому що український нацизм перетнув усі кордони, а причиною збройного конфлікту є США та весь сатанинський Захід [чоловік, 48 років, освіта середня, неодружений, місце народження: АР Крим, росіянин].

2. Колаборація із зовнішнім підбурюванням (через третіх осіб)

У свою чергу, 45 респондентів визнали, що їх змусили до співпраці інші особи або співпраця з окупантом була налагоджена внаслідок зовнішніх обставин. Висловлювання респондентів включають мінімізацію власної провини та звільнення від відповідальності за скоєне.

а) ситуативна мотивація (вплив зовнішніх обставин)

Під час окупації я брала участь у складанні списків пенсіонерів, які мали отримати по 10 тис. російських рублів (одноразова допомога). Це саме пенсіонери звернулися до мене з проханням допомоги їм. Він також був [конкретне ім'я та прізвище надані респондентом] заступником голови тимчасової адміністрації. Це був прояв милосердя до пенсіонерів, які не отримали пенсію і стали заручниками ситуації, в якій опинилися. Мені не погрожували, але присоромили, сказавши, що люди в мене вірять. Я пропрацювала в українському еквіваленті ZUS (Пенсійний фонд) 33 роки і 6 місяців [жінка, 65 років, середня освіта, вдова, одна дитина, місце народження: Харківська область (м. Вовчанськ), українка]

Наш медпункт працював під час окупації, тому що багато людей потребували допомоги стоматолога, ортодонта та гінеколога. Я була директором медичного центру, погрожували його закрити [жінка, 67 років, середня освіта, вдова, двоє дітей, місце народження: Харківська область (м. Куп'янськ), росіянка]

Під час окупації я працювала у мерії, де працювала і раніше. Мер міста нам сказав, що замість нього буде створена адміністрація. Я була змушена працювати, тому що я повинна утримувати своїх батьків, які є пенсіонерами (мій батько інвалід). Також я керую притулком для домашніх тварин (35 котів і 5 собак). Росіяни сказали, що відвезуть мене в район генераторного заводу, де був їхній штаб під час окупації. Там також була тюрма і катівня для тих, хто не хотів співпрацювати [жінка, 46 років, вища освіта, незаміжня, місце народження: Харківська область, українка]

Змусила мене це зробити окупаційна влада і ФСБ. Я хотіла зберегти життя своєї родини та громади, людей, які разом зі своїми родинами намагалися вижити в цей важкий час. Він [вказано конкретне ім'я та прізвище] змусив мене до того, щоб зберегти середню школу. Я хотіла (...), щоб мій навчальний заклад не зруйнували і щоб звідти нічого не вкрали. Хотіла, щоб територія навколо школи не була зруйнована і хотіла допомогти. Я намагалася вижити під час окупації, бо батько не встає з ліжка. У прокуратурі нам намагалися сказати, що якщо нас хтось кривдить, то треба дзвонити на 102, але телефони не працювали, ми не могли додзвонитися. Мене звинувачували в тому, що я не померла з голоду, а вижила разом з усією родиною. Я не вважаю себе ні в чому винною. Я захистила нашу школу для наших українських дітей (...) Мешканці хотіли вижити і не померти з голоду. Влада кинула нас, виїхала

з міста, залишивши нас без засобів до існування [жінка, 41 рік, освіта вища, заміжня, дітей немає, місце народження: Херсон, українка]

Влада, яка 8 місяців керувала Херсонщиною, вмовила мене до співпраці. Під тиском влади держави-агресора я навчала дітей на окупованій території за стандартами держави-окупанта. Вони погрожували забрати чоловіка і відправити його туди, де його брат [жінка, 40 років, вища освіта, заміжня, двоє дітей, місце народження: Херсонська область, українка]

в) мотивація безпеки (захист дітей і родини)

Це була не конкретна особа, а життєві обставини, які склалися протягом кількох місяців під окупацією. Я боялася за свою родину, шукала можливість вижити сама і не дати загинути своїм близьким. Голові окупаційної адміністрації повідомили, що мій старший син є солдатом Національної гвардії України. Головна мета всієї моєї діяльності під час окупації це те, щоб моя родина вижила. Крім того, завдяки тому, що я могла працювати, була можливість допомагати мешканцям міста [жінка, 43 роки, середня освіта, заміжня, троє дітей, місце народження: Харківська область, українка]

Мене заарештували за передачу матеріальних засобів. Росіяни змусили мене це зробити. У мене не було вибору. Моїй родині, моїй матері чи моїй дитині погрожували (говорили, що вб'ють чи згвалтують) [жінка, 31 рік, заміжня, одна дитина, місце народження: Харківська область, українка]

До злочину мене підштовхнули військові Російської Федерації, які окупували моє місто. Мені погрожували, що вб'ють мою родину. Я вчинила злочин, щоб врятувати своє життя та життя своїх дітей [жінка, 46 років, вища освіта, заміжня, двоє дітей, місце народження: Харківська область, українка]

Мене підозрюють у добровільному прийнятті посади. Мій керівник (шеф) наполягав, і я не міг залишитися без матеріальної підтримки. Я зайняв посаду, написав заяву, щоб зайняти її, і не зробив ніякої шкоди. Я так вчинив через складну життєву ситуацію, в якій опинилася моя родина. Дружина хворіла, а я взагалі не мав засобів до існування [чоловік, 57 років, освіта середня, одружений, дітей немає, місце народження: Херсонська область, українець]

с) мотивація ухильна (страх за власне життя)

Представники поліції Луганської народної республіки (ЛНР) погрожували розправою, арештом і в'язницею. Сказали, що вб'ють [чоловік, 54 роки, освіта середня, одружений, місце народження: Харківська область, українець]

Боюся когось невинно звинуватити, не пам'ятаю, але мені дали зрозуміти, що мене вивезуть на вогневі позиції російських військ. До мене додому прийшли зі зброєю, обшукали, забрали на допит. У мене були добрі наміри, я допомагав людям, я послухав людей і робив те, що мені казали. Для мене

це було духовним виснаження [чоловік, 35 років, вища освіта, неодружений, народився в Харківській області, українець]

[Прізвище, ім'я та по батькові особи, надані відповідачем] погрожували мені, що якщо я не буду співпрацювати, моє життя та здоров'я постраждають (...) що вони мене замкнуть у комендатурі, де керівництво завдавало тілесних ушкоджень, (...) що мене відвезуть в тюрму в Криму або посадять до слідчих і будуть бити [жінка, 32 роки, вища освіта, незаміжня, місце народження: Херсон, українка]

Представлені вище результати дослідження обтяжені суб'єктивною оцінкою респондентів і пов'язаними з нею атрибуційними упередженнями, які зазвичай виникають у незвичайних ситуаціях³², що включає тюремну ізоляцію та її негативні наслідки, особливо фізичне та психічне поневолення.

Тому до наведених вище результатів дослідження слід підходити з обережністю, оскільки воно проводилося в дуже жорстких умовах, що сприяло приховуванню респондентами деяких незручних фактів і спробам маніпуляцій. У таких ситуаціях особи, які перебувають у місцях позбавлення волі, відчувають тривогу щодо реального використання наданої інформації, використовують методи шахрайства та схильні спотворювати надану інформацію³³.

Підсумки і висновки

Однак, як показує огляд літератури, так і представлені результати дослідження, мотивація виконавців злочинів проти власної нації є різноманітною та базується на історичних, політичних, ситуативних та емоційних умовах.

Сучасна історія України складна і в ній помітно російський вплив. Це означає, що частина людей, які є громадянами України, не відчувають зв'язку з нею за національною ознакою, а мотивація співпраці з російським окупантом найчастіше базується на політичних та ідеологічних переконаннях. У свою чергу, люди української національності співпрацюють з російським агресором через ситуативну та емоційну заплутаність.

З психологічної точки зору внутрішня, ухильна та емоційна мотивація людей, які беруть участь у колаборації з ворогом, є особливо цікавою. Пояснення респондентів щодо вищезазначених мотивацій свідчать про те, наскільки важливим є внутрішній стан людини у вчиненні злочинної

³² W. U. Meyer, R. Reisenzein, A. Schützwohl, *Toward a Process Analysis of Emotions: The Case of Surprise*, „Motivation and Emotion” 1997, 21(3), 254–274, p. 258.

³³ Kamiński, za: B. M. Nowak, *(Nie)skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.

(колабораційної) діяльності. Деякі з опитаних заявляли, що, переживаючи емоційні стани, вони не помічали віддалених наслідків власної поведінки – вони діяли відповідно до даної ситуації. Крім того, підозрювані у співробітництві з ворогом особи або засуджені за цей злочин вказували на те, що відчували сильний страх (за себе та свою родину) та негативні емоції щодо інших осіб чи груп, які спонукали чи змушували їх діяти в інтересах окупанта. Подібний досвід ідентифікації з ворогом чи іншими суб'єктами описується в літературі як стокгольмський синдром або менталітет самбо. Вони показують, як раціональний вибір може бути порушений внутрішніми емоційними станами.

Посилаючись на внутрішню мотивацію, варто пам'ятати, що проведене та представлене дослідження проводилося в умовах тюремної ізоляції, тобто в репресивних умовах, які могли змусити досліджуваних шукати пояснення власної злочинної поведінки таким чином, щоб вони могли підтримувати вищий рівень самооцінки.

Проблема, розглянута в цьому розділі, є складною і потребує подальших, поглиблених емпіричних досліджень, спрямованих на розуміння складності людського ставлення та поведінки в пригнічених, небезпечних і часто екстремальних ситуаціях.

ДОДАТОК

Кодекс громадянської моралі 1942 року

Розділ I – Злочини зради держави та народу

1. Хто зрікається свого народу.
  2. Хто активно співпрацює з ворогом у його боротьбі проти Держави та Польського Народу та його союзників.
  3. Хто звертається до ворога з доносами на своїх співвітчизників.
  4. Хто не надає необхідного притулку або не надає невідкладної допомоги особі, яку переслідує ворог, через її службу державі та польському народу.
  5. Хто, щоб послабити оборонний дух польського народу, робить дії, які можуть послабити цей дух.
- За це передбачена смертна кара.

Розділ II – Злочини проти приналежності до польської нації

1. Який без непереборного примусу служить ворогові.
2. Хто, перебуваючи на службі у ворога, може надати допомогу чи діяти в інтересах Держави та Польського Народу, але не вчиняє таких дій.
3. Хто зобов'язаний брати участь у боротьбі в силу свого становища під час боротьби з ворогом, залишається цілком пасивним.
4. Хто користується з наказів ворога і безкарності в їх застосуванні для власної вигоди і на шкоду Держави і Польського Народу.
5. Хто через недбалість, марнославство чи легковажність розкриває своєю поведінкою подробиці самостійницької роботи, завдаючи цим шкоду державі та польському народу.

Карається позбавленням громадських і громадянських прав, почесних прав і права займатися професією.

Розділ III – Злочини проти громадянської моралі

1. Той, хто підтримує інтимне знайомство або любовні стосунки з ворогом.
  2. Хто без серйозної і виправданої потреби висміює і критикує пристрої, закони і звичаї польського народу по відношенню до ворога або публічно.
  3. Той, хто з метою матеріальної вигоди користується вимушеним становищем іншої особи і застосовує до неї насильство, погрожуючи звернутися до ворога або виконати його накази.
  4. Хто без непереборного примусу бере активну участь у театрі, театральних і кіновиставах та в інших заходах, організованих противником.
  5. Хто, маючи відповідні матеріальні засоби, відмовляється від допомоги співвітчизникам, які постраждали від діяльності або наказів ворога.
  6. Хто, маючи достатні засоби до існування, бере чужу працю, хто не відчуває активної національної солідарності.
  7. Той, хто відвідує ігрове казино чи інші заклади, якими керує ворог.
- Покаранням є нездатність обіймати будь-які громадські посади, посади в органах місцевого самоврядування чи суспільні посади

Розділ IV – Дії, що принижують гідність громадянина

1. Хто прикидається німцем, щоб насолодитися мимохідною зручністю.
  2. Хто, користуючись особливими умовами, створеними окупацією, змінює звичайний у Польщі курс дій.
  3. Який висловлює задоволення і хвалу будь-якому з указів ворога.
  4. Хто кидає гроші на догоду, бачачи навколо людське горе.
  5. Хто відвідує кінотеатри та розважальні заходи, доходи від яких йдуть ворогові.
  6. Хто не обмежується купівлею та читанням газет лише за потреби.
  7. Хто піддається і не бореться зі згубною звичкою надмірно пити, забуваючи про постійний обов'язок підтримувати гідне моральне ставлення.
  8. Хто голосно і неадекватно поводить себе в громадських місцях і приміщеннях.
- Це карається соціальним бойкотом, а в особливо кричущих випадках – частковою конфіскацією майна.

10 заповідей громадянського бою

1. Польща бореться з ворогами не лише поза межами країни, а й на окупованих територіях.
2. Поки не розпочнеться збройний суд, виразом війни на польських землях є громадянська боротьба.
3. Участь у громадянській боротьбі є обов'язком кожного польського громадянина.
4. Основним наказом і обов'язком є повага до законної польської влади в еміграції та підкорення наказам Уповноважених Факторів у країні.
5. Порядок громадянської боротьби проти окупанта полягає в бойкоті його наказів і закликів, перешкоджанні будь-якій дії в межах, визначених Проводом Польського Життя, і абсолютний бойкот у торгових, культурних і суспільних відносинах.
6. Потрібна суспільна солідарність і підтримка наших земляків-поляків там, де їм загрожує втрата чи бідність.
7. Почуття національної честі повинно бути на найвищому рівні і діяти відповідно до цієї честі.
8. У рідкісних випадках слід запобігати відхиленням поляків від правил поведінки, які їх стосуються, шляхом переконань, попереджень, соціальних бойкотів і, нарешті, фіксування неправдивих фактів і пересилання їх до відповідних польських органів.
9. Відступників і інакомислячих необхідно бойкотувати, як ворогів, і їх слід зареєструвати як зрадників.
10. Обов'язком кожного поляка є дбати про порятунок і збереження польськості в усіх її формах, тобто людських, культурних і матеріальних, як сил, необхідних для здобуття свободи та відбудови Батьківщини.

Поляки! Ступінь дотримання вищезазначених правил і наказів буде перевіркою нашої громадянської цінності по відношенню до майбутніх поколінь. Пам'ятайте, що в дні свободи ми всі повинні будемо дати звіт про наше теперішнє становище і наші дії.

BIBLIOGRAFIA / БІБЛІОГРАФІЯ

- Adamovych S., Mykytyn Y., Prystach L. i in., *Prospects for Punishing Citizens of the Russian Federation for War Crimes in Ukrainein 2014-2*, „Pakistan Journal of Criminology” 2023, vol. 15, nr 02.
- Baker M., *Interpreters and translators in the war zone: Narrated and narrators*, „The Translator” 2010, 16(2): 197–222.
- Bettati M., *Le Droit des Conflits Armés [The Law of Conflicts of Armies]*, Paris 2016.
- Białopiotrowicz-Buczko E., Baryła W., *Stereotypy i uprzedzenia w środowisku wojskowo-cywilnym Marynarki Wojennej RP*, [w:] „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Kwartalnik” 2/2013.
- Bohler J., Młynarczyk J.A., *Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies*, „Journal of Modern European History” 2018, 16(2): 225–246.
- Carnahan B.M., *Lincoln, Lieber and the Laws of War: The Origins and Limits of the Principle of Military Necessity*, „American Journal of International Law” 1998, 92(2): 213–231.
- Connolly J.E., *Collaboration (Belgium and France)*, [in:] 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, and B. Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 201410–08.
- Corn G.S., Watkin K., Williamson J., *The Law in War. A Concise Overview*, wyd. II, Londyn–Nowy Jork 2023.
- Correspondence Respecting the Proposed Conference at Brussels on the Rules of Military Warfare*, „United Kingdom Parliamentary Papers”, Miscellaneous No. I (1874) [c.-1010].
- Cumin D., *Le Droit de la Guerre [The Law of War]*, vol. II, Paris 2015.
- Cupryjak M., *Paradygmaty w perspektywie zmian społecznych. Zarys problemu*, „Rocznik Andragogiczny” 2016, 23.
- Czerniak A., *Psychospołeczne paradoksy przemocy*, „Państwo i Społeczeństwo” 2014, XIV(2), s. 49–64.
- Darcy S., *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post – Conflict Processes & Legal Challenges*, „Brooklyn Journal of International Law” 2019, nr 45.
- Darcy S., *History and Practice of Collaboration in Armed Conflict* [in:] S. Darcy, *To Serve the Enemy: Informers, Collaborators, and the Laws of Armed Conflict*, 2019, 16–51.
- Darcy S., *To Serve the Enemy: Informers, Collaborations, and the Laws of Armed Conflict*, Oxford 2019.
- David E., *Principes de Droit des Conflits Armés [Principles of the Law of Armed Conflict]*, Bruxelles, 2012.

- Deák I., *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*, Westview Press 2015.
- Doliński D., *Hiperuległość*, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo*, Gdańsk 2002, s. 103–116.
- Dowdeswell T.L., *The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification*, „Osgoode Hall Law Journal” 2017, 54.3, 805–850.
- Działocha K., Łukaszcuk A., [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja*, t. 2, Warszawa 2016, wydanie elektroniczne, kom. do art. 82, teza nr 2.
- Friedrich K.-P., *Kollaboration und Antisemitismus in Polen unter deutscher Besatzung (1939–1944/45). Zu den verdrangten Aspekten eines schwierigen deutsch-polnisch-judischen Verhältnisses*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1997, t. 45.
- Galimi V., *Circulation of Models of epuration After the Second World War: From France to Italy* [in:] L. Israel, G. Mouralis (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2014.
- Gardocki L. (red.), *Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, tom 8, wyd. 2, Warszawa 2018, s. 144.
- Gondek L., *W imieniu Rzeczypospolitej: wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II Wojny Światowej*, Warszawa 2011.
- Grabowski W., *Podziemny rząd – Delegatura Rządu RP na Kraj – Walka Cywilna PPP*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2015, nr 22/1 (49), s. 143–168.
- Grabowski W., *Sądy Kapturowe Delegatury Rządu na Kraj. Przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Poznań 2007, t. 59, z. 2, str. 257–267.
- Gross J.T., *Polish Society Under German Occupation: The General gouvernement, 1939–1944*, Princeton 1979.
- Gruszecka E., *Człowiek w obliczu krzywdy – zachowanie ofiar, sprawców i obserwatorów*, [w:] E. Martnowicz (red.), *Od poczucia podmiotowości do bycia ofiarą. Problemy współczesności – co psychologia może o nich powiedzieć?*, Kraków 2006.
- Grygorczuk A., Dzierżanowski K., Kiluk T., *Mechanizmy psychologiczne występujące w relacji ofiara–sprawca przemocy*, „Psychiatria” 2009, 6(2).
- Hirschfeld G., *Fremdherrschaft und Kollaboration: Die Niederlande unter Deutscher Besatzung 1940–1945*, Stuttgart 1984.
- Jastrzębska O., *Geoekonomiczne motywy działań Rosji względem Ukrainy*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem”, 2015, 2(5), 137–148.
- Kaczmarek R., *Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 174–179.
- Kalyvas S.N., *Collaboration in comparative perspective*, „European Review of History: Revue europeenne d’histoire” 2008, 15:2, 109–111.
- Królikowski M., Zawłocki R. (red.), *Kodeks karny*, tom I, „Część szczególna”, komentarz do artykułów 117–221, wyd. 5, Warszawa 2023, wyd. elektroniczne, kom. do art. 127, teza nr V C 1.
- Kubinowski D., *Badanie jakościowe jako poznanie idiomatyczne*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne” 2017, t. II, 2, 65–78.
- Kubinowski D., *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia. Metodyka. Ewaluacja*, Lublin 2010.
- Lemmes F., *Collaboration in wartime France, 1940–1944*, „European Review of History – Revue europeenne d’histoire” 2008, 15:2, 157–177.

- Łomanowski A., *Ukraina: polowanie na kolaborantów*, „Rzeczpospolita”, e-wydanie 25.01.2023 r.
- Luyten D., *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism*, [in:] L. Israel, G. Mouralis (eds.), *Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action*, 2014, 59–76.
- Majewski P., *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” R. 119, nr 4, 2012, s. 693–749.
- Martinéz M., *Betrayal in War: Rules and Trends on Seeking Collaboration under IHL*, „Journal of Conflict and Security Law” 2020, nr 1, s. 81–99.
- Meyer W.U., Reizenzein R., Schützwohl A., *Toward a Process Analysis of Emotions: The Case of Surprise*, „Motivation and Emotion” 1997, 21(3), 254–274.
- Młynarczyk J.A., *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1(14), s. 103–132.
- Nowak B.M., *(Nie)skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.
- Polubiec Z. (red.), *Okupacja i Ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, tom I, „1939–1942”, Warszawa 1972.
- Rings W., *Life With the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler’s Europe, 1939–1945*, J. Maxwell Brownjohn (Translator), Doubleday & Co. Hardcover – January 1, 1982.
- Roberts A., *Documents on the Laws of War*, Oxford 2000.
- Roberts A., *Foundational myths in the laws of war: the 1863 Lieber Code, and the 1864 Geneva Convention*, „Melbourne Journal of International Law” 2019, 20(1).
- Stefański R.A. (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 6, Warszawa 2023, wyd. elektroniczne, komentarz do art. 127, teza nr 13.
- Szarota T., *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1988.
- Szyprowski B., *Sąd kapturowy przy komendzie głównej ZWZ w Warszawie (sierpień 1940–listopad 1941)*, Warszawa 2016.
- Tajfel H., Turner J., *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, [w:] M. Jo Hatch, M. Schultz (ed.) *Organizational Identity*, Oxford 2004.
- Turner J.C., Brown R.J., Tajfel H., *Social comparison and group interest in ingroup favoritism*, [w:] „European Journal of Social Psychology” 1979, vol. 9, 187–204.
- Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France*, „The Yale Law Journal”, vol. 56, No. 7 (August, 1947), 1210–1233.
- Адамович С., Кобильник Р., Щербін Л., *Нереабілітована пам’ять*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2017, № 1.
- Адамович С., *Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.)*, Місто-НВ, Івано-Франківськ 2003.
- Адамович С., *Нереабілітована пам’ять*, „Лілея-НВ, Івано-Франківськ” 2020, № 2.
- Адамович С., *Притягнення до відповідальності вищого військового і політичного керівництва росії за геноцид проти українців*, „Law&Society” 2022, № 6.
- Адамович С., *Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.)*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2013.

- Адамович С., *Українська історіографія про діяльність російської окупаційної влади у Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, [в:] *Олександр Карпенко – історик Української революції: До 100-річчя від дня народження : колективна монографія*, за ред. М. Кугутяка, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ 2022, с. 230–231.
- Андрухів І., Француз А., *Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр., історико-правовий аспект. Документи і матеріали*, Івано-Франківськ 2008.
- Антонюк Н., *Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації*. „Слово Національної школи суддів України” 2021. № 4(37).
- Базна Т., с. Велика Білозерка Василівського району Запорізької області. Опитано свідка 17.03.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Баран І., *Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках*. „Грані” 2014, № 4.
- Баран І., *Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.)*, «Вісник Прикарпатського університету. Історія» 2010, № 17.
- Батиргареева В.С., *До кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії РФ та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України*. „Інформація і право” 2022. №4(43).
- Баулін Ю.В., Пономаренко Ю.А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. шк. суддів України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права»; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Харків: Право, 2022. С. 113.
- Беніцький А., *Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів, передбачених ч. 4 ст.111-1 Кримінального кодексу України та розмежування їх із суміжними складами злочинів*. „Право України”. 2022. № 11. 12-23. С. 90-91.
- Берест І., *Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни*, „Вісник Національного університету, Львівська політехніка” 2007, № 584.
- Бівер Е., *Друга світова війна* / Ентоні Бівер; Пер. з англ. Е Горбатько. К.: Вид. група КМ-БУКС, 2022.
- Богатирьов І.Г., *Кримінологія : підручник* / заг. ред. І.Г. Богатирьова, В.В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018.
- Буряк О.О., *Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. poradnik* / О. О. Буряк, Д. О. Олейніков, М. В. Членов / за заг. ред. засл. юриста України А. З. Швеця. Харків : Право, 2022.
- Гайсенюк В., *Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни: (дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України)*, Чернівці 2015.
- Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, ф. 4, спр. 18.
- Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, ф. 4, спр. 386.
- Гладкова Є., *Особа (особистість) злочинця. Велика українська кримінологічна енциклопедія*. У 2 т. Т. 2: М-Я / рекол.: В.В. Сокурено (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021.

- Головкін О.В., Сказко І.Р., *Колабораціонізм в Україні: дискусійні аспекти*. „Держава і право. Серія : Юридичні науки” 2017, Вип. 78. С. 235–247.
- Грушевський М., *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919*, Либідь, Київ 1992.
- Даньшин І.Н., *Общетеоретические проблемы криминологии*: Монографія. Х.: Прапор, 2005.
- Дегай П., *Пособия и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедии, методологии и истории литературы российского права*. М., 1831.
- Дерейко І., *Колабораціонізм, поняття [Електронний ресурс]* // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007.
- Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-584, оп.1, спр.12, арк. 161.
- Дорошенко Д., *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)*, Українське видавництво, Мюнхен 1969.
- Ждиняк Н.П., *Особистість злочинця*. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019.
- Заборовський Я., *Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи /1865–1944 рр.* Львів; Івано-Франківськ 1995.
- Загиней-Заболотенко З. А., *Добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, а також в незаконних судових або правоохоронних органах як форми колабораційної діяльності*. „Юридичний науковий електронний журнал” 2022. №6. С. 319.
- Зайцев О.В., Бодейко В.А., *Щодо встановлення суб’єктивних ознак колабораційної діяльності (узагальнення матеріалів судової практики)*. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. 2022. Вип. 4 (100). С. 107.
- Закалюк А.П., *Курс сучасної української кримінології: теорія і практика*: У 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007.
- Іванова Т., *Явище білоруської колаборації з Німеччиною в роки Другої світової війни: історіографія проблеми*. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 24, том 1, 2019. С. 14-20.
- Ільницький В., *Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї*, «Актуальні питання гуманітарних наук» 2015, № 13.
- Ільницький І., *Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період Першої російської окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.)*, „Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.” 2013, № 21.
- Ковтун В., м. Херсон Херсонської міської ради Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 13.05.2022 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

- Кравчук О.О., Бондаренко М.С., *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. „Юридичний науковий електронний журнал”. 2022. №3
- Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник* / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право, 2009.
- Кузнецов В.В., Сийпловіч М.В., *Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення*. Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 70.
- Кунафін Р., м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 11.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Кучера І., *Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2013, № 23–24.
- Лаба В., *Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги*, Люблін 1990.
- Литвинова О. М., К.: Видавничий дім «Кондор», 2018.
- Лозинська І., *Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 р.)*, „Східноєвропейський історичний вісник” 2017, № 2.
- Любченко В., *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.)*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. Праць” 2011, № 19.
- Малюка В.В. (Ред.), *Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування*, Київ : Алерта, 2023. С.
- Марін О.К., *Кримінальна відповідальність за роботу в інтересах держави-агресора*. Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції (пам'яті В. П. Колгана): збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27 травня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022.
- Медицький І., *Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: «дотичність» та розмежування в ході кримінально-правової кваліфікації*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022.
- Мигущенко О.Н., *Историческое и логическое в понимании правосознания*. „История государства и права” 2006. № 9.
- Мовчан Р.О., *Кримінальна правотворчість воєнного часу: аналіз концептуальних помилок*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022.
- Музика А., *Норми про відповідальність за колабораційну діяльність потребують актуальних поправок*. Кримінально-правові відповіді на виклики

- воєнного стану в Україні: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р.
- Нікітіна Ю.В., Денисова С.Ф., Стрельцова Є.Л., 2ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018.
- Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану*: наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін. ; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ : Норма права, 2022.
- Парфирьев Д., *От лоялизма к сепаратизму: трансформация украинского движения в Цислейтании (1914–1918 гг.)*: (диссертация канд. истор. наук: спец. 07.00.03 – всеобщая история, Москва 2021.
- Патриляк І., «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960 х рр., Часопис, Львів 2012.
- Письменський Є.О., *Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти)* : наук. нарис / Є.О. Письменський. Северодонецьк, 2020.
- Письменський Є.О., Мовчан Р.О., *Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання*. «Юридичний науковий електронний журнал» 2022. №6. С. 358.
- Письменський Є.О., *Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти)* : наук. нарис. Северодонецьк, 2020.
- Письменський Є.О., *Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема*. «Право України». 2020. №12.
- Письменський Є.О., *Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону*. «Право України». 2022. № 11. 12-23.
- Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)* / колектив авторів / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків : Вид-во Кроссроуд, 2008.
- Правосвідомість. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. X. : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017.
- Рябчинська О.П., *Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022.
- Сабол С., *Укрита фіялка – сестра Василія Глібовицька*. ЧСВВ, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Братислава 1992.
- Савчин Г., *Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.: монографія*, Львів 2016.
- Семененко В.І., Петровський В.В., *Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія)*. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2019. Вип. 28. С. 41-53.

- Скляр Л., с. Марківка Старобільського району Луганської області. Опитано свідка 30.01.2023. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Спиркин А.Г., *Сознание и самосознание*. Политиздат, 1972.
- Стешенко В., с. Нижня Дуванка Нижньодуванської селищної ради Сватівського району Луганської області. Опитано свідка 17.07.2023 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Суховерська І., *Проблеми трактування колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії*. „Східноєвропейський історичний вісник”. Вип. 6, 2018. С. 147-155.
- Тацій В., Рогожин А., *Історія держави і права України*, Т.2, Київ 2000.
- Теория государства и права* : учебник / под ред. С.А. Комарова, А.В. Малько. М. : НОРМА-Инфра, 2003.
- Фарбер И.Е. *Правосознание как форма общественного сознания*. Юридическая литература. М., 1963.
- Фельдштейн Г.С., *Главные течения в истории науки уголовного права России*. М. : Зерцало, 2003.
- Черенцов К.А., *Крым бандитский*. «Человек и закон». М., ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998.
- Черкас М.Є., *Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання* : монографія. Х.: Право, 2015.
- Шаблюстий В.В., *Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність*. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022.
- Шпунд С., *Жахіття, скоєні росіянами в Станиславові*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ 2023.
- Юрашевич Н. М., *Эволюция понятия правового сознания*. „Правоведение” 2004. № 2.

Netografia:

- Antonyuk N., *A Criminal and Legal Assessment of Collaborationism: A Change of Views in Connection with Russia's Military Aggression against Ukraine*, Access to Justice in Eastern Europe 2022, nr 3 (15), s. 140 i przywołaną tam literature: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660481464.pdf [dostęp: 27.07.2023].
- Artykuł 111. Działalność kolaboracyjna: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [dostęp: 07.09.2023].
- Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 29 July 1899. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023 r].
- Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*. Geneva, 12 August 1949. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/380-GC-IV-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].

- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> [dostęp: 23.09.2023].
- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> [dostęp: 17.09.2023].
- Convention relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 27 July 1929. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/305-IHL-GC-1929-2-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Criminal Liability For Collaborationism: analysis of current legislation, practice of its application, and, proposals for amendments. Analytical Note*: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/12/zvit_zmina_eng-1.pdf [dostęp: 26.07.2023].
- Heuser B., *Ordinances and Articles of War before the Lieber Code, 866-1863: the long pre-history of international humanitarian law* [in:] Gill, T. D., Geiß, R., Krieger, H. and Paulussen, C. (eds.), *Yearbook of International Humanitarian Law*, Volume 21, T.M.C Asser Press, 2019. pp. 139-164. <https://eprints.gla.ac.uk/185448/1/185448.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- <https://cyclop.com.ua/content/view/1030/58/1/18/#48517> [dostęp: 15.08.2023].
- <https://dailyviv.com/news/polityka/putin-dv-5-milyardiv-dolariv-na-pyatu-kolonu-v-ukrayini-komu-97592> [dostęp: 14.08.2023].
- <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183> [dostęp: 17.09.2023].
- <https://i.pl/wojna-obronna-ukrainy-drugi-front-walka-ze-zdrajcami-i-kolaborantami/ar/c1-17136183> [dostęp: 17.09.2023].
- <https://ru.citaty.net/tsitaty/477895-lev-davidovich-trotsky-bez-ukrainy-net-rossii-bez-ukrainskogo-uglia-zhele/> [dostęp: 01.08.2023].
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/> [dostęp: 17.08.2023].
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE> [dostęp: 01.08.2023].
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/RT> [dostęp: 13.08.2023].
- https://t.me/+xantqrx8f_tkNGRk . [dostęp: 01.08.2023].
- <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC> [dostęp: 14.07.2023].
- https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/additional-protocols-1977.htm?gclid=CjwKCAjwloynBhBbEiwAGY25dJ6larlj-Cl_aT1-TcH9TdtO-Wgn0o-0wj-b_8NW39jk6hfa5X50fKR0CNTcQAvD_BwE [dostęp: 15.08.2023].
- <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-rusi-merezhi-ahentiv-pidryvna-diyalnist-kremlya-v-ukrayini/32342055.html> [dostęp: 13.08.2023].

- <https://www.volynnews.com/news/all/5-mlrd-vytracheno-marno-putin-rozsliduye-rozkradannia-koshtiv-vydilyenykh-na-stvorenniakh-piatoyi-kolony-v-ukrayini-zmi-/> [dostęp: 14.08.2023].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [дата звернення: 20.07.2023].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20?lang=en#Text> [dostęp: 26.07.2023].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20?lang=en#Text> [dostęp: 27.07.2023].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [дата звернення: 07.07.2023].
- Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code)*. 24 April 1863. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/110-IHL-L-Code-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Kodeks karny Litwy z 2000 r.: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD> [dostęp: 27.07.2023].
- Kuzmin E., *The General Part of The Criminal Code Of Ukraine: A Brief Overview Of The New Wartime Amendments*,: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19752/Kuzmin%20E.%20The%20general%20part%20of%20the%20Criminal%20Code%20of%20Ukraine...pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 37.07.2023].
- Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas: <https://www.infolex.lt/ta/66150>, s. 120 [dostęp: 14.07.2023].
- Newzorow. <https://t.me/newzorovtv> [dostęp: 17.08.2023].
- Petrovets M., *Ukraine's Plan to Prosecute Collaborators. New legislation remains open to interpretation by law enforcement agencies and judges* – wywiad przeprowadziła Svitlana Morenets: <https://iwpr.net/global-voices/ukraines-plan-prosecute-collaboratorshttps://iwpr.net/global-voices/ukraines-plan-prosecute-collaborators> [dostęp: 26.07.2023].
- Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War*. Brussels, 27 August 1874. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/135-IHL-7-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)*, 8 June 1977. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/470-AP-I-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)*, 8 June 1977. <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/475-AP-II-EN.pdf> [dostęp: 15.08.2023].
- Statute of the International Court of Justice. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf [dostęp: 15.08.2023].
- The Key Legislative Changes: What has changed in criminal law and procedure in 2022?*: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=83d10eb2-cede-4417-9a3f-9a535949585f> [dostęp: 27.07.2023].
- The Laws of War on Land*, Manual published by the Institute of International Law (Oxford Manual), Adopted by the Institute of International Law at Oxford, September 9, 1880, <http://hrlibrary.umn.edu/instree/1880a.htm> [dostęp: 15.08.2023].

- Treaty of Amity and Commerce Between His Majesty the King of Prussia, and the United States of America*; September 10, 1785. https://avalon.law.yale.edu/18th_century/prus1785.asp [dostęp: 15.08.2023].
- Ukraine: New Laws Criminalize Collaboration with an Aggressor State*: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2022-04-04/ukraine-new-laws-criminalize-collaboration-with-an-aggressor-state/> [dostęp: 27.07.2023].
- Ustawa została uchwalona 3.03.2022 r., weszła w życie 15.03.2022 r.: <https://perma.cc/Z3FX-VHKL> [dostęp: 26.07.2023]
- Андрушко С., *Струм, протигаз, «кат-спеціаліст». Свідчення херсонців про російські катівні*: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-deokupovanyu-kherson/32165900.html> [дата звернення 01.05.2023].
- Бусол К. І., *Розвиток положень про недоторканність і захист історико-культурних пам'яток у період із середини XIX ст. по Гаазькі мирні конференції 1899 і 1907, „Митна справа” 2013, №5(89), частина 2, книга 1. С. 52-57*; http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_5%282.1%29__11.pdf [dostęp: 15.08.2023].
- Вирок Буринського районного суду Сумської області від 01.12.2022 р. у справі № 574/368/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107641030> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11.10.2022 р. у справі № 527/2285/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106689367> (дата звернення: 08.07.2023)
- Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152933> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 08.07.2022 р. у справі № 639/1837/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105146407> (дата звернення: 08.07.2023)
- Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 13.12.2022 р. у справі № 344/10333/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107850847> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107502058> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Київського районного суду м. Харкова від 20.12.2022 р. у справі № 953/6434/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107960245> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Київського районного суду м. Харкова від 26.12.2022 р. у справі № 953/7065/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108377777> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі №296/298/23: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108401700> (дата звернення: 24.02.2023)
- Вирок Печерського районного суду м. Києва від 26.09.2022 р. у справі № 757/15806/22-к.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107694567> (дата звернення: 17.02.2023)
- Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107246755> (дата звернення: 24.02.2023)

- Гефтер С.М., *Мир Миров – російський зачин*: <https://flibusta.org.ua/b/18603> [доступ: 1.08.2023].
- Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>; Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 08.07.2023)
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 23.02.2023)
- Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2> (дата звернення: 23.02.2023)
- Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2022). Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (2022): https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 07.07.2023)
- Ідеологія кримінально-правової політики* : монографія / Павло Львович Фріс. Івано-Франківськ : Супрун В.П. 2021. С. 21: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/> [доступ: 21.07.2023].
- Київець О.В., *Закріплення загальних принципів права в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років*. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2011. № 2. С. 121-125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2011_2_26. [доступ: 15.08.2023].
- Кравчук О.О., Бондаренко М.С., *Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК*. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. Вип. 3. С. 198-204: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46990/1/Kravchuk_Bondarenko_Art._111-1_CCU.pdf (дата звернення 16.05.2023);
- Крим 1941-2014: від нацистської окупації до російської.: <https://prm.ua/krim-1941-2014-vid-natsistskoyi-okupatsiyi-do-rosiyskoyi/#:~:text> [доступ: 28.07.2023]. Як Україна відбудувала Крим після війни і депортації. <https://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/> [доступ: 28.07.2023].
- Кузнецов В.В., Сейплові М.В., *Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як виклик сьогодення*. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”. 2022. Вип. 70. С. 381-388: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40900/1> (дата звернення 16.05.2023)
- Офіс Генерального прокурора. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі (січень-грудень 2022): <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 07.07.2023)
- Офіс Генерального прокурора. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф (2023, 4 квітня): <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 07.07.2023)
- Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/559222> (дата звернення: 07.07.2023)

- Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 р. № 2188-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 24.02.2023)
- Проект Постанови «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких», (реєстр. №9101): <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>. [dostęp: 11.08.2023].
- Спиркин А.Г., Философия. Что такое сознание: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/50.php [dostęp: 14.07.2023].
- Стаття Володимира Путіна „Про історичну єдність росіян і українців”. 12.07.2021: <https://web.archive.org/web/20211210002245/http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення 01.05.2022)
- Фріс Див. П., *Ідеологія кримінально-правової політики та кримінальне законодавство*. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/2456> [dostęp: 23.07.2023].
- Щедровицкий П., *Русский мир и транснациональное русское*. Библиотека культурной политики, управления и предпринимательства. АТШ, 1999 URL: <https://shchedrovitskiy.com/russkiy-mir/> [dostęp: 1.08.2023].

Źródła archiwalne

- „Iustrowany Kurier Codzienny” nr 282 z dn. 26 października 1939 r.
Biuletyn Informacyjny, nr 18 z 7 maja 1942 r.
Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Pełczyński T. (red.), *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, tom 1, „Wrzesień 1939–czerwiec 1941”, Wrocław i inne 1990.
Pełczyński T. (red.), *Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945*, tom 2, „Czerwiec 1941–kwiecień 1943”, Wrocław i inne 1990.

Monografia jest interesującą próbą przedstawienia zjawiska kolaboracji w warunkach wojennych z agresorem (okupantem) na kanwie agresji rosyjskiej na Ukrainę. Opracowanie jest podsumowaniem zainteresowania naukowców z Akademii Wymiaru Sprawiedliwości w Warszawie oraz z Oświatowo-Naukowego Instytutu Prawnego Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankowsku. W skład zespołu autorskiego weszli eksperci z zakresu prawa karnego, kryminologii, polityki prawa karnego, historycy, politolodzy, psycholodzy i pedagodzy, co pozwoliło spojrzeć na problem z różnych perspektyw i przeanalizować go zarówno w ujęciu historycznym, jak i w kontekście dzisiejszych realiów agresji Rosji na Ukrainę.

dr Jacek Pomiankiewicz

Монографія є цікавою спробою представити феномен колабораціонізму в умовах війни з агресором (окупантом) на основі російської агресії проти України. Дослідження є підсумком досліджень науковців Академії правосуддя у Варшаві та Навчально-наукового інституту права Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника в Івано-Франківську. До складу авторського колективу увійшли експерти в галузі кримінального права, кримінології, кримінально-правової політики, історики, політологи, психологи та педагоги, що дозволило поглянути на проблему з різних ракурсів та проаналізувати її як історично, так і в контексті реалій сьогодення. в аспекті агресії Росії до України.

dr Jacek Pomiankiewicz

Ministerstwo
Sprawiedliwości

*Sfinansowano ze środków Funduszu Sprawiedliwości,
którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości*

ISBN 978-83-67811-17-0

9 788367 811170